

DE DORDTSE KERKORDE 1619

Ontwikkeling, context en theologie

DE DORDTSE KERKORDE 1619

Ontwikkeling, context en theologie

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor in de
godgeleerdheid, aan de Theologische Universiteit van de
Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland te
Apeldoorn,

op gezag van de rector, prof. dr. H.J. Selderhuis,
hoogleraar kerkgeschiedenis en kerkrecht,
volgens het besluit van het college van hoogleraren
in het openbaar te verdedigen

D.V. op dinsdag 20 november 2018
des namiddags om 15.00 uur
in de aula van de universiteit
Wilhelminapark 4 te Apeldoorn

door

Adriana van Harten-Tip

geboren op 20 februari 1958 te Emmen

Promotor: prof. dr. H.J. Selderhuis

Tweede promotor: prof. dr. L.J. Koffeman

Leden van de examencommissie:

prof. dr. A. Huijgen

prof. dr. J. Smit

dr. C. van den Broeke

Voorwoord

Als student-assistent kerkgeschiedenis 20ste eeuw, oecumenica en kerkrecht aan de Rijksuniversiteit Utrecht werd ik geboeid door de beknoptheid én reikwijdte van de Dordtse Kerkorde 1619. Aan prof. dr. A. J. Bronkhorst dank ik mijn liefde voor het kerkrecht. Mijn ouders leefden mij de liefde voor de HERE van de Kerk en voor de (kerk)geschiedenis voor; zij wakkerden de onderzoekende geest in mij aan.

Toen de voortgezette Gereformeerde Kerken in Nederland, waarvan ik deel uitmaak, hun kerkelijke orde wilden vastleggen grepen zij bewust en principieel terug op de Dordtse Kerkorde, die min of meer intuïtief werd aangepast aan de kerkelijke situatie in de 21ste eeuw. Door dit proces werd mijn belangstelling voor de Dordtse Kerkorde nieuw leven ingeblazen. Deze studie is nadrukkelijk niet bedoeld om achteraf goedkeuring aan dit kerkordelijke proces te verlenen. De reden voor dit onderzoek is de wens om kerken van gereformeerd belijden en kerkregering te dienen met een diepgaand onderzoek naar de vertrouwde Dordtse Kerkorde.

In de periode dat ik met dit onderzoek bezig was zijn velen mij tot steun geweest. De eerste aanzet ertoe dank ik aan prof. dr. W.J. Maris, die mij samen met mijn echtgenoot motiveerde om weer gestructureerd te gaan studeren. Vanaf het begin heeft mijn promotor prof. dr. H. J. Selderhuis mij aangemoedigd en van adviezen voorzien, terwijl mijn copromotor prof. dr. L.J. Koffeman mij uitdaagde om de breedte van de theologie bij het onderzoek te betrekken. Door de opmerkingen van dr. D. Hak werd ik geholpen om breder dan de theologie te kijken. Mijn zwager drs. H. Blok hielp mij bij het ontcijferen van handschriften. Noëlle en Roland maakten de digitale versie van mijn handgetekende kaarten en Hester het diagram van de sociale netwerkanalyse. Samen met mijn echtgenoot hebben ook onze andere kinderen mij, ieder op eigen wijze, gesteund bij het onderzoek.

Mevr. C.M. van der Most-Eijkelkamp zorgde voor de Engelse vertaling van de samenvatting, dhr. R. Elting las mee als corrector. Eventuele fouten zijn echter geheel voor mijn rekening.

Het bestuur van het Deddens-Koppe fonds was zo vriendelijk mij een subsidie voor het aanschaffen van literatuur toe te kennen en heeft daarnaast de uitgave van deze dissertatie bekostigd.

De leden van de beoordelingscommissie, prof. dr. A. Huijgen, prof. dr. J. Smit en dr. C. van den Broeke, hebben mij voorzien van vele nuttige opmerkingen.

Graag wil ik hen allen, ook degenen die niet bij name worden genoemd, daarvoor hartelijk danken.

Boven alles komt de dank toe aan de HERE. Hem zij alle lof tot in eeuwigheid!

Smilde, zomer 2018,
Adriana van Harten-Tip

Inhoudsopgave

Inleiding.....	1
Aanleiding voor het onderzoek	1
De stand van het onderzoek	2
Begrenzing van het onderzoek.....	3
Methode van het onderzoek	3
Relevantie van het onderzoek	4
Hoofdvraag voor het onderzoek.....	4
Postitiebepaling.....	5
Ten slotte.....	6
H.1. De Synode van Dordrecht 1618/1619.....	7
1.1. Inleiding.....	7
1.2. De aanleiding voor de Synode van Dordrecht 1618/1619	8
1.3. De afgevaardigden naar de Synode van Dordrecht 1618/1619.....	11
1.3.1. <i>De Nederlandse kerkelijke afgevaardigden.....</i>	<i>12</i>
1.3.2. <i>De Hoogleraren.....</i>	<i>16</i>
1.3.3. <i>De afgevaardigden namens de Staten-Generaal.....</i>	<i>17</i>
1.3.4. <i>Het moderamen van de synode.....</i>	<i>18</i>
1.3.5. <i>Conclusies betreffende de relaties tussen de diverse afgevaardigden, hoogleraren en gecommiteerden ter synode.....</i>	<i>21</i>
1.4. Agenda en werkwijze van de Synode van Dordrecht.....	23
1.5. De besluiten van de Synode van Dordrecht.....	26
1.5.1. <i>De overlevering van de tekst van de Acta.....</i>	<i>27</i>
1.6. Reacties op de besluiten van de Synode van Dordrecht 1618/1619.....	29
1.7. Samenvatting.....	30
H.2. De context van de Synode van Dordrecht 1618/1619.....	31
2.1. Inleiding.....	31
2.2. De Gereformeerde Kerk in de Nederlanden in de vroege 17e eeuw.....	31
2.2.1. <i>Kerkelijk leven in de Nederlanden in de vroege 17e eeuw.....</i>	<i>31</i>
2.2.2. <i>De Gereformeerde Kerk in de Nederlanden in de vroege 17e eeuw.....</i>	<i>34</i>
2.3. De maatschappelijke situatie in de Nederlanden in de vroege 17e eeuw.....	36
2.3.1. <i>Tolerantie in de Nederlanden in de vroege 17e eeuw.....</i>	<i>38</i>
2.3.2. <i>Zuid-Nederlanders in de Noordelijke Nederlanden in de vroege 17e eeuw.....</i>	<i>39</i>

2.4. De Europese en Nederlandse politieke situatie in de vroege 17e eeuw.....	41
2.4.1. <i>De Europese politieke situatie in de vroege 17e eeuw</i>	41
2.4.2. <i>De Nederlandse politieke situatie in de vroege 17e eeuw</i>	42
2.5. Internationale gereformeerde relaties in de vroege 17e eeuw.....	44
2.6. Samenvatting.....	47
H.3. De voorgeschiedenis van de Kerkorde van Dordrecht 1619	49
3.1. Inleiding.....	49
3.2. De Nederlandse kerkordes van 1571 tot 1586.....	49
3.2.1. <i>De Acta van Emden 1571</i>	50
3.2.2. <i>De kerkorde van Dordrecht 1574</i>	54
3.2.3. <i>De Acta van Dordrecht 1578</i>	55
3.2.4. <i>De kerkorde van Middelburg 1581</i>	58
3.3. De kerkorde van 's-Gravenhage 1586.....	60
3.4. Regionale kerkordes (1574-1618).....	64
3.4.1. <i>Acta van de Provinciale Synode te Harderwijk, 1580</i>	64
3.4.2. <i>Acta van de Provinciale Synode te Middelburg, 1591</i>	65
3.5. Door de overheid opgesteld kerkordes.....	66
3.5.1. <i>Kerkelijke wetten op last van de Staten van Holland en Zeeland ontworpen in 1576</i>	67
3.5.2. <i>Kerkelijke wetten op last van de Staten van Holland ontworpen (1583)</i>	67
3.5.3. <i>Kerkenordeninge bij de E. Heeren Staten van Utrecht Anno 1590 gemaakt en gearresteert</i>	69
3.5.4. <i>Kercken-ordeninghe, gemaect by eenighe Politijcken ende Ecclesiastijcken in Februario Anno 1591</i>	69
3.5.5. <i>Christelicke und Schrifmetige Kercken Ordnung, om alle disorder voor te comen, und eenicheyt, rust und vrede inde gereformeerde Kercke, in der Stadt und Omlanden van Groeningen toe mogen onderhouden (1595)</i>	71
3.5.6. <i>Christelijcke Kercken-ordeninge der Stadt, steden ende landen van Vtrecht, ghearresteert binnen Vtrecht den XXVIII Augusti XVIcXII</i>	73
3.6. Samenvatting	75
H.4. De inhoud van de Kerkorde van Dordrecht 1619, in relatie tot de kerkordes die vanaf 1586 in de Nederlanden werden opgesteld	77
4.1. Inleiding.....	77
4.1.1. <i>De leden van de synode en hun relaties tot de diverse kerkordes</i>	78
4.2. Inleiding van de kerkorde	79
4.2.1. <i>Conclusie</i>	80

4.3. Van de diensten.....	81
4.3.1. Dienaren des Woords.....	81
4.3.2. Doctoren.....	85
4.3.3. Ouderlingen en diakenen.....	87
4.3.4. Relatie kerk-overheid.....	89
4.3.5. Conclusie.....	90
4.4. Van de kerkelijke samenkomsten.....	91
4.4.1. De kerkenraad.....	92
4.4.2. De classis.....	93
4.4.3. De particuliere en nationale synode.....	94
4.4.4. Conclusie.....	97
4.5. Van de leer, sacramenten en andere ceremoniën	98
4.5.1. De Leer.....	98
4.5.2. De Sacramenten.....	99
4.5.3. Andere ceremoniën.....	101
4.5.4. Conclusie.....	103
4.6. Van de censuur en de kerkelijke vermaning	103
4.6.1. Kerkelijke censuur.....	103
4.6.2. Censura Morum.....	105
4.6.3. Attestaties.....	105
4.6.4. Het anti-hiërarchische principe.....	106
4.6.5. Middelmatische dingen.....	107
4.6.6. Conclusie.....	107
4.7. Het slotartikel van de Kerkorde	107
4.7.1. Conclusie.....	108
4.8. Niet in de Dordtse Kerkorde opgenomen bepalingen uit andere kerkordes..	109
4.9. Conclusies	110
H.5. De voorbereiding van de Synode van Dordrecht door de particuliere synodes	115
5.1. Inleiding	115
5.2. De Particuliere Synode van Gelderland	116
5.3. De Particuliere Synode van Zuid- Holland	116
5.4. De Particuliere Synode van Noord-Holland.....	117
5.5. De Particuliere Synode van Zeeland	118

5.6. De Particuliere Synode van Utrecht	119
5.7. De Particuliere Synode van Overijssel	120
5.8. De Particuliere Synode van Friesland	121
5.9. De Particuliere Synode van Groningen	121
5.10. De Particuliere Synode van Drenthe	122
5.11. De Waalse Synode	123
5.12. De lijsten met gravamina	124
5.13. Conclusies	126
H.6. De inhoud van de Kerkorde van Dordrecht 1619, in relatie tot de Acta, instructies en overige besluiten van de synode van Dordrecht 1618/1619	129
6.1. Inleiding	129
6.1.1. <i>De tekst van de Kerkorde van Dordrecht 1618/1619</i>	131
6.1.2. <i>De Dordtse Kerkorde en de belijdenisgeschriften</i>	131
6.2. Inleiding van de kerkorde (Art.1).....	133
6.3. Van de diensten (Art.2-28).....	133
6.3.1. <i>De instructies met betrekking tot de diensten</i>	133
6.3.2. <i>De diensten in de Acta</i>	135
6.3.3. <i>Opmerkelijke zaken met betrekking tot de diensten</i>	137
6.4. Van de kerkelijke samenkomsten (Art.29-52)	137
6.4.1. <i>De instructies met betrekking tot de kerkelijke samenkomsten</i>	137
6.4.2. <i>De kerkelijke samenkomsten in de Acta</i>	137
6.4.3. <i>Opmerkelijke zaken met betrekking tot de kerkelijke samenkomsten</i> ...	140
6.5. Van de leer, sacramenten en andere ceremoniën (Art.53-70)	140
6.5.1. <i>De instructies met betrekking tot de leer, sacramenten en andere ceremoniën</i>	140
6.5.2. <i>De leer, sacramenten en andere ceremoniën in de Acta</i>	141
6.5.3. <i>Opmerkelijke zaken met betrekking tot de leer, sacramenten en andere ceremoniën</i>	143
6.6. Van de censuur en de kerkelijke vermaning (Art.71-85).....	144
6.6.1. <i>De instructies met betrekking tot de censuur en de kerkelijke vermaning</i>	144
6.6.2. <i>De censuur en de kerkelijke vermaning in de Acta</i>	145
6.7. Het slotartikel van de kerkorde (Art.86)	145
6.8. Conclusies	146

H.7. Analyse van datgene wat ongewijzigd bleef en wat werd aangepast bij de vaststelling van de tekst van de Kerkorde van Dordrecht 1619	147
7.1. Inleiding	147
7.2. Wat ongewijzigd bleef	148
7.2.1. <i>Inleiding van de kerkorde</i>	148
7.2.2. <i>Van de diensten</i>	148
7.2.3. <i>Van de kerkelijke samenkomsten</i>	154
7.2.4. <i>Van de leer, sacramenten en andere ceremoniën</i>	155
7.2.5. <i>Van de censuur en de kerkelijke vermaning</i>	158
7.2.6. <i>Het slotartikel van de kerkorde</i>	159
7.3. Wat werd aangepast	160
7.3.1. <i>Van de diensten</i>	160
7.3.2. <i>Van de samenkomsten</i>	161
7.3.3. <i>Van de leer, sacramenten en andere ceremoniën</i>	162
7.4. Nieuwe bepalingen in de Dordtse Kerkorde 1619	164
7.4.1. <i>Artikel 8 DKO</i>	164
7.4.2. <i>Artikel 28 DKO</i>	165
7.4.3. <i>Artikel 42 DKO</i>	165
7.4.4. <i>Artikel 48 DKO</i>	166
7.4.5. <i>Artikel 49 DKO</i>	166
7.4.6. <i>Artikel 59 DKO</i>	166
7.5. Wat niet werd opgenomen in de Dordtse Kerkorde 1619	167
7.5.1. <i>Van de diensten</i>	167
7.5.2. <i>Van de kerkelijke samenkomsten</i>	168
7.5.3. <i>Van de leer, sacramenten en andere ceremoniën</i>	169
7.5.4. <i>Van de censuur en de kerkelijke vermaning</i>	169
7.5.5. <i>Ten slotte</i>	169
7.6. Conclusies	170
H.8. Besluiten belicht	172
8.1. Inleiding	172
8.2. De besluitvorming	172
8.2.1. <i>Het anti-hiërarchische principe in de praktijk van de besluitvorming</i>	174
8.2.2. <i>De rol van de 'politieken' in de besluitvorming</i>	176
8.3. Ambt en ambtsbevoegdheid	177

8.3.1. <i>De proponent</i>	177
8.3.2. <i>De diaken</i>	180
8.4. Deputaten van de synode	187
8.5. De verhouding van Kerk en Overheid	191
8.5.1. <i>Het patronaatsrecht</i>	194
8.5.2. <i>De betrokkenheid van de overheid bij kerkelijke vergaderingen</i>	197
8.5.3. <i>Overige</i>	198
8.5.4. <i>Ten slotte</i>	199
8.6. Conclusies	201
H.9. Evaluatie	204
9.1. Inleiding	204
9.2. Conclusies	204
9.3. De probleemstelling	212
9.4. Afsluitende overwegingen	213
Epiloog. ‘Een format van formaat’	215
Inleiding	215
Een format van formaat	215
Enkele actuele thema's in het licht van de Dordtse Kerkorde	217
<i>Loskoppeling van Woord en Sacrament?</i>	218
<i>De positie van de diaken ten opzichte van de kerkenraad</i>	221
<i>Een gereformeerde bisschop?</i>	223
<i>Plaatselijke zelfstandigheid versus kerkverband</i>	226
<i>Kerk en Overheid</i>	226
Ten slotte.....	233
Samenvatting	235
Summary.....	242
Geraadpleegde bronnen en literatuur	249
Bronnen	249
Literatuur	251
Registers	262
Persoonsregister	262
Zaakregister	266
Bijlagen.....	272
Bij hoofdstuk 1	272

<i>Bijlage 1a: afgevaardigden, hoogleraren en gecommiteerden der Dordtse Synode die zich bezighielden met de vaststelling van de DKO.....</i>	272
<i>Bijlage 1b: onderlinge relaties tussen de afgevaardigden, voor en tijdens de Synode van Dordrecht 1618/1619 (voor zover bekend).....</i>	280
<i>Bijlage 1c: de relaties tussen de afgevaardigden naar de Synode van Dordrecht in getallen.....</i>	284
Bij hoofdstuk 2.....	286
<i>Bijlage 2: afkomst van de afgevaardigden, hoogleraren en gecommiteerden der Dordtse Synode die zich bezighielden met de vaststelling van de DKO..</i>	286
Bij hoofdstuk 4.....	293
<i>Bijlage 3: De afgevaardigden en gecommiteerden in relatie tot de diverse kerkordes.....</i>	293
Bij hoofdstuk 5	298
<i>Bijlage 4: De afgevaardigden en gecommiteerden die de voorbereidende vergaderingen van de Particuliere Synodes bijwoonden.....</i>	298
<i>Bijlage 5: Overzicht van de opgestelde gravamina, geordend naar onderwerp.....</i>	302
<i>Bijlage 5a. Onderwerp en herkomst van de gravamina voor de Synode van Dordrecht 1618/1619.....</i>	311
Bij hoofdstuk 6	315
<i>Bijlage 6: Gravamina die niet zijn behandeld op de Synode van Dordrecht 1618/1619.....</i>	315
<i>Bijlage 7: Vergelijking van de Dordtse Kerkorde met de Nederlandse Geloofsbelijdenis, de Heidelbergse Catechismus en de Dordtse Leerregels.</i>	318
Synopsis ordinum ecclesiarum 1571-1619	323
Curriculum vitae	444

‘...ik zou wel willen, dat men, telkens als men het besluit van een of ander concilie tevoorschijn haalt, eerst naarstig overwoog, in welke tijd het gehouden is, waarom het gehouden is en met welke bedoeling, en hoedanige mensen aanwezig geweest zijn...’
*Johannes Calvijn, Institutie IV, IX 8*¹

Inleiding

In 2019 is het vierhonderd jaar geleden dat de Kerkorde van Dordrecht 1619 werd vastgesteld. Deze kerkorde, opgesteld door de synode van Dordrecht 1618/1619, heeft internationaal grote invloed gehad. Nog steeds zijn kerkordes van kerken en kerkverbanden in binnen- en buitenland gebaseerd op deze kerkorde. De Dordtse Kerkorde bestrijkt vrijwel het gehele terrein van het kerkelijk leven en is ontstaan in een tijd van intensieve internationale kerkelijke en politieke contacten. Deze gegevens maken deze kerkorde nog onverminderd belangwekkend als onderzoeksobject.

AANLEIDING VOOR HET ONDERZOEK

De diverse kerken die zich baseren op de Dordtse Kerkorde 1619 zijn zeer verschillend met dit document omgegaan. Sommige kerken gebruiken de (vrijwel) ongewijzigde Dordtse Kerkorde. In de kerkordes van andere kerkverbanden is deze kerkorde niet meer op het eerste oog te herkennen; zo bijvoorbeeld de kerkorde uit 2014 van de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt. Het al dan niet goedkeuren van aanpassing van de Dordtse Kerkorde 1619 aan de hedendaagse kerkelijke situatie beweegt zich tussen ‘nee’, ‘nee, tenzij’, ‘ja, indien’ en een onomwonden ‘ja’. Zo hadden de Gereformeerde Kerken in Nederland een traditie van ‘aanpassen en aanvullen waar het nodig is’, terwijl men in de Gereformeerde Gemeenten deze kerkorde tot voor kort ongewijzigd wilde handhaven, maar daarbij wel aanliep tegen de discrepantie van de tekst en het kerkelijk leven in de 21ste eeuw. Soms lijkt ‘de DKO’ een sjibbolet: ‘onze kerk staat op het fundament van Schrift en belijdenis en hanteert de Dordtse Kerkorde 1619’ – waarin impliciet het verwijt aan andere kerken kan worden gevoeld dat deze minder consistent gereformeerd zouden zijn.

Bij deze constatering dringt de vraag zich op of de kerkelijke gremia die zich met de kerkelijke regelingen bezighouden zich altijd rekenschap geven van hun beweegredenen voor het gebruik van en omgaan met deze oude kerkorde. Dit onderzoek is bedoeld als een handreiking voor de bezinning op het gebruik van de Dordtse Kerkorde in de 21ste eeuw en in omstandigheden die zeer verschillend zijn, niet alleen van die in de vroege 17^e-eeuwse Nederlanden, maar ook van elkaar. Zo

¹ Vertaling A. Sizoo; J. Calvijn, A. Sizoo, *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst* IV, IX, (Delft: Meinema, s.a.).

hebben Zuid-Afrikaanse kerken te maken met andere vragen dan kerken in Indonesië, de Verenigde Staten van Amerika of Nederland.

Om te kunnen bepalen of er in de loop van de geschiedenis hermeneutische wissels zijn omgegaan in het gebruik van bepaalde kerkordeartikelen is het nodig om de achtergrond helder te hebben. De uitkomst van dit onderzoek kan huiswerk betekenen voor kerken waarvan de kerkorde wortelt in de Dordtse Kerkorde van 1619. Mogelijk zijn de resultaten van dit onderzoek ook van nut voor kerken met een andere kerkordelijke structuur of basis; de bezinning op de wijze waarop een kerk wordt geregeerd moet immers van alle tijden en plaatsen zijn.

DE STAND VAN HET ONDERZOEK

Bij het bepalen van de stand van het onderzoek wordt al snel duidelijk dat er weinig onderzoek is gedaan naar theologie, context en voorgeschiedenis van de Dordtse Kerkorde. Het meest uitvoerig is het collegedictaat van F.L. Rutgers uit 1892; hij schrijft echter vooral met het oog op de praktijk van zijn eigen kerk in zijn eigen tijd. Zo wordt een afstand van drie eeuwen overbrugd alsof deze amper bestaat. De meeste studies over de Dordtse Kerkorde zijn gepubliceerd in de 19e en het begin van de 20ste eeuw en hebben deze zelfde invalshoek.²

Recent zijn studies verschenen over de Gereformeerde Kerk in afzonderlijke Staten, classes of plaatsen in de zestiende en vroege zeventiende eeuw; vele daarvan zijn te vinden in de literatuuropgave. Ook is in de laatste jaren een begin gemaakt met de uitgave van alle stukken die betrekking hebben op de Synode van Dordrecht 1618/1619³ en van de Acta van diverse kerkelijke vergaderingen uit de te onderzoeken periode. Deze bronnen zijn echter nog niet betrokken bij het onderzoek naar de totstandkoming van de Dordtse Kerkorde. Evenmin is de invloed van de grote groep Franse gereformeerden in de Nederlanden op de Dordtse Kerkorde onderzocht, of de invloed van de diverse afgevaardigden.

De lijn die loopt tussen oudere in de Nederlanden in gebruik zijnde kerkordes en de Dordtse Kerkorde wordt meestal als gegeven aanvaard. Diepgaand onderzoek hiernaar ontbreekt; in de recente publicatie van Spohnholz over ‘het Convent van Wezel’ wordt geïllustreerd waar het als gegeven aannemen en ongecontroleerd naschrijven van anderen toe kan leiden.⁴ Daarnaast lijkt de Kerkorde van Dordrecht

² Ook A.F. Goudriaan en F.A. van Lieburg, *Revisiting the Synod of Dordt (1618-1619)* (Leiden: Brill, 2011), constateren dat er weinig nieuw onderzoek is gedaan naar de Dordtse Kerkorde; wat erover is en wordt geschreven is grotendeels gebaseerd op de studies van H.H. Kuyper en H. Kaajan.

³ Het omvangrijke project ‘*Acta et Documenta Synodi Nationalis Dordrechtanae*’ van de Johannes à Lasco Bibliotheek, in samenwerking met vele wetenschappers. Als voorbereiding op deze uitgaven is het beschikbare archiefmateriaal geïnventariseerd; van deze inventarisatie is dankbaar gebruik gemaakt. D. Sinnema e.a., (red.), *Acta en Documenta Synodi Nationalis Dordrechtanae (1618-1619)* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015 en 2017). Tot nu toe verschenen de delen 1 en 2.

⁴ J. Spohnholz geeft in *The Convent of Wesel, The Event that Never was and the Invention of Tradition*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), een plausibele verklaring van de raadsels rondom dit Convent en concludeert dat dit nooit heeft plaatsgevonden, hoewel er tientallen studies over zijn gepubliceerd. Het document werd volgens hem door Datheen opgesteld als gewenst prescriptief, en is in de

1619 soms als een op zichzelf staand gegeven, een ‘gereformeerd monument’, te worden gezien.

Diverse onderzoekers brengen teksten en voorbeelden uit verschillende tijdperken in één verband onder, zonder de chronologie in acht te nemen en soms zelfs zonder duidelijke vermelding van de tijd en situatie van schrijven of handeling. Hierdoor is het onmogelijk om een goed overzicht te krijgen over de ontwikkeling van het kerkrecht van de 16e tot 21ste eeuw.

BEGRENZING VAN HET ONDERZOEK

Het jaar van vaststelling van de Dordtse Kerkorde 1619 wordt in dit onderzoek als bovengrens voor de periode van onderzoek aangehouden; de receptie van deze kerkorde wordt daarom niet behandeld. Ook de werken van de 17^e-eeuwse kerkrechtautoriteit Voetius en van Trigland, die als afgevaardigden aanwezig waren op de Synode van Dordrecht, zijn niet de beste bronnen voor dit onderzoek. Voetius gaf zijn *Politicae Ecclesiasticae* immers pas decennia later uit. Daardoor is zijn commentaar op de Dordtse Kerkorde 1619 gekleurd door de tijd waarin hij schreef. Hetzelfde geldt voor de werken van Trigland.

Als ondergrens voor de periode van het onderzoek is 1571 genomen, het jaar waarin de Acta van de synode van Emden werden vastgesteld. Deze Acta bevatten de eerste kerkelijke orde voor de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden die is vastgesteld door officiële kerkelijke afgevaardigden. Het is interessant om na te gaan welke invloeden uit eerdere jaren, misschien via een omweg, hebben ingewerkt op latere kerkordes; ook dit valt buiten het bestek van dit onderzoek, evenals de discussie over ‘het Convent van Wesel’ dat volgens de laatste stand van het onderzoek nooit heeft plaatsgevonden.⁵

Interessante onderwerpen die alleen zijdelings met de totstandkoming van de Dordtse Kerkorde 1619 te maken hebben komen slechts beknopt aan de orde. In de aanloop naar het vierde eeuwfeest van de Synode van Dordrecht is het onderzoek naar deze synode en haar publicaties geïntensiveerd; deze studie maakt hiervan deel uit. Door de hierboven genoemde recente gedetailleerde bronnenpublicaties en de inventarisatie ten behoeve van de uitgave van alle stukken betreffende de Dordtse Synode 1618/1619, waarvan met dank gebruik is gemaakt, bleek het niet nuttig om in archieven te gaan speuren naar nog niet ontdekte snippers informatie.

METHODE VAN HET ONDERZOEK

Dit onderzoek beoogt een totaaloverzicht te geven van de ontstaansgeschiedenis van de Kerkorde van Dordrecht 1619, geplaatst in haar context. De methode die hiervoor wordt gevolgd is het onderzoeken, analyseren, interpreteren en aan elkaar relateren van de voorhanden zijnde bronnen. Het betreft een kerkhistorische en kerkrechtelijke

loop van de geschiedenis – na een rondreis om handtekeningen te verzamelen en de ‘herontdekking’ ervan decennia later te Londen – als descriptief opgevat.

⁵ Zie Spohnholz, *Convent van Wesel*.

studie, waarbij echter ook andere disciplines⁶ worden betrokken, waarin wordt gepoogd de opstellers van de Dordtse Kerkorde, hun wereld en hun theologische gedachtegangen zo dicht mogelijk te benaderen.

Op basis van de schaarse bronnen wordt een reconstructie gegeven van de processen die leidden tot de vaststelling van de Dordtse Kerkorde. Het gaat hierbij zowel om de historische lijnen als om de theologische achtergronden van de genomen beslissingen. Er wordt geprobeerd om als het ware als toehoorder aanwezig te zijn op de synodevergadering in mei 1619, om zo inhoud en strekking van de kerkorde beter te begrijpen en in alle bescheidenheid enig commentaar ‘vanaf de zijlijn’ te geven. Het is deze werkwijze die door Calvijn wordt aanbevolen⁷ en door Koffeman als volgt wordt omschreven:

Historical hermeneutics constitutes a third level. Churches may work with rules that have been adopted centuries ago. It is difficult and risky to neglect that history. Questions that may have to be taken into regard are such as: why, and under what circumstances was a certain regulation formulated originally, how and why has it changed over time, how has it been understood in earlier times?⁸

RELEVANTIE VAN HET ONDERZOEK

De relevantie van het onderzoek is het verschaffen van een analyse van (de betekenis en bedoeling van) de Kerkorde van Dordrecht 1619, opdat kerken die in de traditie van deze kerkorde willen staan kunnen evalueren of het gebruik dat zij van deze kerkorde maken overeen komt met de oorspronkelijke bedoelingen ervan en waarin en waarom zij bewust andere keuzes maken.

HOOFDVRAAG VOOR HET ONDERZOEK

De hoofdvraag voor dit onderzoek is:

Wat is de historische context en wat zijn de kerkordelijke bronnen van de kerkorde zoals die is vastgesteld door de Synode van Dordrecht 1618/1619, wat is de relatie van deze kerkorde met de overige besluiten van deze synode, en is er consistentie tussen de kerkordelijke besluiten en de gereformeerde confessie?

Om deze driedelige vraag te kunnen beantwoorden worden een aantal deelvragen beantwoord. In de eerste hoofdstukken van dit onderzoek wordt het terrein verkend: de context waarin de Dordtse Kerkorde 1619 werd vastgesteld wordt beschreven, met enkele aanvullingen en correcties op tot nu toe gehanteerde genealogische gegevens van de ter synode aanwezigen (hoofdstuk 1), daarna volgen een schets van de kerkelijke, maatschappelijke en oecumenische situatie in de Nederlanden van de

⁶ Waar dat voor het onderzoek van belang is wordt gebruik gemaakt van exegetische, dogmatische, sociologische en juridische bronnen, theorieën en inzichten.

⁷ Zie het motto van deze studie.

⁸ L.J. Koffeman, *In Order to Serve, An Ecumenical Introduction to Church Polity* (Zürich/Münster: Lit Verlag, 2014), 78.

vroege 17e eeuw (hoofdstuk 2) en een analyse van de kerkordes die in 1618 binnen de grenzen van de Republiek van kracht waren, met de context van hun ontstaan (hoofdstuk 3). Vervolgens wordt de relatie tussen deze kerkordes en de Dordtse Kerkorde 1619 onderzocht (hoofdstuk 4) en nagegaan hoe de diverse particuliere synodes zich voorbereidden op de behandeling van de kerkorde tijdens de Synode van Dordrecht 1618/1619 (hoofdstuk 5). De relatie tussen de Dordtse Kerkorde en de (overige) besluiten van de Synode van Dordrecht 1618/1619 wordt geanalyseerd, waarbij in het bijzonder aandacht wordt geschonken aan de vraag of er consistentie is tussen de (opnieuw) vastgestelde belijdenisgeschriften en de kerkorde (hoofdstuk 6). Hierna wordt gezocht naar de achtergrond van het al dan niet wijzigen van artikelen uit de kerkorde van 's-Gravenhage 1586 (hoofdstuk 7) en worden de wijzigingen die een principieel karakter hebben of meerdere artikelen van de kerkorde betreffen geanalyseerd (hoofdstuk 8). Tenslotte worden conclusies getrokken (hoofdstuk 9) en enkele overwegingen voor het heden gegeven.

Oorspronkelijk lag het in de bedoeling om ook de dogmatische achtergrond van de genomen besluiten te onderzoeken. Tijdens het onderzoek bleek daarvoor te weinig primair materiaal voorhanden te zijn.

POSITIEBEPALING

Er zijn diverse visies op het wezen van het kerkrecht. Bij dit onderzoek wordt ervan uitgegaan dat kerkrecht voluit theologie is. De Heilige Schrift is het onfeilbaar Woord van God en daarom de norm voor het kerk-zijn. In de gereformeerde confessie wordt de Schrift nagesproken en toegepast op de Kerk en haar leden. De gereformeerde kerkorde geeft op deze basis de wijze aan waarop het (samen)leven binnen die kerk, tussen kerken onderling en van de gelovigen wordt vorm gegeven. Daarom behoort er een duidelijke relatie te zijn tussen doctrina en disciplina.⁹ Aangezien de Schrift geen 'standaard kerkorde' geeft, dient er zorgvuldig te worden geluisterd naar wat daarin over het kerkelijk leven wordt gezegd.¹⁰ De goede orde is door de HERE gegeven, maar moet worden toegepast, bewaard en uitgebouwd in de spanning van het 'reeds en nog niet' van het koninkrijk van God.¹¹

Christus is Koning van Zijn Kerk en oefent Zijn gezag uit door Zijn Geest. Het kerkrecht dient tot bescherming van de prediking van het Woord: Sola Scriptura! Kerkrecht, ook wanneer dat zich als kerkelijk tuchtrecht laat zien, beoogt de eer van de HERE van de Kerk en het heil van de leden ervan. De kerkorde is er om te zorgen dat de kerk ware kerk is en blijft, maar heeft geen gezag in zichzelf, buiten en naast de Schrift.

⁹ J.Smit, 'The decline of reformed church polity in South Africa' in: *In die Skriflig/In Luce Verbi* (Cape Town: African Online Scientific Information Systems (Pty) Ltd t/a AOSIS, 2018).

¹⁰ Zie bijvoorbeeld W. van 't Spijker, 'Rechtvaardiging en recht in de kerk; over de theologische achtergronden van het gereformeerde kerkrecht', in: *Hervormde Teologiese Studies*, 48 (3/4), Tydskrif van die Fakulteit Teologie, (Universiteit van Pretoria) p. 995-1011, en C.J. Smit, *Kerkreg en kerkorde in die lig van God se reg vir sy kerk* (Potschefstroom, 1985).

¹¹ Zie 1 Kor. 14:40, 'Laat alle dingen op een gepaste wijze en in goede orde gebeuren.' Smit, *Kerkreg en kerkorde*, 215v.

TEN SLOTTE

Tenzij anders is vermeld zijn Bijbelcitaten weergegeven in de Herziene Statenvertaling. De citaten uit de belijdenisgeschriften zijn, wanneer niet anders vermeld, afkomstig uit *De Nederlandse Belijdenisgeschriften*, uitgegeven in opdracht van de Generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk, de Generale Synode van de Christelijke Gereformeerde Kerken in Nederland en de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, uitgave van Boekencentrum, 's-Gravenhage 1983.

Om de leesbaarheid, ook van de noten, te vergroten, zijn zo weinig mogelijk afkortingen gebruikt. Behalve de in kerkelijke kring gangbare aanduidingen voor de Dordtse Kerkorde 1619, kerkorde, artikel, Particuliere Synode, Nederlandse Geloofsbelijdenis, Heidelbergse Catechismus en Dordtse Leerregels¹² is alleen de afkorting ADSND gebruikt, die staat voor Acta et Documenta Synodi Nationalis Dordrechtanae (1618-1619).

In deze studie wordt met grote regelmaat het woord 'gereformeerd' gebruikt. In dit verband is het geen normatieve, maar een descriptieve term: het betreft de gereformeerde kerken in bredere zin en in engere zin de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden met de theologie die en het kerkrecht dat door deze Kerk werden aanvaard.

In de Dordtse Kerkorde wordt, evenals in eerdere kerkordes, het woord 'diensten' gebruikt waar tegenwoordig meestal over 'ambten' wordt gesproken. Formeel is de dienst een functie van het ambt: de ambtsdrager is in dienst van Christus, vóór de kerk. In deze studie worden beide termen afwisselend, maar met dezelfde inhoud, gebruikt.

¹² Respectievelijk: DKO, KO, Art., PS, NGB, HC en DLR.

Hoofdstuk 1. De Synode van Dordrecht 1618/1619

1.1. INLEIDING

Een kerkorde ontstaat niet in het luchtledige of in een academische of kerkelijke ‘ivoren toren’, maar heeft een voorgeschiedenis en een context. Voor het verkrijgen van inzicht in de theologische, politieke en maatschappelijke factoren die van invloed zijn geweest op de inhoud en kenmerken van de Dordtse Kerkorde is de synodale context waarin deze kerkorde ontstond van belang. Daarom wordt in dit hoofdstuk nader ingegaan op de ‘Nationale’ Synode die van 13 november 1618 tot 29 mei 1619 te Dordrecht bijeenkwam.¹

Deze ‘grootte’ synode² van Dordrecht heeft zich niet altijd in algemene belangstelling of waardering mogen verheugen. Het accent in de literatuur wordt grotendeels gelegd op de ‘Remonstrantse kwestie’ die ter synode werd behandeld en waarvan de Canones, ook bekend als de Dordtse Leerregels, het resultaat zijn. De waardering voor dit document kleurt vervolgens veelal de wijze waarop de gehele synode wordt beoordeeld.

Bijvoorbeeld W. Baudartius,³ J. Trigland,⁴ F. de Vrij⁵ en gereformeerde theologen uit de negentiende en twintigste eeuw⁶ oordeelden positief. Negatieve beoordelaars zijn onder andere J. Wtenbogaert,⁷ J. Hales⁸ en G. Brandt,⁹ die bekend staan om hun

¹ Voor meer informatie over de Synode van Dordrecht 1618/1619 wordt verwezen naar de literatuuropgave.

² Aldus de titel van de bundel onder redactie van H. Kaajan e.a.: H. Kaajan e.a., *De grootte synode van Dordrecht in 1618-1619* (Amsterdam: de Standaard, ca 1905).

³ W. Baudartius, *Memorien ofte Cort Verhael der Gedenck-weerdighste, so Kerckelijcke als Wereltlijcke Gheschiedenissen van Neder-lant, etc* (Arnhem, 1624-25). Baudartius besteedt maar één alinea aan de vaststelling van de kerkorde: deel I, boek 11, 33. Baudartius was mogelijk aanwezig bij het openbare gedeelte van de synode, maar meer voor de hand ligt het, dat hij zijn verslag noteerde uit de mond van zijn plaatsgenoot en collega Sibelius. Deze laatste was echter wegens ziekte afwezig tijdens de behandeling van de kerkorde.

⁴ J. Trigland, *Kerckelycke geschiedenissen begrypende de swaere en bekommerlijcke geschillen, in de Vereenigde Nederlanden voor-gevallen, met deselver beslissinge, ende aenmerckingen op de kerckelycke historie van Johannes Vtenbogaert* (Leiden: Adriaen Wyngaarden, 1650).

⁵ De Vrij, *Historie ofte kort ende waerachtich verhael*.

⁶ Bijvoorbeeld: H. de Cock, F.L. Rutgers, H.H. Kuyper, H. Kaajan, L.H. Wagenaar, D. Nauta, W. van 't Spijker. H. Bouwman merkt op in H. Bouwman e.a., *De Dordtse Synode van 1618-1619: ter gedachtenis na driehonderd jaren* (Gereformeerd Traktaatgenootschap “Filippus”, 1918): ‘De Dortsche Synode van 1618/1619 is eene kerkvergadering geweest zooals er in de geschiedenis van de kerken tweede kan worden aangewezen.’ terwijl H.H. Kuyper in *De Post-Acta of nahandelingen van de Nationale Synode van Dordrecht in 1618 en 1619 gehouden* (Amsterdam/Pretoria: Höveker & Wormser, 1899), vii, als oordeel geeft: ‘Met deze Synode, die haast den eeren naam van *het Gereformeerde oecumenische concilie* mag dragen, werd een hoogtepunt in het leven der Gereformeerde kerken bereikt, dat later niet is overtroffen.’

⁷ J. Wtenbogaert, *Kerckelycke Historie... van het jaer vierhondert af tot in het jaer sestien hondert ende negentien* (Rotterdam: 1647).

⁸ J. Hales, *Letters from the Synod of Dort to Sir John Dudley, British Ambassador at The Hague* (Glasgow, 1765).

⁹ G. Brandt, *G. Brandts Historie der Reformatie, en andere kerckelycke geschiedenissen, in en ontrent de Nederlanden* (Tot Amsterdam (etc): voor Jan Riewertsz (etc), 1671-1703).

remonstrantse standpunten of sympathieën.¹⁰ In de achttiende en het begin van de negentiende eeuw, toen de confessionele belangstelling tanende was, verdween de belangstelling voor ‘Dordt’ en deze werd pas door de voormannen van Afscheiding en Doleantie¹¹ nieuw leven ingeblazen.¹²

Na een korte beschrijving van de aanleiding voor de synode van Dordrecht 1618/1619 volgt een overzicht van de afgevaardigden naar deze synode. Aan hen wordt uitgebreid aandacht besteed, omdat zij degenen zijn die de Dordtse Kerkorde vorm gaven en hun invloed evident is. Ook de agenda en werkwijze van de Dordtse Synode komen, in grote lijnen, aan de orde, evenals de besluiten van deze synode en de eerste reacties op deze besluiten.

1.2. DE AANLEIDING VOOR DE SYNODE VAN DORDRECHT 1618/1619

In 1571 maakten de Gereformeerde kerken in de Nederlanden hun eerste kerkordelijke afspraken tijdens de synode van Emden. Hierin werd bepaald¹³ dat eens per twee jaar alle Nederlandse (Gereformeerde) kerken zouden samenkomen. Door de politieke omstandigheden¹⁴ was het niet mogelijk dat deze synode volgens afspraak werd gehouden.¹⁵ Wel hielden de kerken uit Zuid-Holland in 1574 te Dordrecht een particuliere synode, waarvoor ook de classes van Noord-Holland en Zeeland werden uitgenodigd. Deze synode kreeg de allure van een nationale synode, omdat

¹⁰ Brandt wordt veelal gezien als een gematigd en eerlijk beschrijvend historicus. Wie zijn *Historie* leest ontdekt echter al snel waar zijn sympathie ligt, al schrijft hij genuanceerder dan veel van zijn tijdgenoten.

¹¹ Zowel H. de Cock als A. Kuyper vestigden de aandacht op het werk van deze synode en verzorgden heruitgaven van geschriften van deze synode. Zij wilden het kerkelijk leven ordenen overeenkomstig de Dordtse Kerkorde. F.L. Rutgers baseerde zijn onderwijs over het kerkrecht op deze kerkorde en paste die toe op zijn eigen tijd, waardoor neo-Dordts kerkrecht ontstond. Zie: C. van den Broeke, *Een geschiedenis van de classis* (Kampen: Kok, 2005), 207-295.

¹² In de aanloop naar de vierhonderdjarige herdenking van de Synode van Dordrecht 1618/1619 is de belangstelling voor deze synode opgeleefd. Dit is te zien aan diverse publicaties, waaronder een complete tekstkritische uitgave van de Acta. Deze uitgave wordt verzorgd door de Johannes à Lasco bibliotheek in Emden.

¹³ Acta Emden 1571, Art.9: ‘Voorder salmen alle twee jaren eens, een alghemeyne versamelinghe aller Nederlantsche Kercken houden.’

¹⁴ In 1571 was er sprake van een synode van Nederlandse vluchtelingenkerken en kerken ‘onder het kruis’. Twee jaar later was de situatie in Holland aan het veranderen ten gunste van de gereformeerde belijders. Er was sprake van gewapend verzet en strijd met de Spaanse legers die de rust in de Nederlanden moesten garanderen.

¹⁵ De kerken van de Palts zouden deze synode in het voorjaar van 1572 samenroepen, maar wachtten hiermee omdat de Nederlandse vluchtelingenkerken in Engeland geen toestemming kregen om deel te nemen aan een ‘buitenlandse’ synode, noch om de belijdenis van een kerk op niet-Engels grondgebied te ondertekenen, en wegens de instabiele Nederlandse politieke situatie. De synode werd uitgesteld tot het voorjaar van 1573; zie: B. van Meer, *De synode te Emden 1571* (’s Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1892), 195-200. In 1572 begon de Opstand. Het front van de oorlogshandelingen in de Nederlanden was vloeibaar. Vluchtelingen keerden terug naar streken waar het voor oorlogstijd betrekkelijk rustig was en vormden daar in hoog tempo nieuwe gemeentes, vooral in de provincies Holland en Zeeland. In andere gewesten woedde de strijd juist heviger dan tevoren. Door deze ontwikkelingen werd het vaststellen van een plaats van samenkomst moeilijk. Uiteindelijk hebben de broeders van de Palts wegens al deze veranderingen de synode niet samengeroepen.

afgevaardigden van kerken uit het grootste deel van de bevrijde Nederlanden aanwezig waren.¹⁶

In 1578 kon voor het eerst een officiële nationale synode op Nederlandse bodem worden gehouden, opnieuw te Dordrecht.¹⁷ Deze synode bepaalde dat er in ieder geval iedere drie jaar een generale of nationale synode gehouden zou worden.¹⁸ Deze bepaling werd gehandhaafd door de synode van Middelburg in 1581¹⁹ en door de synode van 's-Gravenhage, die echter pas in 1586 werd gehouden.²⁰

Daarna werden vooralsnog geen nationale of generale synodes meer gehouden. Vanuit de kerken werd vanaf 1590²¹ regelmatig, maar tevergeefs, bij de Staten-Generaal aangedrongen op het verlenen van toestemming tot het houden van een synode.²² In 1606 kwam uiteindelijk de toestemming voor het houden van een samenkomst ter vaststelling van de agenda van een in de toekomst te houden synode. De Staten van Holland en Zeeland voegden toe dat revisie van de confessie, de catechismus en de 'tot hertoe gevolgde kerkorde' werd verwacht.²³ Noch de diverse kerkelijke stromingen noch de afzonderlijke Staten werden het eens over deze opdracht. Het is daarom niet verwonderlijk dat de kerkelijke vergaderingen en de Staten hierover geen overeenstemming met elkaar bereikten. Vanaf 1608 gaven de Staten van Holland de particuliere synodes in hun ressort zelfs geen toestemming meer om samen te komen.

¹⁶ H. Noordzij, *Handboek van de Reformatie: Nederlandse kerkhervorming in de 16e eeuw* (2e druk, Kampen: Kok, 2012), 96. Door het beleg van Leiden was het voor de afgevaardigden uit Noord-Holland niet mogelijk om aanwezig te zijn op deze eerste 'nationale' synode op vaderlandse bodem. Het was te gevaarlijk om door de vijandelijke linies heen naar Dordrecht te reizen. Zie de kaart 'Holland en Zeeland ten tijde van de Synode van Dordrecht 1574, in hoofdstuk 3.

¹⁷ Toen Frederik III de Vrome van de Palts in 1576 stierf zagen de gereformeerden in deze classis de toekomst met zorg tegemoet en meenden in deze situatie geen synode te kunnen samenroepen. Zie: W. van 't Spijker in: D. Nauta en J.P. van Dooren (red.), *De Nationale Synode van Dordrecht 1578: Gereformeerden in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden bijeen* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn en Ton Bolland, 1978), 126. Daarom besloten de Hollandse kerken tot het samenroepen van een nationale synode. De classis Keulen weigerde afgevaardigden te sturen, omdat volgens deze classis een dergelijke kerkelijke vergadering niet in de Acta van Emden werd genoemd, waardoor de artikelen van Emden onreglementair veranderd zouden worden. Zie: F.L. Rutgers, *Gereformeerde landskerk in de Nederlanden; Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw, verzameld en uitgegeven door F.L. Rutgers* (Dordrecht: J.P. van den Tol, 1980), 310-313.

¹⁸ Acta Dordrecht 1578, Art.45: 'De generale ofte nationale Synodus sal ordinaerlick alle dry iaren ghehouden worden, dogh alsoo datse in dien de noot sulckes eyscht eer mach te samen gheroepen worden. Ende de particulieren Synoden sullen dry maenden te vooren elck bysonder vergaderen om hen totten generalem te bereyden.'

¹⁹ Kerkerde Middelburg 1581, Art.35: 'De Nationale Sijnode sal ordinaerlick alle drie iaren eens ghehouden werden, ten ware datter eenighe dringhende noot ware om den tijdt corter te nemen...'

²⁰ Kerkerde 's-Gravenhage 1586, Art.44: 'De Nationale Sijnode sal ordinaerlyken alle drij iaren eens ghehouden worden, ten ware datter eenighe dringhende noot ware den tijt corter te nemen...'

²¹ Men begon ruim drie jaar, de kerkordelijk afgesproken termijn, na de vorige synode bij de Staten-Generaal aan te dringen op toestemming voor het houden van een synode. Zie bijvoorbeeld N. Japikse en A.Th. van Deursen e.a. (red.), *Resolutiën van de Staten Generaal 1576-1630* (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, 's Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1915 en later) deel 8, p.326 (1593); deel 9, p.316 (1596); deel 12, p.609 v. (1602); deel 14, p.300-302 (1607).

²² Men drong hierop aan in verband met het onderhouden van de eenheid van de kerk, de zuiverheid in de leer en voor het verkrijgen van een door de overheid geautoriseerde kerkorde. Zie: C. Hooijer, *Oude kerkordeningen der Nederlandsche Hervormden Gemeenten (1563-1638) en het concept-reglement op de organisatie van het Hervormd Kerkgenootschap in het Koninkrijk Holland (1809)* (Zalt-Bommel: Noman en Zoon, 1865), 425.

²³ Bouwman, *Na 300 jaren*, 14,15.

Vanaf 1612 begonnen de Contraremonstranten hun krachten provinciaal te bundelen; zij hielden al in 1615 heimelijke synodes en onderhielden interregionaal contact.²⁴

Tijdens de aanloop naar het Bestand had het houden van een synode voor de overheid geen prioriteit, omdat zij niet verwachtte dat een synode de eenheid in de kerk zou herstellen. Daarbij stond het idee van een nationale synode haaks op het streven naar soevereiniteit van de diverse gewesten.

De voorgeschiedenis van de Dordtse Synode van 1618/1619 werd vooral beheerst door twee problemen, namelijk het gezag van de belijdenis en de verhouding tussen Kerk en Staat.²⁵

Toen het conflict tussen Remonstranten en Contraremonstranten steeds verder om zich heen greep en dit conflict de stabiliteit van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden dreigde te ondermijnen, wat onder andere bleek uit het inzetten van huursoldaten,²⁶ gaven de Staten-Generaal, zij het nog steeds schoorvoetend,²⁷ toe aan de wens van de kerken. Ook vanuit het buitenland werd aangedrongen op het houden van een generale synode omdat de belijdenis van de Reformatie²⁸ op het spel zou staan; het Nederlandse theologische conflict raakte de ‘christelijke gereformeerde religie’²⁹ oftewel de ‘hele christenheid’.³⁰

De Staten-Generaal riepen daarom uiteindelijk in 1618 de gewenste synode samen, waarvoor ook buitenlandse gasten werden uitgenodigd.³¹ Deze synode moest oordelen over de gerezen problemen en de vrede op het kerkelijke en daarmee ook op het burgerlijke terrein herstellen.³²

Het conflict tussen Remonstranten en Contraremonstranten is uitvoerig en vanuit vele visies beschreven. Omdat dit conflict de vaststelling van de Dordtse Kerkorde slechts zijdelings raakt, wordt het, voor zover voor dit onderzoek van belang, in hoofdstuk

²⁴ A. Th. Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen* (Franeker: Van Wijnen, 1998), 265.

²⁵ C.A. Tukker in: K. Exalto e.a., *De Nationale Synode van Dordrecht 13 november 1618-29 mei 1619* (Maassluis: Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk, z.j.), 29. Zie ook hoofdstuk 2.2. en 2.4.

²⁶ Dit zijn de zo geheten waardgelders.

²⁷ Wie de opdracht bij de uitgave van de Acta onbevangen leest, krijgt ten onrechte een geheel andere indruk.

²⁸ Hiermee wordt, ook in het vervolg, de zestiende-eeuwse protestantse reformatie bedoeld.

²⁹ Dit was de algemene term in die dagen. Deze geeft aan dat niet werd gedacht aan een nationale of regionale kerk, maar dat de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden werd gezien als deel van een groter geheel (Van Deursen, *Bavianen*, 1).

³⁰ A. Noordegraaf in: Exalto e.a. *De Nationale Synode*, 55.

³¹ Er waren geen afgevaardigden van de Nederlandse kerken in Engeland aanwezig of zelfs maar uitgenodigd, omdat zij, evenals in het verleden, geen toestemming zouden krijgen om aanwezig te zijn op een vanuit Engels standpunt bezien ‘buitenlandse’ synode. Wel was een officiële delegatie van de Engelse Staatskerk aanwezig en werd ‘bij nader inzien’ alsnog een afgevaardigde van de Schotse Kerk gestuurd, *ADSND II, 2*, 864vv. Ook de afgevaardigden uit Frankrijk kregen van hun vorst geen toestemming om de synode bij te wonen. Op de afbeeldingen die van de Synode van Dordrecht zijn gemaakt, zijn hun plaatsen leeg, evenals die van de afgevaardigden uit Brandenburg, die door overmacht afwezig waren. De buitenlandse afgevaardigden waren niet door hun kerken, maar door de desbetreffende vorsten en overheden gezonden. Zij waren allen theologen die als raadgevers ter synode kwamen. Het is daarom niet juist om van een oecumenische synode te spreken. Zie: *Acta*, xxxvi.

³² De verschillen in achtergrond van de vraag om een synode vanuit respectievelijk kerk en overheid is te merken in de agenda van de synode (zie hoofdstuk 1.4): in de marge van de behandeling van de remonstrantse kwestie behandelde de synode de zaken die via instructies waren binnengekomen.

2.2 beknopt behandeld. Een uitzondering wordt gemaakt voor de visie op de verhouding van Kerk en Staat. De mening van de meeste Remonstranten kwam overeen met die van de overheid en is samen te vatten als: ‘niet Aäron, maar Mozes gaf de wet.’³³ In deze studie zal de verhouding van Kerk en Staat regelmatig aan de orde komen.

1.3. DE AFGEVAARDIGDEN NAAR DE SYNODE VAN DORDRECHT 1618/1619

In diverse handboeken worden biografische schetsen gegeven van de afgevaardigden naar de synode van Dordrecht.³⁴ In de noten zijn bijzonderheden over deze personen te vinden, evenals enkele correcties op gegevens in andere beschrijvingen. Het is aannemelijk dat de afgevaardigden door hun kerkelijke vergaderingen met zorg en reden werden gekozen. Soms wilde de overheid hierin ook een stem hebben. Een dubbel aantal personen moest in dat geval door de particuliere synode worden voorgedragen, waarna de Gedeputeerde Staten hieruit de afgevaardigden zouden kiezen.³⁵

De personen die werden afgevaardigd hadden al eerder tijdens kerkelijke vergaderingen hun stem laten horen en waren blijkbaar met instemming door de andere afgevaardigden aangehoord.³⁶ Ook de overheid koos met zorg haar gecommiteerden. De diverse Academies vaardigden elk een theologisch hoogleraar af. Uit vergelijking met de vorige synode, die van ‘s-Gravenhage 1586, blijkt dat het aantal afgevaardigden in Dordrecht driemaal zo groot is als in 1586, en het percentage predikanten lager.³⁷ De Gereformeerde Kerk in de Nederlanden was in de loop van deze jaren geconsolideerd. De Resoluties van de Staten Generaal uit 1618 vermelden dan ook dat er alleen in Holland al vijfhonderd gereformeerde kerken zijn.³⁸

De Dordtse Kerkorde is vastgesteld na het vertrek van de buitenlandse theologen uit Groot-Brittannië, de Palts, Hessen, Zwitserland, Genève, Bremen, Nassau-Wetteravië en Emden. Zij komen in deze studie daarom hoogstens zijdelings ter sprake. De Remonstranten die waren opgeroepen om ter synode uitsluitel te geven

³³ Mozes, en niet de priester Aäron, leidde het volk Israël. Dit was een – Bijbels en daarom valide geacht – argument om de leiding van de overheid over de kerk te proclameren.

³⁴ Bijvoorbeeld: H. Florijn in: W. van ‘t Spijker e.a., *De synode van Dordrecht in 1618 en 1619* (Houten: Den Hertog, 1987), 62-94, inclusief portretten. In dit werk wordt ook van de geciteerde Remonstranten een biografische schets gegeven.

³⁵ In Friesland gaf de particuliere synode niet toe aan de druk van de overheid. Zie: J. Reitsma en S.D. van Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620* (Groningen: Wolters, 1892-1899), VI, 262-264.

³⁶ In diverse gewesten was verschil van mening over de vraag wie de kerkelijke afgevaardigden benoemde: de synode of de Staten. In Friesland stelden de Gedeputeerde Staten voor, dat de particuliere synode een zestal predikanten zouden kandideren, waaruit de Gedeputeerde Staten dan drie zouden kiezen. Voor de ouderlingen zou de omgekeerde procedure worden gevolgd. De synode ging hiermee niet akkoord, koos zelf haar afgevaardigden en vroeg de Gedeputeerde Staten om goedkeuring van deze keuze. G.P. van Itterzon, *Johannes Bogerman* (Amsterdam: Bolland, 1980), 42.

³⁷ In 1586 waren twintig predikanten, twee ouderlingen, één hoogleraar en drie politieke commissarissen aanwezig. Naar de synode van Dordrecht 1618/1619 werden 37 predikanten, 18 ouderlingen, vijf hoogleraren en 18 politieke commissarissen afgevaardigd. De afvaardiging in 1618 lag meer in de lijn van de kerkorde.

³⁸ N. Japikse, A. Th. Van Deursen e.a. (red.), *Resolutiën van de Staten Generaal 1576-1630* (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, ‘s Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1915 en later), deel 3, 1618, resolutie 3703.

over hun leer³⁹ hadden evenmin iets van doen met de vaststelling van de Dordtse Kerkorde. Van de andere afgevaardigden, de gecommitteerden en de hoogleraren wordt een profiel gegeven, om de relatie van deze broeders met elkaar en met de Dordtse Kerkorde te verduidelijken.⁴⁰

1.3.1. De Nederlandse kerkelijke afgevaardigden

Op grond van de diverse kerkordelijke bepalingen die op het grondgebied van de onderscheiden Staten golden, werden door alle synodes afgevaardigden naar de Nationale Synode te Dordrecht gezonden. Er zouden per (particuliere) synode zes personen worden afgevaardigd. Dit was bepaald in het derde van de 'Artikelen van de bijeenroeping en verhandeling der Nationale Synode, in de vergadering der Hoogmog. Heeren Staten-Generaal der Vereenigde Nederlandsche Provinciën, den 11en November des jaars 1617, beraamd en besloten.'⁴¹ Niet iedere synode vaardigde daadwerkelijk zes personen af. Onderzoek van de biografische gegevens⁴² van de afgevaardigden laat vier eeuwen na dato zien dat velen van hen elkaar op enigerlei wijze kenden.

Vanuit Gelderland⁴³ waren bij de besprekingen over de kerkorde⁴⁴ aanwezig de predikanten *Wilhelmus Stephani* van Arnhem, *Ellardus van Mehen* van Harderwijk,⁴⁵ *Johannes Bouillet* van Warnsveld en *Sebastiaan Damman* van Zutphen⁴⁶ en de Nijmeegse ouderling *Jacobus Verheijden*.⁴⁷

³⁹ In de literatuur wordt gesproken over de geciteerde Remonstranten.

⁴⁰ Bij dit profiel worden gegevens betrokken uit de tijd voor en tijdens deze synode. Latere gegevens zijn grotendeels niet van belang voor wie zij waren en hun ervaring ten tijde van de synode. Op basis van de gegevens is een overzichtje van de leeftijdsopbouw van deze personen gemaakt.

⁴¹ *Acta*, 13. Zie ook: *Resolutiën Staten-Generaal*, nieuwe reeks deel 3, nrs 1500, 1768, 2758, 2911 en 3238.

⁴² In bijlage 1 worden in schema's bijzonderheden en relaties zichtbaar gemaakt. Hier worden de namen gegeven zoals zij in de *Acta* voorkomen; dit is gewoonlijk de gelatiniseerde versie. In het vervolg wordt de meer gebruikelijke versie gebruikt. De gegevens van de niet-afgevaardigde Amesius en Heinsius zijn voor de duidelijkheid in grijs weergegeven. De gegevens zijn, voor zover niet expliciet ter plekke genoemd, afkomstig uit A.J. van der Aa, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden* (Haarlem: J.J. van Brederode, 1852-1877); P.S. Molhuysen en P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (Leiden: Sijthoff, 1911-1937); F.A. van Lieburg, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816* (Dordrecht, 1996) en Florijn in: Van 't Spijker, *Synode*.

⁴³ Hieronder viel ook het graafschap Zutphen.

⁴⁴ Ouderling Henrick van Hell overleed op 27 november 1618 en maakte deze vergaderingen dus niet mee.

⁴⁵ Ellardus van Mehen was een schoonzoon van Johannes Fontanus. Hij schreef een tractaat tegen het *Tractaet van 't Ampt ende Autoriteyt eener Hooger Christelicker Overheyt in kerkelicke saecken* van J. Wtenbogaert ('s Gravenhage, 1610) en was uitdrukkelijk vóór kerkelijk zelfbestuur.

⁴⁶ Sebastiaan Damman werd verkozen als scriba van de synode en benoemd als revisor-vertaler voor het Nieuwe Testament.

⁴⁷ Vanaf 1595 woonde Jacobus Verheijden diverse provinciale synoden bij. Hij studeerde rechten en theologie. Hij liet zich in 1580 voor het eerst als student inschrijven.

De synode van Zuid-Holland vaardigde als predikanten af *Festus Hommius* van Leiden⁴⁸, *Henricus Arnoldi* van Delft,⁴⁹ *Balthasar Lydius*⁵⁰ van Dordrecht en *Gisbertus Voetius* van Heusden⁵¹ en als ouderling *Arnoldus Muys ab Holy* van Dordrecht⁵² en *Johannes de Laet* van Leiden.⁵³

Uit Noord-Holland kwamen de Amsterdamse ouderlingen *Theodorus Heijncius*⁵⁴ en *Dominicus ab Heemskerck*.⁵⁵ Tevens waren afgevaardigd de Amsterdamse predikant *Jacobus Trigland*,⁵⁶ zijn collegae *Abraham à Doeslaer* van Enkhuizen, *Samuël Bartholdi* van Monnikendam⁵⁷ en *Jacobus Rolandus*, eveneens van Amsterdam.⁵⁸

De afgevaardigden van Zeeland waren de ouderlingen *Josias Vosbergen* van Middelburg⁵⁹ en *Adriaan Hofferus* van Zierikzee⁶⁰ en de predikanten *Hermannus*

⁴⁸ Festus Hommius werd verkozen als scriba en benoemd als vertaler voor het Nieuwe Testament. Hij studeerde niet alleen Theologie, Grieks en Hebreeuws, maar ook filosofie, geschiedenis en mathematica, het laatste bij Snellius; zie: P.J. Wijmenga, *Festus Hommius* (Leiden: Donner, 1899), 10. Hij was lid van de Haagse conferentie (1611) en disputeerde in 1616 met Episcopius ter voorbereiding op een eventuele synode.

⁴⁹ Henricus Arnoldi heet ook wel 'van der Linden'.

⁵⁰ Balthasar Lydius ging, als predikant van Dordrecht, voor in de Nederduitse openings- en sluitingsdiensten van de synode. Hij was al sedert 1602 predikant in Dordrecht.

⁵¹ Gisbertus Voetius maakte nauwkeurige aantekeningen ter synode, maar deze lijken spoorloos verdwenen te zijn. Prof. Matthias Nethenus uit Utrecht gebruikte deze aantekeningen in 1658. Uit Voetius' testament (1662) valt af te leiden dat hij deze aantekeningen retourneerde. A. Duker, *Gisbertus Voetius* (Leiden: Groen, 1989), *deel 1*, 284 noot 2 en bijlage CVII.

⁵² Arent Muys van Holy was vanaf 1592 baljuw en schout van Zuid-Holland.

⁵³ Johannes de Laet was geen predikant, maar had wel theologie (en filosofie) gestudeerd en redde zich prima in de Latijnse discussies. Hij schreef in 1617 een boek over het Pelagianisme. Dit was mogelijk mede aanleiding voor zijn afvaardiging naar de Synode van Dordrecht. Het voorwoord bij de Acta is vermoedelijk van zijn hand, en niet van Hommius, zoals wel wordt aangenomen; zie: H. Florijn, 'Johannes de Laet (1581-1649) and the Synod of Dort, 1618-1619', *Lias* 25 (Nijmegen: 1998), 173. Ten onrechte vermeldt J.A. Jacobs, 'Johannes de Laet en de Nieuwe Wereld' in: *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie 50* (Den Haag: Zuidam & Zonen, 1996), 109, dat hij zowel als lid van de Leidse kerkenraad als als afgevaardigde van de Staten van Holland op de synode van Dordrecht aanwezig was.

⁵⁴ Theodorus Heijncius, of Heijngius, Dirck Heynck, was vanaf 1610 diaken en vanaf 1615 ouderling. Hij beheerste het Latijn goed. Dit blijkt uit de tekst van zijn dagboek van de synode: Theodorus Heijngius, *Acta synodi nation. breviter conscripta* (MS 457 Universiteitsbibliotheek Utrecht).

⁵⁵ Dominicus van Heemskerck (1570-1624) was doctor in de beide rechten, doctor utriusque iuris, zowel het Romeinse als het canonieke recht. Hieruit zou kunnen worden afgeleid dat Dominicus van Heemskerck in zijn jonge jaren rooms-katholiek was. Zie voor zijn gegevens: J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795* (Amsterdam: N. Israël, 1963), p.307. Van Heemskerck was secundus afgevaardigde (Reitsma en Van Veen, *Acta II*, 46). Hij werd uiteindelijk afgevaardigd omdat primus ouderling Van de Nyenburg door de Staten van Holland werd gedeputeerd.

⁵⁶ Jacobus Trigland (Drieykelen, daarom: Tri-gland; 1583-1654) was rooms-katholiek opgevoed en werd opgeleid tot geestelijke. Hij ging over tot de Reformatie en werd in 1607 predikant. In zijn *Kerkelycke geschiedenissen* schreef hij uiteraard ook over de Dordtse synode.

⁵⁷ Blijkens zijn grafscript in de kerk van Monnikendam was Samuël Bartholdi bij zijn overlijden 66 jaar oud.

⁵⁸ Jacobus Rolandus werd verkozen als assessor van de synode en onder andere benoemd in de commissie die de Acta gereed moest maken, als vertaler van het Nieuwe en revisor van de vertaling van het Oude Testament.

⁵⁹ Josias Vosbergen was doctor in de beide rechten en blijkens de gegevens van de Rekenkamer van Zeeland vanaf 1603 gecommiteerde van de provinciale Rekenkamer van Zeeland. Hij kreeg op eigen verzoek in 1626 ontslag uit deze functie.

⁶⁰ Adriaan Hoffer was schepen en burgemeester in Zierikzee en rentmeester van de grafelijke domeinen te Zeeland. Hij werd zeer gewaardeerd vanwege zijn kennis van het Latijn en zijn gedichten.

Faukelius van Middelburg,⁶¹ Cornelius Regius van Goes, Godefridus Udemannus van Zierikzee⁶² en Lambertus de Rijke van Bergen op Zoom.

Vanuit Utrecht waren uiteindelijk⁶³ alleen aanwezig de predikanten Johannes Dibbetz⁶⁴ en Arnoldus Oortcampius van Amersfoort.

De synode van Friesland⁶⁵ was in mei 1619 vertegenwoordigd door de predikanten Florentius Johannis van Sneek, Philippus Daniël F. Eilshemius van Harlingen⁶⁶ en Johannes Bogerman van Leeuwarden.⁶⁷ Als ouderling waren toen aanwezig Johannes van de Sande van Leeuwarden,⁶⁸ Keimpe van Harinxma à Donia, eveneens van Leeuwarden,⁶⁹ en Tacitus ab Aysma van Hichtum.⁷⁰

⁶¹ Hermannus Faukelius werd verkozen tot assessor en benoemd als vertaler van het Nieuwe Testament. Zijn *Kort Begrip der christelijke religie* werd door de synode aanbevolen voor de catechese aan hen voor wie de Heidelbergse Catechismus te moeilijk was.

⁶² Godefridus Udemans werd in 1617 op verzoek van Stadhouder Maurits van Nassau uitgeleend aan de kerk van 's-Gravenhage, in 1618 aan die van Utrecht. Hij stelde samen met Bogerman, Dibbetz en Trigland de Utrechtse Kerkorde van 1619 op. Zie: P.J. Meertens, 'Godefridus Cornelisz Udemans' in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* nr 28 ('s Gravenhage: Nijhoff, 1936), 67. Meertens stelt tevens dat Udemans vice-praeses van de synode was en verwijst hiervoor naar de Acta, naar B. Glasius, *Geschiedenis der Nationale Synode, in 1618 en 1619 gehouden te Dordrecht, in hare voorgeschiedenis, handelingen en gevolgen* (Leiden: Engels, 1860/1) en naar H.H. Kuiper, *De Post-Acta of nahandelingen van de Nationale Synode van Dordrecht in 1618 en 1619 gehouden* (Amsterdam/Pretoria: Höveker & Wormser, 1899), maar zonder vermelding van de vindplaatsen. Er zijn echter geen aanwijzingen dat Udemans de synode als vice-praeses heeft gediend.

⁶³ Utrecht bestond in feite uit slechts één classis en kende daarom nog geen synode. Ouderling Lambertus Canter overleed op 24 april 1619 en maakte de zittingen over de kerkorde niet meer mee. Wel was hij aanwezig bij de vergaderingen voordat de Remonstrantse kwestie werd behandeld, toen enkele instructies van de kerken aan de orde kwamen. Predikant Isaac Frederici van Utrecht moest zich, wegens zijn remonstrante gevoelens, bij de geciteerden voegen en was daarom ook niet meer aanwezig toen de kerkorde werd vastgesteld. Hetzelfde gold voor predikant Samuël Naerenus van Amersfoort. Ouderling Steven van Helsdingen van de kerk van Utrecht was remonstrants gezind en is daarom vanaf de 25^e zitting niet meer ter synode aanwezig geweest.

⁶⁴ Johannes Dibbetz werd door de kerk van Dordrecht afgestaan aan Utrecht, wegens de problemen aldaar.

⁶⁵ Ouderling Meinardus van Idzerda overleed in december 1618.

⁶⁶ Gezien de vriendschap tussen Philippus Daniël Eilshemius en Sibrandus Lubbertus is het aannemelijk dat de eerste in Franeker zijn theologische opleiding volgde.

⁶⁷ Johannes Bogerman werd in 1618 door de Staten van Friesland, op voorschrift van Prins Maurits, uitgeleend aan de Kloosterkerk te 's-Gravenhage; zie: H. Edema van der Tuuk, *Johannes Bogerman* (Groningen: Wolters, 1868), 172v. Bogerman werd verkozen tot voorzitter van de synode. Hoewel hij het vertrouwen genoot van zowel Prins Maurits als van stadhouder Willem Lodewijk van Friesland, is er geen aanwijzing dat hij op hun aandringen tot voorzitter werd verkozen. Bogerman was geschikt als voorzitter, zo stelt zijn zeer kritische biografie Edema van der Tuuk (*Bogerman*, 186); hij was ervaren, erudiet en welsprekend, had veel contacten en een indrukwekkend uiterlijk. Hij had zelf bezwaren tegen zijn benoeming vanwege zijn zwakke gezondheid. Bogerman stelde het formulier over de beroeping van predikanten op en was een van de vertalers van het Oude Testament. Als persoonlijk secretaris kreeg hij door de Staten-Generaal Guilielmus Amesius toegewezen. Gegevens over Amesius zijn opgenomen in bijlage 1; wegens zijn mogelijke invloed wordt ook hij bij dit onderzoek betrokken.

⁶⁸ Johannes van de Sande was hoogleraar in de rechten te Franeker en Raad van het Hof van Friesland. Hij miste diverse zittingen van de synode omdat hij een van de rechters was in het proces tegen Van Oldenbarneveldt.

⁶⁹ Keimpe van Harinxma à Donia was curator van de Franeker Academie en lid van het Hof van Friesland.

⁷⁰ Taco van Aysma kwam vanaf 15 februari als secundus ter synode; hij verving de overleden ouderling Meinardus van Idzerda.

Overijssel vaardigde vier predikanten af. Dit waren *Hieronymus Vogellius* van Kampen,⁷¹ *Johannes Langius* van Vollenhove,⁷² *Hermannus Wiferding* van Zwolle⁷³ en *Caspar Sibelius* van Deventer, die half mei wegens ziekte de synode verliet.⁷⁴ Overijssel zond daarnaast twee ‘ghequalificeerde’ personen⁷⁵ naar de synode, te weten *Willem à Broeckhuisen ten Doerne* van Zwolle en *Johannes à Lauwick* van Kampen.⁷⁶

Vanuit Groningen kwamen de predikanten *Cornelis Hillenius* van de stad Groningen,⁷⁷ *Wolfgang Agricola* van Bedum, *Wigboldus Homerus* van Midwolda⁷⁸ en *Georgius Placius* van Appingedam.⁷⁹ Als ouderling werden afgevaardigd *Egbertus Halbes* van Groningen⁸⁰ en *Johannes Rufelaert* van Stedum.⁸¹

⁷¹ Vogellius was predikant in Hasselt, maar uitgeleend aan de kerk van Kampen wegens de problemen aldaar.

⁷² Aangezien Johannus Langius in 1593 predikant te Doesburg werd zal hij vóór 1573 zijn geboren; het geboortjaar 1578 dat Van Lieburg in *ADSND*, I, C noemt is aantoonbaar onjuist. Langius werd benoemd als revisor voor de vertaling van het Nieuwe Testament. Blijkens het predikantenbord in de Grote Kerk van Vollenhove vertrok Langius een week voor de slotzitting van de synode, op woensdag 22 mei, naar Utrecht.

⁷³ Blijkens de predikantenlijst van de kerk van Zwolle kwam Hermannus Wiferding in 1580 van Groningen naar Zwolle. Dit in tegenstelling tot wat Van Lieburg in zijn *Repertorium* vermeldt. Hooijer, *Kerkordeningen*, citeert op p.355 een brief waarin wordt gezegd dat hij in 1579 in de stad Groningen preekte. In ieder geval moet hij dus vóór 1560 zijn geboren. Als vooraanstaand predikant uit Overijssel woonde hij al bijna veertig jaar kerkelijke meerdere vergaderingen bij en was hij namens zijn synode ook aanwezig bij synodes in andere provincies. In de gedrukte Acta wordt hij, bij de ondertekening van de stukken in de 136^e zitting, per abuis als Wisering aangeduid.

⁷⁴ Daarom maakte hij vermoedelijk de besprekingen met betrekking tot het vaststellen van de kerkorde niet mee. Zijn persoonlijke notities eindigen met de zittingen van eind april 1619: C. Sibelius, *Annotationes ad synodum Dordracenam* (erfgoedcentrum Dordrecht, nr 1113). In deze notities zijn veel interessante stukken, ook van anderen dan Sibelius, te vinden, zoals notities van de hand van geciteerde Remonstranten. Voor alle zekerheid zijn zijn gegevens wel in de bijlage verwerkt.

⁷⁵ Reitsma en Van Veen, *Acta V*, 310. Het is mogelijk dat er in Overijssel geen ouderlingen beschikbaar waren die zowel door kerk als overheid geschikt werden geacht voor afvaardiging naar de nationale synode. Een andere mogelijkheid is, dat Van de Lauwick ouderling-burgemeester was. Deze combinatie van wereldlijk en kerkelijk ambt kwam vaak voor. In dat geval is het vreemd dat de Acta dit niet vermelden. In bijlage 1c zijn Van der Lauwick en à Broeckhuisen ten Doerne vermeld als ‘ouderling’, omdat zij als zodanig werden afgevaardigd.

⁷⁶ Jan van der Lauwick was burgemeester van Kampen. Zie ook de opmerking in noot 75.

⁷⁷ Cornelis Hille werd benoemd als deputaat in verband met de problemen te Hoorn en als revisor van de liturgie. Hij woonde vanaf 1612 de vergaderingen van de ‘synode’ van Drenthe bij, als afgevaardigde van Willem Lodewijk (Reitsma en Van Veen, *Acta VIII*, vii).

⁷⁸ Volgens gegevens van de familie Wigboldus, van wie Homerus de stamvader was, is hij geboren tussen 1567 en 1570 te Oostwold. Hij was vermoedelijk, aldus dit familieregister, een van de rijkste predikanten van zijn tijd. Het is opmerkelijk dat bij zijn komst ter synode, zie de *Acta*, 21ste zitting, wordt vermeld dat hij predikant van Zuidwolde is, terwijl bij de ondertekening Midwolda als zijn standplaats wordt genoemd. Mogelijk is hij tijdelijk aan de kerk van Zuidwolde uitgeleend; het kan ook een verschrijving zijn door een scriba die niet op de hoogte was van de Groningse topografie.

⁷⁹ Volgens de genealogische gegevens van de familie Placius overleed hij in 1647 te Linden; blijkens het register van de kerk van Emden, waar hij ook predikant was, trouwde hij in 1637. Het is dus ten onrechte dat Florijn (in Van 't Spijker e.a., *Synode van Dordrecht*, 82) als zijn sterfjaar 1621 noemt.

⁸⁰ Egbert Halbes studeerde rechten in Heidelberg en Genève. Hij studeerde al in 1587 te Heidelberg en zal daarom vóór 1570 zijn geboren. Vanaf maart 1619 was hij ambtsman van het Gericht Selwerd.

⁸¹ Zijn grafzerk, te vinden in de grafkelder onder het Academiegebouw te Groningen, vermeldt dat Johannes Rufelaert in 1621 op 70-jarige leeftijd overleed. Aan Rufelaert viel het voorrecht van deze begraafplaats ten deel omdat hij één van de oprichters van de Groninger Universiteit was.

Uit Drenthe kwamen slechts twee predikanten, beide uit de classis Meppel, namelijk *Themo ab Asschenberg* van Meppel⁸² en *Patroclus Romelingius* van Ruinen.

De Waalse kerken werden vertegenwoordigd door de predikanten *Johannes Crucius*⁸³ van Haarlem, *Joannes Doucher* van Vlissingen, *Daniël Colonus* van Leiden en *Jeremias du Pours* van Middelburg en door de ouderlingen *Petrus Pontanus*⁸⁴ van Amsterdam en *Evardus Beckius* van Middelburg.

1.3.2. De Hoogleraren

De Academies in de Nederlanden vaardigden ieder een hoogleraar in de theologie af.⁸⁵ Zij werden gerekend onder de kerkelijke afgevaardigden. Deze hoogleraren waren *Sibrandus Lubbertus* uit Franeker,⁸⁶ *Johannes Polyander* uit Leiden,⁸⁷ *Franciscus Gomarus* uit Groningen,⁸⁸ *Antonius Thysius* uit Harderwijk⁸⁹ en *Antonius Walaeus* uit Middelburg.⁹⁰

⁸² Themo van Asschenberg werd in 1608 predikant en zal daarom vóór 1588 zijn geboren. Hij verving zijn collega Antonides van Havelte (Reitsma en Van Veen, *Acta VIII*, 229). Volgens R.C. Janssen, *ADSND II, 2*, gebeurde dit omdat de Staten van Drenthe de keuze voor Antonides afkeurden. Hoewel Janssen het als feit vermeldt in de samenvatting van de credentiefbrief, wordt daarin met geen woord over Antonides gerept; ook anderszins heeft Janssen dit niet gedocumenteerd.

⁸³ Ook wel: Jean de la Croix.

⁸⁴ Ook wel: Pierre du Pont.

⁸⁵ Dit was mogelijk op basis van Art.52 van de kerkorde van Dordrecht 1578: 'Soo de Classe ofte Synode in de plaetse daer de vniuersiteyt is te samen koemt, sullen de Professores der Theologie mede by koemen der welcker een wt der name der anderer stemme hebben sal.' Dit artikel wordt genoemd door de synode van Groningen als grond voor de afvaardiging van F. Gomarus 'voor raad en instemming'. Zie: G.P. van Itterzon, *Franciscus Gomarus* ('s Gravenhage: Nijhof, 1929), 218. Overigens is dit kerkordeartikel niet terug te vinden in de beide volgende kerkelijk kerkordes, Middelburg 1581 en 's-Gravenhage 1586. Andere hoogleraren werden niet door de kerk afgevaardigd; zij waren aanwezig op uitnodiging van de Staten-Generaal en werden benoemd door hun gewest. Zo was ook *Episcopus* aangewezen door de Staten van Holland. Hij bleef weg van de synode en verscheen er later als geciteerde, aldus D. Deddens in: L. Doekes e.a., *Van Dordt tot Dordt 1618-1968* (Vlaardingen: Bolland, 1969), 68. Professoren werd beschouwd als membra synodi en hadden daarom stemrecht (Kuyper, *Post-Acta*, 104).

⁸⁶ *Sibrandus Lubbertus* werd benoemd als revisor van de vertaling van het Oude Testament. In 1586 was hij aan Leycester voorgedragen als persoon voor overleg over de huwelijkswetgeving. Ook hielp hij bij de inrichting van de protestantse eredienst in Groningen. Zie: G. van der Woude, *Sibrandus Lubbertus, Leven en werken, in het bijzonder naar zijn Correspondentie* (Kampen: Kok, 1963), resp. 53 en 55.

⁸⁷ *Johannes Polyander* (van de Kerckhove) werkte onder andere mee aan de herziening van de liturgische formulieren en het opstellen van catechisatieboekjes, moest de verkorte *Acta* corrigeren en was revisor van de vertaling van het oude Testament. Hij was behalve hoogleraar te Leiden bestuurder van de stadsscholen te Dordrecht; het schoolreglement dat ter synode werd vastgesteld had dan ook zijn bijzondere aandacht.

⁸⁸ *Franciscus Gomarus* werd eveneens revisor van de vertaling van het Oude Testament.

⁸⁹ *Antonius Thysius* kreeg een benoeming als secundus vertaler en revisor voor de vertaling van het Oude Testament.

⁹⁰ *Antonius Walaeus* werd door de Staten van Zeeland afgevaardigd als hoogleraar, maar was dat strikt genomen niet. Hij was predikant te Middelburg en docent aan de theologische school aldaar. Hij werd pas in 1619 hoogleraar, te Leiden. In 1617 was hij op verzoek van Stadhouder Maurits van Nassau uitgeleend aan de kerk van 's-Gravenhage. Hij werd benoemd als secundus vertaler en revisor voor de vertaling van het Nieuwe Testament. Op 12 mei verliet hij tijdelijk de synode om Johan van Oldenbarneveldt bij te staan in de laatste uren voor zijn terechtstelling. Zij hadden daarbij goede gesprekken die tonen dat het geloof van Van Oldenbarneveldt eerder contraremonstrants dan remonstrants was. Walaeus kreeg ook de opdracht om zijn vriend Hugo de Groot (en Rombout Hogerbeets) het doodvonnis over te brengen. Op zijn verzoek werd deze taak aan een ander gegeven. Deze doodvonnissen werden uiteindelijk omgezet in levenslange gevangenisstraf. Zie: J.D. de Lind van Wijngaarden, *Antonius Walaeus* (Leiden: Los, 1891), 42, 48-54.

1.3.3. De afgevaardigden namens de Staten-Generaal

De Staten vaardigden hun eigen gecommiteerden af naar de synode. Zij werden volgens H.H. Kuyper door de kerkelijke afgevaardigden niet gezien als membra synodi en hadden slechts een faciliterende en adviserende taak, geen stemrecht en slechts in enkele gevallen vetorecht.⁹¹ F.A. van Lieburg stelt dat het in feite een dubbele synode was, ‘een van politieken en een van kerkelijken.’⁹² In deze studie wordt onderzocht of deze stellingen juist zijn.

De gecommiteerden voor de Staten van Holland⁹³ waren *Hugo Muys van Holy*, schout van Dordrecht, *Gerard Jansz. van de Nyenburg*,⁹⁴ *Walraven van Brederode*,⁹⁵ *Rochus van den Honaert*⁹⁶ en *Jacob Boelensz.*⁹⁷ De Staten van Gelderland vaardigden twee gecommiteerden af, te weten *Martinus Gregorius*⁹⁸ en *Henrick van Essen*.⁹⁹ Uit Overijssel kwamen *Henricus Hagen*¹⁰⁰ en *Johan van Hemert*;¹⁰¹ uit Utrecht *Frederik van Zuylen van Nijvelt*¹⁰² en *Willem van Hartevelt*;¹⁰³ uit Zeeland *Simon Scotte*¹⁰⁴ en

⁹¹ Kuyper, *Post-Acta*, 102.

⁹² F.A. van Lieburg, ‘Van classicale organisatie tot civil society’ in: *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, jrg 15, nummer 3 (Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis, 2013), 80.

⁹³ De Staten van Holland wensten zes afgevaardigden te zenden, met drie stemmen. De zes afgevaardigden werden toegestaan, maar met slechts één stem. Zie: L.H. Wagenaar, *Van Strijd en Overwinning, de groote Synode van 1618 op 1619, en wat aan haar voorafging voor het christelijk volk beschreven* (Utrecht: Ruys, 1909), 274. Cornelis Fransz. de Witt was regelmatig ter synode aanwezig, onder andere als vervanger van Hugo Muys van Holy. Hij regelde de financiën van de synode, maar was geen officiële afgevaardigde van de Staten van Holland. Nicolaes Cromhout, voorzitter van het Hof van Holland, was benoemd als gecommiteerde, maar is niet meer aanwezig geweest nadat hij benoemd was als een van de rechters van Johan van Oldenbarneveldt.

⁹⁴ Gerard Jansz. van de Nyenburg was in eerste instantie als ouderling van Alkmaar afgevaardigd door de synode van Holland. Toen hij als politiek gecommiteerde werd aangewezen, werd hij vervangen door Dominicus van Heemskerck. Hij was lid van de vroedschap van Alkmaar. Blijkens het archief van de familie Van Egmond van de Nyenburg was hij getrouwd met Christina Boelens en daarmee naaste familie van Jacob Boelens.

⁹⁵ Volgens de geslachtslijst van het huis van Brederode is Walraven IV van Brederode geboren in 1596. Hij was dus veruit de jongste afgevaardigde naar de synode van Dordrecht. Dit verklaart mogelijk waarom hij ter synode regelmatig in felle woordenstrijd geraakte met de Remonstranten.

⁹⁶ Rochus van den Honaert was advocaat en schepen van Dordrecht en eerste Raadsheer van de Hoge Raad van Holland en Zeeland. Ook was hij lid van de Rekenkamer en curator van de Leidse Academie.

⁹⁷ Jacob Boelensz was een van de burgemeesters van Amsterdam. Blijkens de burgemeesterslijst van die stad begon zijn eerste termijn in 1606.

⁹⁸ Zijn Nederlandse naam was Marten Goris. Hij opende de synode met een rede en bedankte de buitenlandse en andere aanwezigen. Hij was jurist, historicus en politicus. In het vervolg wordt zijn Latijnse naam aangehouden.

⁹⁹ Henrick van Essen was lid van het Hof van Gelderland en curator van de Academie in Harderwijk.

¹⁰⁰ Henricus Hagen was burgemeester van Vollenhove.

¹⁰¹ De grafsteen van Johan van Hemert, die burgemeester van Deventer was, in de Lebuïnuskerk aldaar, vermeldt dat hij overleed in 1634. Ook hij was een van de 24 rechters van Johan van Oldenbarneveldt.

¹⁰² Aangezien bekend is dat Frederik van Zuylen van Nijvelt zich in 1585 heftig tegen Leicester verzette moet hij vóór 1565 zijn geboren. In de lijst die Van Lieburg geeft in *ADSND*, I, LXXIV, omt een andere Frederik van Zuylen van Nijvelt voor; het wordt helaas niet duidelijk hoe Van Lieburg tot deze keuze komt.

¹⁰³ Willem van Hartevelt was burgemeester van Amersfoort. Hij beheerste het Latijn, waarin de internationale bijeenkomst werd gehouden, niet, maar dat was geen beletsel voor zijn deelname aan de synode en geen probleem tijdens de Nederlandstalige ‘nazittingen’ ervan.

¹⁰⁴ Simon Scotte was secretaris van de stad Middelburg.

Jacob Campe;¹⁰⁵ uit Friesland Ernst van Aylva¹⁰⁶ en Ernst van Harinxma à Donia;¹⁰⁷ uit Groningen Edzard Jacob Clant en Hieronymus Ysbrants.¹⁰⁸

Als secretaris van de politieke gecommiteerden werd Daniël Heinsius aangesteld.¹⁰⁹ In de strikte zin van het woord was hij geen gecommiteerde, maar wegens zijn invloed als secretaris is ook hij bij dit onderzoek betrokken.

1.3.4. Het moderamen van de Synode

In de tweede zitting van de synode, op de morgen van woensdag 14 november 1618, werden de credentiebrieven van de afgevaardigden ingediend en werd het moderamen verkozen en benoemd. Er zijn geen nadere gegevens over de wijze van stemmen, maar het is aannemelijk dat het geen toeval is dat alle verkozenen behoorden tot een andere (particuliere) synode.¹¹⁰ Dit zal het gevolg zijn geweest van de wens om een – politiek gezien – evenwichtige samenstelling van het moderamen te krijgen.

Johannes Bogerman, predikant van Leeuwarden, werd praeses. Jacobus Rolandus, predikant van Amsterdam, en Hermannus Faukelius, predikant van Middelburg, werden aangesteld als assessoren. Sebastiaan Damman, predikant van Zutphen, en Festus Hommius, predikant van Leiden, werden de scribae van de synode.

Er werd geen afgevaardigden van de Waalse synode in het moderamen verkozen. Blijkbaar werd deze synode, evenals de synodes van Overijssel, Utrecht, Groningen en Drenthe, noch politiek, noch kerkelijk tot de belangrijkste synodes gerekend. Overijssel had tot aan het eind van de zestiende eeuw twee concurrerende Statencolleges: Spaansgezinde én Staatsgezinde Staten. Groningen was betrekkelijk laat overgegaan naar de Staatse partij. In Utrecht was het bovenplaatselijk kerkelijk leven amper geordend; er bestond nog geen echte synode. De classis generalis Drenthina ressorteerde officieel nog onder de synode van Groningen.¹¹¹ Al is het

¹⁰⁵ Jacob Campe was lid van de Raad van Zeeland en burgemeester van Veere. Hij was een zwager van Maria van Reijgersberg, de echtgenote van Hugo de Groot, hetgeen voor hem persoonlijk voor onaangename situaties moet hebben gezorgd.

¹⁰⁶ Ernst van Aylva werd in 1584 op voorspraak van Willem van Oranje gecommiteerde van de Staten van Friesland.

¹⁰⁷ Ernst Harinxma à Donia was een zoon van Keimpe van Harinxma à Donia, die was afgevaardigd door de synode van Friesland. Ernst was vanaf 1597 raadsheer van het Hof van Friesland. Volgens de genealogische lijst van de familie Van Donia overleed hij in 1634 en niet in 1631, zoals Florijn in Van 't Spijker e.a., *De synode van Dordrecht*, 90, vermeldt.

¹⁰⁸ Hieronymus Ysbrants was doctor in de beide rechten.

¹⁰⁹ Daniël Heinsius was hoogleraar Grieks te Leiden. D.J.H. ter Horst, *Daniël Heinsius (1580-1655)* (Utrecht: Hoeijenbos en Co, 1934), maakt aannemelijk dat hij niet zozeer geleerd en briljant was als wel heel handig in het aangaan van de juiste contacten. In zijn werk was hij, aldus Ter Horst, vaak slordig en op zijn contraremonstrante sentimenten viel het nodige af te dingen (p.79-81, 87). Heinsius gaf na afloop van de synode aan dat hij blij was ontslagen te zijn van de theologische disputen en dat hij het werk soms niet aangenaam vond (p. 82v). Hij had een brede wetenschappelijke belangstelling. Het is aannemelijk dat hij te Franeker zo nu en dan colleges bij Lubbertus volgde, al was het maar om ook met deze invloedrijke man contact te leggen. Lubbertus rekende Heinsius later tot zijn vrienden. In Leiden heeft Heinsius mogelijk colleges bij Gomarus gevolgd.

¹¹⁰ Er is alleen bekend dat deze stemming werd geleid door de gecommiteerden Gregorius en Scotte, met de hulp van de ouderlingen Muys van Holy, Verheyden, Vosbergen en De Laet.

¹¹¹ Pas in 1620 vergaderde de classis generalis Drenthina zonder een Groninger predikant als vertegenwoordiger van stadhouder Willem Lodewijk. Vanaf dat moment kan van de synode van Drenthe worden gesproken. Zie: Reitsma en Van Veen, *Acta VIII*, viii en J.W.T.M. Beekhuis-Snieders, m.m.v. H.

begrijpelijk dat deze regionale synodes als minder belangrijk werden gezien, de ervaring en invloed van enkele van de afgevaardigden van deze synodes moet niet worden onderschat.¹¹²

De Waalse afgevaardigden blijken relaties met niet-Waalse afgevaardigden te hebben gehad;¹¹³ het ligt dus niet aan een gering netwerk dat geen van hen in het moderamen werd verkozen. Het niet-kiezen van een Waalse afgevaardigde in het moderamen kan wel samenhangen met het feit dat de Waalse kerken geconcentreerd waren in Holland en Zeeland; deze synodes waren al vertegenwoordigd in het moderamen. Ook kan hebben meegespeeld dat de Waalse afgevaardigden door velen – ondanks een soms decennialang verblijf in de Nederlanden – nog steeds werden gezien als ‘vreemdelingen’.¹¹⁴

Wie de bijzonderheden van en de onderlinge relaties tussen de diverse afgevaardigden bestudeert¹¹⁵ verbaast zich niet over de keuze voor de genoemde moderamenleden. Deze afgevaardigden blijken een uitgebreid netwerk binnen de kring van afgevaardigden te hebben, zich op theologisch gebied te hebben bewezen en van onverdacht contraremonstrants belijden te zijn geweest. Damman, Rolandus, Faulkelius en Hommius werden dan ook in een later stadium benoemd als vertalers voor het Nieuwe Testament, terwijl Rolandus tevens revisor voor de vertaling van het Oude Testament werd. Bogerman werd benoemd als vertaler voor het Oude Testament. Faulkelius, Bogerman, Hommius en Rolandus behoorden tot de afgevaardigden die al in een vroeg stadium deelnamen aan de gesprekken over de remonstrantse kwestie¹¹⁶, terwijl Damman in 1616 een vlugschrift publiceerde waaruit zijn contraremonstrantse positionering duidelijk bleek¹¹⁷. Aangezien de ‘remonstrantse kwestie’ het grootste deel van de agenda van de synode vulde, is het niet verwonderlijk dat juist het standpunt in en de ervaring met deze kwestie van invloed was op de keuze van de moderamenleden.

Daarnaast is van Bogerman bekend dat hij het vertrouwen genoot van Willem Lodewijk, de stadhouder van Friesland, en van Prins Maurits,¹¹⁸ terwijl Faulkelius en Hommius in het verleden door Maurits waren benoemd als legerpredikant.¹¹⁹ Volgens

Perton, *Nadere toegang op de protocollen van de Provinciale Synode van Drenthe (1622-1809)* (Assen: Rijksarchief in Drenthe, 1990), 1.

¹¹² Een voorbeeld van een predikant uit deze gewesten met nationale allure en politiek gewicht is Cornelis Hille. Georgius Placius en Caspar Sibelius hadden internationale ervaring.

¹¹³ Vanaf 1578 was in de kerkorde bepaald dat er regelmatig contact moest zijn tussen de Waalse en andere gemeentes in een ressort.

¹¹⁴ Er was in veel steden een strikt beleid dat eigen inwoners als eersten voor banen in aanmerking kwamen; pas bij onvervulbare vacatures was er voor mensen van ‘buiten’ kans op werk. ‘Eigen’ inwoners mochten soms zelfs het ontslag eisen van ‘vreemdelingen’, om hun banen te kunnen overnemen. (Van Deursen, *Gouden Eeuw*, 52.)

¹¹⁵ Zie hiervoor bijlage 1 en grafiek 1.

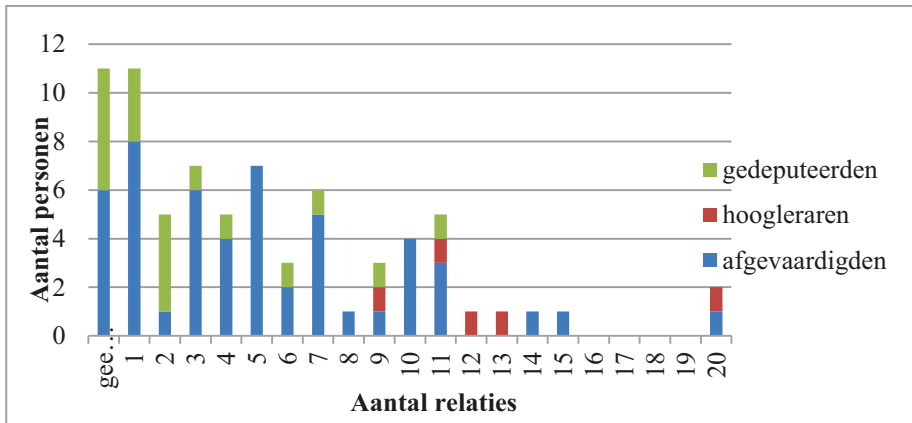
¹¹⁶ J. Borsius, ‘H. Faulkelius in zijn leven, karakter en letterkundige verdiensten’ in *Nederlandsch Archief voor de Kerkelijke Geschiedenis* (Leiden: S. en J. Luchtmans, 1844) deel IV, 213vv.; Wijmenga, *Hommius*, 27, 45, 117v., 147v., 197v.; *Acta*, x, xvi, xx, xxiii, xxvi v.

¹¹⁷ S. Damman, *Van de Eenicheyt, die de Remonstranten houden, met de Gereformeerde kercken en andere, aengaende het stuck der leere begrepen in de vyf articulen* (Zutphen, 1616).

¹¹⁸ Edema van der Tuuk, *Bogerman*, 186

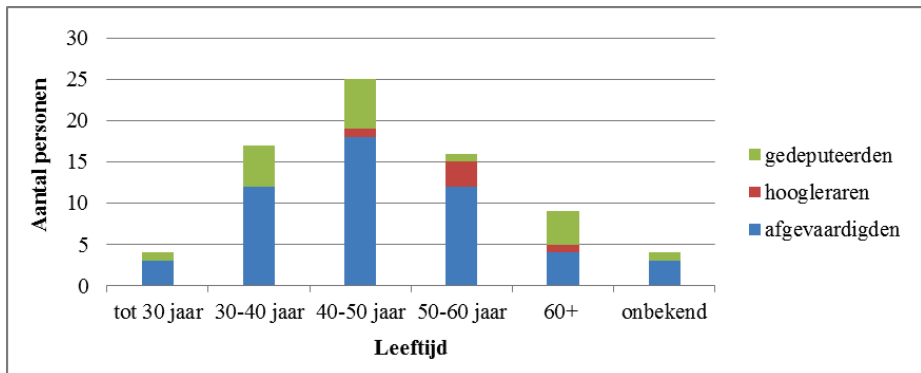
¹¹⁹ Borsius, ‘Faulkelius’, 210v.; Wijmenga, *Hommius*, 19v.

de biografische gegevens van de moderamenleden lijken allen met elkaar, of in ieder geval met Hommius en Bogerman, bevriend te zijn geweest.¹²⁰

Grafiek 1: Aantal relaties van alle synodeleden

Om de relaties meer reliëf te geven is de leeftijdsopbouw van de synodeleden van belang. Op basis van de gegevens uit bijlage 1 blijkt die als volgt te zijn:

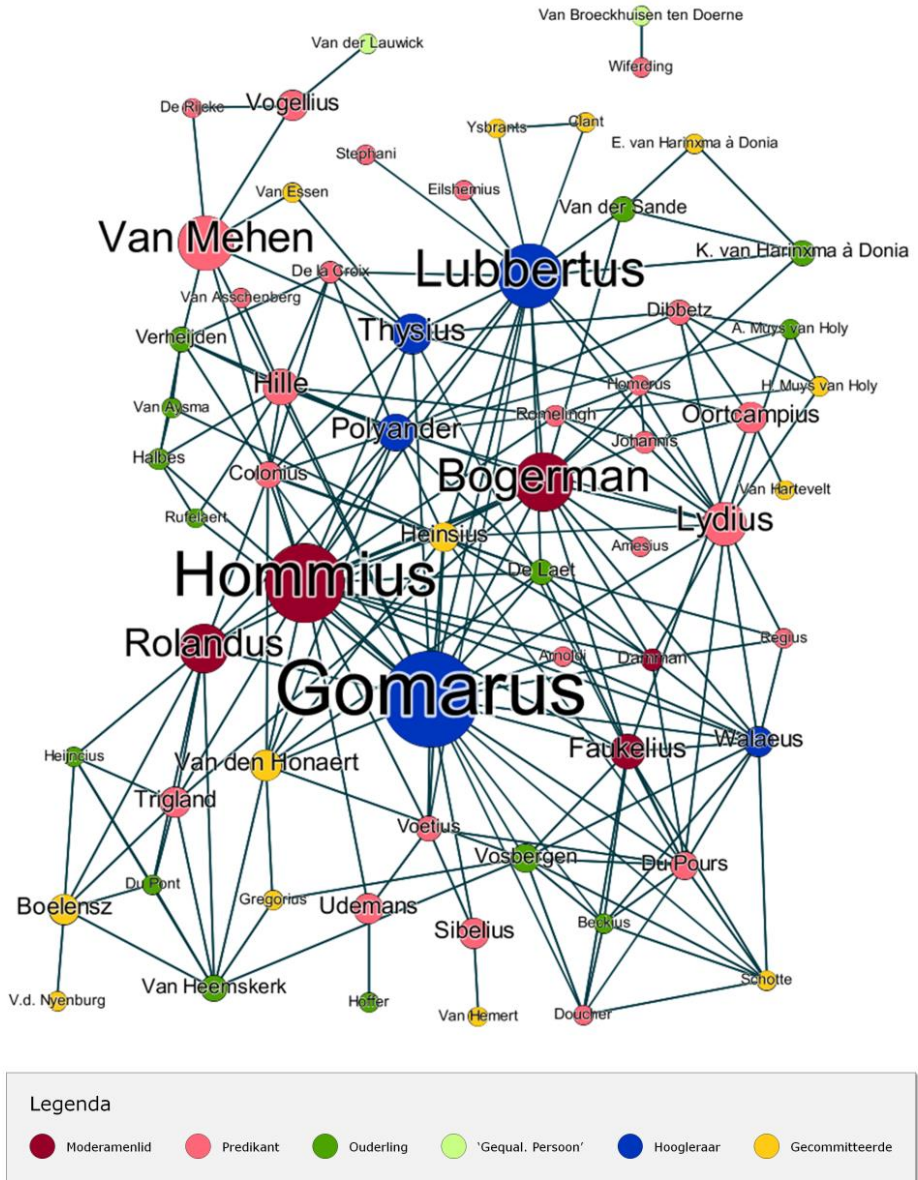

Grafiek 2: Leeftijd van alle synodeleden

Het complex van relaties is in de figuur op de volgende pagina weergegeven.

¹²⁰ Het is mogelijk dat biografen deze vriendschap later deels hebben afgeleid uit het feit dat deze vijf mannen samen het moderamen van de synode van Dordrecht 1618/1619 vormden en zo intensief samenwerkten.

Sociaal netwerk analyse

Figuur 1: De relaties tussen afgevaardigden, hoogleraren en gecommitteerden

1.3.5. Conclusies betreffende de relaties tussen de diverse afgevaardigden, hoogleraren en gecommiteerden ter synode¹²¹

Over diverse personen is weinig bekend, zodat over hun onderlinge relaties weinig te zeggen valt. Daarnaast wegen niet alle onderlinge relaties even zwaar. Mensen kunnen bijvoorbeeld in dezelfde tijd aan dezelfde faculteit studeren, maar toch weinig contact met elkaar hebben. Toch was er een uitgebreid netwerk van relaties tussen diverse afgevaardigden en gecommiteerden. Personen van wie de namen nu alleen nog dankzij hun afvaardiging naar de Synode van Dordrecht in 1618/1619 bekend zijn, behoorden in hun tijd tot de ‘bekende Nederlanders’.

In grafiek 2 is te zien dat van drie van de afgevaardigden en één gecommiteerde niet met zekerheid is te zeggen hoe oud zij waren ten tijde van de vaststelling van de Dordtse Kerkorde.¹²² De wel bekende gegevens tonen echter dat de synode qua leeftijd gevarieerd van samenstelling was: er waren niet alleen ‘oude rotten’ aanwezig, maar ook enkele jongeren die het begin van de remonstrantse twisten amper bewust kunnen hebben meegemaakt. Het was te verwachten dat de hoogleraren vooral in het segment 50-60 jarigen te vinden zijn, hoewel er zowel een jongere als een oudere professor aanwezig waren. Zowel bij de afgevaardigden als bij de gecommiteerden waren de 40 tot 50 jarigen in de meerderheid.

De hoogleraren Gomarus en Lubbertus blijken op de meerderheid van de afgevaardigde predikanten van invloed te zijn geweest.¹²³ De moderamenleden Damman en Hommius studeerden beiden bij Gomarus, zij het in een andere periode. Faukelius stond al in Middelburg toen Gomarus er docent aan de theologische school was. Hommius en Bogerman studeerden samen bij Lubbertus. De hoogleraren lijken de personen te zijn die het grootste aantal relaties met andere ter synode aanwezigen hadden. Deze uitkomst was te verwachten omdat over hen meer informatie is dan over veel van de andere afgevaardigden.

Hommius en Bogerman blijken, evenals de andere moderamenleden, een hoog aantal relaties met andere afgevaardigden te hebben gehad. Dat verbaast niet; het ligt voor de hand dat bekenden als moderamenleden worden gekozen, op voorwaarde dat deze bekenden goed bekend staan. Anders dan bij de classicale vergaderingen in die dagen¹²⁴ werd blijkens deze keuzes niet alleen de functie van de praeses, maar ook die van de scribae van gewicht geacht. Het betrof dan ook een vergadering met verwachte en gehoopte vérgaande kerkelijke en politiek-maatschappelijke consequenties.

Ook Lydius had een groot netwerk. Toch is hij niet in het moderamen verkozen. Dit versterkt het vermoeden dat de moderamenleden met opzet uit de diverse particuliere synodes werden verkozen. Zij hebben allen het grootste nu nog

¹²¹ Zie hiervoor de bijlagen 1b en 1c en figuur 1. De figuur is gebaseerd op de gegevens uit de bijlages 1a, 1b en 1c.

¹²² Bijlage 1 geeft wel een indicatie van hun leeftijden.

¹²³ Zie hiervoor bijlage 1b.

¹²⁴ Aangezien een scriba in die dagen niet veel anders had te doen dan de conclusies of besluiten van een kerkelijke vergadering te noteren (de Acta), werd voor deze taak soms een beginnend predikant aangewezen. Zie J. Roelevink, ‘Dit moet maar niet in de notulen.... De invloed van onderwerpen, voorzichtigheid en conflicten op de classicale verslaglegging tot 1620’, in: *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, jaargang 19, nummer 2 (Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis, 2016), 51.

traceerbare netwerk van de afgevaardigden uit hun regio; het netwerk van de eveneens vanuit Zuid-Holland afgevaardigde Hommius was nog groter dan dat van Lydius.

Tussen de kerkelijke en wereldlijke gedeputeerden blijkt geen duidelijke scheiding te zijn geweest. Er waren veel onderlinge betrekkingen. Bij vader en zoon van Harinxma à Donia en bij de broers Muys van Holy nam van beide families de één in de banken voor de kerkelijke afgevaardigden plaats, terwijl de ander bij de gedeputeerden zat. Terecht wijst Grell op het internationale netwerk van ‘gereformeerde kooplieden en predikanten’¹²⁵ en de contacten die de predikanten in de – internationale – academische wereld hadden.¹²⁶ Deze onderlinge betrekkingen zullen het vergaderen en de contacten ‘in de wandelgangen’ bevorderd hebben. De synodeleden kenden elkaar of wisten minstens wat ze in geestelijk opzicht aan elkaar hadden.

1.4. AGENDA EN WERKWIJZE VAN DE SYNODE VAN DORDRECHT 1618/1619¹²⁷

Het doel van de Synode van Dordrecht 1618/1619 was ‘wettige wegneming der verschillen en oneenigheden, die in dezelve kerken waren gerezen.’¹²⁸

Van de zijde van de overheid lag de focus op de remonstrantse kwestie, die voor veel onrust in de Nederlanden – en elders in de gereformeerde wereld – zorgde. De kerken hadden een uitgebreider doel met de synode. Zij wensten onder andere een uniform en door de overheid geaprobeerde kerkrecht vast te stellen en wilden allerlei kerkelijke kwesties op kerkelijke wijze behandelen;¹²⁹ deze onderwerpen waren via instructies vanuit de kerkelijke vergaderingen op de synodale tafel verschenen.

De synode werd uiteindelijk¹³⁰ op dinsdagmorgen 13 november 1618 geopend met een rede en gebed door de Dordtse predikant Lydius, gevolgd door een rede van gecommiteerde Gregorius namens de Staten-Generaal. De voertaal was, met het oog op de buitenlandse aanwezigen, Latijn. Voorafgaand aan de synode was er op 17 oktober een algemene, door de Staten-Generaal uitgeschreven, bede- en vastendag geweest.¹³¹ Op maandag 12 november gingen de Dordtse predikanten Lydius en Du Pours voor in respectievelijk een Nederduitse en een Franstalige kerkdienst ter inleiding op de synode.

De synode vergaderde gewoonlijk zowel ‘voormiddags’, vanaf 9.00 uur, als in de namiddag, vanaf 16.00 of 18.00 uur.¹³² Dit gebeurde van maandag tot en met vrijdag en soms ook op zaterdag. De ‘internationale’ zittingen tot 9 mei waren, tenzij in

¹²⁵ O.P. Grell, ‘Merchants and ministers: the foundation of international Calvinism’, in: A. Pettegree, e.a. ed., *Calvinism in Europe, 1540-1620* (Cambridge: University Press, 1994), 254.

¹²⁶ Grell in: Pettegree, *Calvinism*, 258v.

¹²⁷ In hoofdstuk 5 worden de genomen besluiten in relatie tot de Dordtse Kerkorde behandeld.

¹²⁸ *Acta*, I. Er was geen tevoren opgestelde uitgebreide (concept)agenda, zoals dat tegenwoordig gebruikelijk is.

¹²⁹ Hooijer, *Kerkordeningen*, 426.

¹³⁰ Het was oorspronkelijk de bedoeling dat de synode in mei 1618 zou worden geopend.

¹³¹ Reitsma, *Geschiedenis*, 287v.

¹³² H. Kaajan, *De pro-acta der Dortsche Synode in 1618* (Rotterdam: de Vries, 1914), 42vv.

comité werd vergaderd¹³³, openbaar en werden vaak goed bezocht, ook door vrouwen en jongeren.¹³⁴ Tussen de zittingen door werd in commissies vergaderd, om voorstellen te formuleren of te bespreken en met een iudicium¹³⁵ te komen. Dit gebeurde regelmatig tijdens werklunches en -diners.¹³⁶ De afgevaardigden der diverse synodes, de hoogleraren en de buitenlandse gedelegeerden¹³⁷ vergaderden als afzonderlijke colleges, achttien in totaal. Dit betekent dat er regelmatig evenzoveel iudicia moesten worden voorgelezen¹³⁸. Een enkele keer trok het moderamen conclusies uit de ingediende iudicia en werd een dergelijke conclusie zonder stemming door de afgevaardigden aanvaard, maar gewoonlijk werd ook over deze conclusies gestemd. In de regel werd niet hoofdelijk, maar per college gestemd.¹³⁹ Soms werden de vergaderingen opgeschort voor overleg over de besluiten en de verwerking ervan.¹⁴⁰

In de tweede zitting, na inlevering van de credentiebrieven, werd het moderamen verkozen. Aangezien de geciteerde Remonstranten nog niet aanwezig waren, werden alvast enkele andere agendapunten behandeld. Er werd gesproken over de noodzaak van en werkwijze voor een nieuwe Bijbelvertaling¹⁴¹ en de vertalers hiervoor werden benoemd. Het volgende agendapunt was de catechismusprediking. Ook werden besluiten genomen over de catechese, de openbare belijdenis van het geloof en de scholen. Daarna volgden beraadslagingen over de kerkvisitatie, de toelating tot het Heilig Avondmaal, het huwelijk, de bediening van de Heilige Doop, de opleiding van predikanten en de boekcensuur.

In de tweeëntwintigste zitting, op donderdagmorgen 6 december, verschenen de geciteerde Remonstranten. Vanaf dat moment was de remonstrantse kwestie het onderwerp van de zittingen. In de ochtendzitting van 14 januari 1619 werden de gedaagde Remonstranten 'heengezonden'.¹⁴² Hierna bogen de afgevaardigden zich over de verwoording van hun reactie op de stellingen van de Remonstranten, terwijl diverse remonstrantse verweerschriften ter tafel kwamen. Op 23 april, 's middags, in de 136^e zitting, werd het laatste deel van de Canones ondertekend door het

¹³³ De gecommiteerden (N.B.!) wilden niet dat alle adviezen en oordelen in het openbaar zouden worden voorgelezen. *Acta*, 102e zitting.

¹³⁴ Dit kwam de rust tijdens de vergaderingen niet ten goede.

¹³⁵ Een oordeel.

¹³⁶ A. Milton, *The British Delegation and the Synod of Dort (1618-19)* (Woodbridge: The Boydell Press 2005), LIII.

¹³⁷ De buitenlandse gedelegeerden vergaderden in afzonderlijke colleges, al naar gelang hun herkomst.

¹³⁸ Zie Kaajan, *Pro-Acta*, 42-56, voor een uitvoerige beschrijving van de werkwijze van de synode.

¹³⁹ Alleen wanneer een college geen eenstemmigheid bereikte, werd hoofdelijk gestemd. Kuyper, *Post-Acta*, 104.

¹⁴⁰ Bijvoorbeeld van 26 maart tot 15 april werden geen plenaire vergaderingen gehouden, omdat de opmerkingen van de afgevaardigden moesten worden verwerkt in het voorstel van praeses Bogerman.

¹⁴¹ Dit resulteerde in de bekende Statenvertaling. De afgevaardigden meenden dat de vertaling in ongeveer vier jaar klaar zou kunnen zijn (*Acta*, 22, 11^e zitting). Uiteindelijk was deze Bijbelvertaling in 1637 gereed.

¹⁴² Van de wijze waarop dit gebeurde en die onder andere in de brieven van Hales en Balcanquahall wordt genoemd en door Brandt is beschreven (*Historie*, 301-303), is behalve de slotwoorden van Episcopius en Naerenus in de *Acta* niets terug te vinden (*Acta*, 204 v, 57e zitting). Milton (*Revisiting*, 149) noemt Hales en Balcanquahall niet de meest geschikte verslaggevers over de Synode van Dordrecht. Hales was geen lid van een delegatie en Balcanquahall had geen universitaire of kerkelijke opdracht; ze waren volgens Milton vermoedelijk niet goed op de hoogte van alles wat er speelde.

moderamen, de buitenlandse theologen, de Nederlandse hoogleraren en de afgevaardigden.¹⁴³ In de volgende twee zittingen werd de ‘sententie des Synode over de Remonstranten’¹⁴⁴ vastgesteld.¹⁴⁵ Ook hierna werden nog ingezonden stukken van Remonstranten behandeld. Uit de Acta komt een beeld naar voren van zorgvuldigheid met betrekking tot de procedure van behandeling van deze kwestie.

Tussen de 79e en de 80ste zitting, op 12 februari 1619, werd ’s middags een comitévergadering ingelast over een zaak die in de kerk van Kampen speelde.¹⁴⁶ In de 139e zitting werd, behalve met de inleiding van de Canones, begonnen met ‘een particuliere zaak uit Friesland.’¹⁴⁷ De genoemde inleiding werd in de 140ste zitting, op donderdagmiddag 25 april, vastgesteld. Hierna werd overgegaan tot de behandeling van de belijdenis.¹⁴⁸ Unaniem werd vastgesteld dat de Heidelbergse Catechismus geheel overeenstemt met de Heilige Schrift.¹⁴⁹ Daarna kwamen de kwestie Vorstius en nog enkele kleine onderwerpen aan de orde.¹⁵⁰

Op de ochtend van maandag 6 mei verzamelden de afgevaardigden, buitenlandse theologen, hoogleraren, gecommitteerden en vele gasten uit binnen- en buitenland zich in de grote kerk van Dordrecht. Praeses Bogerman opende de bijeenkomst met gebed, waarna, in opdracht van de gecommitteerden, de beide scribae de Canones voorlezen. De praeses sloot de bijeenkomst met een indrukwekkende rede en gebed.¹⁵¹ De officiële sluiting van het internationale deel van de synode vond plaats in de 154^e zitting, op donderdagmorgen 9 mei 1619. Gecommitteerde Gregorius sprak toen het slot- en dankwoord namens de Staten-Generaal.

Hierna zetten de afgevaardigden, hoogleraren en gecommitteerden, zonder de buitenlandse afgevaardigden,¹⁵² op de ochtend van 13 mei 1619 – de dag waarop Johan van Oldenbarneveldt werd onthoofd – de synode voort. Vanaf dat moment was het Nederduits de voertaal. Er werden geen toehoorders meer toegelaten, behalve bij de opening¹⁵³ van deze ‘nationale’ synode.

¹⁴³ De gecommitteerden ondertekenden de Canones niet. De ‘Dordtse Leerregels’ moesten immers eerst aan de Staten-Generaal ter beoordeling worden aangeboden.

¹⁴⁴ *Acta*, 284 vv, 137^e en 138^e zitting.

¹⁴⁵ Deze werd op 2 juli 1619 door de Staten-Generaal geaprobeerd (*Acta*, 286 v.).

¹⁴⁶ *Acta*, 212 (abusievelijk als pagina 112 genummerd). Deze kwestie had blijkbaar zoveel haast dat die niet langer kon worden uitgesteld.

¹⁴⁷ *Acta*, 291. Het betreft de zaak Maccovius, door A. Kuyper jr. uitvoerig behandeld: A. Kuyper jr., *Johannes Maccovius* (Leiden: D. Donner, 1899). Deze kwestie werd in de 152^e zitting afgehandeld.

¹⁴⁸ In de 144^e zitting. De Remonstranten hadden gevraagd om revisie van ‘de belijdenis’, de Nederlandse Geloofsbelijdenis.

¹⁴⁹ *Acta*, 320, 148^e zitting.

¹⁵⁰ Hierover bijvoorbeeld Florijn in: Van ’t Spijker e.a., *Synode van Dordrecht*, 189v.

¹⁵¹ *Acta*, 322 vv, 153^e zitting.

¹⁵² Volgens Kuyper, *Post-Acta*, 94-96, is dit een unieke gang van zaken, die echter al op 16 november 1618 was vastgelegd in art xiii van een geheime instructie van de Staten-Generaal aan haar gedeputeerden. De buitenlandse theologen waren uitgenodigd met het oog op de remonstrantse kwestie, over de Nederlandse kwesties moesten de Nederlandse afgevaardigden oordelen.

¹⁵³ Kuyper, *Post-Acta*, 96. Mede omdat er geen toehoorders meer aanwezig waren, is het aantal ooggetuigenverslagen van de ‘nazittingen’ van de synode kleiner dan van de eerdere zittingen.

De behandeling van de kerkorde van 's-Gravenhage 1586 was het eerste agendapunt.¹⁵⁴ Er waren diverse gravamina¹⁵⁵ bij de synode ingediend; deze werden zoveel mogelijk hierbij betrokken.¹⁵⁶ In totaal werden tien zittingen aan de herziening van de kerkorde gewijd, waarin ook enkele annexe onderwerpen aan de orde kwamen. Het betreft de 155^e tot en met de 164^e zitting, van de ochtend van maandag 13 mei tot de middag van vrijdag 17 mei.

Tijdens de volgende vergaderdagen werd de Nederduitse vertaling van de Canones vastgesteld, evenals de Nederduitse en Franse vertaling van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, waarvan de definitieve tekst werd vastgesteld door middel van een verduidelijkende toevoeging in artikel 22.¹⁵⁷ Wegens tijdgebrek werd een kwestie in de kerk van Hoorn overgelaten aan deputaten.¹⁵⁸

Er werd ook gesproken over diverse ondertekeningsformulieren en een catechisatiemethode voor catechisanten voor wie de 'Heidelberger' te moeilijk was.¹⁵⁹ Hierna werden praeses Bogerman, scriba Hommius, assessor Faulkelius en hoogleraar Polyander gedeputeerd om de Staten-Generaal te danken voor de toestemming en faciliteiten om de synode te houden. Zij hadden tevens de opdracht om de Staten-Generaal te vragen om approbatie en uitvoering van de genomen besluiten.¹⁶⁰

Tenslotte werd de classis Dordrecht aangewezen als classis synodaal, om de volgende synode uit te schrijven en zaken af te handelen die nog niet afgehandeld waren.¹⁶¹ Op woensdagmorgen 29 mei vond de laatste, 180ste, zitting van de Synode van Dordrecht 1618/1619 plaats. Na een kort gebed in de vergaderzaal in de Kloveniersdoelen vertrokken allen naar de Grote Kerk van Dordrecht, waar de Dordtse predikant Lydius voorging in een openbare dankdienst. Praeses Bogerman en gecommiteerde Muys van Holy spraken een slot- en dankwoord uit. Na een laatste gebed van de praeses gaven de aanwezigen elkaar de broederhand, waarna de synode werd gesloten en ontbonden.¹⁶²

1.5. DE BESLUITEN VAN DE SYNODE VAN DORDRECHT 1618/1619

Als belangrijkste besluit van de Synode van Dordrecht 1618/1619 wordt over het algemeen de vaststelling van de 'Dordtse Leerregels', de Canones, gezien. Daarnaast is uiteraard de Dordtse Kerkorde van 1619, waaraan deze studie is gewijd, te noemen. De besluiten van de synode laten zien dat ook in de praktijk werd gekozen voor de gereformeerde koers zoals die door de Contraremonstranten werd voorgestaan.

¹⁵⁴ De gedeputeerden van de Zuid-Hollandse kerken wilden eerst de resterende bezwaren betreffende de leer behandelen. Deze behandeling werd in overleg uitgesteld (*Acta*, 935, 155^e zitting).

¹⁵⁵ Bezwaarschriften.

¹⁵⁶ De beoordeling daarvan is deels terug te vinden in de uiteindelijk vastgestelde kerkorde. Hierop wordt ingegaan in hoofdstuk 5.

¹⁵⁷ In het genoemde artikel werd 'en in onze plaats' ingevoegd.

¹⁵⁸ *Acta*, 943, 174^e zitting.

¹⁵⁹ *Acta*, 946, 177^e zitting.

¹⁶⁰ *Acta*, 946, 177^e zitting. Zij werden op 30 mei ontvangen in de vergadering van Hunne Hoog-Mogenden, in tegenwoordigheid van Prins Maurits (Wagenaar, *Van Strijd en Overwinning*, 389). Volgens Wijmenga, *Hommius*, 297, was deze taak echter toebedeeld aan Hommius, Rolandus en drie Staatsgemachtigden.

¹⁶¹ *Acta*, 949, 178^e zitting.

¹⁶² *Acta*, 951, 180^e zitting.

Maccovius werd beproefd en vrijgesproken van de aanklacht van niet-Bijbelse, heterodoxe, leringen,¹⁶³ terwijl de geleerde en internationaal bekende Vorstius het tegengestelde oordeel ten deel viel.¹⁶⁴

De Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelbergse Catechismus werden opnieuw getoetst aan de Schrift en, als geheel daarmee overeenstemmend, aangewezen als basisdocumenten voor het geestelijk onderwijs. Beide zouden vanaf dat moment door degenen die leiding gaven in de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden moeten worden ondertekend, evenals de Canones.¹⁶⁵ Voor catechisanten voor wie de Heidelbergse Catechismus nog te moeilijk was werden eenvoudiger methodes toegestaan, die getoetst waren op hun Bijbelgetrouwe gehalte.

Het *ius patronatus*¹⁶⁶ stuitte op weerstand van diverse afgevaardigden, maar – uiteraard – niet van de politieke afgevaardigden. Het eventuele misbruik ervan werd ingeperkt; dat was het maximaal haalbare.¹⁶⁷ Er kwam een beperking van de toelating tot het ambt van dienaar des Woords voor hen die geen universitaire opleiding hadden genoten.¹⁶⁸ Het beroepingswerk en de verantwoordelijkheden daarbij werden nader geregeld, evenals de kerkelijke feestdagen, de bediening van de Heilige Doop, het Heilig Avondmaal, de in de kerkdienst toegestane liederen en de huwelijkssluiting. Diverse ondertekeningsformulieren werden vastgesteld. Ook werd besloten aan de Staten-Generaal te vragen om stimulering van het bedrijven van zending in ‘de Indiën’.¹⁶⁹

De diverse beslissingen werden met eenparigheid van stemmen genomen. Door deze eenparigheid kon de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden zich verder ontwikkelen en groeien in invloed op inwoners en maatschappij.

*1.5.1. De overlevering van de tekst van de Acta*¹⁷⁰

Eén van de – vanzelfsprekende – besluiten van de Synode van Dordrecht 1618/1619 was de uitgave van de Acta van deze synode. Tijdens de vergaderingen waren door de scribae notities gemaakt. Deze werden uitgewerkt en in gedeelten ter vergadering

¹⁶³ In de zittingen 139-145. Maccovius werd onder andere beschuldigd van ‘scholastieke spitsvondigheden’; ook werd zijn ‘losse’ levenswijze niet op prijs gesteld. Op de achtergrond van de klachten speelt de controverse met zijn oudere collega Lubbertus.

¹⁶⁴ In de zittingen 149-152. Conrad Vorstius’ leer werd als remonstrants veroordeeld.

¹⁶⁵ Als gevolg van dit besluit werden ongeveer tweehonderd remonstrantse predikanten afgezet. Zeventig tekenden de ‘Acte van Stilstand’, tachtig werden verbannen. Veertig ondertekenden alsnog de belijdenis en werden in hun ambt hersteld; zie: A.H. Nieboer, *Ter herdenking van de Nationale Synode van Dordrecht 1618-1619 bij haar aanstaande derde eeuwgetijde* (Rotterdam: Libertas, 1918), 40. Kamphuis, *Van Dordt tot Dordt*, 29, benadrukt dat in Dordrecht wel een nieuw belijdenisgeschrift ontstond, maar geen nieuwe belijdenis.

¹⁶⁶ Dit recht van de heer of bestuurder van een gebied om de geestelijke aan te stellen stamde uit de voor-reformatorische tijd.

¹⁶⁷ Dit besluit wordt, evenals de overige besluiten die hun uitwerking kregen in de Dordtse Kerkorde 1619, behandeld in hoofdstuk 5.

¹⁶⁸ De zogeheten ‘idioten’: de ongeletterden die het Latijn, Grieks en Hebreeuws niet beheersten; zitting 157.

¹⁶⁹ *Acta*, 177e zitting.

¹⁷⁰ In hoofdstuk 6.1.1 wordt nader ingegaan op de overlevering van de tekst van de Dordtse Kerkorde 1619. Kuyper, *Post-Acta*, geeft op de pagina’s 36-93 een uitgebreide weergave van de lotgevallen van de diverse handschriften en uitgaven van de Acta en Post Acta.

voorgelezen, waarna ze werden vastgesteld.¹⁷¹ De originele Acta zijn uitgebreider dan de, na afloop van de synode vastgestelde, uitgegeven versie. Uit alle colleges van hoogleraren en afgevaardigden van de afzonderlijke synodes werd één persoon gedeputeerd om de bekorte handelingen van de synode na te zien.¹⁷² Deze bekorte Acta werden uitgegeven in 1620, op last en kosten van de Staten-Generaal.¹⁷³ De Nederduitse vertaling verscheen in 1621. Het is merkwaardig dat de zogenaamde Post Acta, de handelingen van de synode na het vertrek van de buitenlandse theologen, niet werden uitgegeven in de Acta, hoewel ze wel in de Acta authentica¹⁷⁴ staan.¹⁷⁵

Er is naarstig gezocht naar de originele Acta van de hand van Hommius. Ze werden uiteindelijk gevonden in de bibliotheek van Nicolaas Heinsius, een zoon van secretaris Daniël Heinsius.¹⁷⁶ Lange tijd werd ook gedacht dat de Post Acta zoek waren, maar ze bleken onder de Acta in de synodale kist bewaard te zijn, zonder een afzonderlijk nummer in de index.¹⁷⁷ De uitgave van de Latijnse tekst van de Post Acta, die volgens H.H. Kuyper de originele is¹⁷⁸, vond met autorisatie van de Staten-Generaal uiteindelijk plaats in 1668. In 1669 verscheen de Nederlandse vertaling.¹⁷⁹ Het is opmerkelijk dat de authentieke Post Acta in het Latijn zijn opgesteld, aangezien de voertaal van de synode na het vertrek van de buitenlandse theologen Nederduits was. De keuze voor deze taal kan praktisch zijn geweest: de rest van de Acta was ook in het Latijn geschreven, of principieel: dat wat was besloten tijdens de Nationale Synode was ook van belang voor de gereformeerde kerken in het buitenland, mede met het oog op een volgende – nooit gerealiseerde – Generale Synode.

¹⁷¹ Ook diverse afgevaardigden maakten notities. De aantekeningen van Voetius zijn onvindbaar; de notities van Sibelius en Heijngius zijn, hoewel tot heden toe onuitgegeven, nog steeds beschikbaar. De notities van onder andere Hales zijn wel uitgegeven, maar bestrijken slechts de periode waarin de buitenlandse gasten aanwezig waren. Heijngius geeft veel meningen van gedeputeerden en bezwaren van kerkelijke vergaderingen weer die niet in de gedrukte Acta staan. Waar deze in het Latijn werden ingediend, heeft hij ze in het Latijn overgenomen. Bij een meerdere dagen durende discussie geeft hij niet steeds weer wat op welke dag en in welke zitting werd behandeld. Dit zal de reden zijn dat zijn nummering van de zittingen uit de pas loopt met die van de uitgegeven Acta. Zo is zitting 155 bij Heijngius sessio 147.

¹⁷² Dit waren Polyander, Van Mehen, Lydius, Rolandus, Regius, Dibbetz, Bogerman, Vogellius, Hille (met als plaatsvervanger Homerus) en Colonius.

¹⁷³ Meindersma, *Synode*, 90.

¹⁷⁴ Dit zijn volgens Van Dooren de aantekeningen die ook wel als het Diarium van Hommius bekend staan. Zie: J.P. van Dooren, 'De Tekst van de Akta van de Synode te Dordrecht' in: *Nederlands Archief voor de Kerkgeschiedenis* deel 51 (Leiden: Brill, 1971), p.187.

¹⁷⁵ Hoewel de 'na-zittingen' van de synode besloten waren, waren diverse besluiten zeker niet vertrouwelijk.

¹⁷⁶ Ter Horst, *Heinsius*, 82.

¹⁷⁷ Kuyper, *Post-Acta*, 72.

¹⁷⁸ Kuyper, *Post-Acta*, 88v. Hij baseert zich hiervoor op de verklaring van Hommius, de revisoren en de gedeputeerden van de synode van Zuid-Holland in 1675. De Nederduitse versie van de tekst van de Post Acta is volgens hem gedeeltelijk een vertaling van de Latijnse, voor wat betreft het verslag, én gedeeltelijk origineel en ouder dan deze, voor wat betreft de besluiten; 91-93.

¹⁷⁹ Kuyper, *Post-Acta*, viii.

1.6. REACTIES OP DE BESLUITEN VAN DE SYNODE VAN DORDRECHT 1618/1619 (TOT 1625)

Van alle reacties op de besluiten van de Synode van Dordrecht 1618/1619 trekken die op de Canones het meest de aandacht. De Staten-Generaal probeerden dit besluit. Uiteraard was dit de remonstrants gezinden niet welgevallig, zeker niet toen als gevolg van dit besluit vele remonstrantse predikanten en docenten werden afgezet en sommigen zelfs werden gevangengezet of verbannen. Remonstrantse samenkomsten werden verboden. Hierbij was het de overheid die actie ondernam. Het laatste woord over de Canones was nog lang niet gesproken.¹⁸⁰

Ook in het buitenland werd gereageerd op de Canones. De Franse gereformeerden¹⁸¹ kwamen in 1620 in synode bijeen om de Leerregels van Dordt te onderzoeken, waarna deze leerregels werden aangenomen.

De kerkorde werd niet door de Staten-Generaal geaprobeerde. Toch was deze kerkorde, blijkens het ‘Summier Rapport’ dat op 30 mei 1619 aan de Staten-Generaal werd overhandigd, met toestemming van de gecommitteerden opgesteld.¹⁸² Zowel in de afzonderlijke staten als in de afzonderlijke synodes werd over deze kerkorde gesproken, maar er werd verdeeld gereageerd. In Utrecht en Gelderland werd de kerkorde van Dordrecht 1619 in 1620 aangenomen, in Overijssel in 1625. Friesland verwierp haar, Zeeland en Groningen hielden vast aan de eigen regionale kerkorde. Drenthe kreeg ook een eigen kerkorde, maar pas in 1638.¹⁸³

Het besluit om een nieuwe Bijbelvertaling te verzorgen ondervond brede steun. Er werd op kosten van de Staten-Generaal begonnen met het titanen-project dat de Statenvertaling zou blijken te zijn.¹⁸⁴ Voor het overige schonken de Staten-Generaal weinig aandacht aan de diverse wensen van de synode; zij namen deze voor kennisgeving aan.¹⁸⁵

Een onverwachte reactie op de besluiten van de synode is de weigering van de Staten-Generaal om toestemming te geven voor het houden van een volgende, reguliere, nationale synode. Deze weigering resulteerde erin dat de afzonderlijke synodes, behalve die van Zeeland en Drenthe, uitvoerig gebruik maakten van Artikel 48 van de Dordtse Kerkorde, waarin de correspondentie tussen genabuurde synodes wordt

¹⁸⁰ J. Leydekker schreef, bijvoorbeeld, in 1705 (N.B.!) zijn, fel getoonzette, *Eere van de nationale synode van Dordrecht in den jare 1618 en 1619, voorgestaan en bevestigd tegen de beschuldigingen van G. Brandt, in zijn Historie der Reformatie, met eenmerkingen op zyn eensydig verhaal omtrent de Remonstrantse Voorvallen, voor, onder, als na het houden van de synode, door Jacobus Leydekker* (Amsterdam: Jacobus Verheyde e.a., 1737), als reactie op het boek van Brandt, waarop de zoon van laatstgenoemde even fel reageerde, waarop Leydekker in het begin van deel twee weer reageerde.

¹⁸¹ Nieboer, *Herdenking*, 48. De afgevaardigden van deze kerk mochten van hun vorst, Lodewijk XIII, het land niet verlaten. Zo waren zij niet rechtstreeks betrokken bij de vaststelling van de Canones.

¹⁸² Kuyper, *Post-Acta*, 475-482, speciaal 478.

¹⁸³ H.J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis* (Kampen: Kok, 2006), 436 v.; Kuyper, *Post-Acta*, 17.

¹⁸⁴ De Statenvertaling was uiteindelijk in 1637 gereed.

¹⁸⁵ Deddens in: Doekes e.a., *Van Dordt tot Dordt*, 82.

geregeld.¹⁸⁶ Zo kon toch nog enigermate vorm worden gegeven aan het ‘kerkverband’.¹⁸⁷

1.7. SAMENVATTING

De Staten-Generaal, die eerst weinig heil zagen in het houden van een (nationale) synode, gaven uiteindelijk hun toestemming, omdat de strijd tussen Remonstranten en Contraremonstranten de rust en eenheid in kerk en maatschappij ernstig aantastte. Ook buitenlandse theologen werden voor deze synode uitgenodigd. De Dordtse Kerkorde werd vastgesteld na het vertrek van deze theologen.

De gekozen moderamenleden blijken allen een uitgebreid netwerk met betrekking tot de aanwezige afgevaardigden en gecommiteerden te hebben gehad. Zij hadden zich op theologisch gebied bewezen, waren ervaren en van onverdacht contraremonstrants belijden. Zij waren afgevaardigd door verschillende synodes uit de meest invloedrijke Staten. Hommius en Bogerman hadden een zeer groot netwerk met andere synodeleden, inclusief gecommiteerden. Ook tussen de andere afgevaardigden en gecommiteerden blijkt een uitgebreid netwerk van relaties te hebben bestaan. De hoogleraren Gomarus en Lubbertus hadden invloed op de meerderheid van de predikanten.

Voor de overheid lag de focus van de synode op de remonstrantse kwestie. De kerken wilden daarnaast dat de overheid de kerkorde zou approberen, terwijl diverse andere zaken om een kerkelijke behandeling vroegen. De synode begon op 13 november 1618. Het internationale deel ervan werd na 154 zittingen gesloten op 9 mei 1619.

Hierna vergaderde de synode in nationaal verband. De kerkorde van Dordrecht 1619 werd vastgesteld, waarna over allerlei, grotendeels annexe, onderwerpen van nationaal kerkelijk belang werd besloten. Op 23 mei 1619 werd de synode na de 180ste zitting gesloten. Deze zogenaamde Post Acta maken deel uit van de Acta authentica, maar werden niet uitgegeven in de Acta van 1620.

De besluiten van de synode, waaronder de Canones en de Dordtse Kerkorde, laten zien dat werd gekozen voor de contraremonstrantse koers. De Canones werden door de Staten-Generaal geaprobeerde, de kerkorde niet. Het besluit tot het verzorgen van een nieuwe Bijbelvertaling kreeg wel brede steun en resulteerde in de Statenvertaling. De Staten-Generaal weigerden toestemming te verlenen voor het houden van een volgende, reguliere, nationale synode.

¹⁸⁶ Kaajan, in: *Dordtse Synode*, 127v.

¹⁸⁷ Kerkverband is een anachronistische term, die echter de eenheid en samenwerking van de plaatselijke kerken en kerkelijke vergaderingen goed weergeeft en daarnaast aanduidt dat de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden, o.a. als gevolg van de diverse regionale regelgevingen, geen organisatorische eenheid was.

Hoofdstuk 2. De context van de Synode van Dordrecht 1618/1619

2.1. INLEIDING

Kerkelijke vergaderingen worden beïnvloed door de context waarin zij plaatsvinden. Daarbij is de kerkelijke situatie van de regio van de desbetreffende vergadering van belang, maar eveneens de maatschappelijke en politieke omstandigheden en de relaties met buitenlandse kerken, en in verband met de synode van de Gereformeerde Kerk in 1618/1619 in het bijzonder de relaties met gereformeerde kerken.

Na een schets van het kerkelijk leven van de vroege 17^e eeuw, zowel buiten als in de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden, volgt een beschrijving van de maatschappelijke situatie in diezelfde tijd. Ook de nationale en internationale politieke situatie worden kort uiteengezet. Dit hoofdstuk besluit met de oecumenische contacten van de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden in de genoemde periode.

2.2. DE GEREFORMEERDE KERK IN DE NEDERLANDEN IN DE VROEGE 17^E EEUW

De kerkelijke kaart van de Nederlanden aan het begin van de 17^e eeuw toont geen homogeen beeld. De Republiek was geen ‘gereformeerde natie’, zelfs niet in de jaren na de synode van Dordrecht. De godsdienstige diversiteit was groot, zoals blijkt uit onderzoeken op plaatselijk en regionaal niveau.¹ Ook notulen van kerkelijke vergaderingen geven blijk van de aanwezigheid van andere dan gereformeerde christenen, zowel binnen als buiten de Gereformeerde Kerk.

2.2.1. Kerkelijk leven in de Nederlanden in de vroege 17^e eeuw

De georganiseerde protestantse Reformatie is in de Nederlanden relatief laat doorgedrongen.² Ze kwam op diverse plaatsen maar moeizaam van de grond; de oorlogsdreiging zal hieraan debet zijn geweest, evenals het niet beschikbaar zijn van voldoende gereformeerde predikanten. Daarnaast waren er veel predikanten van wie het opleidingsniveau bedroevend slecht was.³ Er was zeker niet bij alle mensen de wens aanwezig om ‘gereformeerd’ te worden; zij waren tevreden met het geloof dat ze hadden en zagen geen reden voor verandering. Per regio waren de kerkelijke verschillen groot.

¹ Onder andere: L. Geudeke, *De classis Edam, 1572-1650; Opbouw van een nieuwe kerk in een verdeelde samenleving* (Gouda: Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis, 2010); W. Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk: een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650* (Hilversum: Verloren, 1999); A. Ph. F. Wouters en P.H.A.M. Abels, *Nieuw en ongezien: Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621* (Delft: Eburon, 1994).

² In Groningen begon de opbouw van de Gereformeerde Kerk pas in 1594 en in Drenthe in 1598. Zie: Bergsma, *Gideonsbende*, 130 en 133 en de desbetreffende provinciale Acta.

³ Noordzij, *Handboek*, 139v.

Sommige gebieden waren aan het begin van de 17^e eeuw nog overwegend rooms-katholiek. Ten onrechte stellen Rogier en Briels dat dit zelfs voor vrijwel de gehele Republiek gold. Rogier meent dat vooral de lagere standen overgingen tot het protestantisme, terwijl de aanzienlijken in meerderheid rooms-katholiek bleven en het ambtenarenapparaat grotendeels trouw was aan de kerk van Rome. Ook Graaf Maurits van Nassau⁴ zou niet voor protestantisering zijn geweest; hij koos slechts voor een politiek die vrede voorkwam⁵ – waarmee een oorlogszuchtig⁶ en weinig principieel beeld van deze stadhouder wordt geschetst. Diverse Staten zouden zich schuldig hebben gemaakt aan ‘arglistige protestantisering’.⁷ Er werkten tijdens het twaalfjarig bestand veel missionarissen, vooral Jezuïeten, in de Nederlanden, veelal ongehinderd door de overheden.⁸ In het begin van de 17^e eeuw was er in rooms-katholieke kring goede hoop dat de Nederlanden terug gewonnen zouden kunnen worden voor Rome.⁹ Woltjer¹⁰ meent juist dat protestantse gedachten al vroeg weerklank vonden bij de meer ontwikkelden, terwijl de kleine burgers¹¹ eerder bereid zouden zijn geweest om zich af te scheiden van de Rooms Katholieke Kerk. Wouters en Abels stellen¹² dat er in ieder geval in Delft en Delfland weinig heimelijke rooms-katholieken waren. Wel verlieten velen de Rooms Katholieke Kerk zonder zich bij een andere kerk aan te sluiten.

Ook doopsgezinden, die zich over het algemeen niet mochten verheugen in populariteit bij de overheid, werden meestal niet gehinderd in hun geloofsuitoefening,¹³ evenmin als Lutherse en Joodse inwoners.¹⁴ Overigens zijn er veel voorbeelden van goede contacten tussen mensen met uiteenlopende geloofsovertuigingen; zij waren soms zelfs met elkaar getrouwd.¹⁵

Niet-gereformeerde geloofsgemeenschappen hadden voordeel van de gereformeerde twisten. Zo vertoonde de Rooms Katholieke Kerk in 1617 een opmerkelijke groei.¹⁶

⁴ Maurits werd pas Prins (van Oranje) na het overlijden van zijn halfbroer Filips Willem, in 1618. Daarvoor was zijn titel Graaf van Nassau. Zie o.a. Van Deursen, *De last van veel geluk*, passim.

⁵ L.J. Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw* (Amsterdam/Brussel, 1964), II, 344v. Zie ook J. Briels, *Zuid-Nederlanders in de Republiek 1572-1630: een demografische en cultuurhistorische studie* (Sint-Niklaas: Danthe, 1985), 266.

⁶ Stadhouder Maurits was geen voorstander van het Bestand. In het vervolg wordt in het kort een verklaring gegeven.

⁷ Rogier, *Katholicisme II*, 366v, 370, 433, 386, 421.

⁸ Van Itterzon, *Bogerman*, 18; Geudeke, *Classis Edam*, 374; Bergsma, *Gideonsbende*, 139; J.I. Israël, *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness and Fall, 1477-1806* (Oxford: Clarendon Press, 1995), 377.

⁹ A. Duke, *Reformation and Revolt in the Low Countries* (London: The Hambledon Press, 1990), 235 vv, vermeldt dat in 1629 (N.B.!) een Habsburgs leger Amersfoort veroverde en aldaar de mis in de kerken herinstelde. De rooms-katholieken in Holland en Utrecht zagen uit naar de dag dat zij hun kerken terug zouden krijgen.

¹⁰ J.J. Woltjer, *Op weg naar tachtig jaar oorlog, het verhaal van de eeuw waarin ons land ontstond* (Amsterdam: Balans, 2011), 434.

¹¹ In de 16^e en 17^e eeuw vormden de ‘burgers’ een vrij kleine groep mensen die de burgerrechten van een bepaalde stad hadden verworven. Het woord heeft dus geen betrekking op alle inwoners van een land.

¹² Wouters en Abels, *Nieuw en ongezien 1*, 250.

¹³ Van Itterzon, *Bogerman*, 15; Geudeke, *Classis Edam*, 400.

¹⁴ Bergsma, *Gideonsbende*, 97.

¹⁵ Geudeke, *Classis Edam*, 320 vv, 337. Dit blijkt ook uit diverse kerkenraadsnotulen, waarin met enige regelmaat, met zorg of afwijzing, wordt gesproken over deze gemengde huwelijken.

¹⁶ Van Deursen, *Bavianen*, 344v.

Binnen allerlei kerkelijke richtingen was soms sprake van bijgeloof.¹⁷ Restanten van het oude volksgeloof gloeiden op door natuurrampen en ziekten, zoals de pest die tussen 1605 en 1607 in de Republiek veel slachtoffers maakte. Daardoor was het mogelijk dat nog in 1608 een heksenverbranding in de Republiek plaatsvond.¹⁸ Velen leefden in angst voor spoken, duivels en onheilspellende voortekenen en zochten bescherming in de kerk of in magie.¹⁹

Naast leden van allerlei kerkelijke stromingen waren er mensen die van geen enkele kerk lidmaat waren. Dit betekent overigens niet dat zij ongelovigen waren.²⁰ Ook voor hen was ruimte in de Republiek.²¹ Deze vrijheid wordt gewoonlijk geschreven op conto van de tolerantie die uniek en kenmerkend voor de Republiek zou zijn geweest. In paragraaf 2.3.1 wordt nader op deze tolerantie ingegaan.

De Reformatie bracht veranderingen teweeg in het dagelijkse leven van de mensen. Zij konden opeens kiezen uit diverse kerkelijke stromingen, terwijl zij tot dat moment min of meer trouw hadden gehoorzaamd aan de leiding van de geestelijkheid. ‘Eenvoudige gelovigen’ hadden een groot Godsvertrouwen nodig om de vertrouwde rituelen en dogma’s los te durven laten. De inhoud en invulling van de kerkdiensten veranderde drastisch. Veel kloosters, met de daaraan verbonden maatschappelijke functies, verdwenen,²² evenals de kerkelijke rechtbanken met hun faciliteiten met betrekking tot huwelijk en testamenten.²³ Hierdoor ontstond een vacuüm in het sociale leven. Overigens verdwenen de meeste rooms-katholieke instellingen niet van de ene op de andere dag. De meeste ervan werden vermogensrechtelijk overgenomen door de overheid, die veelal het doel ervan ‘ad pios usus’ in stand hield, zij het met een gereformeerde²⁴ invulling.²⁵

¹⁷ Zie bijvoorbeeld Roodenburg, *Onder censuur; De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam* (Hilversum: Verloren, 1990), 205-229.

¹⁸ Selderhuis, *Handboek*, 412. Deze verbranding vond plaats op de grote markt in Gorcum; de vermeende heks was Anna Muggen. Zij was de laatste persoon die in Nederland als heks werd verbrand.

¹⁹ A. Th. van Deursen, *De gouden eeuw volgens A.Th. van Deursen* (Amsterdam: Bert Bakker, 2012), 267vv.

²⁰ Selderhuis, *Handboek*, 405v.

²¹ Van Itterzon, *Bogerman*, 18; Ph. Benedict, *Christ's Churches purely reformed: a social history of Calvinism* (New Haven & Londen: Yale University Press, 2002), 201.

²² Alleen al in Friesland verdwenen vijftig kloosters. Zie: Bergsma, *Gideonsbende*, 156v. Op <http://geoplaza.vu.nl/cms/maps/235-kloosterkaart> is precies te zien welke kloosters in welk jaar werden gesticht of opgeheven.

²³ Duke, *Reformation*, 255.

²⁴ Ook in dit geval is gereformeerd breed op te vatten, als behorend bij de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden, zonder dogmatische inkleuring.

²⁵ J.F. van Beek Calkoen, *Onderzoek naar den rechtstoestand der Geestelijke en Kerkelijke Goederen in Holland na de Reformatie* (Amsterdam: J.H. de Bussy, 1910), 35, 39, 55, 163 en passim. Nog aan het eind van de 17^e eeuw leenden Hollandse steden geld van kloosters (p.217), terwijl (voormalige) kloosterlingen halverwege die zelfde eeuw met toestemming en onder toezicht van de Staten van Holland nog een uitkering uit de goederen van het desbetreffende klooster ontvingen (245v).

2.2.2. De Gereformeerde Kerk in de Nederlanden in de vroege 17^e eeuw²⁶

Ook binnen de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden was geen uniformiteit. Delen van de Nederlanden, waaronder Staats Limburg en een groot deel van Overijssel, waren in Spaanse handen. De Gereformeerde Kerk was daar ‘gemeente onder het kruis’.²⁷ Het gebrek aan rust en vrede kwam daar grotendeels van buitenaf.

Evenmin was in de andere delen van de Republiek sprake van vrede in de Gereformeerde Kerk. Het gezag van de belijdenis was inzet van strijd, evenals de gewenste of toegestane invloed van de overheid op de kerk. De overheid was, evenals een deel van de kerkleden, voorstander van een publieke kerk, terwijl de gereformeerden streefden naar een belijdende kerk. Deze twee visies op de kerk leidden, ook binnenkerkelijk, tot spanningen. De verschillen van inzicht vonden hun focus in de controverse tussen Arminius en Gomarus en hun beider aanhang, de later zo genoemde Remonstranten respectievelijk Contraremonstranten.

De aanvang van de remonstrantse twisten wordt gewoonlijk rond 1606 gesteld. In beide kampen was overigens geen sprake van homogene standpunten. In 1610 werd de Remonstrantie gepubliceerd, door degenen die hun benaming dankzij dit document ontvingen. Tevergeefs werden gesprekken en conferenties belegd om te komen tot een voor alle partijen, inclusief de overheid, acceptabele oplossing. Diversen van de mannen die later werden afgevaardigd naar of geciteerd²⁸ door de Synode van Dordrecht in 1618/1619 waren bij deze gesprekken en conferenties betrokken. Beide partijen publiceerden geschriften en pamfletten waarin de standpunten, vaak op felle wijze, uiteen werden gezet. Al in 1609, het jaar waarin het Bestand werd gesloten, schreef Bogerman aan Vorstius: ‘Deze kerkelijke oorlog is verreweg gevaarlijker dan de politieke; want zo de Heer er niet genadig voor zorgt, is eene scheuring in de hollandsche kerken te vrezen.’²⁹

De controverse vond ook zijn weg naar het ‘gewone volk’, dat zich, niet altijd genuanceerd of geheel op de hoogte van de fijnere details, hartstochtelijk in de discussie mengde. De Spanjaard Vazquez vermeldde in zijn reisverslag uit 1616 dat iedere Nederlandse vrouw over godsdienstige zaken kon praten. In zijn ogen was dat zo merkwaardig dat hij het noteerde.³⁰ Opvallend is in dit verband dat in de kranten uit die dagen, voor zover ze aanwezig zijn in het archief van de Koninklijke Bibliotheek, niets werd geschreven over deze kwestie en de synode van Dordrecht 1618/1619. De internationale politiek daarentegen kreeg wel ruime aandacht.

Uiteindelijk resulteerden de geschillen, zoals Bogerman al had gevreesd, in de scheuring van de Gereformeerde Kerk. Op diverse plaatsen kerkten ‘bavianen’ en ‘slijkgeuzen’,³¹ zoals de partijen elkaar noemden, niet meer samen. De

²⁶ Voor een beschrijving van het remonstrants-contraremonstrantse conflict wordt verwezen naar hoofdstuk 1.2.

²⁷ Noordzij, *Handboek*, 254.

²⁸ Dit zijn zij die door de synode werden opgeroepen om zich te verantwoorden over hun geloofsstandpunten.

²⁹ Geciteerd in Edema van der Tuuk, *Bogerman*, 96.

³⁰ Selderhuis, *Handboek*, 419. Het citaat van Vasquez is te vinden in: Van Deursen, *Gouden eeuw*, 306.

³¹ De termen zijn bekend geworden door het gelijknamige boek van Van Deursen. Bavianen (een verbastering van Arminianen) is een scheldnaam voor de Remonstranten. Slijkgeuzen (mensen die over

Contraremonstranten vormden ‘dolerende’ kerken, die van de overheid het recht eisten op het gebruik van kerkgebouwen: zij verbraken immers wel de band met de remonstranten, maar verlieten niet de Gereformeerde Kerk.³² Deze kerken onderhielden vanaf 1617 onderlinge correspondentie, ondertekenden een Acte van Unie en bereidden een nationale synode voor.³³

In grote lijnen komt de controverse tussen Remonstranten en Contraremonstranten neer op twee vragen: is de (Nederlandse) Geloofsbelijdenis in overeenstemming met de Heilige Schrift en daarom bindend en moet de – niet altijd gereformeerde – overheid de kerk leiden zoals Mozes het volk Israël leidde?³⁴

Regionale en plaatselijke onderzoeken laten zien dat ongeveer 10 % van de bevolking van de Republiek belijdend lid was van de Gereformeerde Kerk; dat is een hoog percentage in een tijd van verdrukking en onzekerheid.³⁵ Dit betekent niet dat 90 % van de bevolking lid was van een ander kerkgenootschap. In de genoemde 10% zijn meestal niet de doopleden begrepen, evenmin als de ‘liefhebbers’, de (vermoedelijk) brede kring van mensen die de gereformeerde kerkdiensten bezochten maar om uiteenlopende redenen niet konden of wilden toetreden als belijdend lid.³⁶ De stelling van Geudeke,³⁷ dat er een correctie moet worden toegepast op het opgegeven aantal leden van de Gereformeerde Kerk, is acceptabel. Zij vermenigvuldigt het aantal belijdende leden met ruim anderhalf.³⁸

Uit onderzoek blijkt dat in de steden het aantal gereformeerden sneller groeide dan op het platteland. Redenen hiervoor kunnen zijn dat de Spaanse dreiging in de stad kleiner was dan op het platteland en dat predikanten liever een beroep naar een stad dan naar een dorp aannamen, waardoor de kerkopbouw op het platteland achterbleef bij die in de steden.³⁹ Ook zal de geletterdheid en daarmee de mogelijkheid om op de hoogte te geraken van kerkelijke zaken in de stad groter zijn geweest en waren er meer mogelijkheden om met anderen van gedachten hierover te wisselen dan op het dun bevolkte platteland. Aangezien plaatselijk en regionaal de verschillen groot waren en daarbij van veel plaatsen de gegevens ontbreken of nog niet onderzocht zijn, is het

modderige wegen naar eigen, vaak geheime, kerkdiensten gingen) is een scheldnaam voor de Contraremonstranten.

³² Bouwman, *Na 300 jaren*, 25.

³³ Bouwman, *Na 300 jaren*, 26.

³⁴ Aan deze vragen zijn vele standaardwerken gewijd. Hier wordt slechts een korte aanduiding gegeven. De Remonstranten wilden herziening van de belijdenis en meenden dat de leiding van de kerk bij de overheid behoort te berusten. De Contraremonstranten wilden de belijdenis handhaven en stonden voor soevereiniteit van de kerk op eigen terrein. Soms wordt de focus gelegd op de remonstrantse afwijzing van de leer van de predestinatie, maar dit was slechts één aspect van hun bezwaar tegen de belijdenis.

³⁵ Bergsma, *Gideonsbende*, 101. Zie ook A. Th. van Deursen, *De last van veel geluk: 1555-1702, de geschiedenis van Nederland* (Amsterdam: Bakker, 2006), 149v. Wouters en Abels, *Nieuw en ongezien 1*, 239, noemen 25 % voor Delft en Delfland. Dit zijn doop- en belijdende leden. In de dorpen lag volgens hun onderzoek het percentage lager.

³⁶ Wouters en Abels, *Nieuw en ongezien 1*, 197, stellen dat het aantal kerkgangers op sommige plaatsen ruim acht keer hoger was dan het aantal belijdende leden. Het precieze aantal van deze ‘voorstanders’ of ‘liefhebbers’ is onbekend.

³⁷ Geudeke, *Classis Edam*, 152.

³⁸ Geudeke past op basis van demografische gegevens de verhouding van 10:16,5 toe.

³⁹ Bergsma, *Gideonsbende.*, 367v.

onmogelijk een sluitend beeld te krijgen van het percentage gereformeerden in de vroege 17^e eeuw.

Binnen de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden was, ook afgezien van het geschil tussen Remonstranten en Contraremonstranten, niet altijd sprake van geestelijke eenheid. Er waren regelmatig verschillen van mening tussen predikanten en kerkenraden of kerkenraadsleden. De classis schoot dan gewoonlijk te hulp om de vrede, zo mogelijk, te herstellen.⁴⁰

Er was een kloof tussen de officiële leer en normen en de dagelijkse levenspraktijk. Kerkenraadnotulen uit alle onderzochte regio's laten zien dat er regelmatig tuchtwaardige zaken op de agenda van de kerkenraad stonden, waarbij ook predikanten onderwerp van tucht konden zijn.

De Gereformeerde Kerk in de Nederlanden vervulde niet alleen een kerkelijke maar ook een maatschappelijke rol. Taken op het terrein van armen- en ziekenzorg en onderwijs waren overgenomen van de Rooms Katholieke Kerk, hoewel deze taken voor een deel ook door de overheid werden uitgeoefend.⁴¹ Iedereen was welkom in de kerkdiensten. Soms werden, ten behoeve van rooms-katholieken die hun devotie vorm wilden geven, niet alle beelden of schilderijen uit een kerkgebouw verwijderd. Ook niet-kerkleden werden in de kerk begraven. De 'liefhebbers van de christelijke religie' konden hun kinderen laten dopen en hun huwelijken laten bevestigen, al gaf de Gereformeerde Kerk er de voorkeur aan dat niet-belijdende leden hun huwelijk niet kerkelijk maar burgerlijk lieten voltrekken.⁴²

2.3. DE MAATSCHAPPELIJKE SITUATIE IN DE NEDERLANDEN IN DE VROEGE 17^E EEUW

Aan het begin van de 17^e eeuw waren de Nederlanden verwickeld in de oorlog met Spanje, die later de tachtigjarige genoemd zou worden. Van 1609-1621 was er een bestand tussen de strijdende partijen waardoor relatieve veiligheid ontstond. Dit gaf de handel een stevige impuls. Er was sprake van internationaal verkeer van goederen en personen.⁴³ De bevolking van de Republiek werd steeds meer veelkleurig van samenstelling, al had dit meer betrekking op opinies dan op huidskleur. Het aantal inwoners wordt geschat op anderhalf miljoen.⁴⁴

De maatschappelijke situatie van de zeventiende-eeuwse Nederlander was er één van onzekerheid, al doet de benaming 'Gouden Eeuw' iets anders vermoeden. Juist de bestandsjaren waren voor de gewone man moeilijke jaren; alleen de kooplieden

⁴⁰ Zo bijvoorbeeld in de classis Edam (Geudeke, *Classis Edam*, 238-254). In Friesland was een kwart van de predikanten die als eerste voorganger in een gemeente stonden in een tuchtzaak verwickeld (Bergsma, *Gideonsbende*, 212v.).

⁴¹ Van Beeck Calkoen, *Geestelijke goederen*, biedt een diepgaand onderzoek naar deze materie.

⁴² Van Deursen, *Gouden eeuw*, 277, 295v, 298; P.D. Spies, *De classis Tiel 1579-1816; De gereformeerde kerk in de Nederbetuwe in het spanningsveld van politieke machten en maatschappelijke veranderingen* (2017), passim.

⁴³ Zie: Grell, *Merchants and ministers*, passim.

⁴⁴ Onder andere Van Schelven, *Zuid-Nederlandsche immigratie*, 18.

konden zich verheugen in een groeiende welvaart.⁴⁵ Amsterdam werd als stapelmarkt een centrum van de wereldhandel. De Oost- en West-Indische Compagnieën verlegden de grenzen van de Republiek in meerdere opzichten.

Regionaal waren de verschillen groot, evenals tussen de steden en het platteland en tussen de verschillende sociale groepen.⁴⁶ De Republiek was vooral een agrarische samenleving. Wel was er sprake van verstedelijking in de kustgewesten. Daardoor werden arbeidsmigranten uit binnen- en buitenland aangetrokken,⁴⁷ die vaak in hun hoop op betere leefomstandigheden werden teleurgesteld. In vergelijking met andere landen was de Republiek echter een welvarend land met een hoogstaande technologie,⁴⁸ vooral op het gebied van constructie,⁴⁹ hoewel de bewoners onbeschaafd en ‘bot’ werden gevonden.⁵⁰

In de jaren vóór het Bestand waren veel vluchtelingen, vooral uit de Zuidelijke Nederlanden, naar de Republiek gekomen.⁵¹ Zij namen nieuwe takken van industrie mee, waaronder de handel in luxe goederen, boekdrukkerijen en artistieke beroepen.⁵² Dit stimuleerde het ontwikkelingsniveau en welvaartspeil van de Republiek.

De grote rijkdom van een kleine groep handelaren stond in schril contrast met de armoede van velen. Toch waren de lonen in de Republiek, vooral in Holland en Zeeland, aanzienlijk hoger dan in de Spaanse Nederlanden en de rest van Europa.⁵³ Ambachtslieden konden gewoonlijk een goede boterham verdienen. Zij werden beschermd door gilderegels en maatregelen waardoor de stadsbesturen eigen inwoners voorrang gaven bij vacatures.⁵⁴ Toch fluctueerden ook hun inkomsten sterk. De belastingen die op allerlei goederen en diensten werden geheven waren hoog, onder andere om de oorlogsinspanningen te kunnen financieren. Een gezin kon, als gevolg van de prijzen van de eerste levensbehoeften, gewoonlijk niet toe met één kostwinner.⁵⁵ Ondersteuning door de diaconie was soms onontbeerlijk; de zorg voor de armen en zwakken in de samenleving was in weinig landen zo goed geregeld als in de Nederlanden.⁵⁶ Regelmatig waren er misoogsten, overstromingen en epidemieën. De kindersterfte was hoog, de levensverwachting laag. De leeftijd van 60 jaar werd gezien als hoge ouderdom.⁵⁷ Hoewel in de ogen van buitenlanders de

⁴⁵ Van Deursen, *De last van veel geluk*, 180.

⁴⁶ Th. Wijsenbeek-Olthuis, ‘Vreemd en eigen: Ontwikkelingen in de woon- en leefcultuur binnen de Hollandse steden van de zestiende tot de negentiende eeuw’, in: P. te Boekhorst e.a., red., *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850* (Meppel, Amsterdam, Heerlen: Boom, Open Universiteit, 1992), 79.

⁴⁷ Selderhuis, *Handboek*, 367v.

⁴⁸ J. Brouwer, *Kronieken van Spaansche soldaten uit het begin van den tachtigjarigen oorlog* (Zutphen: W.J. Thieme & Cie, 1933), 85-89 geeft een verslag van A. Vazquez van diens reis in 1616 door de Republiek. Volgens hem zei men in Spanje ‘Nederland gaat boven alles’ wanneer men hoog van iets wilde opgeven.

⁴⁹ Beroemd is het werk van Simon Stevin.

⁵⁰ Israël, *Dutch Republic*, 273v.

⁵¹ Deze vluchtelingen kwamen vooral in de jaren 80 van de 16^e eeuw naar de (Noordelijke) Nederlanden.

⁵² Israël, *Dutch Republic*, 310.

⁵³ Israël, *Dutch Republic*, 352.

⁵⁴ Van Deursen, *Gouden eeuw*, 25.

⁵⁵ Van Deursen, *Gouden eeuw*, 19.

⁵⁶ Israël, *Dutch Republic*, 353vv. Door de overheid werden verordeningen uitgeschreven tegen bedelarij en landloperij. Zie: N. Wiltens, *Kerkelyk plakaat-boek, behelzende de plakaaten, ordonmantien, ende resolutien, Over de kerkelyke zaken* (’s Gravenhage: P. en I. Scheltus, 1722), 231-242.

⁵⁷ Selderhuis, *Handboek*, 368v.; Van Deursen, *Gouden eeuw*, 271.

opleidingsgraad van de inwoners van de Republiek hoog was,⁵⁸ was het beslist niet vanzelfsprekend dat kinderen naar school gingen. Veel kinderen moesten op jonge leeftijd gaan werken om bij te dragen aan het gezinsinkomen. Daarnaast was het schoolgeld voor velen niet op te brengen.⁵⁹

2.3.1. Tolerantie in de Nederlanden in de vroege 17e eeuw

De Republiek was voor velen een toevluchtsoord. Mensen met verschillende geloofsen levensovertuigingen konden redelijk ongestoord naast elkaar leven. Ieders gewetensvrijheid werd erkend en gegarandeerd, overeenkomstig artikel 13 van de Unie van Utrecht.⁶⁰

Zo was de Republiek een ‘open-minded society’,⁶¹ al meende de overheid wel dat het haar taak was ervoor te zorgen dat haar inwoners niet werden blootgesteld aan de invloeden van in haar ogen misleidende of onrust brengende groepen. Deze ‘tolerantie’ lijkt voor westerlingen uit de 21ste eeuw minimaal, maar was voor mensen uit de 16^e en 17^e eeuw groot, hoewel niet onbegrensd.⁶² De algemene gedachte was immers dat eenheid van geloof noodzakelijk is voor de eenheid en veiligheid van een staat.⁶³ De overheden in de omliggende landen van de Republiek hielden zich aan deze praktijk van eenheid van geloof.

De situatie in de Republiek was voor de 17^e eeuw uniek.⁶⁴ De overheid begunstigde de Gereformeerde Kerk, maar toch was de samenleving niet Calvinistisch.⁶⁵ Van deze ‘publieke’ kerk was immers slechts een minderheid van de bevolking lidmaat. Door deze minderheidspositie kon de Gereformeerde Kerk niet de hele bevolking haar leefregels laten naleven – hoezeer zij, en in sommige gevallen

⁵⁸ Brouwer, *Spaansche soldaten*, 90v.

⁵⁹ Wouters en Abels, *Nieuw en ongezien* 2, 382v.

⁶⁰ Artikel 13 van de Unie van Utrecht luidt in samenvatting (Wiltens, *Plakaat-boek*, 2): ‘Ende soo veel het point van de Religie aengaet, sullen hun die van Hollandt ende Zeelandt dragen na haerlieden goedtduncken, ende de andere Provincien van deser Unie sullen hun mogen reguleren na inhoudt van de Religions-vreede, by de Eertz-Hertoge Mathias, Gouverneur ende Capiteyn Generael van dese Landen, met die van sijnen Rade by advys van de Generale Staten alreede geconcipeert, ofte daer inne generalijck ofte particulierlijck alsulcke ordre stellen, als sy tot rust ende welvaert van de Provincien, Steden ende particuliere Leden van dien, ende conservatie van een yegelijck Geestelick ende Weerlick, sijn goedt ende gerechtigheyt dienlijck vinden sullen, sonder dat hen hier inne by eenige andere Provincien eenigh hinder ofte belet gedaen sal mogen worden, mits dat een yeder particulier in sijn Religie vry sal mogen blyven, ende dat men niemant ter cause van de Religie sal mogen achterhalen of ondersoecken, volgende die voorsz pacificatie tot Gent gemaect.’ Al was er geen discriminatie op grond van geloof, er was wel verschil in status van de verschillende geloofsgemeenschappen. Zie: H.A. Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid. Een verhandeling over de verhouding van Kerk en Staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting inzake godsdienst, drukpers en onderwijs, gedurende de 17e eeuw* (Groningen: Wolters Noordhof, 1972), 5.

⁶¹ A. Pettegree, ‘The politics of toleration in the Free Netherlands, 1572-1620’, in: O.P. Grell e.a. (ed.), *Tolerance and Intolerance in the European Reformation* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 198.

⁶² M.E.H.N. Mout, ‘Limits and Debates: A Comparative View of the Dutch Toleration in the Sixteenth and Early Seventeenth Centuries’ in: C. Berkvens-Stevelinck e.a. (ed.), *The Emergence of Tolerance in the Dutch Republic* (Leiden: Brill, 1997), 37

⁶³ Pettegree, ‘toleration’, in: Grell, *Tolerance*, 182.

⁶⁴ J.J. Woltjer, ‘De plaats van de calvinisten in de Nederlandse samenleving’, in *‘De zeventiende eeuw’*, jaargang 10, deel 1 (Hilversum: Verloren, 1994), 19.

⁶⁵ Woltjer, *Calvinisten*, 3.

ook de overheid, dit ook wenste.⁶⁶ Het debat over de tolerantie in de Nederlanden in de vroege 17^e eeuw is gezien deze omstandigheden verweven met dat over de verhouding tussen Kerk en Staat.

2.3.2. Zuid-Nederlanders in de Noordelijke Nederlanden in de vroege 17^e eeuw

Een grote groep mensen die in de Noordelijke Nederlanden een toevluchtsoord vond was van Zuid-Nederlandse herkomst. Na de val van Antwerpen in 1585 en de herovering van de Zuidelijke Nederlanders door Spaanse troepen was er voor protestanten geen mogelijkheid meer om in deze gebieden openlijk hun geloof te belijden en te beleven. Ten onrechte ziet Woltjer⁶⁷ alle Vlaamse en Brabantse vluchtelingen aan voor ‘strijdbare Calvinisten’. Mogelijk is het terecht deze vluchtelingen strijdbaar te noemen, maar zij waren zeker niet allen Calvinist; er waren ook veel rooms-katholieke vluchtelingen. Velen vertrokken om economische redenen uit de Zuidelijke Nederlanden. Hun aantal wordt geschat tussen 60.000 en 150.000.⁶⁸ De schattingen lopen zo uiteen omdat vaak geen rekening wordt gehouden met terugkeer van mensen naar hun oorspronkelijke woonplaats en met verhuizingen van de ene naar de andere Zuid-Nederlandse stad. Op een aantal van anderhalf miljoen inwoners is overigens ook een aantal van 60.000 immigranten aanzienlijk.

De snelheid en het gemak waarmee de Zuid-Nederlanders integreerden is opmerkelijk. Velen vertaalden hun namen uit het Frans in het Nederlands en maakten naam in kerk, kunst, bestuur of handel.⁶⁹ Sommigen stichtten Waalse, Franstalige, gemeentes die een eigen synode binnen de Gereformeerde Kerk kregen; anderen werden lid van de Nederlandstalige kerk.⁷⁰

De snelle groei van de steden, vooral in Holland en Zeeland, wordt wel aan de toevloed van de Zuid-Nederlandse immigranten toegeschreven. Dit is deels terecht. In sommige steden was het percentage inwoners van Zuid-Nederlandse afkomst meer dan 25%. Maar ook uit andere landen en van het platteland verhuisden velen naar deze steden, zo blijkt uit onderzoek van onder andere ledenlijsten van plaatselijke kerken.⁷¹ In de meeste steden gold de regel dat alleen die mensen van buitenstedelijke afkomst een plaats binnen de stadsgrenzen kregen die geld of werk – of beide – hadden.⁷²

Zuid-Nederlanders vestigden zich zelden op het platteland of in het noorden en oosten van de Republiek. De onderzoeksresultaten betreffende Holland en Zeeland kunnen dus niet worden toegepast op de hele Republiek.

⁶⁶ Woltjer, *Calvinisten*, 20.

⁶⁷ Woltjer, *Op weg*, 454.

⁶⁸ Israël, *Dutch Republic*, 308; Briels, *Zuid-Nederlanders*, 12v., 220, 261; Verheijden, *Hervorming*, 123; Van Deursen, *Gouden eeuw*, 51vv.

⁶⁹ D.-F. Poujol, *Histoire et influence des Églises Wallonnes dans les Pays-Bas* (Paris: Librairie Fischbacher, 1902), geeft hiervan vele voorbeelden.

⁷⁰ J. Briels, *De Zuid-Nederlandse immigratie 1572-1630* (Haarlem: Fibula-van Dishoeck, 1978), 28, vermoedt dat tussen 1610 en 1615 ongeveer 300 predikanten binnen de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden van Zuid-Nederlandse afkomst waren.

⁷¹ Zie hiervoor bijvoorbeeld de onderzoeken van Wouters en Abels, Briels en Geudeke.

⁷² Israël, *Dutch Republic*, 358.

Sommigen menen dat Zuid-Nederlanders de synode van Dordrecht 1618/1619 domineerden en daar ‘met succes een greep naar de macht deden’.⁷³ De ‘Vlamingen’ zouden het vuur flink hebben opgestookt, door met hart en ziel te ijveren voor het Calvinisme.⁷⁴ Er moet niet over het hoofd worden gezien dat ook enkele invloedrijke Remonstranten van Zuid-Nederlandse afkomst waren.⁷⁵ Poujol toont aan dat de leden van de Églises Wallonnnes ijverden voor het Calvinistische geloof, maar gematigd waren in kerkelijke conflicten en de vrijheid van het persoonlijke geweten hoog in het vaandel hadden. Zij wilden in de Republiek, die hen zo gastvrij had ontvangen, geen element van onrust, maar van vrede zijn.⁷⁶

Mogelijk zijn de negatieve uitspraken over Zuid-Nederlanders ingegeven door jaloezie van Noord-Nederlanders. Zuid-Nederlanders stonden bekend als meer beschaafd, in negatieve bewoording als oppervlakkiger en weeldezuchtig.⁷⁷ In 1612 merkte Raadspensionaris Oldenbarneveldt op, dat op een aantal van dertig naar een (provinciale) synode afvaardigde predikanten, ouderlingen en diakenen er altijd minstens twintig ‘Vlaemingen of andere vuytheemschen’ waren.⁷⁸ Oldenbarneveldts misnoegen kan zijn gewekt door de politieke ligging van de Zuid-Nederlanders, die minder enthousiast waren over het Bestand dan hijzelf. Hugo de Groot klaagde er over dat na 1618 Vlamingen en Brabanders de Hollandse stadhuizen gingen bevolken.⁷⁹ Ook hier zullen politieke standpunten hebben meegespeeld: de Zuid-Nederlanders schaarden zich aan de kant van de Generaliteit en daarmee tegenover de voorstanders van autonome Staten.⁸⁰

Ook de Amsterdamse burgemeester C. P. Hooft uitte zijn ongenoegen over de nadrukkelijke aanwezigheid van Zuid-Nederlanders in kerkenraden. Zij zouden de ‘brede basis en de harde kern’ van de Gereformeerde Kerk vormen⁸¹ en vooral armen zijn, die door de diaconieën geworven werden voor het contraremonstrantse standpunt.⁸² Deze mening botst met de feiten en is inconsistent. Een deel van de emigranten was genoeg bemiddeld om zich een plaats in een stad te kunnen verwerven.⁸³ Daarnaast waren volgens hem de Zuid-Nederlanders hoofdzakelijk Calvinistisch en worden daarom als intolerant gezien, terwijl de Noord-Nederlanders

⁷³ Briels, *Zuid-Nederlanders*, 273. Ook Van Schelven meent dat Zuid-Nederlanders veel invloed hadden in de Gereformeerde Kerk; zie: A.A. van Schelven, *Omvang en invloed der Zuid-Nederlandsche immigratie van het laatste kwart der 16e eeuw* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1919), 52, 54. Hooijer (*Kerkordeningen*, 334) stelt dat de zuidelijke Nederlanders veel Calvinistischer waren dan de noordelijke.

⁷⁴ Zo onder anderen C.P. Hofstede de Groot, *Honderd jaren uit de geschiedenis der hervorming in de Nederlanden (1518-1619)* (Leiden: Sijthof, 1883), 386.

⁷⁵ Te denken valt aan De Nielles en Naerenus.

⁷⁶ Poujol, *Églises Wallonnnes*, 54v, 79v, 91.

⁷⁷ Briels, *Zuid-Nederlandse immigratie*, 46, 60. Zie bijvoorbeeld ‘De Spaansche Brabander’ van Bredero.

⁷⁸ Geciteerd in: Briels, *Zuid-Nederlandse immigratie*, 30.

⁷⁹ Van Deursen, *Bavianen*, 314v. Enkele steden, waaronder Rotterdam, bepaalden dat Vlamingen geen deel mochten uitmaken van bestuurscolleges. Onder andere in Amsterdam was het hen wel toegestaan om als burgemeester verkozen te worden. Zij werden echter niet toegelaten als lid van de Staten, omdat zij niet bekend zouden zijn met rechten, gewoontes en gevoelens van de inwoners (Van Schelven, *Immigratie*, 39v).

⁸⁰ Zie: Van Schelven, *Immigratie*, 43.

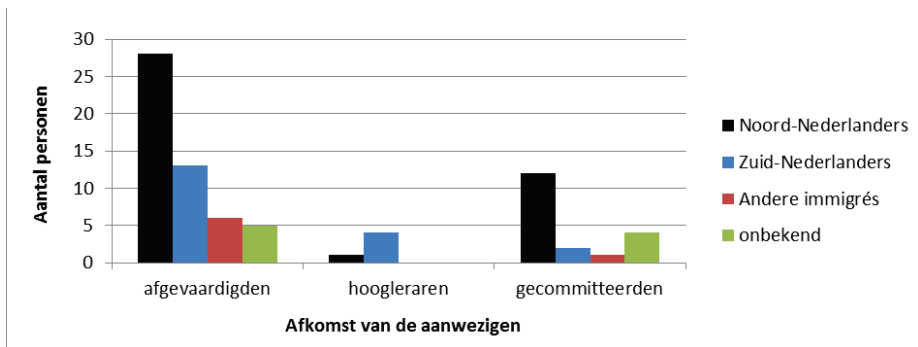
⁸¹ Briels, *Zuid-Nederlanders*, 269; Briels, *Zuid-Nederlandse immigratie*, 30.

⁸² Briels, *Zuid-Nederlandse immigratie*, 75v.

⁸³ Van Schelven, *Immigratie*, 23.

remonstrants en tolerant zouden zijn. Noord-Nederlandse diaconieën konden dan bezwaarlijk Zuid-Nederlanders voor het Gereformeerde standpunt ‘kopen’.

Het aantal Zuid-Nederlanders in de Dordtse Synode was niet zo groot als wordt gesuggereerd. In bijlage 2 wordt aangetoond dat van de 75 afgevaardigden, hoogleraren en gedeputeerden 40 absoluut zeker van Noord-Nederlandse afkomst waren. Maximaal 19, maar waarschijnlijk minder, hebben Zuid-Nederlandse wortels; zie de weergave hiervan in grafiek 3. Dit is minder dan de helft van het aantal personen met Noord-Nederlandse wortels, al is dit een veel hoger percentage dan te verwachten was op basis van de demografische gegevens. De eerlijkheid gebiedt te vermelden dat vier van de vijf hoogleraren van Zuid-Nederlandse afkomst waren. Ook dit kan jaloezie hebben opgewekt.

Grafiek 3: Afkomst van afgevaardigden, hoogleraren en gecommiteerden

2.4. DE EUROPESE EN NEDERLANDSE POLITIEKE SITUATIE IN DE VROEGE 17^e EEUW⁸⁴

De politieke situatie waarin mensen leven heeft invloed op hun hele leven, het kerkelijk leven niet uitgezonderd.

2.4.1. De Europese politieke situatie in de vroege 17^e eeuw

In Europa woedden aan het begin van de 17^e eeuw diverse oorlogen. De macht van Spanje en van de keizer van het Heilige Roomse Rijk was tanende. Frankrijk en Engeland probeerden in het ontstane vacuüm hun macht te vergroten. Allerlei vorstendommen deden hetzelfde.

De meeste vorstenhuizen waren op de een of andere manier aan elkaar geparenteerd. Internationale politiek, vermengd met handelsbelangen, bedrijven was dansen op het slappe koord van verdragen en familierelaties, zonder de eigen diepste beweegredenen te laten zien. Raadspensionaris Johan van Oldenbarneveldt was zeer bedreven in deze hogere acrobatiek. Zijn terechtstelling heeft de Nederlandse internationale diplomatieke positie zeker verzwakt.

⁸⁴ Voor een volledig overzicht van de nationale en internationale politieke omstandigheden in de vroege 17^e eeuw wordt verwezen naar historische handboeken.

2.4.2. De Nederlandse politieke situatie in de vroege 17^e eeuw

De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden vormde een los verband van zeven Provinciën. Van Lieburg heeft het over ‘de eigenwijsheid van zeven provincies en de overtreffende eigenwijsheid van tientallen steden’.⁸⁵ Ieder gewest en iedere stad kende eigen rechten en privileges.⁸⁶ Tot 1795 golden in de Nederlanden per provincie en zelfs plaatselijk verschillende rechtssystemen.⁸⁷ Over zaken van algemeen belang werd gezamenlijk besloten. De Resolutiën van de Staten-Generaal laten zien dat de beslissing over diverse van deze zaken, waaronder het uitschrijven van een nationale synode, jarenlang werd aangehouden door gebrek aan eenstemmigheid.⁸⁸

De provincie Holland maakte zich sterk voor provincialisme, waarbij elk gewest autonoom was. De reden hiervoor was hoofdzakelijk economisch; omdat het grootste deel van de bevolking van de Republiek in Holland woonde, kwam het grootste deel van de inspanningsverplichtingen voor rekening van de Staten van Holland.⁸⁹ De andere gewesten streefden juist naar nationale eenheid.⁹⁰ Dit streven was overigens hoofdzakelijk een inperken van de invloed van Holland, omdat ieder vasthield aan eigen privileges.

Alleen wat strikt noodzakelijk was in verband met het verdwijnen van de landsheer – door het afzweren van Filips II – werd gewijzigd.⁹¹ Het is opmerkelijk dat de stadhouder oftewel stede-houder, plaatsvervanger, werd gehandhaafd terwijl degene voor wie hij deze taak vervulde was afgezworen. De Staten-Generaal lieten hiermee zien dat zij de plaats van de landsheer innamen. De bedoelingen van de Staten-Generaal blijken mede uit het feit dat na het vertrek van Leicester, in 1586, geen pogingen werden gedaan om een nieuwe landsheer te vinden. ‘De vacante monarchie werd een echte republiek.’⁹² Dit stond echter op gespannen voet met het principe dat de afzonderlijke Staten soeverein waren.⁹³

⁸⁵ Van Lieburg, ‘classicale organisatie’, 80.

⁸⁶ Een voorbeeld van ‘een bont gezelschap van dames en heren’ macht- en rechthebbers geeft Spies, *Classis Tiel*, 3.2.3 en passim.

⁸⁷ Het einde aan de rechtsverscheidenheid kwam pas in 1809, toen één wetboek van burgerlijk recht voor het hele land werd ingevoerd. Zie: A.S. de Blécourt, *Kort begrip van het oud-vaderlands recht* (Groningen/Djakarta: J.B.Wolters, 1950), passim.

⁸⁸ Voor besluiten over oorlog en vrede en contributies was een eenparig besluit nodig, voor andere beslissingen voldeed een meerderheid van stemmen. Deze gang van zaken zorgde voor veel interne conflicten (Selderhuis, *Handboek*, 370v.).

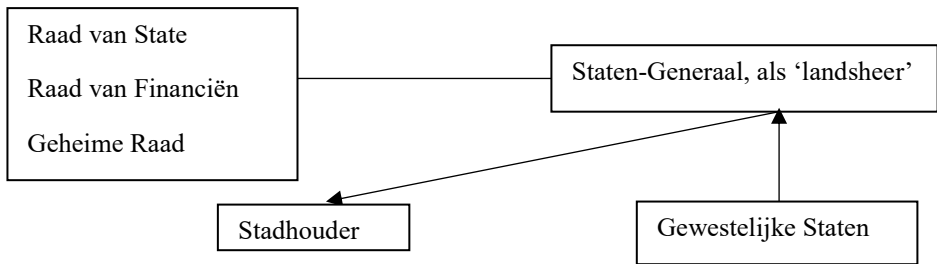
⁸⁹ Dit blijkt uit de stukken van de Staten-Generaal. Zie: *Resolutiën van de Staten-Generaal*, passim.

⁹⁰ Van Schelven, *Zuid-Nederlandsche immigratie*, 43.

⁹¹ De Blécourt, *oud-vaderlands recht*, 31.

⁹² Van Deursen, *De last van veel geluk*, 137.

⁹³ Zie bijvoorbeeld Hugo de Groot in zijn *Apologie* uit 1622 (De Blécourt, *oud-vaderlands recht*, 36).

Figuur 2: Staatkundige verhoudingen in de Nederlanden⁹⁴

In 1598 deed Filips II afstand van zijn – in Nederlandse ogen slechts áánspraak op de – heerschappij over de Noordelijke Nederlanden ten gunste van zijn dochter Isabella, die de gewesten als bruidsschat bij haar huwelijk met aartshertog Albert van Habsburg meekreeg. De strijd om de Noordelijke Nederlanden ging onverminderd door. Na 1604 boekte Graaf Maurits van Nassau vrijwel geen veroveringen meer; de Spaanse legeraanvoerder Spinola echter wel.⁹⁵

In 1606 werden door Spanje geheime besprekingen gestart over beëindiging van het conflict. Terugtrekking van de Republiek uit Oost- en West-Indië zou resulteren in Spaanse erkenning van de Nederlandse vrijheid. Oldenbarneveldt stemde hiermee in, maar voordat het verdrag was gesloten versterkten de Staten-Generaal, met zijn goedkeuring, hun superioriteit op zee. Uiteindelijk kwam er een bestand, waarbij ieder de eigen posities in Oost en West mocht behouden, maar niet uitbreiden.⁹⁶ Het bestand ging in 1609 in en duurde tot 1621. Ten tijde van de Synode van Dordrecht wist niemand of het bestand zou worden verlengd; het was ook mogelijk dat er vrede zou worden gesloten of dat de strijd opnieuw zou oplaaien.

Als gevolg van het bestand kon de Republiek diplomatieke banden aanknopen met Engeland, Frankrijk, diverse landen rond de Middellandse Zee en Duitse en Baltische steden.⁹⁷ Stadhouder Maurits was een tegenstander van het bestand en werd daarbij gesteund door de Zeeuwse steden, Amsterdam, Delft en de Calvinistische geestelijkheid.⁹⁸ Een bestand met Spanje werd door velen gezien als een bestand met de Rooms Katholieke Kerk en daarom als afkeurenswaardig.

De bestandstijd was geen tijd van gegarandeerde vrede. Ook toen waren er bedreigingen aan de grenzen. In de conflicten in Jülich-Cleve, de Mark en Emmerich hadden zowel Spanje als de Republiek belangen.⁹⁹ De Duitse protestanten zochten steun bij de Republiek. Daarom grepen de Staten militair in in het Duitse Rijk.¹⁰⁰ Met

⁹⁴ De Raad van State is het hoogste adviesorgaan voor de Staten Generaal. De Raad van Financiën voerde het financiële beleid over de landsgoederen. Beide Raden werkten onafhankelijk van de Staten Generaal, die werden samengesteld vanuit de Gewestelijke Staten. De Staten Generaal stelde een Stadhouder aan, die verantwoording aan de Staten Generaal verschuldigd was.

⁹⁵ Van Deursen, *De last van veel geluk*, 168.

⁹⁶ Israël, *Dutch Republic*, 4-11.

⁹⁷ Israël, *Dutch Republic*, 405v.

⁹⁸ Israël, *Dutch Republic*, 28vv.

⁹⁹ Israël, *Dutch Republic*, 21v.

¹⁰⁰ Van Deursen, *De last van veel geluk*, 171.

de dood van Hendrik IV van Frankrijk, in 1610, verviel het bondgenootschap met Frankrijk, dat een buffer tegen Spanje had gevormd.¹⁰¹ De verhouding met Engeland verslechterde, onder andere door de aanstelling van Vorstius als hoogleraar te Leiden.¹⁰² Ondertussen woedde er in West- en Oost-Indië een felle strijd met Spanje en Portugal. Deze landen wilden om economische redenen de invloed van de Nederlanden in deze gewesten terug dringen.¹⁰³

Uit de uitnodigingen die de Staten-Generaal verzonden met het oog op de nationale synode blijkt, hoe belangrijk diplomatieke betrekkingen waren. Ook het verbod van koning Lodewijk XIII van Frankrijk op het zenden van een delegatie van Franse protestanten naar deze synode laat dit belang zien.¹⁰⁴

Raadspensionaris Oldenbarneveldt was in zijn politiek vooral georiënteerd op het rooms-katholieke Frankrijk, terwijl Stadhouder Maurits zich op het protestantse Engeland richtte. Politiek gezien kan worden geconstateerd dat Oldenbarneveldt gelijk had, maar de publieke opinie was het niet met hem eens. Door zijn keuze werd hij gewantrouwd; dit was het begin van zijn val.¹⁰⁵ Oldenbarneveldt kon zich voor zijn beleid beroepen op machtiging door zijn superieuren, de Staten van Holland. In de zin der wet was hij onschuldig. Formeel kon hij daarom ook niet worden berecht. Toch luidde de aanklacht landverraad, waaraan hij door een bijzondere rechtbank schuldig werd bevonden. Enkele leden van de Synode van Dordrecht maakten, uit hoofde van hun functie in het burgerlijke leven, deel uit van deze rechtbank.¹⁰⁶

Prins Maurits had na de arrestatie van Oldenbarneveldt de alleenheerschappij aan zich kunnen trekken. Dit deed hij niet. Wel verving hij mensen in het politieke bestel en schond daarmee de rechten van steden en Staten. Toch was er amper verzet tegen deze politieke daad.¹⁰⁷

2.5. INTERNATIONALE GEREFORMEERDE RELATIES IN DE VROEGE 17^E EEUW

Geloofsovertuigingen houden niet op bij lands- of stadsgrenzen. De Gereformeerde Kerk in de Nederlanden was in de 16^e eeuw een kerk onder het kruis. In de vroege 17^e eeuw waren er oudere predikanten en gemeenteleden die in hun jongere jaren lid waren geweest van een vluchtelingengemeente in het buitenland. Door correspondentie werden oude contacten onderhouden. Hoe groot de waarde was die aan de relaties werd gehecht blijkt bijvoorbeeld uit de titel van het boek dat Baudartius in 1624 schreef: 'Memoryen ofte Cort Verhael der Gedenck-weerdichste so Kerckelicke als Wertliche Gheschiedenissen van Nederland, Vrankrijck,

¹⁰¹ Van Deursen, *De last van veel geluk*, 172v.

¹⁰² Koning Jacobus I was fel tegen deze theoloog gekant (Selderhuis, *Handboek*, 427). Hij liet zelfs diens boeken verbranden; zie: G.P. van Itterzon, 'Koning Jacobus I en de Synode van Dordrecht' in: *Nederlands Archief voor de Kerkgeschiedenis, deel 24* ('s-Gravenhage: Nijhoff, 1931), 189-193.

¹⁰³ Israël, *Dutch Republic*, 25v.

¹⁰⁴ Hofstede de Groot, *Hondert jaren*, 409-411.

¹⁰⁵ Van Deursen, *De last van veel geluk*, 173v.

¹⁰⁶ Van Deursen, *De last van veel geluk*, 197-209. Ook Hugo de Groot en Hogerbeets werden gearresteerd en berecht.

¹⁰⁷ Edema van der Tuuk, *Bogerman*, 177.

Hoogduytschland, Groot Brittanien, Hispanyen, Italyen, Hungaryen, Bohemen, Savoyen, Sevenburghen ende Turkeyen, van den Iaere 1603 tot in het Iaer 1624.’

De eerste Nederlandse predikantenopleiding was gevestigd aan de Universiteit van Leiden, die in 1574 werd gesticht.¹⁰⁸ Voor die tijd ontvingen Nederlandse predikanten hun opleiding in het buitenland.¹⁰⁹ Met name de universiteiten van Heidelberg en Genève stonden hoog aangeschreven.¹¹⁰ Een opleiding in het buitenland, bij voorkeur aan meerdere universiteiten, was in de gegoede kringen een onderdeel van de opvoeding. Hierdoor ontstonden contacten met geloofsgenoten uit andere delen van Europa. Daarnaast namen docenten vaak benoemingen aan buitenlandse universiteiten aan. Er was sprake van een levendig intellectueel verkeer, ook per brief. In 1607 probeerden prominente gereformeerden uit heel Europa te komen tot een Protestantse Unie van landen. Zo wilden zij voorkomen dat de Rooms Katholieke Kerk de Reformatie onder de voet zou lopen. Het initiatief kwam niet goed van de grond en stierf een zachte dood toen koning Matthias van Bohemen, prominent lid van de Unie in oprichting, in 1612 werd verkozen tot keizer van het Duitse Rijk.¹¹¹

De Staten-Generaal erkenden het belang van de internationale gereformeerde contacten door voor de Synode van Dordrecht 1618/1619 theologen uit het buitenland uit te nodigen. Zij hadden hierbij zeker ook politieke drijfveren. Conform hun opvatting van Artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis zonden zij de uitnodigingen niet aan de kerken, maar aan vorsten of bestuurders. Alleen voor de Franse gereformeerden werd hierop een uitzondering gemaakt, omdat koning Lodewijk XIII van Frankrijk rooms-katholiek was.¹¹²

Het Duitse Rijk kende verschillende gereformeerde vorsten en vorstendommen. Al in de 16^e eeuw werden geschriften van gereformeerde Nederlandse theologen in het Duits vertaald.¹¹³ Diverse Nederlandse geloofsvluchtelingen vonden in die tijd een toevlucht in het Duitse Rijk en stichtten er vluchtelingengemeentes. De goede contacten tussen de Nederlanden en Emden, Bremen, Nassau-Wetteravië, Hessen en de Palts waren gebleven. De kerken in deze gebieden werden dan ook uitgenodigd voor de Synode van Dordrecht.

Ook de Zwitserse steden Zürich, Bern, Bazel en Schaffhausen waren gereformeerd. Elk van deze steden stuurde een gerenommeerde theoloog naar de Synode van Dordrecht. Diverse Nederlandse predikanten hadden hun opleiding aan een Zwitserse universiteit ontvangen.

Genève, de ‘stad van Calvijn’, werd door velen als voorbeeld van een gereformeerde samenleving gezien. De werken van Calvijn vonden al vroeg hun weg

¹⁰⁸ Zie Wiltens, *Plakaatboek*, 260 vv.

¹⁰⁹ In de beginjaren van de Gereformeerde Kerk waren niet alle predikanten universitair geschoold.

¹¹⁰ In bijlage 1 worden de opleidingsplaatsen van de afgevaardigden, hoogleraren en gedeputeerden, voor zover bekend, weergegeven.

¹¹¹ A.A. van Schelven, *Het Calvinisme gedurende zijn bloeitijd: zijn uitbreiding en cultuurhistorische betekenis* (Amsterdam: Ten Have, 1943-1965), III, 88-99.

¹¹² Van Itterzon, *Jacobus*, 189.

¹¹³ Het betreft werken van Menso Alting, Datheen, Marnix van Sint Aldegonde, Daniël de Sauter, Udemans en Jan Utenhove; zie: J. van der Haar, *Internationale ökumenische Beziehungen im 17. und 18. Jahrhundert. Bibliographie von aus dem Englischen, Niederländischen und Französischen ins Deutsche übersetzten theologischen Büchern von (1600-1800)*, (Ederveen: Kool, 1997).

naar de Nederlanden. Ook de invloed van Beza, de opvolger van Calvijn, was groot: hij leidde hele generaties predikanten op en velen lazen zijn geschriften. In tegenstelling tot koning Jacobus I van Engeland steunde de Republiek de stad Genève, zowel moreel als financieel.¹¹⁴ Ook naar Genève werd een uitnodiging tot bijwonen van de synode gezonden.

De Franse protestanten ordenden al vroeg in de tweede helft van de 16e eeuw, met hulp van Calvijn, hun kerkelijk leven. Dit diende als voorbeeld, allereerst voor de gereformeerde kerken in de Zuidelijke Nederlanden. In 1598 werd het Edict van Nantes gesloten, waarbij de Hugenoten¹¹⁵ gewetensvrijheid en beperkte vrijheid van eredienst kregen.¹¹⁶ Dit Edict werd 100 jaar lang steeds bekrachtigd, maar tegelijkertijd uitgehold tot het geheel was verdampt.¹¹⁷ Na 1600 werden de Hugenoten steeds meer een groep anti-koningsgezinden die samenwerkten met rooms-katholieken die ook moeite hadden met het absolutisme van de Franse koning. De ideologische verwarring werd nog groter toen deze rooms-katholieken steun van Spanje kregen.¹¹⁸ De Franse koning gaf de afgevaardigden van de gereformeerde kerken uit zijn land geen toestemming om Frankrijk te verlaten. Hun plaatsen bleven op de Synode van Dordrecht zichtbaar leeg, als een onuitgesproken aanklacht.

In de 16^e eeuw waren veel gereformeerde Zuid-Nederlanders naar Engeland gevlucht. Zij hadden daar hun eigen, zowel Frans- als Nederlandstalige, gemeentes gesticht. De Engelse koning Jacobus I, hoofd van de Church of England, was zeer geïnteresseerd in theologie. Hij volgde de remonstrantse twisten op de voet en stelde de Staten voor om de disputen te verbieden.¹¹⁹ De Staten-Generaal wilden deze anglicaanse vorst niet voor het hoofd stoten. Zij nodigden daarom niet de Nederlandse gereformeerde kerken in Engeland uit voor de synode van Dordrecht.¹²⁰ Deze kerken hadden zich immers aan Jacobus' toezicht onttrokken en zouden in ongenade vallen wanneer zij zonder toestemming van de koning op een uitnodiging uit de Nederlanden zouden ingaan.¹²¹ Ook in Schotland was een gereformeerde kerk, die echter niet werd uitgenodigd voor de synode, hoewel de Schotse kerk in Rotterdam door de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden als zusterkerk werd erkend.¹²² Jacobus van Engeland was immers sinds 1603 ook koning van Schotland. Hieruit blijkt, hoezeer het politieke denken het handelen van de Staten-Generaal bepaalde. Toen de synode

¹¹⁴ Koning Jacobus I van Engeland was van mening dat Genève een opstandige stad was, die behoorde te gehoorzamen aan haar vorst, de Hertog van Savoye (Van Schelven, *Bloeitijd 1*, 99v).

¹¹⁵ De Franse gereformeerden worden vaak aangeduid als Hugenoten.

¹¹⁶ Van Schelven, *Bloeitijd 1*, 206v.

¹¹⁷ P. van Enk, *Frankrijk en de Hugenoten – drie eeuwen onderdrukking en verzet* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2009), 356.

¹¹⁸ Van Schelven, *Bloeitijd 1*, 210, 214v.

¹¹⁹ Brandt, *Historie*, 166.

¹²⁰ Deze kerken waren wel voor eerdere synodes uitgenodigd, al konden zij meestal geen gehoor geven aan deze uitnodigingen, omdat zij niet aanwezig mochten zijn zonder koninklijke toestemming. Alleen in 1586, toen Leicester landvoogd was, kregen zij toestemming om deel uit te maken van de synode, te 's-Gravenhage.

¹²¹ Deze kerken hadden al afgevaardigden aangewezen. Zij bleven thuis, met uitzondering van Carolus Liebaart. Deze kreeg het advies niet ter synode te verschijnen. Hij kwam toch, als toehoorder. Hij kreeg een aparte stoel en geen stemrecht. De Nederlandse kerken in Engeland dienden een klacht over de gang van zaken in. Hen werd beloofd dat zij een volgende keer zouden worden uitgenodigd. Die volgende keer kwam echter niet (Van Itterzon, *Jacobus*, 187v).

¹²² Selderhuis, *Handboek*, 368.

al was begonnen vaardigde Jacobus alsnog een Schotse theoloog, Walter Balcanquahall, af.¹²³ Het is pijnlijk, maar politiek verklaarbaar, dat er ter synode geen lege stoelen waren voor de niet-aanwezige Nederlandse kerken uit Engeland, terwijl die er wel waren voor de afwezige Franse afgevaardigden.

In Polen, Hongarije en Zevenburgen¹²⁴ was de gereformeerde kerk vrijwel uitsluitend een zaak van de adel en de intelligentsia.¹²⁵ Daardoor had deze kerk wel contacten met gereformeerden in het buitenland, maar kreeg geen wortels in de samenleving. De Magyaren waren gereformeerd, mensen met Duitse wortels waren Luthers.¹²⁶ Bij de Magyaren was de Universiteit van Franeker populair. Zo ontstonden er internationale relaties, die echter niet werden gehonoreerd met een uitnodiging voor de Synode van Dordrecht. Het is niet meer met zekerheid te achterhalen waarom de Staten-Generaal niet besloten om afgevaardigden van deze kerken uit te nodigen. Aangezien de andere uitnodigingen duidelijk een politieke kleur hadden, is het redelijk om aan te nemen dat de politiek ook hier mee speelde. De contacten met de Sultan van Turkije waren goed;¹²⁷ zijn groeiende invloed in het oosten van Europa zou de oorzaak kunnen zijn van de terughoudendheid ten opzichte van de gereformeerden uit deze landen, die hoofdzakelijk tot de politieke bovenlaag van de bevolking en daarmee tot diens politieke tegenstanders behoorden.

2.6. SAMENVATTING

De Republiek was aan het begin van de 17^e eeuw geen ‘gereformeerde natie’. Sommige gebieden waren nog overwegend rooms-katholiek. Naar schatting was van de anderhalf miljoen Nederlanders ruim 15 % gereformeerd. Anderen waren geen lid maar leefden mee met de Gereformeerde Kerk. Er was in de Republiek ook ruimte voor niet- of anders gelovigen.

In sommige delen van de Nederlanden was de Gereformeerde Kerk ‘gemeente onder het kruis’. Er was onenigheid in de kerk over het gezag van de belijdenis en de invloed van de overheid op de kerk. Deze ‘remonstrantse twisten’ resulteerden in een scheuring van de Kerk.

De Nederlanden waren in oorlog met Spanje. Van 1609 tot 1621 was er een bestand, waardoor relatieve veiligheid ontstond. Dit gaf de handel een impuls. Hoewel de lonen in de Republiek aanzienlijk hoger waren dan in de rest van Europa, stond de grote rijkdom van een kleine groep handelaren in schril contrast met de armoede van velen. De zorg voor armen en zwakken was relatief goed geregeld maar de belastingen waren hoog. De kindersterfte was hoog, de levensverwachting laag. Er waren misoogsten, overstromingen en epidemieën. De opleidingsgraad in de Republiek was relatief hoog.

¹²³ ADSND II, 2, 864vv.

¹²⁴ Transsylvanië.

¹²⁵ Van Schelven, *Bloeitijd* 3, 24, 74v; J.J.A. Colijn, *Schets van de geschiedenis van de Hongaarse Gereformeerde kerk* (Middelburg: Stichting de Gihonbron, 2011), 11v.

¹²⁶ K. Rieker, *Grundsätze reformierter Kirchenverfassung* (Leipzig: Hirschfeld, 1899), 27v.

¹²⁷ Zie de *Resolutiën van de Staten-Generaal*, passim.

De Republiek was voor velen een toevluchtsoord. Ieders gewetensvrijheid werd erkend en gegarandeerd, overeenkomstig de Unie van Utrecht. Deze 'tolerantie' was echter niet onbeperkt. Veel Zuid-Nederlanders kwamen naar de Republiek. Hun aantal en invloed in de Dordtse Synode was niet zo groot als soms wordt gesuggereerd.

Binnen de Republiek bestond een divers, ingewikkeld en soms strijdig stelsel van verschillende jurisdicties.

Tijdens het bestand verslechterde de politieke positie van de Republiek, hoewel er diverse diplomatieke betrekkingen werden aangegaan. Velen in de Nederlanden onderhielden contacten met gereformeerden in het buitenland. De Staten-Generaal erkenden het belang van deze relaties door voor de Synode van Dordrecht 1618/1619 theologen uit het buitenland uit te nodigen.

Hoofdstuk 3. De voorgeschiedenis van de Kerkorde van Dordrecht 1619

3.1. INLEIDING

De Kerkorde van Dordrecht 1619 werd opgesteld als gevolg van de revisie van de kerkorde van 's-Gravenhage 1586, die weer een revisie van een vorige kerkorde was. Enkele provinciale synodes stelden voor de eigen regio bestemde kerkordes op, die meer of minder op de 'landelijke' kerkorde leken. Het opstellen van een kerkorde was in de vroegmoderne tijd gewoonlijk geen louter kerkelijke aangelegenheid. De overheid was erbij betrokken en formuleerde bij diverse gelegenheden een orde voor de kerken, die soms door kerkelijke vergaderingen werd overgenomen. In dit hoofdstuk wordt een overzicht gegeven van de kerkordes die in meerdere of mindere mate als een voorstadium van de Dordtse Kerkorde uit 1619 kunnen worden gezien. In de paragrafen 3.2 en 3.3 wordt de kerkelijke voorgeschiedenis ervan geschetst. Vervolgens wordt aandacht besteed aan andere kerkordes waarmee de afgevaardigden naar de Synode van Dordrecht 1618/1619 op enigerlei wijze in hun leven te maken hadden. In hoofdstuk 3.4 worden daarvan de regionale kerkordes behandeld en in hoofdstuk 3.5 de kerkordes die werden opgesteld door de overheid. Hierbij wordt vooral aandacht besteed aan dat wat in eerste instantie niet voor de hand lijkt te liggen in de bepalingen van deze kerkordes, zowel qua overeenkomsten met als qua afwijkingen ten opzichte van de kerkelijke tegenhangers. Ook zijn in dit hoofdstuk enkele kaarten van de Nederlanden in de beschreven tijd toegevoegd, om inzicht te verschaffen in plaats en tijd van handeling.¹

3.2. NEDERLANDSE KERKORDES VAN 1571 TOT 1586²

In de jaren voordat de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden in Emden in synode bijeen kwam waren er in deze kerk al kerkelijke ordeningen of aanzetten daarvoor gemaakt.³ Omdat deze kerkordes niet door een kerkelijke vergadering van de gehele

¹ Omdat de bestaande kaarten niet voldeden zijn de hier toegevoegde exemplaren door mij getekend op basis van diverse historische kaarten. Hierbij zijn historische en geografische gegevens verwerkt die niet op andere kaarten te vinden zijn. De kustlijn was in de beschreven jaren bijvoorbeeld veel minder constant dan tegenwoordig.

² A. van Harten-Tip, *De ontwikkeling van het kerkrecht van de Gereformeerde kerk in de Nederlanden van 1571-1586* (doctoraalscriptie TUA, 2010). Zie voor de tekst van de in deze en de volgende paragraaf besproken kerkordes de synopsis ordinum ecclesiarum in de bijlagen. Diverse handboeken en studies geven een overzicht van de in dit hoofdstuk besproken kerkordes, onder andere T.E. Hofman, *Eenich Achterdenken. Spanning tussen kerk en staat 1570-1620* (Heerenveen: Groen, 1997), 65-95.

³ In de Zuidelijke Nederlanden was, naar het voorbeeld van de Franse kerken, al enige kerkelijke orde; zie o.a. in J. Hovius, *Notities betreffende de Synode van Emden, 1571, en haar artikelen* (Kampen: Kok, 1972), 6; F.R.J. Knetsch, 'Kerkordelijke bepalingen van de Nederlandse synodes onder het Kruis 1563/4', in: J. Fabius e.a., *Kerkhistorische studiën: feestbundel, uitgegeven ter gelegenheid van het 80-jarig bestaan van het Kerkhistorisch gezelschap S.S.S.* (Leiden: [s.n.], 1982). Ook in het document dat werd gezien als de

Gereformeerde Kerk in de Nederlanden zijn geaprobeerd, worden deze in dit overzicht buiten beschouwing gelaten.

3.2.1. De Acta van Emden 1571

In 1571 bestonden de Nederlanden uit 17 staten, die op hun beurt bestonden uit graafschappen, hertogdommen, baronieën, heerlijkheden, ‘onafhankelijke’ steden en andere juridische eenheden. Deze alle waren verbonden door hun gezamenlijke heer, Koning Filips II van Spanje (1527-1598). De bestuurders van deze staten kwamen voor zaken die het algemeen belang aangingen samen in de Staten-Generaal. Het groeiende verzet in de Nederlanden tegen hun rooms-katholieke vorst mondde uit in een ‘tachtigjarige’ oorlog⁴, die met tussenpozen van betrekkelijke rust duurde van 1568 tot 1648.

Een groot aantal Nederlandse gereformeerden was uitgeweken naar gebieden waar het protestantse geloof zonder vrees voor de inquisitie kon worden beleden. Selderhuis gaat ervan uit dat er op het hoogtepunt van de vervolgingen ongeveer 180.000 uitgewekenen waren,⁵ zes à twaalf procent van de totale bevolking. Er ontstonden Nederlandse vluchtelingengemeentes, onder andere in Londen, Frankfurt, Keulen en Emden.⁶ Enkele van deze gemeentes stelden een eigen kerkorde op. Diverse leden of voormalige leden van deze gemeentes namen deel aan de synode van Emden 1571.⁷

De eenheid in belijdenis⁸ was de basis voor de Emdense synode. Ook de vormgeving van de uitwendige eenheid van de – gereformeerde – kerk werd van belang geacht, zoals blijkt uit de artikelen betreffende de meerdere vergaderingen.⁹ De kerkorde van Emden 1571 is anti-hiërarchisch¹⁰ en anti-independentistisch:¹¹ er werd op basis van Schrift en belijdenis gekozen voor een kerk die niet ‘van boven af’ geleid zou worden zoals dat in de rooms-katholieke kerk het geval is, noch voor losse en volledig zelfstandige, onafhankelijke, plaatselijke kerken of gemeentes, zoals bij de Dopersen. Het gevolg is een synodale kerkregering met als kerkordelijke hoofdthema’s eenheid van geloof (belijdenis) en eenheid van organisatie (kerkorde).¹² In deze kerkorde zijn regelingen opgenomen voor de kerkelijke vergaderingen, de ambtsdragers en hun verkiezing, de sacramenten, het huwelijk en de kerkelijke discipline.

acta van het Convent van Wezel worden aanzetten voor een kerkelijke orde gegeven. Zie o.a. Duke, *Reformation*, 240.

⁴ Tegenwoordig wordt deze periode in de Nederlandse geschiedenis ‘de Opstand’ genoemd, in plaats van ‘de Tachtigjarige Oorlog’.

⁵ Selderhuis, *Handboek*, 279.

⁶ Zie de kaart ‘De Nederlanden in het midden van de 16^e eeuw’.

⁷ Zie bijvoorbeeld J.P. van Dooren in: D. Nauta e.a. (red.), *De Synode van Emden 1571-1971: een bundel opstellen ter gelegenheid van de vierhonderdjarige herdenking* (Kampen: Kok, 1971), 81-87.

⁸ Ondanks de verschillen vond men elkaar in de erkenning van de Nederlandse of Franse Geloofsbelijdenis; zie Art.2 van de Acta van de synode van Emden 1571.

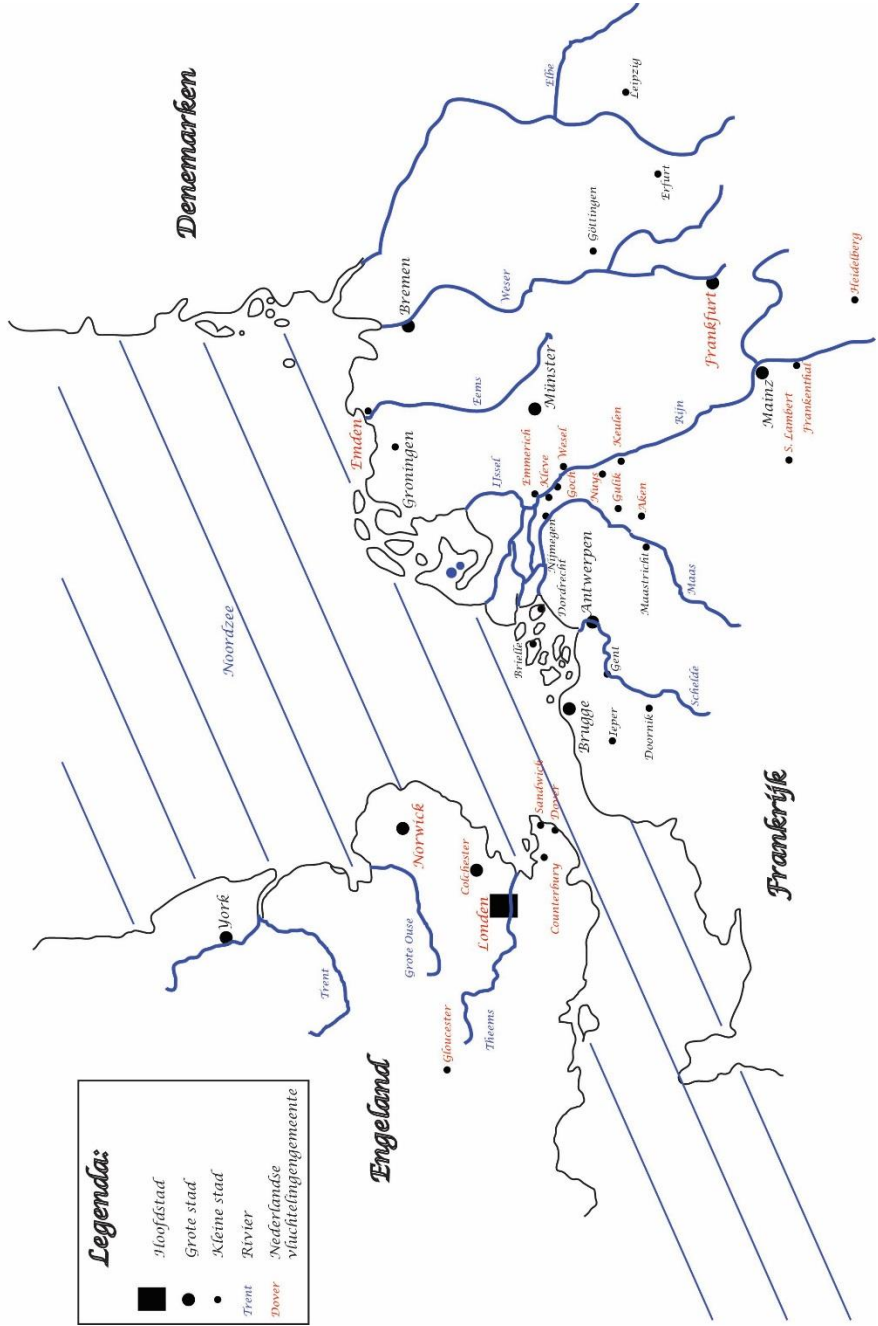
⁹ Zes van de 53 artikelen handelen rechtstreeks over de meerdere vergaderingen. Ook wordt in diverse artikelen verwezen naar de taak van de classis. Daarnaast zijn door de synode van Emden 1571 statuten voor de meerdere vergaderingen opgesteld.

¹⁰ Zie Art.1 van de Acta van de Synode van Emden 1571.

¹¹ Zie het laatste artikel, Art.53, van de Acta van deze synode.

¹² In hoofdstuk 4.6.4 wordt dieper ingegaan op het anti-hiërarchisch principe.

De Nederlanden in het midden van de 16e eeuw.

Legenda:

- Hoofdstad
- Grote stad
- Kleine stad
- Rivier
- Trent
- Thover
- Nederlandsche vluchtelingengemeente

De kerk, zoals vormgegeven in deze kerkorde, is onafhankelijk van de overheid. Er was geen sprake van een welbewust ijveren voor zelfstandigheid van de plaatselijke kerk. Te Emden kwamen afgevaardigden van zelfstandige kerken samen, die besloten dat zij in Christus één waren. De plaatselijke zelfstandigheid van de kerken was een gegeven. Deze zelfstandige kerken besloten zich op Bijbelse basis te binden aan de onderlinge afspraken. Permanente bovenplaatselijke commissies of bestuursorganen ontbreken. Kerkelijke vergaderingen zijn geen bestuurscolleges maar geven leiding aan het geestelijk leven van de gemeentes. Nieuw in de Nederlandse situatie is het fenomeen van de classis, die als extra vergadering tussen kerkenraad en (particuliere) synode is gevoegd.¹³ Typerend voor gereformeerde kerkordes is de (tijdelijke) lekenambtsdrager.¹⁴

Met betrekking tot de bediening van de Heilige Doop¹⁵ en het Heilig Avondmaal¹⁶ wordt veel ruimte gegeven aan plaatselijke gewoontes, onder voorwaarde dat de Bijbelse bedoeling van deze Sacramenten duidelijk wordt voor de gelovigen. Ook met betrekking tot het huwelijk en de huwelijksluiting van de gemeenteleden zijn voorzieningen getroffen.¹⁷

De kerkelijke tucht¹⁸ krijgt in de kerkorde van Emden 1571 verhoudingsgewijs de meeste aandacht. Door een zorgvuldige, aan de Heilige Schrift ontleende, procedure wordt ernaar gestreefd dat zondaren worden gecorrigeerd en met koorden der liefde¹⁹ worden teruggebracht op de weg met de HERE God. Ook dient de tucht om het lichaam van Christus, de gemeente, te beschermen en zuiver te houden, terwijl de eer van de HERE het doel is. Zowel de leer als het leven staan onder het beslag van het Woord Gods. Tuchtprocedures worden principieel zonder aanzien des persoons in acht genomen: er wordt gesproken over ‘yeghelijck’²⁰ en ‘yemant’, zonder nadere bepaling.

¹³ De classis is in deze vorm niet in eerdere kerkordes te vinden. Zie Van den Broeke, *Classis*, 48-66.

¹⁴ Met een lekenambtsdrager wordt iemand bedoeld die niet voor het leven is gewijd, maar voor een bepaalde tijd zijn taak vervult. Deze ambtsdragers worden uit en door de leden van de plaatselijke kerk gekozen. In de kerkorde van Emden 1571 wordt dit – zij het niet expliciet – onder woorden gebracht (Art.14) en in de volgende kerkordes uitgewerkt. Er is geen nadrukkelijke verwoording van de rooms-katholieke en doperse principes die worden afgewezen. Zie o.a. W. van 't Spijker, *De ambten bij Martin Bucer* (Kampen: J.H. Kok, 1970), 358 vv. Overigens noemt Thysius ouderlingen en diakenen geen leken. Zie: H. Bavinck, *Synopsis purioris theologiae, disputationibus quinquaginta duabis Comprehensa ac conscripta per Johannem Polyandrum, Andream Rivetum, Antonium Walaenum, Antonium Thysium, S.S. Theologiae Doctores et Professores in Academia Leidensi* (Leiden: Donner, 1881), XLIX, 29. Thysius verdedigt de gewoonte om hen niet permanent aan te stellen, hoewel zij in Bijbelse tijd wel voor het leven hun taak vervulden. Enerzijds verwijst hij naar de gewoonte dat priesters en levieten in afdelingen hun taak vervulden en dus niet permanent dienst deden. Anderzijds meent hij dat het goed is dat de ambtsdragers twee jaar achtereenvolgens dienen en daarna een periode vrij zijn, omdat er ‘tegenwoordig’ minder ambtsdragers zijn dan in de oudtestamentische tijd. *Synopsis*, XLII, 72.

¹⁵ Art.19 en 20.

¹⁶ Art.21.

¹⁷ Art.22-24.

¹⁸ Art.25-34.

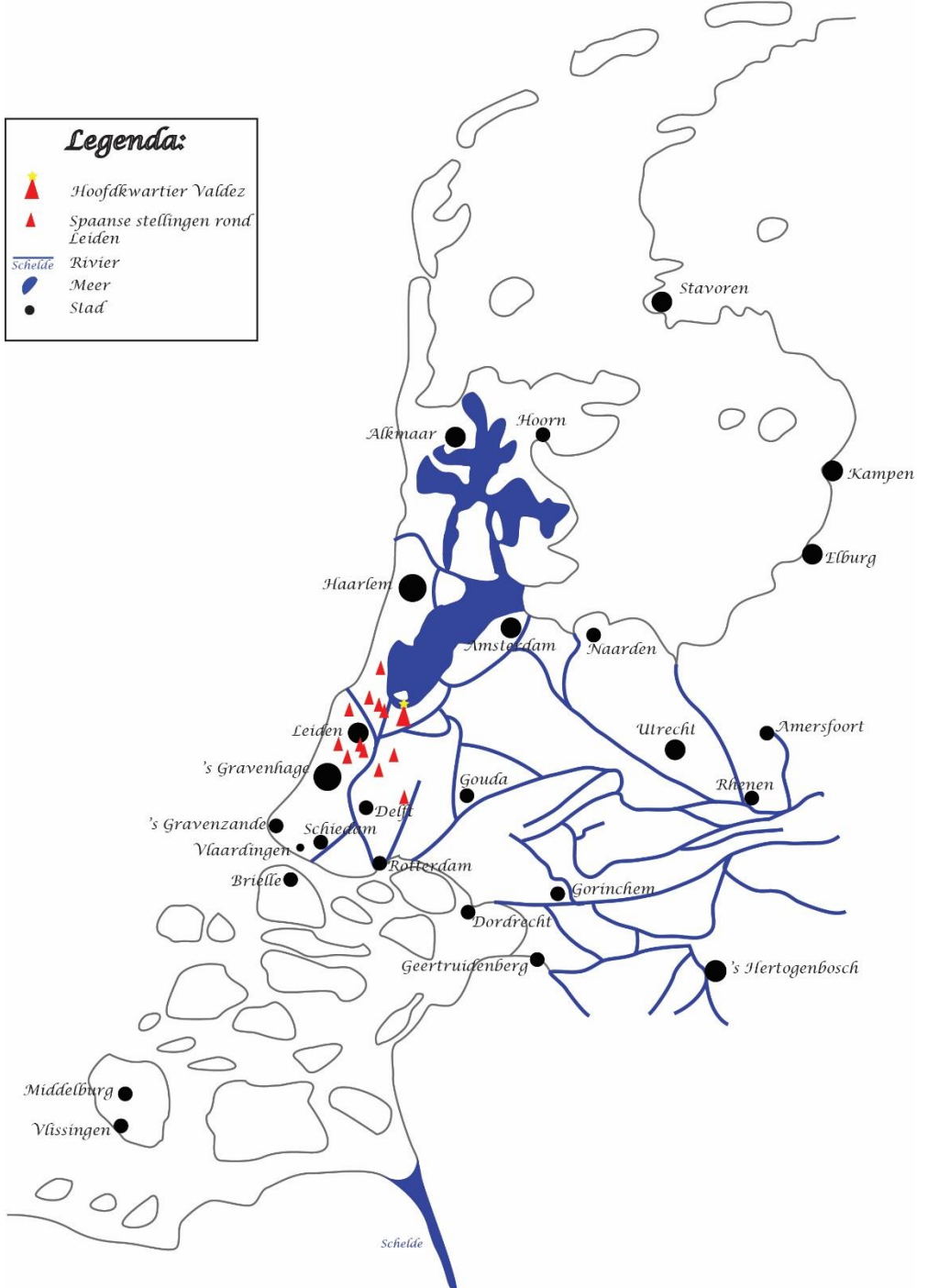
¹⁹ Hosea 11:4.

²⁰ Art.25.

Holland en Zeeland ten tijde van de Synode van Dordrecht 1574

Legenda:

- Hoofdkwartier Valdez
- Spaanse stellingen rond Leiden
- Schelde Rivier
- Meer
- Stad

3.2.2. De kerkorde van Dordrecht 1574²¹

Na 1571 veranderde de situatie van de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden onverwacht snel. In 1572 begon onder leiding van Prins Willem van Oranje het georganiseerde verzet tegen de Spaanse koning en Alva, diens landvoogd voor de Nederlanden. Vluchtelingen keerden terug naar streken waar het ‘Spaanse juk’ was afgeworpen. In die gebieden stabiliseerde de situatie ten gunste van de protestanten. Er werden nieuwe kerkelijke gemeentes gesticht. In deze regio’s moesten meer classes worden gevormd dan te Emden was voorzien.²² In andere gewesten was de strijd juist heviger dan tevoren en was het niet mogelijk om de afgesproken classes te realiseren.²³ De opbouw van gereformeerd kerkelijk leven bleek lastiger dan verwacht. Magistraten en Staten hadden geen behoefte aan een centrale gezagsinstantie naast zich.²⁴ Ook was de Gereformeerde Kerk niet de enige protestantse stroming in de Nederlanden.²⁵

In afwachting van de te Emden afgesproken generale synode werd besloten tot het houden van een provinciale synode te Dordrecht, in juni 1574. Ook de classes uit Zeeland en Noord-Holland werden uitgenodigd. Door het beleg van Leiden was het voor de afgevaardigden uit Noord-Holland echter onmogelijk om aanwezig te zijn op deze eerste ‘nationale’ synode op vaderlandse bodem. Het was te gevaarlijk om door de vijandelijke linies heen naar Dordrecht te reizen.²⁶ Door de aanwezigheid van afgevaardigden van kerken uit het grootste deel van de bevrijde Nederlanden kreeg deze provinciale synode toch de allure van een nationale synode.

Volgens de kerkorde van Emden kan een provinciale synode geen nieuwe kerkorde opstellen.²⁷ De ‘kerkorde’ van Dordrecht 1574 heeft daarom een bijzonder karakter. Diverse onderwerpen worden niet genoemd. Wat te Emden werd vastgesteld en geen verduidelijking nodig had werd niet opnieuw geformuleerd.²⁸ Wijzigingen zijn terug te voeren op vragen uit de kerken en hebben voornamelijk een praktische aanleiding. Bij de ‘nieuwe’ artikelen heeft de overheid haar intrede in de kerkelijke regelingen

²¹ Hoewel de afspraken die werden gemaakt te Dordrecht in 1574 geen kerkorde waren in de ware zin van het woord, werden ze wel zo genoemd. Dit in tegenstelling tot wat o.a. wordt gesteld door C. van den Broeke, ‘The Composition of Reformed Church Orders: A Dutch, Reformed, and Juridical Perspective’, in: *In die Skriflig/In Luce Verbi* (publication forthcoming), Cape Town: African Online Scientific Information Systems (Pty) Ltd t/a AOSIS, 2018.

²² Acta van Emden, Art.11. Zie Noordzij, *Handboek*, 73-75.

²³ Zie voor een overzicht de beschrijving van de situatie in de diverse provincies in: Noordzij, *Handboek*. Op de kaart ‘Holland en Zeeland ten tijde van de synode van Dordrecht 1574’ is te zien hoe precair de situatie was.

²⁴ E. Emmen, in: E. Lomberg (Hrsg.), *Emden Synode 1571-1971: Beiträge zur Geschichte und zum 400jährigen Jubiläum* (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1973), 152,153. Zowel binnen de Engelse (Anglicaanse) Kerk als in de Lutherse vorstendommen had de overheid een leidinggevende rol in kerkelijke zaken.

²⁵ Deze stromingen liepen zeer uiteen, van aanhangers van Erasmus tot Wederdopers. Noordzij, *Handboek*, 87-90.

²⁶ Zie de brief vanuit Noord-Holland aan de synode, te vinden in: Rutgers: *Acta*, 193, 194 en de kaart ‘Holland en Zeeland ten tijde van de synode van Dordrecht 1574’.

²⁷ Art.53 van de Emdense Kerkorde: alleen een Generale Synode kan een nieuwe kerkorde vaststellen.

²⁸ Zo handelt maar één artikel, Art.82, over de tucht, waarbij verwezen wordt naar de Emdense bepalingen.

gedaan.²⁹ Vluchtelingenkerken zijn niet genoodzaakt om in hun kerkorde rekening te houden met de overheid in het land van herkomst. In een politieke situatie waarin de overheid betrokken is en wil zijn bij het kerkelijke leven moeten echter zaken worden geregeld en afgegrensd. De houding ten opzichte van die overheid is tweeslachtig. Enerzijds willen de kerken onafhankelijk van de overheid zijn, anderzijds stellen zij steun en medewerking van de overheid op prijs.³⁰

De bepaling omtrent de verkiezing van diakenen is uitgebreid. Waar zij samenwerken met de overheid, kan deze een stem in hun verkiezing hebben. Dit is echter niet de optimale situatie, gezien de slotopmerking ‘Maer daermen die eerste maniere van verkiesinghe euen wel hebben can, salmen de selue als die bequaemste volghen.’³¹

De classis, die volgens de bepalingen van Emden eens per drie of zes maanden zal vergaderen³², moet volgens de kerkorde van Dordrecht 1574 maandelijks vergaderen. Dit komt de opbouw en versterking van de Kerk ten goede.³³

Gewoontes uit het kerkelijk leven die aanleiding kunnen zijn voor bijgeloof worden geweerd.³⁴ Kerkelijke bijeenkomsten en feestdagen die als heiligendagen kunnen worden gezien worden afgeschaft.³⁵ Het huwelijk is geen sacrament maar een gedeeltelijk wereldse zaak.³⁶

Gelet op dit alles kan worden geconcludeerd dat de kerkorde van Dordrecht 1574 geen complete kerkorde is. De benaming ‘uitvoeringsbepalingen’ zou beter op zijn plaats zijn.

3.2.3. *De Acta van Dordrecht 1578*

Ondanks de Pacificatie van Gent³⁷ uit 1576, waarbij werd afgesproken dat de Spaanse troepen de Nederlanden zouden verlaten, was de strijd in de Nederlanden niet voorbij.³⁸ De plakkaten tegen ‘ketterij’ waren opgeschort. Aangezien de leden van de Staten van Holland en Zeeland protestants waren, waren dit de enige gewesten waar de Gereformeerde Kerk de vrijwel exclusief in de openbare ruimte geaccepteerde kerk was. In de andere gewesten was de Rooms Katholieke Kerk nog steeds de enige in de openbare ruimte aanwezige kerk. Gewetensvrijheid betekende niet dat ieder het recht had in het publiek het persoonlijke geloof tot uiting te brengen.

²⁹ Zie de artikelen 5, 19, 22, 29, 36, 47, 48, 83, 88, 89 en 90.

³⁰ Zie bijvoorbeeld Art.19, waar aan de overheid wordt gevraagd erop toe te zien dat alleen wordt gepreekt door predikanten die door de classis zijn toegelaten.

³¹ Art.29. De ‘eerste maniere’ is de verkiezing zonder invloed van de overheid.

³² Art.7 van de kerkorde van Emden.

³³ Bij veel opbouwend werk is de hulp van de classis nodig, zoals bij examinatie van predikanten en beroepingswerk.

³⁴ Zie de artikelen 24 (handoplegging bij bevestiging), 50 (orgelspel in de kerk dat afleidt van de werkelijke betekenis van het Evangelie), 52 (klokkluiden bij begrafenissen).

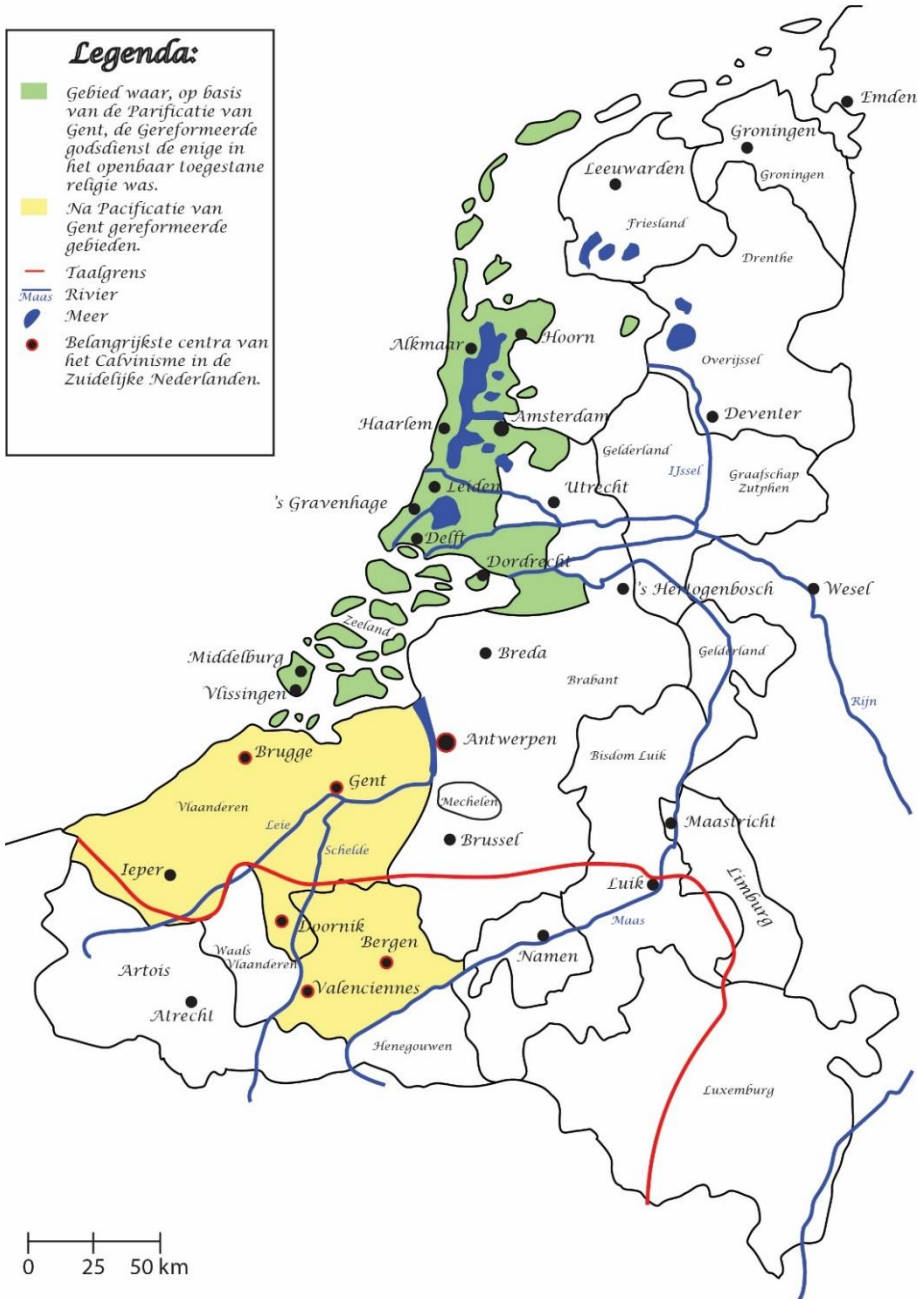
³⁵ Art.51 (avondgebeden), 52 (lijkpredikaties), 53 (kerkelijke vierdagen naast de zondag).

³⁶ Dit komt tot uiting in de artikelen betreffende het huwelijk en de echtscheiding (Art.83-89).

³⁷ In 1576. Voor het eerst werden de Staten-Generaal niet samengeroepen door de vorst, i.c. Filips II, maar door de Staten van Brabant. Niet alle Staten gaven gehoor aan de oproep. Noordzij, *Handboek*, 27. Voor de tekst van deze Pacificatie zie: https://nl.wikisource.org/wiki/Pacificatie_van_Gent.

³⁸ Zie de kaart ‘De Nederlanden in 1578’.

De Nederlanden in 1578.

De Staten van Holland en Zeeland ontwierpen in 1576 kerkelijke wetten. Deze werden wegens grote weerstand vanuit de Gereformeerde Kerk niet ingevoerd.

Mede door de terugkeer van vluchtelingen nam het aantal gereformeerden in de Nederlanden snel toe. Een deel van de mensen die afkomstig waren uit de Zuidelijke Nederlanden was Franstalig.

Omdat de tweetaligheid een praktisch probleem bleek te zijn werd in 1577 besloten tot het instellen van zelfstandige Waalse classes voor de Waalse gemeentes.³⁹ In de vele, jonge, gemeentes werd gestreefd naar eenheid in leer en orde. De vraag was of daarvoor een nieuwe kerkorde moest worden ontworpen, of dat men in het spoor van Emden verder zou gaan en de instructies uit de kerken in die lijn moest behandelen. De mening van Woltjer,⁴⁰ dat de Calvinisten hun strakke organisatie gebruikten om mensen in het gareel te dwingen en uit te rangeren, is onbillijk. Niemand werd gedwongen om lid van de Gereformeerde Kerk te worden en de wijze van besluitneming was juist niet dictatoriaal maar presbyteriaal-synodaal.

Met steun van Prins Willem van Oranje en de Staten van Holland en Zeeland kwam in juni 1578 een nationale synode bijeen te Dordrecht.⁴¹ Niet alle kerken waren het hier mee eens. De classis Keulen weigerde afgevaardigden te sturen omdat een nationale synode niet in de Kerkorde van Emden werd genoemd; door het houden van deze synode zouden de artikelen van Emden onreglementair worden veranderd.⁴² Een bezwaar van geheel andere aard had de Leidse predikant Caspar Coolhaes (1534-1615), die van mening was dat de overheid de synode moest samenroepen en presideren omdat een (kerkelijke) kerkorde herinvoering van de hiërarchie zou betekenen.

Te Dordrecht werd besloten de te Emden uitgezette kerkordelijke lijn te blijven volgen. De genomen besluiten zijn weergegeven in een complete en goed geordende kerkorde van 102 artikelen, verdeeld over zes hoofdstukken. De toon is gematigd; er is begrip voor de moeiten van mensen om te voldoen aan de christelijke levensstandaard. Er zijn enige artikelen toegevoegd die niet in de Acta van Emden noch in die van Dordrecht 1574 te vinden zijn. Diverse hiervan regelen praktische zaken of leggen gegroeide gewoontes vast.⁴³

³⁹ Zie: J.N. Bakhuizen van den Brink e.a. (red.), *Documenta Reformatoria* (Kampen: Kok, 1960) deel 1, 197.

⁴⁰ Woltjer, *Op weg*, 288.

⁴¹ De afgevaardigden naar de Synode van Emden 1571 hadden besloten dat de classis van de Palts in 1572 of 1573 een algemene synode zou samenroepen. Door de omstandigheden gebeurde dit niet. Toen Frederik III de Vrome van de Palts in 1576 stierf zagen de gereformeerden in deze classis de toekomst met zorg tegemoet en meenden in deze situatie geen synode te kunnen samenroepen. Wel juichten zij het houden van een synode elders toe. Zie de credentiebrieven van hun afgevaardigden; Van 't Spijker in: Nauta e.a. *De Nationale Synode 1578*, 126; Rutgers, *Acta*, 306-308.

⁴² Bedoeld werd: niet in overeenstemming met Art.53 van de kerkorde van Emden. Rutgers, *Acta*, 310-313.

⁴³ Bijvoorbeeld Art.18 (zaken die door een mindere vergadering kunnen worden afgedaan worden niet op een meerdere vergadering behandeld), Art.23 (besluiten worden met meerderheid van stemmen genomen en daarna door allen gesteund), Art.28 en 29 (verkiezing en taak van de praeses van de classis), Art.35-43 (regelingen m.b.t. de particuliere synode), Art.89 (minimale termijn voor hertrouwen van een weduwe). Andere bepalingen zijn van meer principiële aard, bijvoorbeeld de mogelijkheid van beroep op een meerdere vergadering (Art.19 resp.50), de bepaling dat ook de hoogleraren in de theologie de belijdenis

De kerkelijke orde van Dordrecht 1578 is een praktische regeling. De afgevaardigden van de provinciale synodes waren realistisch: sommige veranderingen zijn niet te bereiken zonder de overheid tegemoet te komen.⁴⁴

Deze kerkorde werd aan de Staten van Holland en Zeeland aangeboden, maar door deze Staten niet geaprobeerde.⁴⁵ Dat was niet verwonderlijk, omdat deze kerkorde principieel en op veel punten afweek van de door de Staten gewenste kerkelijke orde. De besluiten van 1578 werden slechts in een deel van de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden aangenomen.⁴⁶ Toch was met het vaststellen van de ‘kerkorde’ van Dordrecht 1578 een belangrijke beslissing genomen: er werd geen nieuwe kerkorde opgesteld, zodat er geen koerswijziging werd ingezet. De afspraken van Emden 1571 bleven de basis, ook in de nieuwe Nederlandse kerkelijke situatie.

De toon was gezet: de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden zou haar plaats in de samenleving innemen volgens de lijnen zoals uitgezet door te Emden.

3.2.4. De kerkorde van Middelburg 1581

In de volgende jaren veranderde de politieke situatie in de Nederlanden ingrijpend. Hoewel de overheid zich in steeds meer regio’s losmaakte van de Spaanse invloed waren oorlog en vervolging nog steeds realiteit in de Nederlanden.⁴⁷ Enkele zuidelijke Staten waren teruggekeerd onder Spaans bewind. De Unies van Atrecht en Utrecht⁴⁸ in 1579 bezegelden de breuk in de Nederlanden.⁴⁹

Vanaf 1580 werd de Gereformeerde Kerk door de Staten-Generaal van de Noordelijke Nederlanden als publieke kerk erkend. De publieke uitoefening van de rooms-katholieke eredienst werd in de jaren daarna op steeds meer plaatsen verboden. Door deze bevoorrechte positie groeide de Gereformeerde Kerk sneller dan voorheen. Toch was noch het merendeel van de bevolking, noch de samenleving gereformeerd.

moeten onderschrijven en niet mogen preken of de sacramenten bedienen wanneer zij niet als predikant in het ambt zijn bevestigd (Art.50), of het artikel dat hofpredikers nadrukkelijk aan de kerk verbindt (Art.8).

⁴⁴ Zo wilde de kerk geen feestdagen buiten de zondag vieren. Andere feestdagen konden echter niet zonder steun van de overheid worden afgeschaft, omdat afschaffing tot sociale onrust kon leiden. De christelijke feestdagen waren vrije dagen en de bevolking zou zich deze dagen niet zonder meer laten ‘afnemen’. Ook vonden er op deze dagen allerlei bijzondere activiteiten plaats, zoals markten en kermissen. Daarom werd besloten dat er, indien deze feestdagen niet worden afgeschaft, moet worden geprekeet, om te voorkomen dat mensen zich overgeven aan ledigheid of losbandigheid (Art.75).

⁴⁵ D. Deddens, ‘De Nederlandse gereformeerde kerken in de periode 1560-1816’ in: L.C. van Drimmelen en W. van ‘t Spijker, *Inleiding tot de studie van het Kerkrecht* (Kampen: Kok, 1992), 115.

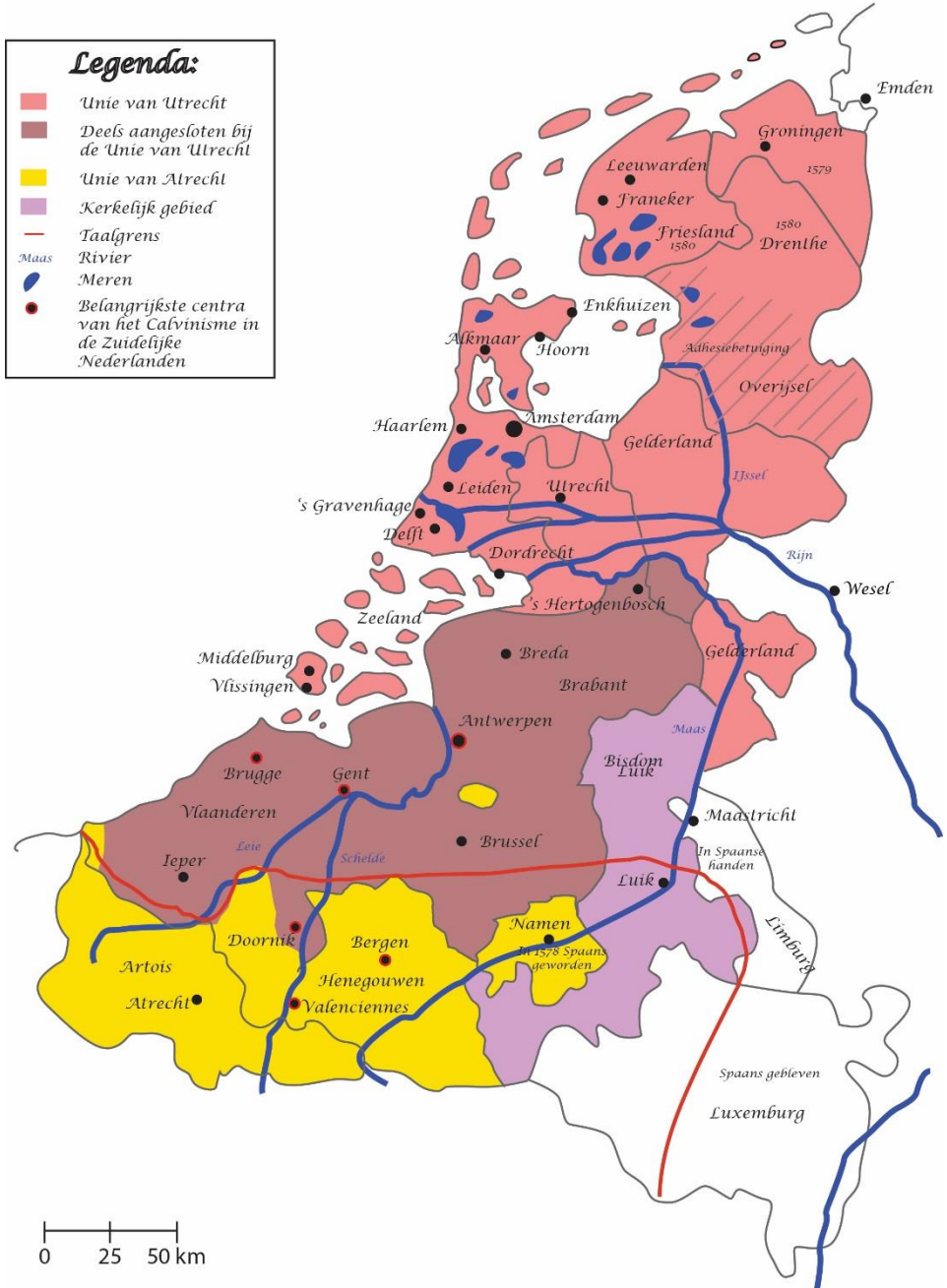
⁴⁶ H.E. von Hoffmann, *Das Kirchenverfassungsrecht der niederländischen Reformierten bis zum Beginne der Dordrechter Nationalsynode von 1618/1619* (Leipzig: Hirschfeld, 1902), 64, 65.

⁴⁷ Antwoord 13 van de bepalingen die zijn overgebracht naar de particuliere vragen betreft het bijhouden van een register van Avondmaalsgangers. Wegens vervolging mag hiervan worden afgezien; vervolging is dus een reële mogelijkheid. Zie P. Biesterveld en H.H. Kuyper, *Kerkelijk Handboekje bevattende de bepalingen der Nederlandse Synoden en andere stukken van betekenis voor de Regeering der Kerken* (Kampen: J.H. Bos, 1905), 164.

⁴⁸ Bij het sluiten van de Unie van Utrecht werd bepaald dat ieder vrij zou zijn in zijn persoonlijk geloof. Daarbij konden de Staten van Holland en Zeeland onvoorwaardelijk besluiten nemen over godsdienstige zaken. Deze Staten legden de bepaling zo uit dat zij binnenkerkelijke zaken zouden mogen regelen. De overige provincies konden aan gereformeerden, mits voldoende in aantal, de vrijheid geven om in het openbaar hun godsdienst uit te oefenen. Zie: Artikel 13, Unie van Utrecht; Hooijer, *Kerkordeningen*, 172; *Documenta Reformatoria I*, 164, 165.

⁴⁹ Zie de kaart ‘De Nederlanden in 1581’. Deze breuk leidde uiteindelijk tot de afzwerping van de koning door de Staten op 22 juli 1581, één dag na de sluiting van de synode van Middelburg 1581.

De Nederlanden in 1581.

Het antwoord op particuliere vraag 67 die op de synodetafel kwam schetst een beeld van de Nederlandse samenleving in 1581: dansen, vechten en dronkenschap zijn ‘zeer ghemeene (dat wil zeggen: algemene) ende schier ongheneselicke zonden’. De kring ‘liefhebbers’ van de gereformeerde religie, mensen die de kerkdiensten bijwoonden, was aanzienlijk groter dan het aantal belijdende leden.

Met goedkeuring van Prins Willem van Oranje en de Staten-Generaal kwamen afgevaardigden van particuliere synodes en enkele buitenlandse Nederlandse gemeentes van 30 mei tot 21 juni 1581 in synode bijeen te Middelburg. De afgevaardigden besloten tot revisie en inkorting van de kerkelijke orde van Dordrecht 1578: deze kent 102 artikelen, terwijl de kerkorde van Middelburg 1581 er 69 heeft, verdeeld over vier hoofdstukken. Door het nemen van dit besluit werd de lijn van de besluiten van Emden 1571 vastgehouden en voortgezet. Bepalingen die tegenwoordig uitvoeringsbepalingen zouden worden genoemd werden weggelaten uit de kerkordetekst.

Er wordt in de kerkorde van Middelburg 1581 onderscheid gemaakt tussen wezenlijke en middelmatige⁵⁰ zaken. In middelmatige zaken zal rekening worden gehouden met de mening van de overheid; in wezenlijke zaken, bijvoorbeeld betreffende de belijdenis, is alleen het Woord van God leidend.⁵¹ De Staten-Generaal krijgen de gelegenheid om afgevaardigden te sturen naar de classisvergadering die het samenroepen van een nationale synode voorbereidt.⁵² Hiermee werd de invloed van de overheid op deze kerkelijke vergadering gelegitimeerd.

De werkzaamheden van de synode van Middelburg 1581 stonden in het teken van het consolideren en het voor de overheid acceptabel maken van de kerkelijke orde zoals de Gereformeerde Kerk die wilde vormgeven.

3.3. DE KERKORDE VAN 'S-GRAVENHAGE 1586⁵³

De Staten-Generaal hadden lang geprobeerd de band met Filips II te behouden, maar tegelijkertijd meer bestuurlijke ruimte te krijgen.⁵⁴ Na de afzwering van Filips II zochten de Staten-Generaal eerst steun bij Frankrijk en later bij Engeland. De opstandige Nederlandse provincies kregen het zwaar te verduren. Het grootste gedeelte van de Zuidelijke Nederlanden kwam opnieuw onder Spaans bestuur; veel inwoners van deze regio vluchtten naar de Noordelijke Nederlanden.

⁵⁰ Dit zijn zaken die niet de kern van het christelijke geloof raken.

⁵¹ Dit betreft bijvoorbeeld het afschaffen van avondgebeden en kerkelijke feestdagen buiten de zondag en het houden van bijzondere bid- en vastendagen.

⁵² Art.35.

⁵³ Van Harten-Tip, *Ontwikkeling kerkrecht*. Zie voor de tekst de synopsis *ordinum ecclesiarum* in de bijlagen.

⁵⁴ Woltjer, *Op weg*, 425vv. De door de Staten-Generaal gebezigde term ‘verschuldigde gehoorzaamheid’ gaf enerzijds aan dat men Filips II erkende als landsheer, maar anderzijds niet genegen was tot de door deze gewenste onvoorwaardelijke gehoorzaamheid.

Het gebied waar de Gereformeerde Kerk zich kon ontwikkelen was minder dan half zo groot als in 1581, hoewel het gereformeerde geloof in de noordelijke gewesten terrein won. Zowel politiek als kerkelijk⁵⁵ was de situatie van dien aard dat het samenkomen van een synode dringend noodzakelijk was. Op verzoek van de predikanten van Zuid-Holland riep Leicester⁵⁶ de synode bijeen.⁵⁷ Hierbij waren ook gedeputeerden van de overheid aanwezig.

De afgevaardigden naar de synode van 's-Gravenhage 1586 besloten voort te gaan in het eerder uitgezette kerkordelijke spoor. De door hen vastgestelde kerkorde is duidelijk een aanpassing van de kerkorde van Middelburg 1581. De lijn van de besluiten van Emden 1571 werd opnieuw vastgehouden en voortgezet.

Nieuw in de kerkorde van 's-Gravenhage 1586 is de visitatie die in naam van de classis kan worden uitgevoerd.⁵⁸ De classis krijgt ook een nadrukkelijker rol toebedeeld bij het oordeel over een verzoek tot overgang tot een 'andere staat des levens'; dit oordeel was in 1581 nog aan de particuliere synode toegewezen.⁵⁹ In de artikelen over de beroeping en bevestiging van dienaren des Woords en van de kerkenraad wordt de rol van de overheid verder ingevuld.

Daarnaast is de taakomschrijving van de ouderlingen breder geworden. Het huisbezoek is niet meer speciaal gekoppeld aan de viering van het Avondmaal; ook niet-belijvende leden moeten worden bezocht.⁶⁰ De diakenen moeten, wanneer er van overheidswege instellingen voor 'diaconale' arbeid zijn, het contact met de vertegenwoordigers daarvan onderhouden, om de gelden zo goed mogelijk te kunnen verdelen onder de behoeftigen. De taak van de diakenen wordt voor het eerst nadrukkelijk met die van de dienaren des Woords in verband gebracht; de predikanten moeten toezien dat de diakenen wekelijks samenkomen, onder aanroeping van Gods naam, om te spreken over hun ambtswerk en eventueel deze vergaderingen bijwonen.⁶¹ Opmerkelijk is dat er aandacht wordt besteed aan de instituering van

⁵⁵ R.H. Bremmer, 'De nationale synode van 's-Gravenhage (1586) in haar politieke en kerkelijke context', in: *Kerk en Theologie 1988* ('s-Gravenhage: Boekencentrum), 197. De kwestie rond de Leidse predikant Caspar Coolhaes escaleerde, zodat zelfs het voortbestaan van de Universiteit van Leiden erdoor op het spel stond (Noordzij, *Handboek*, 210v, 438-442). In Utrecht was een scheuring ontstaan rond het gedachtegoed van pastoor Duifhuis (Noordzij, *Handboek*, 436-438).

⁵⁶ De Graaf van Leicester was namens Koningin Elisabeth van Engeland Gouverneur en Kapitein-Generaal van de Nederlanden; zie C. Cau, *Groot Placcaetboek*, I (Den Haag, 1658), 47. Leicester was de gereformeerden gunstig gezind.

⁵⁷ Bremmer, 'Synode van 's Gravenhage', 187. Dit was niet de kerkelijke wijze om een synode samen te roepen. Koningin Elisabeth verweet Leicester dat hij door het samenroepen van een gereformeerde synode de rooms-katholieke Nederlanders van zich vervreemde. Leicester beseftte echter dat mét de eenheid van het kerkelijk leven de eenheid van het land op het spel stond (Bremmer, 'Synode van 's Gravenhage', 189, 190).

⁵⁸ Art.40. De Engelse en Duitse protestantse kerken kenden de superintendent, als een soort permanente kerkvisitator. Tijdens de synode van Middelburg 1581 was de vraag naar de wenselijkheid van superintendanten ingediend (particuliere vraag 28). Hierop werd toen afwijzend geantwoord.

⁵⁹ Art.10.

⁶⁰ Art.21. De bezoektaak van de ouderlingen houdt in: 'de besoukinghe te doen, nae dat de ghelegentheit des tijts ende der plaetsen, tot stichtinghe der Gemeynthen soo vore als naer het Auontmael kan lijden, om besonder de litmaten der Gemeijnten te vertroosten, tonderwysen, ende oock andere tot de Christelyke religie te vermanen.'

⁶¹ Art.37.

kerken.⁶² Voor het eerst wordt melding gemaakt van het formulier voor de viering van het Heilig Avondmaal.⁶³

De kerkorde van 's-Gravenhage 1586 werd aangeboden aan de graaf van Leicester. Hij approbeerde deze voorlopig en zond het document naar de Staten-Generaal. Deze zonden de kerkorde voor approbatie door naar de afzonderlijke Staten. Uiteindelijk besloten alleen de Staten van Holland, Zeeland en Gelderland de kerkorde van 's-Gravenhage 1586 te approberen.⁶⁴ Na het vertrek van Leicester, in 1587, trokken de Staten van Holland hun goedkeuring weer in.⁶⁵

De Staten-Generaal bekrachtigden de kerkorde van 's-Gravenhage 1586 dus niet.⁶⁶ De concessies die in deze kerkorde aan de overheid werden gedaan waren blijkbaar niet toereikend. De overheid hield vast aan een kerkorde in de lijn zoals zij die zelf had opgesteld en waarin zij een grotere invloed op het kerkelijk leven zou hebben.⁶⁷ Door deze beslissing was er nog steeds geen algemeen erkende kerkorde voor de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden.

In Zeeland, Utrecht en Groningen werden daarom provinciale kerkordes geformuleerd.⁶⁸ De provinciale synode van Overijssel vroeg van nieuwe predikanten ondertekening van de kerkorde van 1586 en besloot in 1603 opnieuw deze kerkorde te handhaven.⁶⁹

Als gevolg van de onenigheid tussen kerk en overheid gaf de overheid geen toestemming om opnieuw een nationale synode te houden.⁷⁰

‘De mannen van het eerste uur waren voor het laatst in synodaal verband bijeen geweest. Aan de volgende generatie bleef het voorbehouden het in 's-Gravenhage gelege noodverband om te zetten in een definitieve structuur.’⁷¹

⁶² Art.41 van de Acta van Emden 1571 gaf hiervoor een regeling. De kerkordes die daarna werden opgesteld herhaalden dit artikel niet. Mogelijk is de toevloed van vluchtelingen de oorzaak dat het artikel opnieuw werd opgenomen.

⁶³ Art.55. Ook wordt aanbevolen om op de eerste Paas-, Pinkster- en Kerstdag het Avondmaal te vieren (Art.56). De onbevangen manier waarop over Avondmaalsviering op de eerste Kerstdag wordt gesproken doet vreemd aan, daar in eerdere kerkordes steeds terughoudend over het vieren van andere dagen dan de zondag wordt gesproken (zie Art.53 van de kerkorde van Dordrecht 1574, Art.75 van de kerkorde van Dordrecht 1578 en Art.50 van de kerkorde van Middelburg 1581). De viering van het Avondmaal op kerkelijke feestdagen sloot aan bij het rooms-katholieke gebruik.

⁶⁴ Hooijer, *Kerkordeningen*, 256-258.

⁶⁵ Selderhuis, *Kerkgeschiedenis*, 338; Reitsma en Lindeboom, *Geschiedenis*, 204.

⁶⁶ Ten onrechte zegt Nauta, *Verklaring*, 21, dat de kerkorde van 1586 wel de goedkeuring van de Hoge Overheid ontving. Tevens acht Nauta, ten onrechte zoals uit dit hoofdstuk blijkt, de verschillen tussen de kerkorde van 's-Gravenhage 1586 en de regionale kerkordes gering (id., p.21).

⁶⁷ Deddens, in: Van Drimmelen en Van 't Spijker, *Inleiding*, 115.

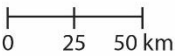
⁶⁸ Zie Hoofdstuk 3.4.

⁶⁹ Van Gelderen, *Classical Acta VI*, xxvii; Reitsma en Van Veen, *Acta V*, 265.

⁷⁰ De kerkelijke vergaderingen drongen regelmatig bij de overheid aan op toestemming voor het houden van een nationale synode.

⁷¹ Bremmer, ‘Synode van 's Gravenhage’, 204.

De Nederlanden in 1586.

3.4. REGIONALE KERKORDES (1574-1618)

Hoewel de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden streefde naar een algemeen geldend kerkrecht zijn er om diverse redenen door provinciale synodes voor het eigen ressort geldende kerkordes opgesteld. Deze kerkordes worden hier kort besproken.

Formeel gezien kan de kerkorde van Dordrecht 1574 een regionale kerkorde genoemd worden, omdat deze werd opgesteld door een provinciale synode. Omdat de nationale synode van Dordrecht 1578 deze kerkorde desondanks heeft meegewogen in haar vaststelling van de kerkelijk orde en er in 1574 afgevaardigden van over de grenzen van de synode van Zuid-Holland aanwezig waren, neemt deze kerkorde een uitzonderingspositie in en is daarom behandeld in hoofdstuk 3.2.

3.4.1. *Acta van de Provinciale Synode te Harderwijk, 1580*

Jan van Nassau werd in 1578 stadhouder van Gelderland. Hij was overtuigd gereformeerd en steunde de Reformatie in Gelderland zoveel als in zijn vermogen lag. In deze provincie was de invloed van de overheid op de kerk groot. Ze besliste bijvoorbeeld over de preekstof van predikanten.⁷² Het Hof van Gelre had een centrale rol gespeeld bij de gereformeerde Reformatie van de provincie en oefende sindsdien de bisschoppelijke bevoegdheden uit.⁷³ Onder leiding van mannen als Johannes Fontanus en diens schoonzoon Ellardus van Mehen⁷⁴ stond de kerk in deze provincie echter op het standpunt dat zij zelfstandig haar eigen ordening ter hand kan en moet nemen. Die ordening was nodig; in 1580 waren er nog maar weinig volgens de kerkelijke orde georganiseerde gemeentes en nog minder predikanten.⁷⁵

De synode van Harderwijk besloot daarom tot het opstellen van een kerkorde die tegemoetkwam aan de eisen en noden van de kerk in haar ressort. Deze kerkorde volgde in hoofdzaak de kerkorde van Dordrecht 1578. Alle predikanten, ouderlingen en diakenen moesten de artikelen van deze synode ondertekenen.⁷⁶ Alleen predikanten waren verplicht de confessie te ondertekenen. Dat wekt geen verbazing wanneer uit artikel 4 blijkt dat een aantal exemplaren van de Nederlandse Geloofsbelijdenis moest worden besteld, opdat iedere predikant deze belijdenis zou kunnen lezen. Wanneer zelfs de predikanten niet allen in het bezit van deze belijdenis waren, zal dat nog minder voor de ouderlingen en diakenen hebben gegolden.

In de Gelderse situatie van die tijd was het vrijwel onontkoombaar dat ouderlingen werden gekozen uit de magistratuur.⁷⁷ Toch ligt in artikel 6 van de *Acta van de synode van Harderwijk* de nadruk niet op het gremium waaruit de ouderlingen worden verkozen, maar op de bepaling dat een verkozenen niet voor het ambt mag bedanken. Ook is niet vastgelegd dat alle ouderlingen uit de magistratuur moeten worden verkozen.

⁷² Chr. Ravensbergen, 'Papen en papistische papen; de classis Neder-Veluwe en het examineren van katholieke geestelijken (1592-1620)', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, jaargang 15, nummer 3 (Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis, 2013), 90.

⁷³ Ravensbergen, 'Papen en papistische papen', 84. Dit houdt in: het centrale gezag over de kerken in het ressort.

⁷⁴ Van Mehen was een van de afgevaardigden naar de synode van Dordrecht 1618/1619.

⁷⁵ Hooijer, *Kerkordeningen*, 179.

⁷⁶ Art.2 van de *Acta van deze synode*. Zie: Hooijer, *Kerkordeningen*, 182.

⁷⁷ Art.6. Zie: Hooijer, *Kerkordeningen*, 179v.

Het is aannemelijk dat dit artikel wijst op een misstand met betrekking tot ouderlingen die uit de magistraat werden verkozen, namelijk dat dezen gemakkelijk voor de ‘eer’ bedankten.⁷⁸ Er wordt nader bepaald wie uit de magistraat in aanmerking kan komen om als ouderling verkozen te worden. Alles overziende is het genoemde artikel eerder een beperking richting de overheid dan richting de kerkenraad.

In artikel 12 spoort de kerk de magistraat aan om mensen te vermanen die heimelijk hun kind door een priester laten dopen of ongehuwd samenwonen. Het is immers de taak van de overheid om afgoderij af te schaffen en hoererij te bestraffen.⁷⁹ Artikel 13 wijst de gewoonte om openbare afkondigingen over pachtzaken in de kerk te doen resoluut van de hand.⁸⁰

De synode van Gelderland ontwierp op haar bijeenkomst in Harderwijk in 1580 een zelfbewuste en nuchtere regeling, tot opbouw van het gereformeerde kerkelijk leven.⁸¹ Deze kerkorde wordt in hoofdstuk 4 niet bij de analyse betrokken, omdat deze is vervangen door de kerkorde van 's-Gravenhage 1586.

3.4.2. *Acta van de Provinciale Synode te Middelburg, 1591*

De Zeeuwse overheid steunde en begunstigde de Gereformeerde Kerk al bijna twee decennia. In Zeeland waren voldoende predikanten en het kerkelijk leven was goed geordend. Het ontstaan van een Zeeuwse kerkorde lag niet voor de hand. De Staten van Zeeland hadden immers hun goedkeuring gegeven aan de kerkorde van 1586. Toch vroegen in 1590 drie Walcherse predikanten de Staten om de synode samen te roepen. Op deze synode zouden gecommiteerden van de Staten aanwezig moeten zijn.⁸² Hoewel het volgens Hooijer niet duidelijk is namens welke instanties deze vraag gesteld werd, vermelden de *classicale Acta* uit 1620 dat de Zeeuwse kerkorde op verzoek van de kerken en met goedvinden van de Staten is opgesteld.⁸³

In 1591 kwamen 19 afgevaardigden⁸⁴ en twee gecommiteerden van de Staten van Zeeland bijeen te Middelburg.⁸⁵ Zij stelden een kerkorde op die in grote lijnen overeenkomt met de kerkorde van 1586. Er zijn enkele aanpassingen, speciaal met betrekking tot de overheid, die voor het beroepen van predikanten een ‘collegium qualificatum’ in het leven roept dat bestaat uit leden van de kerkenraad en overheidspersonen.⁸⁶ Dit college oordeelt ook over de afzetting van predikanten.⁸⁷ De benoeming van ouderlingen behoeft in deze kerkorde de goedkeuring van de

⁷⁸ Dit tegen Hooijer op de bovengenoemde pagina's.

⁷⁹ Hooijer, *Kerkordeningen*, 183.

⁸⁰ Hooijer, *Kerkordeningen*, 183.

⁸¹ Zie: *Acta PS Gelderland*, passim.

⁸² Hooijer, *Kerkordeningen*, 299.

⁸³ P. Bouterse, *Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Classicale Acta IV* ('s-Gravenhage: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis/Huygens Instituut, 1990 vv), 337.

⁸⁴ Het betrof elf predikanten en acht ouderlingen.

⁸⁵ Eén van deze gecommiteerden is ‘Raetsheer Vosbergen’, vrijwel zeker dezelfde persoon als de Zeeuwse ouderling die was afgevaardigd naar de synode van Dordrecht 1618/1619.

⁸⁶ J. Reitsma en J. Lindeboom, *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden* (Utrecht: Kemink, 1933), 208. Art.3 en 4 van deze kerkorde. Zie: Hooijer, *Kerkordeningen*, 301.

⁸⁷ Art.58 en 59. Afzetting van predikanten was gewoonlijk voorbehouden aan de kerkelijke vergaderingen. In de nieuwe Zeeuwse situatie is de predikant afhankelijk van degenen die hem hebben beroepen. In verband met het afzetten van ouderlingen of diakenen worden de gedeputeerden van de overheid niet genoemd; zie Art.61.

magistraat.⁸⁸ Deze goedkeuring wordt niet expliciet genoemd met betrekking tot diakenen, maar volgens artikel 22 verloopt hun verkiezing gelijk aan die van de ouderlingen. Een andere aanvulling op de kerkorde van 1586 is de translatie van predikanten, die door de classis kan worden uitgevoerd.⁸⁹ De eed die predikanten, ouderlingen, diakenen en andere kerkdienaars⁹⁰ moeten afleggen, en waarbij ook trouw aan de overheid wordt gezworen⁹¹, is in vergelijking met de eed die in andere provincies is geformuleerd zeer gematigd. Toch weigerden de meeste predikanten deze eed af te leggen.⁹²

De invloed die de Staten van Zeeland op de kerk in deze provincie hadden blijkt onder andere uit de classicale Acta uit deze provincie.⁹³ In 1609 maanden de Staten de kerk tot het strikt handhaven van de kerkorde uit 1591 ‘totdat anders zal wesen geordonneert bij authorisatie ende approbatie van degene die sulcks toebehoort.’ Hiermee worden uiteraard de Staten bedoeld.⁹⁴ Deze Zeeuwse kerkorde is gedurende twee eeuwen van kracht geweest.

3.5. DOOR DE OVERHEID OPGESTELDE KERKORDES

Aangezien in verschillende gewesten van de Republiek verschillende rechtsstelsels werden gehanteerd lag het niet voor de hand dat er één kerkelijk, provinciegrens overstijgend, recht zou zijn.⁹⁵ De Gereformeerde Kerk in de Nederlanden was ‘onder het kruis’ en in ballingschap onafhankelijk van de overheid gevormd.⁹⁶ Toen deze kerk onder een niet vijandige of zelfs onder een ‘gereformeerde’ overheid verder uitgebouwd kon worden, ontstond een symbiose met als trefwoorden bescherming (door de overheid) en afhankelijkheid (van de kerk). De overheid vreesde voor een nieuw Pausdom,⁹⁷ terwijl aan kerkelijke zijde werd gevreesd dat ook niet-gereformeerde overheidspersonen invloed in de kerk zouden krijgen.⁹⁸

Net als in andere landen vond de overheid het vanzelfsprekend dat zij de leiding van de kerkelijke organisatie op zich nam, aangezien ‘de Wet door Mozes was

⁸⁸ Art.19. Zie: Hooijer, *Kerkordeningen*, 301.

⁸⁹ Art.16 en 17. Wanneer er onoplosbare problemen zijn gerezen, terwijl de predikant toch de gaven heeft voor de vervulling van zijn ambt, kan de classis hem naar een andere gemeente ‘overplaatsen’.

⁹⁰ Andere kerkdienaars zijn bijvoorbeeld schoolmeesters en kosters.

⁹¹ Zie: Hooijer, *Kerkordeningen*, 323.

⁹² Hooijer, *Kerkordeningen*, 305.

⁹³ De inhoudsopgave van Reitsma en Van Veen, *Acta V*, geeft hiervan al een indruk.

⁹⁴ Bouterse, *Acta IV*, 138v.

⁹⁵ De kerk had de overheid kunnen helpen om tot grotere nationale eenheid te komen. Maar de Staten van Holland wilden geen grotere eenheid omdat men vreesde voor verlies van eigenheid en invloed. Ook de andere Staten en niet te vergeten de steden wilden hun eigen (voor)rechten niet inleveren voor een gezamenlijk doel. In artikel 13 van de Unie van Utrecht, regelmatig genoemd in de discussie over kerkelijke zaken, waren deze rechten goed verankerd.

⁹⁶ G.V. Lechler, *Geschichte der Presbyterial- und Synodalverfassung seit der Reformation* (Leiden: Noothoven van Goor, 1854),132.

⁹⁷ Men vreesde dat de predikanten zich zouden opstellen als kleine ‘pauzesjes’.

⁹⁸ Van 't Spijker, *Synode van Dordrecht*, 23v. Zie ook de inleiding van een Kerkorde uit 1612, door Hofman, *Achterdencken*, 66-68, geciteerd.

gegeven en niet door Aäron'.⁹⁹ De kerkordes die door de overheid werden opgesteld weerspiegelen deze gedachte.

3.5.1. *Kerkelijke wetten op last van de Staten van Holland en Zeeland ontworpen in 1576*

De Staten van Holland en Zeeland konden zich niet vinden in de besluiten van de Synode van Dordrecht 1574. Daarom lieten zij 'kerkelijke wetten' ontwerpen, die aanmerkelijk van de kerkorde van Dordrecht 1574 verschillen.¹⁰⁰ In deze kerkelijke wetten kiest de overheid de predikanten¹⁰¹ en laat hen de eed in handen van de magistraat afleggen.¹⁰² De magistraat kiest uit zijn midden ouderlingen¹⁰³ en beslecht geschillen over de leer onder predikanten.¹⁰⁴ De bediening van de Doop mag nooit worden geweigerd.¹⁰⁵ Wie aan het Avondmaal wil aangaan is hiervoor zelf verantwoordelijk; hij of zij moet geloofsonderwijs hebben gekregen maar geloofsonderzoek wordt niet genoemd.¹⁰⁶

De kerkelijke wetten uit 1576 eindigen met een verantwoording van de opstellers. Een belangrijk argument is dat de overheid het 'pastoraat' betaalt. Ook is het niet goed wanneer er twee magistraten, een wereldlijke en een kerkelijke, zijn in één gebied. De overheid is door een eed verbonden aan de gereformeerde religie en daarom zijn ook niet-gereformeerde overheidspersonen in staat de gereformeerde kerk te dienen.¹⁰⁷

Het concept van deze kerkelijke wetten werd in 1575 aan Prins Willem van Oranje voorgelegd. Deze adviseerde de Staten om nauwkeurig kennis te nemen van de kerkorde die de Gereformeerde Kerk zelf, in 1574, had opgesteld en 'om daar afnemen en wegedoen al hetgeen de civile ende temporeele Regeeringe eenigsints mogte contrarieeren ofte prejudicieeren, latende voorts in sijn geheel het geene tot vorderinge der Religie is dienende, om niet te koomen of te vallen in confusie ende geheele onordeninge, tot grooter oneere ende schandaale van de geheele Christenheid.'¹⁰⁸ De kerkelijke wetten uit 1576 werden niet ingevoerd.

3.5.2. *Kerkelijke wetten op last van de Staten van Holland ontworpen (1583)*

De Staten van Holland wilden de kerkorde van Middelburg 1581 niet approberen. In datzelfde jaar werd een commissie ingesteld om deze kerkorde aan te passen aan de wensen van de overheid. In 1583 was een concept gereed. Deze kerkelijke wetten

⁹⁹ Dit is een regelmatig weerkerend argument voor overheidsleiding in kerkelijke zaken. Men was van mening dat er politieke wetten nodig waren tot onderhouding van de tweede tafel der Wet en kerkelijke wetten voor de stichtelijke betrachtning van de eerste tafel van de Godsdienst (Hofman, *Achterdencken*, 69).

¹⁰⁰ Hooijer, *Kerkordeningen*, 113-131; Deddens in: *Inleiding Kerkrecht*, 115.

¹⁰¹ Art.1 en 3.

¹⁰² Art.8 en 9.

¹⁰³ Art.39.

¹⁰⁴ Art.13.

¹⁰⁵ Art.22.

¹⁰⁶ Art.28.

¹⁰⁷ Hooijer, *Kerkordeningen*, 126-131.

¹⁰⁸ Resolutie Staten van Holland en West-Friesland, 1575, fol.279, p.347 en fol.312, p.367v.

vertonen in sommige artikelen overeenkomst met de ‘kerkelijke’ kerkorde van 1581.¹⁰⁹ De grote lijn en achterliggende gedachte is echter een geheel andere. Kerk en staat zijn ineengeschoven volgens ‘Zwitsers model’.¹¹⁰

Het doel van deze kerkenordening is dat ieder meer en meer zonder dwang de zuivere – daarmee is bedoeld de gereformeerde – leer gaat aanhangen en er geen scheuringen in de kerk optreden. De overheid heeft invloed op de keuze van predikanten,¹¹¹ ouderlingen en diakenen.¹¹² Diakenen moeten financiële verantwoording afleggen aan de kerkenraad, aan de overheid en desgewenst aan gemeenteleden.¹¹³ Schoolmeesters worden aangesteld door de overheid.¹¹⁴

Er is een groot aantal bepalingen over huwelijk en echtscheiding.¹¹⁵ Dienaren des Woords moeten alle zieken, gevangenen en ter dood veroordeelden bezoeken, dus ook degenen die niet tot hun gemeente behoren, wekelijks een preek voor de gevangenen houden en de ter dood veroordeelden bijstaan tot het moment van hun executie.¹¹⁶ De magistraat mag afgevaardigden naar kerkenraad en Provinciale Synode zenden.¹¹⁷ Wie na afhouding van het Avondmaal zijn leven niet betert moet worden aangegeven bij de magistraat vóór de kerkelijke afkondiging van de naam van de betrokkene. Wanneer de magistraat het niet eens is met deze afkondiging wordt de zaak op de eerstvolgende particuliere synode behandeld, alwaar ook de gedeputeerden van de overheid meespreken.¹¹⁸ Bij afzetting om grove zonden neemt de overheid de plaats in die volgens de kerkelijke regels aan de classis is toebedeeld.¹¹⁹

In vergelijking met de kerkenordening van 1576 zijn de kerkelijke wetten die de Staten van Holland in 1583 opstelden uitvoeriger en zorgvuldiger. Er is meer ruimte voor de eigenheid van de kerk, hoewel de overheid middels gedeputeerden grote invloed heeft. De basis van de kerkelijke wetten van 1583 blijft echter gelijk aan die van 1576.

Het concept voor deze wetten uit 1583 is uitgebreid in de Staten besproken. De synode van Noord-Holland sprak uit het te zullen betreuren wanneer deze ordinantiën zouden worden aangenomen en vroeg aan de synode van Zuid-Holland bij de Prins aan te dringen op bemiddeling. Door de dood van Willem van Oranje en de verslechterde politieke situatie, speciaal in de Zuidelijke Nederlanden, zijn deze kerkelijke wetten niet in werking getreden.¹²⁰

¹⁰⁹ Bijvoorbeeld het artikel over de Doop en het zonderegister.

¹¹⁰ Bremmer, ‘Synode van ’s Gravenhage’, 194. De Zwitserse reformator Zwingli stond een kerkmodel voor waarbij de overheid de leiding had in kerkelijke zaken.

¹¹¹ Art.1-3.

¹¹² Art.10.

¹¹³ Art.13.

¹¹⁴ Art.14.

¹¹⁵ Art.23-38. De kerk had de overheid gevraagd om de huwelijkswetgeving ter hand te nemen, aangezien het huwelijk in de Gereformeerde Kerk geen sacrament en daarom hoofdzakelijk een burgerlijke zaak is.

¹¹⁶ Art.39 en 40.

¹¹⁷ Art.42-46.

¹¹⁸ Art.48.

¹¹⁹ Zie: Art.50.

¹²⁰ Hooijer, *Kerkordeningen*, 225.v., 229-231.

3.5.3. Kerkenordeninge bij de E. Heeren Staten van Utrecht Anno 1590 gemaakt en gearresteert

Graaf Maurits van Nassau werd eerst door de Staten van Holland en Zeeland en later ook door die van Gelderland, Overijssel en Utrecht benoemd als stadhouder en opperbevelhebber van het leger.

In Utrecht was de door Leicester verdreven regering opnieuw geïnstalleerd. Omdat veel kerkenraden positief tegenover Leicesters bestuur hadden gestaan stonden de Utrechtse regenten onwelwillend tegenover hen.¹²¹ Kerkenraadsvergaderingen werden ‘tijdelijk’ verboden. Het gevolg was kerkelijke onrust. Mensen kwamen samen in conventikels of zochten hun geestelijk voedsel buiten hun woonplaats en zelfs over de provinciegrens.¹²²

Als bekrachtiging van het beleid werd in 1590 de Utrechtse Kerkorde vastgesteld. Hierin stelt de magistraat predikanten, ouderlingen en diakenen aan, tenzij de patroon van kerk of pastorie dit doet.¹²³ Kerkenraden mogen alleen vergaderen met toestemming van de magistraat en slechts kerkelijke stukken behandelen; bij overtreding van deze regeling stelt de magistraat de strafmaat vast.¹²⁴ Ambtsdragers zweren de overheid te gehoorzamen in politieke zaken en hebben meldingsplicht aan de overheid van overtredingen.¹²⁵ Vrije toelating tot Doop en Avondmaal zijn voorgeschreven en openbare excommunicatie wordt niet toegestaan. Predikanten behoeven de confessie niet te ondertekenen.¹²⁶ Classis en synode mogen alleen na consent van de Staten samenkomen; tevoren moeten zij de agenda indienen.¹²⁷

De Staten van Utrecht gaven echter geen toestemming voor het samenkomen van classis of synode, zodat de opbouw van het kerkelijke leven in de provincie Utrecht vrijwel onmogelijk werd.¹²⁸ Deze kerkorde kan als proto-remonstrants worden betiteld.

3.5.4. Kercken-ordeninghe, gemaect by eenighe Politijcken ende Ecclesiastijcken in Februario Anno 1591

Ook de Staten van Holland en West-Friesland probeerden de kerkorde van 1586 niet. Diverse classes in de provincie daarentegen hadden deze kerkorde meteen geaccepteerd.¹²⁹

¹²¹ Zo werden diverse predikanten, onder wie Johannes Wtenbogaert, in 1589 zonder opgaaf van reden door de magistraat van Utrecht ontslagen. In het licht van de verdere ontwikkelingen is het ontslag van Wtenbogaert opmerkelijk te noemen.

¹²² Hooijer, *Kerkordeningen*, 286v.

¹²³ Art.1-7.

¹²⁴ Art.8 en 9.

¹²⁵ Art.25.

¹²⁶ Aanhangsel bij de kerkelijke wetten, onder andere bij Hooijer, *Kerkordeningen*, 297v.

¹²⁷ Art.13.

¹²⁸ Duke, *Reformation*, 244vv.

¹²⁹ Zo bijvoorbeeld de classis Delft en Delfland (Abels en Wouters, *Acta Delft*, xvi, xxiii, 36). In Dordrecht riskeerden kerkenraadsleden die geen exemplaar van deze kerkorde bezaten zelfs een boete (Roelevink, *Classicale Acta II*, 107), zoals werd genotuleerd in 1603.

Na het vertrek van Leicester concentreerden de Staten van Holland zich op de kerkorde die zij in 1583 hadden opgesteld. Zij stelden in 1591 een commissie van gecommiteerden samen die bestond uit acht ‘politieken’ en acht predikanten¹³⁰ Zij hadden als taak een nieuwe kerkorde op te stellen, waarbij naar erastiaans model de invloed van de overheid en het patronaatsrecht een duidelijke plaats moesten krijgen. Stadhouder Maurits van Nassau¹³¹ en de Staten ontvingen de door deze commissie opgestelde kerkorde gunstig. Dit in tegenstelling tot de steden Delft, Rotterdam, Hoorn, Medemblik en Gouda, die deze kerkorde niet aanvaardden;¹³² daarom kon deze niet worden ingevoerd noch aan de kerken worden opgelegd. De kerken hadden geen bezwaar tegen het niet invoeren van deze kerkorde. In Zeeland en Holland gingen zelfs stemmen op om de aan de Kerkorde meewerkende predikanten onder censuur te stellen, ‘omdat zij ’t recht der kercken weggegeven’ hadden.¹³³ Toch is in de Acta van de classis Dordrecht te lezen dat in 1615 in ieder geval in het beroepingswerk de regeling uit 1591 werd aangehouden: vier gedeputeerden van de magistraat, drie predikanten en een ouderling zijn voor het beroepingswerk verantwoordelijk.¹³⁴

In de kerkorde van 1591 wordt niet om ondertekening van de confessie gevraagd, maar slechts om – mondelinge – instemming met de Heidelbergse Catechismus.¹³⁵ De predikanten beloven in hun ambtseed onderwerping aan alle plaatselijke en provinciale rechten en wetten,¹³⁶ dat wil zeggen inclusief het patronaatsrecht. Er wordt onderscheid gemaakt tussen het verkiezen van predikanten in de stad en op het platteland.¹³⁷ De overheid schrijft bid- en vastendagen uit.¹³⁸ Vergaderingen van kerkenraad, classis en synode worden bijgewoond door een afgevaardigde van de magistraat die adviseert, toezicht houdt en aan de overheid mag rapporteren wat hij noodzakelijk vindt.¹³⁹ Openlijke afsnijding als laatste trap van de censuur kan pas plaatsvinden na goedkeuring door de plaatselijke overheid.¹⁴⁰

Het is de vraag waarom gereformeerde predikanten als Corputius en Cornelii, die lid waren van de commissie, instemden met een kerkorde waarin de overheid zoveel invloed heeft. Hooijer vermoedde¹⁴¹ dat zij deze kerkorde zagen als een

¹³⁰ Onder andere W. van Zuyl en J. van Oldenbarneveldt resp. J. Arminius, J. Wtenbogaert, H. Corputius en A. Cornelii. Hooijer, *Kerkordeningen*, 328, stelt dat men geen problemen wilde zoals in Utrecht maar niet vertrouwd op een zo gunstig resultaat als in Zeeland en daarom koos voor een middenweg met een gelijk aantal politieke en kerkelijke commissieleden.

¹³¹ Hooijer, *Kerkordeningen*, 326.

¹³² Volgens Trigland, *Kerckelycke geschiedenissen*, 590 vv., 710, is de oorzaak hiervan dat Wtenbogaert – ten onrechte – meende dat er in deze kerkorde te veel aan de kerkelijken tegemoet werd gekomen.

¹³³ Reitsma en Lindeboom, *Geschiedenis*, 201-207.

¹³⁴ Roelevink, *Classicale Acta II*, 577.

¹³⁵ Art.3.

¹³⁶ Art.5-7.

¹³⁷ Ook elders wordt onderscheid gemaakt tussen stads- en dorpspredikanten. Dit heeft hoofdzakelijk te maken met het verschil in wereldlijk bestuur tussen stad en platteland.

¹³⁸ Art.22.

¹³⁹ Art.29-32. N.B.: De afgevaardigde mag rapporteren aan de overheid, ondanks zijn geheimhoudingsplicht.

¹⁴⁰ Art.34, 35. Bij verschil van mening tussen kerkenraad en magistraat kan een dergelijke zaak voor de (provinciale) synode worden gebracht, waarheen de magistraat zoveel gedeputeerden mag zenden als deze nodig acht; de meerderheid van de stemmen beslist. De magistraat kan zo altijd ‘winnen’.

¹⁴¹ Hooijer, *Kerkordeningen*, 334v.

overgangsregeling, om orde te scheppen, waarna de kerk bij een verdere scheiding van Kerk en Staat meer vrijheid zou krijgen. Een andere mogelijkheid is dat deze predikanten, met mede-commissieleden als Wtenbogaert en Arminius, in een minderheidspositie waren en omwille van de vrede en de goede naam van de kerk¹⁴² hebben ingestemd. Aan de confessionelen is tegemoetgekomen in de artikelen met betrekking tot Doop en Avondmaal. Deze zijn meer belijdend dan in de kerkorde van 1583.¹⁴³

Blijkbaar hielden de kerken zich niet voldoende aan de kerkorde van 1591. Daarom besloten de Staten in 1612 slechts die kerken te ondersteunen die deze kerkorde wel accepteerden.¹⁴⁴ Waar de overheid deze kerkorde aannam, werd zij bindend. In 1615 werden deze wetten uiteindelijk met een staatsresolutie bekrachtigd.¹⁴⁵ In 1616 legde de classis Rotterdam-Schieland vast dat de Magistraat en de classis zouden helpen bij de invoering van deze kerkorde.¹⁴⁶ In andere classes was minder bereidheid tot invoering.¹⁴⁷

3.5.5. *Christelicke und Schrifmetige Kercken Ordenung, om alle disorder voor te comen, und eenicheyt, rust und vrede inde gereformeerde Kercke, in der Stadt und Omlanden van Groeningen toe mogen onderhouden (1595)*

De Stadhouders van Groningen, Willem Lodewijk¹⁴⁸ was de gereformeerde religie zeer toegedaan. Dat is te merken in de kerkorde die op zijn initiatief werd opgesteld en vervolgens zowel door hem als door de Staten van Stad en Ommelanden werd goedgekeurd en ingevoerd.

Voor het opstellen van deze kerkorde nodigde Willem Lodewijk de Groninger predikant Menso Alting en de Franeker hoogleraren Lubbertus en Lydius uit, die alle drie bekend stonden als steunpilaren van de Gereformeerde Kerk. Door deze gang van zaken heeft deze kerkorde een bijzondere positie tussen de van overheidswege opgestelde kerkordes en is de inhoud meer 'kerkelijk' gekleurd. Desondanks hadden diverse Groninger predikanten moeite met de inhoud ervan; zij wensten principieel een kerkorde die voor alle provincies zou gelden.¹⁴⁹

¹⁴² Niet geheel ten onrechte was er vanuit de Staten wantrouwen tegen predikanten. Diversen van hen hadden vanaf de kansel het beleid van Leicester tegen de Staten gesteund. Zie bijv. Hooijer, *Kerkordeningen*, 328.

¹⁴³ Vergelijk hiervoor de artikelen 16-20 uit 1583 met de artikelen 16-20 uit 1591.

¹⁴⁴ Bouterse, *Classicale Acta III*, 395.

¹⁴⁵ Zie de Missive aan de 'Magistraaten, Hoofdofficieren, Kerkendienaaren, en Classicaale Vergaderingen, wegens de Kerkelijke Wetten, Den 22 December 1615', te vinden in Wiltens, *Kerkelyk plakaat-boek*, 254-269. Trigland is van mening dat deze wetten door Oldenbarneveldt en de Staten met geweld zijn doorgedreven (Trigland, *Kerkelycke geschiedenissen*, 710).

¹⁴⁶ Bouterse, *Classicale Acta III*, 423.

¹⁴⁷ De classis Delft en Delfland traineert duidelijk, 'omdat de Staten bezig zijn een complete kerkorde te maken'. Abels en Wouters, *Classicale Acta Delft*, 582, 592, 595.

¹⁴⁸ Willem Lodewijk was een neef van Graaf Maurits van Nassau en stadhouder van Friesland.

¹⁴⁹ Reitsma en Van Veen, *Acta VII*, 13. Dit verzoek wilde de synode van Groningen aan de nationale synode van 1618 doen. De gedeputeerden van de Staten zagen dit verzoek als aantasting van het ambt van de overheid en eisten intrekking ervan. Reitsma en Van Veen, *Acta VII*, 343, 355v.

Omdat het regeringsstelsel in de provincie Groningen ingewikkeld en diepgeworteld¹⁵⁰ was, werd in 1594 eerst een kerkorde voor de stad opgesteld. Een jaar later volgde de uitgave van een kerkorde voor de Ommelanden, die bedoeld was om voor de hele provincie te gaan gelden. De provinciale synode nam deze kerkorde niet meteen aan, omdat de classes er eerst mee moesten instemmen. De ondertekening door de synode vond daarom plaats in 1596.

In het eerste artikel van de kerkorde voor de Stad Groningen wordt benadrukt dat een ‘senatus Ecclesiasticus’, bestaande uit politieke en kerkelijke leden, indruist tegen de kerkorde die in de andere geünieerde provincies is aangenomen, onderdrukking van de kerk betekent en het risico van nepotisme in zich draagt.¹⁵¹ Deze inleiding is overigens niet opgenomen in de kerkorde die uiteindelijk zowel voor Stad als Ommelanden is gaan gelden. Het ius patronatus wordt op Bijbelse gronden fel afgewezen; het ius vocandi wordt er tegenover gesteld.¹⁵²

De kerkorde voor Stad en Ommelanden heeft als motto 2 Kronieken 19:8.¹⁵³ Priesters krijgen volgens deze kerkorde de mogelijkheid om predikant te worden. De regeling hiervoor is specifiek maar mild. Wie niet slaagt voor het examen maar wel het Pausdom afzweert krijgt zelfs een andere functie of een uitkering van de Staten.¹⁵⁴ Predikanten moeten vóór hun bevestiging ter classis de belijdenissen en de kerkorde ondertekenen.¹⁵⁵ De eed die moet worden afgelegd ten overstaan van de overheid heeft als bepaling dat deze geldt ‘zoo voele unde wydt alsse my myn ampt tholaett’.¹⁵⁶ Er is geen sprake van vertegenwoordiging van de overheid ter synode,¹⁵⁷ noch van haar invloed op excommunicatie van gemeenteleden.¹⁵⁸ Voor de toelating tot het Avondmaal is openbare geloofsbelijdenis nodig.¹⁵⁹ De wijze waarop de censura morum in de kerkenraad wordt toegepast doet denken aan de gewoonte in Genève: ieder verlaat om beurten de vergadering, opdat openlijk over hem gesproken kan worden, waarna met deze persoon wordt gesproken over zijn leer en leven.¹⁶⁰ Mocht een collator¹⁶¹ betrokken zijn bij het beroepingswerk, dan kan deze de door de kerkenraad verkozenen alleen om billijke redenen weigeren.¹⁶² Er worden garanties

¹⁵⁰ Zelfs in de 21ste eeuw spreekt men nog over Stad en Ommelanden.

¹⁵¹ Hooijer, *Oude Kerkordeningen*, 357 vv.

¹⁵² Zie: H.H. Brucherus, *Geschiedenis van de opkomst en vestiging van de Kerkhervorming in de Provincie Groningen* (Groningen: Oomkes, 1821), 426-429. Met de in dit voorwoord genoemde ‘aangenomen kerkorde’ wordt de kerkorde uit 1586 bedoeld, omdat in de diverse door de overheid opgestelde kerkordes ruimte is voor een ‘senatus ecclesiasticus’.

¹⁵³ ‘Oock stelde Josaphat, Levieten ende Priesteren, ende van den Oversten Vaderen in Israëel, over dat gerichte des Heeren, ende over de saken, ende lietse to Jerusalem wonen. Ende gheboot haer ende sprack: Doet also inder vreese des Heeren, trouwlich ende met oprechter herten.’

¹⁵⁴ Art.1-5.

¹⁵⁵ Art.14.

¹⁵⁶ Art.15.

¹⁵⁷ Art.19.

¹⁵⁸ Art.33 en 34.

¹⁵⁹ Art.35 en 36.

¹⁶⁰ Art.48.

¹⁶¹ Een collator had het recht om een geestelijke voor te dragen voor benoeming. Dit recht was erfelijk.

¹⁶² Art.52 en 53.

gegeven tegen het onttrekken van goederen en gelden aan het kerkelijk werk onder de vlag van het ius patronatus.¹⁶³

Omdat de gereformeerde kerk van Drenthe als 'classis' van Groningen werd gezien en de landschap Drenthe onder het gezag van Willem Lodewijk viel, is deze kerkorde ook van kracht geweest in dit gewest, met deze restrictie dat de Heerlijkheid Ruinen formeel afgescheiden was van de rest van de provincie.¹⁶⁴

3.5.6. *Christelijke Kercken-orderinge der Stadt, steden ende landen van Vtrecht, ghearresteert binnen Vtrecht den XXVIII Augusti XVIcXII*

Het gevolg van de invoering van de Utrechtse kerkorde uit 1590 was langdurig en desastreus.¹⁶⁵ De grenzen tussen de strijd over de kerkorde en de strijd over de leer vervaagden. De Remonstranten steunden het standpunt dat de overheid gezag moest hebben in kerkelijke zaken,¹⁶⁶ in tegenstelling tot de Contraremonstranten.¹⁶⁷

In 1612 werd door de synode van Utrecht het concept van een nieuwe kerkorde besproken en zonder veel oppositie aanvaard.¹⁶⁸ Ten onrechte gaat Van Grieken er vanuit dat deze kerkorde uitging van de synode.¹⁶⁹ Het voorwoord van de gedeputeerden van de synode gaat wel vooraf aan dat van de Staten, maar het concept is opgesteld door een of meer ongenoemde personen en daarna besproken met gedeputeerden van de synode en met de Staten. Ten slotte is het besproken met alle predikanten uit de provincie, die gezamenlijk 'de synode' werden genoemd, en vastgesteld. Er wordt aangenomen dat Wtenbogaert de opsteller van deze kerkorde is.¹⁷⁰ In ieder geval sluit deze kerkorde nauw aan bij diens in 1610 verschenen 'Tractaat van 't Ampt ende Authoriteyt eener Hooger Christelijcker Overhey in Kerckelijcke Saecken.' Er is duidelijk een kerkelijke invloed in de formulering van deze kerkorde te herkennen, onder andere in de soms lange Bijbelse onderbouwing van standpunten. Hierdoor verliest het document op diverse onderdelen het karakter van een

¹⁶³ Art.55.

¹⁶⁴ Noordzij, *Handboek*, 243v.

¹⁶⁵ In 1610 werden de onlusten die het gevolg van de overheidsbemoeienis met de kerk waren zelfs met geweld bedwongen. In 1612 legde de kerkelijke minderheid zich neer bij een kerkorde die beruiste op de samenwerking van kerk en overheid. Daarna werden, onder invloed van Van Oldenbarneveldt, proeven gedaan met kerkenraden van bepaalde politieke kleuren. Dit gaf veel opschudding (Reitsma en Lindeboom, *Geschiedenis*, 210v).

¹⁶⁶ Deddens, in: *Inleiding Kerkrecht*, 116. In de remonstrantie die aan de Staten van Holland werd overhandigd worden de Staten erkend als 'die gene, die d' opperste opsicht ende 't hoochste ghebiet over kerckelycke ende wereldlycke saecken onder Godt ende nae sijn woort toekomt'.

¹⁶⁷ Op de synode van Dordrecht in 1618/1619 verschenen uit Utrecht, afgezien van de remonstrantse predikanten Frederici, Naerenus en Niëllius, alleen de Amersfoortse predikant Oortcampius en de door Dordrecht aan de stad Utrecht afgestane predikant Dibbetz. Meer gereformeerde predikanten waren beschikbaar niet beschikbaar.

¹⁶⁸ B.M. de Jonge van Ellemeet, 'De organisatie der Utrechtse gereformeerde kerken voor de invoering der Dordtse kerkenorde', in: *Nederlands Archief voor de Kerkgeschiedenis, deel 36 (1948-'49)* ('s Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1948-1949), 260.

¹⁶⁹ M. van Grieken, *Beginselen van Kerkrecht: zoals we die vinden uiteengezet in de oudste kerkordeningen der Nederlandsche Gereformeerde of Hervormde kerken* (Maassluis: de Waarheidsvriend, 1934), 12.

¹⁷⁰ Zo bijvoorbeeld Brandt, *Historie, deel 2*, 176.

kerkorde en toont dan meer overeenkomst met een theologische verhandeling. Toch is het geen kerkelijk document ‘want het is der H. Overheyd Ampt, in vougen als hier is geschiedt, Kerckelijcke Wetten te maken.’¹⁷¹ Het resultaat is een kerkorde die meer dan alle andere afwijkt van de ordeningen die door kerkelijke vergaderingen zijn gemaakt.

Het motto, te vinden op het titelblad van de uitgave door Salomon de Roy, is 2 Kronieken 19: 8 en 9¹⁷² en 1 Korinthe 14:40 en 26.¹⁷³

Bij het beroepingswerk speelt de magistraat een grote rol; wanneer de kerkenraad en de magistraat het oneens zijn over een kandidaat, moet een andere kandidaat worden gezocht. Het *ius patronatus* wordt gerespecteerd maar tevens ingeperkt door de bepaling dat de eerste selectie van kandidaten door de Gedeputeerde Staten – dus niet door een kerkelijke instantie – wordt geregeld. Waar het *ius patronatus* niet bestaat hebben de ouderlingen en de ‘communicanten’ ook inspraak in het beroepingswerk. Bij onenigheid beslissen de gedeputeerden van de Staten.¹⁷⁴ De plichten van een ambachtsheer die het *ius patronatus* wil uitoefenen worden vastgelegd, zowel tegenover de predikant als tegenover diens nabestaanden.¹⁷⁵ Er is een uitgebreide beschrijving van het examen van predikanten.¹⁷⁶ De eed die een predikant moet afleggen voor de magistraat gaat zowel in op diens kerkelijke taak als op trouw aan de Staten en de magistraat.¹⁷⁷

In de taakomschrijving van predikanten worden diverse leerstellingen genoemd die niet in de prediking aan de orde mogen worden gesteld en die als on-Bijbels worden afgewezen.¹⁷⁸ Ouderlingen zijn bij voorkeur ingeborenen van een stad. Op het platteland doen de predikanten hun werk zonder kerkenraad, met de raad van de verstandigste dorpelingen en advies van de gedeputeerden van de synode.¹⁷⁹ Alleen in geval van nood worden er op het platteland ouderlingen aangesteld. Daar zijn ook geen diakenen maar kerck-meesters, als hulp voor de ambachtsheer en de predikant.¹⁸⁰ De supervisie over alle fondsen berust bij de magistraat.¹⁸¹

Iedere stad moet een kerkenraad hebben,¹⁸² in de dorpen wordt dat blijkbaar niet nodig, of mogelijk, geacht. Ook de afgetreden ouderlingen mogen bij de kerkenraadsvergaderingen worden uitgenodigd.¹⁸³ Classicale vergaderingen zijn in Utrecht niet gebruikelijk en worden ook niet nodig geacht wegens de ‘cleynheit’ van de provincie. In plaats daarvan komen alle predikanten die zijn aangewezen voor

¹⁷¹ Zie de inleiding op deze kerkorde in Hooijer: *Kerkordeningen*, 389.

¹⁷² Zie noot 153.

¹⁷³ ‘Laet alle dinghen eerlijck ende met orden gheschieden; [Ende] dat het al geschiede tot stichtinghe.’

¹⁷⁴ Vande Beroepinghe der Pastoren ofte Predicanten, Art.1-4.

¹⁷⁵ Idem, Art.5.

¹⁷⁶ Idem, Art.8 en 9.

¹⁷⁷ Idem, Art.17.

¹⁷⁸ Van t’Ampt der Dienaren des Wordts, Art.4. Dit zijn juist onderwerpen die bij controverse tussen Remonstranten en Contraremonstranten een rol speelden. In het hoofdstuk over de discipline met betrekking tot predikanten is vastgelegd dat iemand die strijdpunten op de kansel brengt na vermaning kan worden geschorst of ‘ghedeporsteert’ (Art.22 van dit hoofdstuk).

¹⁷⁹ Vande Ouderlinghen, Art.1-5.

¹⁸⁰ Kerck-meesters zijn bij voorkeur avondmaalsgangers, maar dat is niet noodzakelijk. Zij moeten ook de kerk, de toren en het kerkhof onderhouden. Deze kerkelijke taak kon dus ook aan niet-belijdende leden, mogelijk zelfs aan niet-leden, worden toevertrouwd.

¹⁸¹ Vande Diaconen of Armen-Bediensars, Art.1-5.

¹⁸² Vande Kerckelijcke Vergaderinghen ende Bij-een-comsten, Art.1.

¹⁸³ Idem, Art.2.

inspectie van de kerken maandelijks bijeen. Ook gedeputeerden van de Staten mogen hierbij aanwezig zijn, wanneer zij zijn ‘doende professie vande Gereformeerde Religie’.¹⁸⁴ Indien nodig kan er een provinciale synode worden gehouden waar alle predikanten verplicht aanwezig zijn; ook zal daar een vertegenwoordiging van de Staten aanwezig zijn. De agenda voor een dergelijke ‘synodevergadering’ wordt uitvoerig beschreven.¹⁸⁵

Het verschil met de Utrechtse kerkorde uit 1590 lijkt groot, maar betreft vooral de toonzetting. Op het eerste gezicht is de Utrechtse kerkorde uit 1612 veel meer ‘kerkelijk’. Toch is de invloed van de overheid vrijwel onverminderd groot.

3.6. SAMENVATTING

De zeven Verenigde Nederlanden vormden in het laatste kwart van de 16^e eeuw en het begin van de 17^e eeuw een Republiek, maar geen eenheid. Dat blijkt ook uit de kerkordes die in de genoemde periode door kerkelijke vergaderingen en regionale overheden werden geformuleerd. De kerkelijke en politieke ontwikkelingen in de Nederlanden hebben duidelijk hun weerslag gehad op de formulering van deze kerkordes. De wensen en posities van de opstellers zijn er ook in af te lezen. In de meeste gevallen is de invloed die de overheid op het kerkelijk leven wil uitoefenen groot tot zeer groot.

De wens van de Gereformeerde Kerk om te komen tot één kerkorde voor alle zeven Staten en de zelfstandige steden die samen de Republiek vormden was in de jaren voorafgaande aan de synode van Dordrecht in 1618 en 1619 misschien wel een vrome, maar geen realistische wens. Toch werd deze wens om principiële redenen niet opgegeven.

¹⁸⁴ Idem, Art.6 en 7.

¹⁸⁵ Idem, Art.9-14.

De Nederlanden in 1619.

Legenda:

- Republiek der zeven verenigde Nederlanden
- Spaans gebied
- Maas Rivier
- Meren
- Centra van vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden

Hoofdstuk 4. De inhoud van de Kerkorde van Dordrecht 1619, in relatie tot de kerkordes die vanaf 1586 in de Nederlanden werden opgesteld

4.1. INLEIDING

Uit de beschrijving in hoofdstuk 3 blijkt dat er in de vroege 17^e eeuw in de Nederlanden geen uniform kerkrecht van kracht was; diverse kerkelijke vergaderingen en diverse Staten stelden kerkordes voor hun ressort op. De afgevaardigden, gecommitteerden en hoogleraren die aanwezig waren op de synode van Dordrecht 1618/1619 hadden daardoor ervaring met verschillende kerkordes.

Van diverse deelnemers aan deze synode, zowel gecommitteerden als ouderlingen, is bekend dat zij een juridische achtergrond hadden. De ouderlingen Van Heemskerck, Vosbergen, Van der Sande en Halbes waren doctor in ‘beide rechten’ en ook de gecommitteerden Scotte, Campe en Ysbrants mochten zich met dit predicaat toeien.¹ Hiermee is de stelling van Conring, dat het standpunt van de contraremonstranten ‘so gut wie ausschließlic von Theologen’ werd verdedigd,² aanvechtbaar gebleken.

Om een helder beeld te krijgen van de ontwikkeling van het Nederlandse Gereformeerde kerkrecht tot en met de vaststelling van de Dordtse Kerkorde wordt in dit hoofdstuk de inhoud van de kerkorde van 1619 gerelateerd aan de voorgaande kerkordes; hierbij wordt extra aandacht gegeven aan de kerkordes waarmee de synodeleden specifiek te maken hadden.³

Per hoofdstuk van de Dordtse Kerkorde worden de artikelen vergeleken met de bepalingen over het desbetreffende onderwerp in deze kerkordes, die in chronologische volgorde worden behandeld. Waar dit zinvol is, zal de kerkordelijke lijn tot vóór 1586 worden gevolgd. Aan het einde van dit hoofdstuk zijn de gevonden gegevens in een tabel samengevat; bij de conclusies per paragraaf wordt het desbetreffende deel van deze tabel weergegeven.⁴

Om de juiste conclusies te kunnen trekken betreffende de ontwikkeling van de diverse bepalingen en om die conclusies eenvoudig te kunnen verifiëren, is een

¹ Zie hiervoor bijlage 1. Van ouderling Verheijden is alleen bekend dat hij rechten studeerde. Uiteraard is het mogelijk dat ook anderen, van wie dit niet meer te achterhalen is, een juridische studie hadden gevolgd.

² E. Conring, *Kirche und Staat nach der Lehre der niederländischen Calvinisten in der ersten Hälfte des 17. Jahrhundert* (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag des Erziehungsvereins, 1965), 14v. Tegenover deze theologen zet Conring de gerenommeerde jurist Hugo Grotius. Al waren de genoemde juristen mogelijk niet van zijn kaliber, diversen van hen hadden leidinggevende juridische functies. Zie hiervoor hoofdstuk 1.

³ Voor nadere informatie over deze kerkordes wordt verwezen naar hoofdstuk 3. Waar het de kerkordes betreft die in de woonplaats van een betrokkene van kracht waren, wordt gekeken naar de laatst geldende versie hiervan.

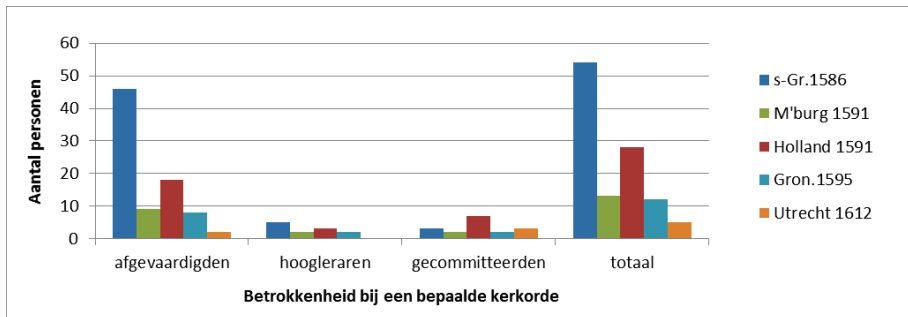
⁴ In deze tabel betekent *: komt (vrijwel) geheel overeen; +: komt grotendeels overeen; +/-: vertoont overeenkomsten; -: heeft een geheel andere strekking. Geen vermelding betekent dat er geen overeenkomend artikel is.

synopsis ordinum ecclesiarum van de gereformeerde kerkordes van 1571 tot en met 1619 vervaardigd, die als bijlage aan dit onderzoek is toegevoegd.

4.1.1. De leden van de synode en hun relaties tot de diverse kerkordes⁵

De meerderheid van de 75 aanwezige afgevaardigden, gecommiteerden en hoogleraren had in de jaren voor 1619 met meer dan één kerkorde te maken. Aangezien naast de remonstrantse kwestie ook de kerkorde op de agenda stond en dit onderwerp door de ‘kerkelijken’ van groot belang werd geacht,⁶ kan worden aangenomen dat de synodeleden ook inhoudelijke kennis van deze kerkordes bezaten. Franciscus Gomarus spande de kroon door zijn ervaring met vier kerkordes. Als predikant en hoogleraar te Leiden, Middelburg en Groningen waren dat respectievelijk de kerkelijke kerkordes van ‘s-Gravenhage 1586 en Middelburg 1591 en de door de overheid ingevoerde kerkordes van 1591 en Groningen 1595. Gecommitteerde Walraven van Brederode kreeg tegelijkertijd met drie kerkordes te maken: de kerkorde van ‘s-Gravenhage 1586 gold voor hem als gemeentelid; als afgevaardigde van de Staten van Holland behoorde hij de kerkorde van 1591 te propageren en als burggraaf van Utrecht moest hij de Utrechtse kerkorde van 1612 hanteren.

In onderstaande grafiek is te zien dat het merendeel van de deelnemers aan de synode van Dordrecht 1618/1619 op enige wijze een relatie had met de kerkorde van ‘s-Gravenhage 1586. Het aantal van hen dat betrokken was bij de regionale kerkordes van Groningen en Utrecht is klein. Dit is niet verwonderlijk, omdat regionale kerkordes per definitie niet buiten het desbetreffende ressort van kracht waren. Toch is het aantal personen dat betrokken was bij de regionale kerkorde van Middelburg 1591 groter dan het aantal Zeeuwse afgevaardigden. Dit komt enerzijds doordat de helft van de Waalse afgevaardigden uit Zeeland afkomstig was, anderzijds doordat de hoogleraren Gomarus en Walaeus banden hadden met de Zeeuwse kerken.

Grafiek 4: Aantal afgevaardigden, hoogleraren en gecommiteerden dat bij een bepaalde kerkorde betrokken was

⁵ Een volledig overzicht van de afgevaardigden, hoogleraren en gecommiteerden en hun relaties tot de diverse sedert 1586 geldende kerkordes is te vinden in bijlage 3. Kerkelijke kerkordes zijn in de bijlage en in de tabel weergegeven in groen, van overheidswege ingevoerde kerkordes in oranje.

⁶ Dit blijkt uit het feit dat op de diverse kerkelijke vergaderingen steeds weer de vraag naar een – door de overheid geaprobeerde – kerkorde aan de orde werd gesteld.

Uit deze grafiek kan worden afgeleid dat de kerkorde van 's-Gravenhage 1586, ondanks het feit dat de Staten-Generaal deze niet probeerden, tussen 1586 en 1619 de meest verspreide kerkorde in de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden was. In dit hoofdstuk wordt onderzocht in hoeverre de invloed van deze kerkorde is aan te tonen.

4.2. INLEIDING VAN DE KERKORDE

Het eerste artikel van de Dordtse Kerkorde⁷ is een inleidend artikel en woordelijk⁸ gelijk aan het eerste artikel van de kerkorde van 's-Gravenhage 1586, dat werd overgenomen uit de kerkorde van Middelburg 1581. Het vat samen wat doel en inhoud van de kerkorde zijn. Het doel is dat er goede orde in de gemeente van Christus is. De inhoud betreft de diensten, de samenkomsten, de leer inclusief sacramenten en andere ceremoniën, de kerkelijke tucht en een slotartikel; in totaal 86 artikelen.⁹ In 1581 werd de volgorde van de artikelen gewijzigd. Van den Broeke¹⁰ ziet hier een parallel met de ordening van het canonieke en Justiniaans recht. Het is in ieder geval een logische ordening: Christus is de enige Heer van de Kerk. Hij regeert Zijn Kerk door de diensten, die samenkomen in de kerkelijke samenkomsten; in de Kerk wordt gehandeld volgens de opdracht van Christus, die vorm krijgt in de bediening van de sacramenten en ceremoniën; zondigende leden van de kerk worden vermaand volgens Zijn Woord.

Deze indeling en het genoemde doel is in lijn met de Nederlandse Geloofsbelijdenis, waarin in artikel 32 wordt gesteld dat het 'nuttig en goed' is dat er een kerkelijke orde wordt ingesteld, nodeloze regelgeving moet worden voorkomen, maar slechts moet worden vastgelegd wat 'geschikt is om de eendracht en eenheid te bewaren en te voeden en om allen te houden in de gehoorzaamheid Gods'.¹¹ De inleiding van de (kerkelijke) kerkorde van Middelburg 1591 komt grotendeels overeen met het Dordtse artikel, maar de tucht wordt niet genoemd. Dat is opmerkelijk, aangezien de artikelen LVII en volgende titels hebben die over 'straffe' of 'Discipline' spreken.

⁷ 'Om goede orde in der Ghemeente Christi te onderhouden, zijn daer inne noodigh de Diensten, t'Samenkomsten, Opsicht der Leere, Sacramenten ende Ceremonien, ende Christelijcke straffe. Waer van hier na ordentlijck zal ghehandelt worden.'

⁸ Woordelijk is afgezien van de spelling, die ten tijde van de Synode van Dordrecht nog niet gestandaardiseerd was. De diverse gewesten zijn soms aan hun taaleigen te herkennen.

⁹ De artikelen 84 en 85 worden gerekend tot het hoofdstuk over de tucht. De motivatie hiervan wordt in paragraaf 4.6 gegeven. Mogelijk verwarrend is dat in enkele handboeken wordt geschreven over de 87 artikelen van de Dordtse kerkorde. Zo onder andere in D. Nauta, *Verklaring van de kerkorde van de Gereformeerde Kerken in Nederland* (Kampen: Kok, 1971); F.L. Bos, *De Orde der Kerk, toegelicht met kerkelijke besluiten uit vier eeuwen* ('s-Gravenhage: Uitgeverij Guido de Bres, 1950) en Joh. Jansen, *Korte verklaring van de Kerkenordening* (Kampen: J.H. Kok N.V., 1937). De reden hiervoor is dat de synode van Middelburg 1933 van de Gereformeerde Kerken in Nederland een nieuw artikel 84 heeft toegevoegd, over de stoffelijke aangelegenheden van de kerken.

¹⁰ Van den Broeke, 'The Composition of Reformed Church Orders.'

¹¹ Hierbij wordt verwezen naar 1 Kor.14:40 en 33. Calvijn was van oordeel dat deze teksten een richtsnoer zijn voor de kerkelijke orde. J. Calvijn, *Institutio christianae religionis* (Genève: J. Stoer, 1618), IV, 10, 27).

De ‘politieke’ kerkordes hebben een totaal andere inleiding. De Staatse kerkorde uit 1591 noemt allereerst de opstellers; na deze vermelding worden ridderschap, edelen en steden van Holland en West-Friesland opgeroepen de gegeven orde te handhaven. Het eerste artikel van deze kerkorde handelt vervolgens over de verkiezing van predikanten in de steden.

In de inleiding van de Groninger Kerkorde van 1591 presenteert en verordineert stadhouder Willem Lodewijk de kerkorde. Het eerste artikel handelt over alle geestelijken in het ressort.

De inleiding van de Utrechtse kerkorde van 1612 overtreft de andere qua omvang: deze telt in de uitgave van Hooijer¹² vier bladzijden. Na een schrijven van de Gedeputeerden van de Utrechtse synode en een schrijven van de Staten van Utrecht wordt afgesloten met een algemene inleiding, waarin wordt benadrukt dat ieder zich aan de erop volgende artikelen dient te houden. Hierna komt het eerste ‘echte’ inleidende hoofdstuk, waarin de Almachtige God wordt gedankt voor de Reformatie die ook in de Nederlanden heeft plaatsgevonden en voor de wonderbare verlossing en vrede die dit land ten deel mogen vallen.¹³ De dankbaarheid zal zich uiten in het voornemen niet anders dan volgens de Bijbelse norm te leven en leren.¹⁴ Het Apostolicum en de Nederlandse Geloofsbelijdenis zijn hierin leidend, maar men zal elkaar niet om kleine verschillen van inzicht hard vallen; toetssteen voor alles is de Schrift.

4.2.1. Conclusie

Samenvattend kan worden gesteld dat de kerkelijke kerkordes, evenals de Dordtse Kerkorde, de verwijzing missen naar een – externe – autoriteit die de desbetreffende kerkorde aanbeveelt of oplegt. In de Staatse kerkordes wordt nadrukkelijk gerefereerd aan de rol van de overheid. Voor de kerkelijke ordes is, zij het impliciet, de Heilige Schrift de enige norm en toetssteen.

Onderwerp in DKO	's-Gr. 1586	M. 1591	KO 1591	Gr. 1595	Utr. 1612
Percentage bij deze kerkorde betrokkenen	80%	15%	40%	15%	8%
Inleiding kerkorde (Art.1)	*	+	-	-	-

Tabel 1.i: De inhoud van de Dordtse Kerkorde, vergeleken met de inhoud van andere kerkordes

¹² Hooijer, *Kerkordeningen*, 389-392.

¹³ N.B.: deze kerkorde is opgesteld gedurende het Twaalfjarig Bestand. Hiermee is de politieke stellingname van de opsteller van deze kerkorde duidelijk. Remonstranten waren over het algemeen positiever over het Bestand dan Contraremonstranten.

¹⁴ ‘Daer omme ende om onse Christelicke danckbaerheit hierinne als voor alle de werelt te bethoonen, Wy ons by desen als met eenen H.Eedt ende verbonde verplicht houden, in dese Provincie geen andere Leere, Reghel, Mate ofte Richtsnoer des geloofs en des Godt-vruchtigen levens aen te nemen ende te volghen, als alleen het H.Woordt Godts inder schriften uyt-ghedrukt...’ (Hooijer, *Kerkordeningen*, 393).

4.3. VAN DE DIENSTEN

Het inleidende artikel van het hoofdstuk over het ambt, zoals geformuleerd in de Dordtse Kerkorde, is voor de eerste keer op deze wijze te vinden in de kerkorde van 1581; de opstellers van de kerkorde van 1586 namen dit woordelijk over.¹⁵ De vier diensten, namelijk dienaren des Woords, ouderlingen, diakenen en doctoren, worden erin genoemd.¹⁶ De Zeeuwse kerkorde van 1591 sluit hierbij aan. De Staatse kerkordes van 1591 en 1612 missen een dergelijk inleidend artikel. De Groninger kerkorde heeft tegen het eind van de bepalingen met betrekking tot het ambt een overeenkomstig artikel waarin echter de doctoren niet worden genoemd.¹⁷ Het ontbreken van de doctoren is te herleiden tot verschillende opvattingen binnen de gereformeerde theologie over de Bijbelse ambten. Sommigen noemen vier ambten, waaronder dat der doctoren, anderen houden het op drie ambten.

4.3.1. Dienaren des Woords

De bepalingen betreffende de beroeping van een dienaar des Woords zijn in 1619 grotendeels gelijk gebleven aan die van 1586 en 1581, met deze uitzondering dat de taak van de overheid in de artikelen 4 en 5 meer nadruk krijgt. De overheid moet approbatie van beroep verlenen, waarbij het er om gaat of de te beroepen predikant zich in het burgerlijk leven niet heeft misdragen.¹⁸ Daarnaast moet er vanaf het begin goede correspondentie zijn met de overheid over het voornemen om een bepaalde dienaar des Woords te beroepen. Dit zou een praktische maatregel kunnen zijn, waardoor een kerkenraad in een later stadium van het beroepingswerk niet wordt geconfronteerd met een beoogd predikant die bijvoorbeeld een strafblad heeft. Dit is echter niet aannemelijk als reden, aangezien deze bepaling in artikel 5 ook geldt voor iemand die elders al dienaar des Woords is. Het is mogelijk deze bepalingen uit te leggen met het oog op de overheidsondersteuning voor het predikantstrakement. De praktijk liet echter zien dat de overheid haar rol meer inhoudelijk opvatte. Het ius patronatus werd door degenen die het uitoefenden niet als een formaliteit gezien maar als een belangrijke taak en een recht. Daarom kwam het prominent aan de orde tijdens de besprekingen op de Dordtse Synode.¹⁹

De rol van de overheid in het beroepingswerk is, zo valt uit de synopsis ordinum ecclesiarum af te lezen, steeds groter geworden. Dit is een belangwekkende ontwikkeling. Voor het overige zijn de bepalingen niet wezenlijk anders dan de in

¹⁵ DKO Art.2: De Diensten zijn vierderley: der Dienaren des Woordts, der Doctoren, der Ouderlingen, ende der Diaconen.

¹⁶ In de Acta van Emden 1571 worden drie diensten genoemd: dienaar des Woords, ouderling en diaken. De doctores worden voor het eerst in 1578 in de Acta van de Synode van Dordrecht vermeld, na de oprichting van de eerste Nederlandse universiteit. Doctores worden in de gereformeerde wereld als vierde dienst genoemd; zie bijvoorbeeld K. de Gier, *De Dordtse Kerkorde, Een praktische verklaring* (Houten: Den Hertog, 2001), 26v.

¹⁷ Groninger kerkorde, Art.25.

¹⁸ Art.4 's-Gravenhage 1586.

¹⁹ Post Acta, sessie 156. Het bleek al spoedig dat de Staten niet gedoogden dat het ius patronatus werd afgeschaft, hetgeen wel de wens van de kerken was.

1571 in Emden gemaakte afspraken: een dienaar des Woords moet ordelijk geëxamineerd, beroepen en bevestigd²⁰ en aan een gemeente verbonden zijn. Hij mag niet zonder toestemming van zijn kerkenraad – en sedert 1586 tevens van de magistraat – een beroep naar elders aannemen,²¹ noch zich tot een andere staat des levens begeven.²² Hij moet door zijn gemeente van levensonderhoud worden voorzien.²³ De verplichting tot zorg voor de dienaren des Woords geldt ook wanneer zij door ouderdom of ziekte niet in staat zijn hun ambtswerk te vervullen; deze zorgplicht geldt tevens ten opzichte van predikantsweduwen en -wezen.²⁴ Onder de dienaren des Woords is gelijkheid.²⁵

In de Zeeuwse Kerkorde van 1591 is de rol van de overheid in het beroepingswerk breder uitgewerkt dan in 1619. De betrokkenheid vanaf het begin van de procedure is helder.²⁶ Het is opmerkelijk dat deze regeling niet is overgenomen. De reden hiervoor wordt in het vervolg van dit onderzoek onderzocht. De verzorging van predikantsweduwen en -wezen wordt in de Zeeuwse kerkorde niet genoemd. Een dienaar des Woords kan door de classis naar een andere gemeente worden overgeplaatst. Hiervoor is het goedvinden van de desbetreffende persoon, diens kerkenraad en de overheid noodzakelijk.²⁷ Ook deze bepaling is niet overgenomen door de Dordtse Kerkorde. Voor het overige stemt deze kerkorde overeen met de kerkordes van 1586 en 1619. Wel moet een predikant een eed van trouw aan de overheid zweren.²⁸ Dit staat niet in de eigenlijke kerkorde maar in een aanhangsel.²⁹ Deze toevoeging was blijkbaar bij nader inzien noodzakelijk in verband met de approbatie door de Staten van Zeeland.

In de Staatse kerkorde van 1591 ligt het initiatief voor het beroepingswerk bij de overheid.³⁰ Het examen wordt afgenomen door een hoogleraar van de Universiteit van Leiden en twee daartoe door de (provinciale) synode afgevaardigde predikanten, ten

²⁰ Dit geldt tevens voor dienaren des Woords die zijn verbonden aan gasthuizen of hoven; Art.6 DKO.

²¹ DKO Art.10.

²² DKO Art.12.

²³ DKO Art.11.

²⁴ Blijkens weerkerende vragen ter synode moesten predikanten of hun echtgenotes er soms nevenbetrekkingen op nahouden, terwijl zij vaak tot op hoge leeftijd doorgingen met hun ambtswerk. Zo hadden predikantsvrouwen soms een winkeltje. Predikantsweduwen en -wezen moesten regelmatig diaconale steun aanvragen, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de *Resolutiën van de Staten-Generaal*, passim. De bepaling m.b.t. zorg voor predikantsweduwen en predikantswezen werd voor het eerst opgenomen in 1581.

²⁵ DKO Art.17. Deze bepaling werd voor het eerst opgenomen in de kerkorde van Dordrecht 1578.

²⁶ Middelburg 1591, Art.III en IV; wanneer er geen gereformeerde leden van het college van de Magistraat zijn, wordt het beroepingswerk afgehandeld door kerkenraad en diakenen, met advies van de classis; van de overheid wordt dan slechts approbatie gevraagd.

²⁷ Idem. Art.XVI en XVII.

²⁸ Blijkens het aanhangsel van deze kerkorde, in: Hooijer, *Kerkordeningen*, 323.

²⁹ Dit aanhangsel werd in november 1591 toegevoegd aan de al in mei 1591 door de Staten van Zeeland goedgekeurde kerkorde.

³⁰ KO 1591, Art.1 en 2. Vier leden van de magistraat en vier uit de kerkenraad vormen een soort beroepingscommissie die een voordracht doet aan de magistraat; na goedkeuring wordt de voorgedragen persoon geëxamineerd en na een goed resultaat wordt hij aan de (kerkelijke) gemeente voorgesteld. De gemeente kan gedurende 14 dagen bezwaar indienen, waarna de bevestiging volgt. De overheid heeft vetorecht. Op het platteland kiest de ambachtsheer, wanneer er van zo iemand sprake is, vier leden van de beroepingscommissie. Het kerkelijk deel van de commissie bestaat uit drie predikanten plus een ouderling van de desbetreffende kerk, of – wanneer er geen ouderlingen zijn – een vierde classispredikant.

overstaan van twee gecommiteerden van de overheid.³¹ Alle dienaren des Woords moeten bij hun bevestiging een eed afleggen ‘aen handen vanden Magistraet vande Steden, Hoofft-Officier vanden platten Lande, Particuliere Heren, ofte Ambachtsheeren respectieve, ofte hare ghecommiteerden’.³² De dienaren des Woords en hun kinderen ontvangen, wanneer zij inwoners van een stad worden, na deze eed het burgerrecht van die stad.³³

De Groninger Kerkorde ademt een andere sfeer. De protestantse reformatie is in Groningen duidelijk nog niet zover doorgevoerd als in Holland; blijkbaar zijn er nog steeds rooms-katholieke geestelijken actief in het ressort.³⁴ Er wordt voor hen een mogelijkheid geopend om over te gaan tot de Reformatie en daarna opnieuw werkzaam te zijn in de Kerk. Wel moeten priesters en andere geestelijken zich onthouden van alle kerkelijke arbeid; niemand wordt toegelaten tot het werk in de Kerk zonder behoorlijk te zijn geëxamineerd en beroepen.³⁵ Dit examen wordt door de predikanten afgenomen.³⁶ Wie het met goed gevolg heeft afgelegd ondertekent de Confessio Gallica of de Belgica, de Heidelbergse Catechismus en de kerkorde³⁷ en moet een ordelijke beroeping afwachten vóór hij zich in de kerkelijke dienst begeeft. De kerken hebben zes weken lang het *ius vocandi*;³⁸ wanneer zij daarvan geen gebruik maken vraagt de classis aan de Gedeputeerden deze persoon ‘per publicam auctoritatem’ aan een dorp toe te wijzen.³⁹ Hij ondertekent vervolgens in de classis waaraan hij wordt verbonden de gereformeerde leer⁴⁰ en legt ten overstaan van de overheid de eed af.⁴¹ Een andere situatie doet zich voor wanneer het een dienaar des

³¹ Idem, Art.3. Dit examen houdt ook een onderzoek naar leer en leven in.

³² Idem, Art.4-7. In deze eed beloven zij oprecht en trouw het Woord Gods te zullen prediken en onderwijzen, zonder nieuwe leringen daaraan toe te voegen, geen misbruik van hun ambt te maken maar tot Gods eer en stichting van de gemeente te leven. Daarnaast zweren zij deze kerkorde te onderhouden, naar beste vermogen eer en welzijn van land en woonplaats te bevorderen en zich te onderwerpen aan de wetgeving van de overheid ter plaatse.

³³ Idem, Art.8. Wie het burgerrecht wilde verwerven moest zichzelf financieel kunnen redden. Het burgerrecht betekende dat de persoon in kwestie stemrecht had, bijvoorbeeld voor het verkiezen van de vroedschap.

³⁴ Ook in andere provincies waren nog actieve rooms-katholieke geestelijken overgebleven. Zij waren daar echter zozeer ‘buiten de orde’ dat zij niet in de kerkordes worden genoemd. In de Utrechtse kerkorde daarentegen wordt de benaming ‘pastoor’ gebruikt op een wijze die de indruk wekt dat dit niet slechts een andere benaming is voor een predikant, maar dat het gaat om een nog steeds ongehinderd werkzame rooms-katholieke geestelijke.

³⁵ KO Groningen 1595, Art.1-6. Er is een milde, maar inhoudelijk heldere, examenregeling voor rooms-katholieke geestelijken die willen overkomen naar de Gereformeerde Kerk. Het betreft een examen naar leer en leven. Wie bij herhaling voor dit examen zakt of het niet wil afleggen kan, na aflegging van een eed van trouw aan de overheid en het afzweren van ‘het Pausdom’, een baan in overheidsdienst of financiële ondersteuning krijgen (Art.5).

³⁶ Idem, Art.6, 10, 11.

³⁷ Idem, Art.12.

³⁸ Het recht om te beroepen.

³⁹ KO Groningen 1595, Art.13.

⁴⁰ Idem, Art.14.

⁴¹ Idem, Art.15. De dienaar des Woords zweert ten overstaan van de overheid van zijn ressort de HERE God trouw te zullen dienen, zijn ambt niet te misbruiken, de (regionale) kerkorde te handhaven, als een goed burger het belang van de overheid te bevorderen, vreedzaam te leven en zich aan de wetten van de overheid te onderwerpen voor zover zijn ambt het hem toelaat. N.B.: de beperkende woorden betreffende het houden van de wetten van de overheid!

Woords voor een gasthuis of weeshuis betreft, of een kerk waarop het collatierecht⁴² van toepassing is. De collator en de kerkenraad moeten unaniem zijn in hun verkiezing; gemeenteleden kunnen bezwaar indienen. De Gedeputeerden kunnen iemand die op deze wijze is verkozen alleen om ‘billike oorsaken’ weigeren.⁴³ Predikanten leven van de opbrengst van de pastorie-goederen; wanneer deze niet voldoende zijn, zorgen de collatoren van diverse vicariën door het samenvoegen van goederen voor aanvulling.⁴⁴ Een dienaar des Woords die door ziekte of ouderdom niet meer kan werken, ontvangt ondersteuning uit de kloostergoederen en ook voor predikantsweduwen en -wezen wordt gezorgd.⁴⁵

De Utrechtse Kerkorde van 1612 lijkt meer op de Staatse kerkorde uit 1591. Ook hier mag niemand als dienaar des Woords optreden tenzij hij wettelijk beroepen is. Kerkenraden die menen een predikant nodig te hebben, dienen daartoe een verzoek in bij de magistraat, die een beroepingscommissie samenstelt.⁴⁶ Het ius patronatus wordt, zij het ingeperkt, gerespecteerd.⁴⁷ Gedeputeerden van de synode nemen, ten overstaan van gedeputeerden van de magistraat, het kerkelijk examen af. Het examen betreft de leer, vooral de strijdpunten van die tijd, en het leven.⁴⁸ Na zijn bevestiging geeft een predikant zijn mede-kerkenraadsleden of de gecommitteerden van de synode de hand en belooft de kerkorde naar vermogen te onderhouden, waarna hij zijn ambtswerk aanvangt.⁴⁹ Zo spoedig mogelijk legt hij de eed af voor de magistraat. Hij krijgt door de eedaflegging voor zichzelf en zijn nakomelingen het burgerschap van de stad waarin hij woont.⁵⁰ Een plattelandspredikant kan de steun van de plaatselijke overheid krijgen, om het respect van de bevolking te bevorderen en zijn taak te vergemakkelijken.⁵¹ De taakomschrijving van de dienaar des Woords, in het bijzonder waar het de inhoud van de prediking betreft, komt uitgebreid aan de orde. Een aardig detail is de oproep aan de naasten van zieken om niet te lang te wachten met het roepen van de predikant, omdat deze het erg druk heeft met velerlei zaken.⁵² De overheid

⁴² Collatierecht is het recht om een geestelijke ter benoeming voor te dragen.

⁴³ Idem, Art.52, 53.

⁴⁴ Idem, Art.56.

⁴⁵ Idem, Art.60. Indien de verantwoordelijke personen niet snel genoeg hun taak hierin vervullen, nemen de stadhouder en de gedeputeerden deze taak over; Art.61.

⁴⁶ In deze commissie zitten vier magistraatsleden en vier kerkenraadsleden. Wanneer deze commissieleden het niet eens worden over een kandidaat, moeten zij een andere kandidaat zoeken.

⁴⁷ KO Utrecht, ‘Vande Beroepinghe der Pastoren ofte Predicanten’, Art.1-4. De magistraatsleden moeten wel zijn ‘doende openbaer professie vande Gereformeerde Religie’; deze bepaling is niet opgenomen voor de ambachtsheren die het ius patronatus uitoefenen.

⁴⁸ Idem, Art.7-12. Art.21 stelt dat alleen bij hoge uitzondering iemand jonger dan 25 jaar wordt beroepen.

⁴⁹ Idem, Art.16.

⁵⁰ Idem, Art.17, 18. Deze eed betreft zowel zijn taak als predikant als zijn trouw aan de Staten en de magistraat.

⁵¹ Idem, Art.15.

⁵² Idem, ‘Van ’t Ampt des Dienaren des Woordts’, Art.VIII. De gedachte hierachter is, dat het belangrijk is dat zieken en zeker stervenden door een predikant worden bezocht. Aangezien een dienaar des Woords veel te doen heeft kan niet worden verwacht dat deze zich meteen van zijn andere taken kan losmaken om iemand te bezoeken. Te lang wachten met het zenden van een bericht kan als resultaat hebben dat de patiënt is overleden voor de predikant komt. Naast de praktische geest die hieruit spreekt is het mogelijk om hierin restanten van het ‘oude’ rooms-katholieke levensbesef te vinden: voor het sterven moest het sacrament van de stervenden worden toegediend. Dit sacrament is afgeschaft, maar de komst van een geestelijke blijft belangrijk.

zorgt voor het onderhoud van de predikant en diens nabestaanden; ook iedere ambachtsheer die het ius patronatus wil uitoefenen heeft op basis van de kerkorde deze taak.⁵³

Uit het bovenstaande volgt, dat de onderzochte kerkordes overeenstemmen met betrekking tot de taakomschrijving van de dienaren des Woords, een ordelijke examinering, beroeping en bevestiging in plus verbinding aan een gemeente, en de zorg voor het levensonderhoud van predikanten en hun nabestaanden. Er is verschil van inzicht betreffende de verantwoordelijkheid in deze zaken. In de van overheidswege opgestelde kerkordes uit 1591 en 1612 ligt deze in eerste instantie bij de overheid, terwijl in de kerkordes van 1586, 1619, Zeeland 1591 en de Groninger kerkorde uit 1595 meer nadruk op de kerkelijke verantwoordelijkheid ligt.⁵⁴ In de Staatse Groninger kerkorde zou een grotere rol voor de overheid hier meer voor de hand hebben gelegen. De eis tot het afleggen van een eed ten overstaan van de overheid, zoals genoemd in alle kerkordes van na 1586, is niet overgenomen in 1619. Wel werd toen artikel 28, over de verhouding met de overheid, geformuleerd.

4.3.2. Doctoren⁵⁵

Allereerst wordt in de Dordtse Kerkorde gehandeld over de taak van de doctoren ‘ofte Professoren in de Theologie’.⁵⁶ Zij worden voor het eerst genoemd in de kerkelijke orde van 1578, waar alleen wordt gesteld dat zij de Nederlandse Geloofsbelijdenis moeten onderschrijven. In 1581 wordt daaraan hun taak toegevoegd. Deze bepaling wordt in 1586 en 1619 ongewijzigd overgenomen.

Er wordt naar gestreefd dat er theologische studenten zijn die ‘ex bonis publicis’ worden onderhouden.⁵⁷ Deze bepaling komt geheel overeen met die uit 1586 en komt al voor in de Acta van Emden 1571. In kerken met meer predikanten moeten proposities voor het voorbereiden tot het predikambt worden ingesteld;⁵⁸ ook dit is een besluit dat al in Emden werd genomen.

Verder zien de kerkenraden erop toe dat er goede schoolmeesters zijn, die de kinderen niet alleen de gebruikelijke vakken leren maar ook in de ‘Godzaligheid’ en de catechismus onderwijzen.⁵⁹ In vrijwel gelijke bewoording is dit artikel opgenomen in de kerkordes vanaf 1578, als uitwerking van een bepaling uit 1574.

In de Zeeuwse kerkorde stemmen de artikelen over de proposities,⁶⁰ de doctoren⁶¹ en de schoolmeesters overeen met die uit 1586 en 1619. Met betrekking tot

⁵³ Idem, Art.19 en 5.

⁵⁴ Een uitzondering hierop is de zorg voor het onderhoud van de predikanten, die in Groningen is opgedragen aan de overheid, maar wordt gefinancierd uit de, oorspronkelijk rooms-katholieke, kerkelijke goederen.

⁵⁵ In deze paragraaf worden tevens de bepalingen voor het onderwijs opgenomen, omdat in de kerkordes het onderwijs veelal is ondergebracht bij de diensten.

⁵⁶ DKO Art.18.

⁵⁷ DKO Art.19.

⁵⁸ DKO Art.20.

⁵⁹ DKO Art.21.

⁶⁰ Proposities zijn oefeningen in het preken.

⁶¹ Middelburg 1591, Art.XVIII.

schoolmeesters wordt toegevoegd dat het plakkaat dat de Heren Staten ‘onlangs’ publiceerden moet worden gevolgd.⁶²

De Staatse kerkorde van 1591 bepaalt dat 36 onbemiddelde theologische studenten voor maximaal zes jaren worden ondersteund.⁶³ Deze studenten moeten uit het gehele land afkomstig zijn. De overheden moeten erop toezien dat er geen schoolmeesters worden aangesteld die geen belijdend lid zijn van de Gereformeerde Kerk en dat de schoolmeesters de jeugd niets leren wat tegen Schrift en belijdenis ingaat.⁶⁴

In de Groninger kerkorde wordt het schoolmeesterschap met het kosterschap verbonden. Schoolmeesters moeten de kinderen leren schrijven en lezen en daarnaast onderwijzen in de catechismus, het kerklied en het christelijke leven; dit alles op gereformeerde wijze.⁶⁵ Waar in de kerspels⁶⁶ vrije prebenden⁶⁷ zijn, kunnen die worden aangewend voor de steun aan een of twee theologische studenten.⁶⁸ Ieder die onderwijs geeft, aan welke onderwijsinstantie dan ook, dient de gereformeerde religie te onderschrijven.⁶⁹

De Utrechtse kerkorde telt maar liefst 14 artikelen over ‘Scholen, Schoolmeesters ende Costers’.⁷⁰ In de scholen moeten de kinderen tevens worden onderricht in de kennis Gods en leren om als gehoorzame burgers en christenen te leven. De overheid heeft de taak om docenten aan te stellen die de gereformeerde religie belijden. De gedeputeerden van de synode adviseren hoe deze onderwijskrachten geïnstrueerd moeten worden. Het gebed heeft nadrukkelijk een plaats op de scholen, evenals de kerkgang, het lezen uit de Bijbel, de hoofdzaken van het christelijk geloof⁷¹ en niet te vergeten de discipline.

De doctoren worden alleen genoemd in de kerkordes van 1586 en 1619 en de Zeeuwse kerkorde, al is het mogelijk om in de Groninger kerkorde een verwijzing naar hen te lezen.⁷² Het verbaast dat in de Staatse kerkorde uit 1591, geldend in het ressort waarin de Leidse Universiteit is te vinden, geen artikel over de doctoren is opgenomen. De verklaring kan zijn dat er een aparte Acte betreffende deze Universiteit in

⁶² Idem, Art.XIII en XV.

⁶³ KO 1591, Art.10.

⁶⁴ Idem, Art.39

⁶⁵ Groningen 1595, Art.57 en 70.

⁶⁶ Een kerspel is het territorium van een kerkelijke gemeente.

⁶⁷ Een prebende is het inkomen dat een geestelijke geniet uit kerkelijke goederen. Vrije prebenden zijn inkomsten die niet meer worden uitbetaald en daarom vrij te besteden zijn voor kerkelijke doeleinden.

⁶⁸ Groningen 1595, Art.58 en 59. Wanneer de collator gedurende een half jaar niet op deze wijze gebruik maakt van de prebende, mag het desbetreffende dorp zelf, in overleg met de classis, hiervoor een student uitkiezen.

⁶⁹ Idem, Art.69. Vermoedelijk is deze formulering gekozen met het oog op de plannen om in Groningen een Universiteit te stichten. Deze werd gerealiseerd in 1614.

⁷⁰ De koster wordt in dit hoofdstuk genoemd; de reden is vermoedelijk dat het kosterschap in veel gevallen een nevenfunctie van de schoolmeester was.

⁷¹ Hiermee worden bedoeld de Tien Geboden, het Onze Vader en het Apostolicum.

⁷² Zie de opmerking bij Art.69 van de Groninger kerkorde.

voorbereiding was.⁷³ In Middelburg was een predikantenopleiding; dit kan de reden zijn waarom in de Zeeuwse kerkorde wel een dergelijk artikel is opgenomen. De ondersteuning van niet-draagkrachtige theologische studenten wordt genoemd in vrijwel alle kerkordes, behalve die van Utrecht en Zeeland. Voor het nog maar nauwelijks gereformeerde Utrecht is dat niet verwonderlijk. De proposities ontbreken alleen in de Utrechtse kerkorde. Opnieuw kan dit zijn oorzaak vinden in het feit dat er in Utrecht nog maar weinig predikanten en amper plaatsen met meerdere predikanten waren, waardoor het niet mogelijk was deze proposities te realiseren.

Samenvattend kan worden gesteld dat de bepalingen over de verantwoordelijkheid voor het onderwijs uiteen lopen. In de kerkelijke kerkordes wordt deze hoofdzakelijk bij de kerk gelegd. In de Staatse kerkordes wordt uitgegaan van overheidsverantwoordelijkheid, al mogen de kerken adviseren. In Utrecht ligt het accent meer dan elders op het vormen van kinderen tot gehoorzame burgers, terwijl de godsdienstige vorming minder expliciet gereformeerd is. Opnieuw valt de Groninger kerkorde op, nu door de nadruk op confessioneel onderwijs.

4.3.3. Ouderlingen en diakenen

Ouderlingen en diakenen worden volgens de artikelen 22 en 24 van de Dordtse Kerkorde verkozen door de kerkenraad en de diakenen. Deze bepaling staat in alle kerkelijke kerkordes vanaf Emden 1571. De taak van de ouderlingen is de kerkelijke discipline, opzicht, huisbezoek, troost en onderwijzing van de gemeenteleden.⁷⁴ De diakenen hebben twee taken: de verzorging van de armen in en buiten de gemeente en – in samenwerking met de overheid –⁷⁵ de zorg voor diaconale instellingen die hun oorsprong in het (rooms-katholieke) kerkelijk leven hebben.⁷⁶ Dit laatste aspect komt al voor in de kerkorde van 1574. Vanaf 1581 is de inhoud van deze artikelen niet wezenlijk veranderd. Al in Emden werd bepaald dat ouderlingen en diakenen in principe een diensttijd van twee jaar vervullen en dat jaarlijks de helft van hen aftreedt.⁷⁷

De artikelen over de ouderlingen, de kerntaken van de diakenen en de ambtstermijn stemmen in de Zeeuwse kerkorde geheel overeen met die uit 1586 en 1619.⁷⁸ Diakenen moeten ‘Lidmaten der Kercken’ zijn; dat wil zeggen: belijdende leden van de Gereformeerde Kerk. Dit klinkt als vanzelfsprekend, maar op plaatsen waar de overheid diakenen vooral zag als mensen die, onder verantwoordelijkheid van diezelfde overheid, het algemeen nut dienden, werd deze kerkelijke status niet altijd als noodzakelijk gezien.

⁷³ Deze Acte is gedateerd op 3 mei 1591 en werd in 1592 gevold door een uitgebreide Ordonnantie. Wiltens, *Plakaat-boek*, 350 en 351 vv.

⁷⁴ DKO Art.23.

⁷⁵ De genoemde huiszitmeesters zijn overheidsambtenaren.

⁷⁶ DKO Art.25 en 26.

⁷⁷ DKO Art.27

⁷⁸ KO Middelburg 1591, Art.XIX en XX, resp. XXXIII en XXIII.

Waar van overheidswege sociale instellingen zijn, moeten de diakenen die samen met de ‘Huys-arm-meesters’ beheren en aan zowel de magistraat als de kerkenraad verantwoording van het beheer afleggen. Wanneer de magistraat om deze reden meewerkt in de verkiezing van de diakenen, moet dit zo blijven tot het mogelijk is om dit op een goede manier te veranderen in de wijze waarop ook de ouderlingen worden verkozen.⁷⁹

Volgens de Staatse kerkorde van 1591 worden ouderlingen en diakenen op dezelfde wijze verkozen als de dienaren des Woords, te weten door een kiescommissie die bestaat uit vier leden vanuit de magistraat en vier vanuit de kerkenraad. De ambtstermijn is twee jaar. Zowel ouderlingen als diakenen leggen een ambtsbelofte af. De diakenen leggen verantwoording af van hun beheer aan de kerkenraad, de magistraat en ieder gemeentelid dat dit wenst.⁸⁰

In de Groninger kerkorde ligt de verkiezing van ouderlingen en diakenen geheel bij de kerkenraad.⁸¹ De omschrijving van hun ambt komt overeen met die uit 1586 en 1619.⁸² Daarnaast zijn er bepalingen voor de werkzaamheden in gasthuizen, weeshuizen en dergelijke. Deze taken worden toebedeeld aan gastvaders en weesvaders. De overheid zal voor deze instellingen een regeling opstellen.⁸³

De Utrechtse situatie is duidelijk een geheel andere. Ouderlingen zijn in het bijzonder in de steden nodig om de dienaren des Woords te helpen. Zij worden door de magistraat gekozen uit door de kerkenraad opgestelde dubbeltallen van ingeboren burgers der stad. In dorpen zijn gewoonlijk geen ouderlingen noch kerkenraden, tenzij de nood het vereist en er geschikte personen voorhanden zijn. Diakenen worden op gelijke wijze als de ouderlingen verkozen, behalve in de dorpen, waar de ambachtsheer⁸⁴ de diakenen kiest. Diakenen leggen ‘met open deuren’ verantwoording af aan de kerkenraad en de magistraat.⁸⁵ De magistraat kiest, uit een aantal voorgedragen personen, geschikte mensen om toezicht te houden op alle sociale instellingen en fondsen.⁸⁶

Het blijkt dat de taakomschrijving van de ambtsdragers in alle kerkordes grotendeels overeen komt. Er is verschil van mening over de vraag of de overheid zich moet bemoeien met de verkiezing van ouderlingen en diakenen. Met betrekking tot de ouderlingen wordt in de kerkelijke en de Zeeuwse en Groninger kerkordes eenzelfde standpunt ingenomen: dit is een puur kerkelijke aangelegenheid. Aangezien de diakenen vaak een taak hebben waarbij zij moeten samenwerken met de overheid, bieden alle kerkordes behalve die van 1586 en 1619 ruimte aan de overheid om invloed uit te oefenen op de verkiezing van deze diakenen. De Zeeuwse kerkorde

⁷⁹ KO Middelburg 1591, Art.XXI en XXII.

⁸⁰ KO 1591, Art.11-15.

⁸¹ KO Groningen Art.40 en 42.

⁸² Idem, Art.41 en 43-45.

⁸³ Idem, Art.46 en 47.

⁸⁴ Of een ander die daartoe gerechtigd is.

⁸⁵ Het betreft dus een openbare bijeenkomst, die door ieder die het wil kan worden bijgewoond.

⁸⁶ Zie de desbetreffende hoofdstukken van deze kerkorde.

streeft echter naar afschaffing van deze invloed, terwijl de Groninger en Utrechtse kerkordes de buitenkerkelijke taken aan anderen dan diakenen toebedelen. Deze ont koppeling van diaconale taken is niet overgenomen in de Dordtse Kerkorde.

4.3.4. Relatie kerk-overheid

In de Dordtse kerkorde is een artikel toegevoegd dat niet eerder in de kerkelijke kerkordes te vinden was; hierin wordt de taak van de overheid ten opzichte van de kerk en vice versa beschreven.⁸⁷ Er is geen gravamen bekend op grond waarvan dit artikel zou zijn geformuleerd. Toch is de gedachte die hierin wordt verwoord al langer in de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden te vinden. De taak van de kerk tegenover de overheid is in lijn met wat de Heidelbergse Catechismus leert in verband met het vijfde gebod⁸⁸ en de taak van de overheid richting de kerk in artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis.⁸⁹ De ontwikkeling in de richting van de formulering van dit artikel is al eerder ingezet. In 1578 wordt voor het eerst vermeld dat een beroepen predikant wordt aangemeld bij de overheid.⁹⁰ Daarna is zichtbaar dat de rol die de overheid in het kerkelijk leven speelt groter wordt.

⁸⁷ DKO Art.28: 'Ghelyck het Ampt der Christelijcke Overheden is, den H. Kerckendienst in alle manieren te bevorderen, den selven met haer exempel den onderdanen te recommanderen, ende den Predicanten, Ouderlingen ende Diaconen in alle voorvallende noot de handt te bieden, ende by hare goede ordeninge te beschermen; Alzoo zijn alle Predicanten, Ouderlinghen ende Diakonen schuldigh de gantsche Ghemeente vlijtelijck ende oprechtelick in te scherpen de ghehoorsaemheyte, liefde ende eerbiedinghe die sy den Magistraten schuldigh zijn: ende sullen alle Kerckelijcke persooenen met haer goet exempel in desen de Ghemeente voor gaen, ende door behoorlijck respect ende correspondentie, de gunst der Overheden tot de Kercken soecken te verwecken ende te behouden: ten eynde een yeder het zijne in des Heeren vreesse, aen weder zijden doende, alle achterdencken ende wantrouwen moghe werden voorghecomen, ende goede eendracht tot der Kercken welstandt onderhouden.' Rutgers is kort en krachtig van mening dat dit artikel niet thuis hoort in de kerkorde. Hij gaat ervan uit dat het is toegevoegd vanuit de hoop dat de overheid de kerkorde zou approuberen 'als de kerken iets toegaven', en dat op deze wijze gegarandeerd werd dat de overheid niet zou gaan heersen over de kerk. (Rutgers, *DKO*, 59). Jansen (*Verklaring*, 122v.) denkt aan een wederzijdse afbakening: de overheid staat niet boven de kerk, zoals in remonstrantse kring werd gepropageerd, noch de kerk boven de overheid, zoals in de rooms-katholieke theologie.

⁸⁸ Vraag en antwoord 104: 'Wat wil God in het vijfde gebod? Dat ik mijn vader en mijn moeder en allen die over mij gesteld zijn, alle eer, liefde en trouw bewijs en mij aan hun goede onderwijzing en tucht met gepaste gehoorzaamheid onderwerp en ook met hun tekortkomingen geduld heb, aangezien het God belieft ons door hen te regeren.'

⁸⁹ 'Wij geloven, dat onze goedertieren God, wegens de verdorvenheid van het menselijk geslacht, koningen, vorsten en overheden ingesteld heeft, omdat Hij wil dat de wereld geregeerd wordt door wetten en staatsregelingen, opdat de ongebondenheid van de mensen bedwongen wordt en alles in goede orde onder hen toegaat. Hiertoe heeft Hij de overheid het zwaard in handen gegeven tot bestraffing van de boze (Rom.13:4) en bescherming van de goede mensen. En hun taak is niet alleen acht te geven op de openbare orde en daarover te waken, maar ook de hand te houden aan de heilige kerkdienst, alle afgoderij en valse godsdienst te weren en uit te roeien, het rijk van de antichrist te vernietigen, de voortgang van het Koninkrijk van Jezus Christus te bevorderen en het Woord van het Evangelie overal te doen prediken, opdat God door ieder geëerd en gediend wordt, zoals Hij in zijn Woord gebiedt.

Voorts is ieder, van welke hoedanigheid, rang of stand hij moge zijn, verplicht zich aan de overheden te onderwerpen, belasting te betalen, hun eer en eerbied te bewijzen en hun gehoorzaam te zijn in alle dingen die niet in strijd zijn met Gods Woord, en voor hen te bidden, opdat de HERE hen wil besturen in al hun wegen en opdat wij een stil en gerust leven mogen leiden in alle godsvrucht en waardigheid (1 Tim.2:2). Hierom wijzen wij de Wederdoers en andere oproerige mensen af en in het algemeen allen die overheden en magistraten verwerpen en de rechtsorde omver willen werpen door het invoeren van gemeenschap van goederen en die de goede zeden, die God onder de mensen ingesteld heeft, verstoren.'

⁹⁰ Dordrecht 1578, Art.4.

De Gereformeerde Kerk zocht vanaf 1574 ook steeds meer de steun van die overheid en maakte er dankbaar gebruik van. De conclusie is dat dit artikel kan worden gezien als verwerking van de eed die in de andere kerkordes vanaf 1586 wordt gevraagd.

4.3.5. Conclusie

In de Dordtse Kerkorde stemmen de artikelen over de diensten overeen met de desbetreffende artikelen in de kerkorde van 1586. De rol van de overheid in het beroepen van dienaren des Woords is groter geworden, maar niet zo groot als in de Zeeuwse kerkorde en niet te vergelijken met de grote invloed die in de kerkordes van 1591 en 1612 aan de overheid wordt toegekend. Mogelijk is hier de matigende invloed van de Groninger kerkorde te zien. Een andere mogelijkheid is dat dit een reactie is op het Remonstrantisme. In het vervolg van deze studie wordt onderzocht of dit is aan te tonen. In plaats van de eedaflegging door dienaren des Woords ten overstaan van de magistraat is artikel 28 van de Dordtse Kerkorde gekomen, die een afzwakking is van de eis zoals in de kerkordes van 1591 en 1612 gesteld.

Met betrekking tot de doctoren en het onderwijs, zowel van theologische studenten als door schoolmeesters, volgen de opstellers van de Dordtse Kerkorde de kerkorde uit 1586. De Utrechtse bepaling omtrent het opvoeden tot goede en gezagsgetrouwe burgers komt deels terug in artikel 28 van de Dordtse Kerkorde. De verantwoordelijkheid voor (de inhoud van) het onderwijs blijft aan de kerk toebedeeld en niet aan de overheid; dit in tegenstelling tot wat in de van overheidswege opgestelde kerkordes is bepaald.

De Dordtse artikelen betreffende ouderlingen en diakenen stemmen geheel overeen met die uit 1586 en de Zeeuwse bepalingen. In de Groninger kerkorde wordt uitgegaan van hetzelfde kerkelijke principe. De Zeeuwse wens om de invloed van de overheid bij de verkiezing van diakenen voor algemene instellingen terug te dringen heeft geen gevolg gekregen in de Dordtse Kerkorde. Evenmin is de verkiezing van ouderlingen en diakenen gewijzigd in de lijn van de kerkorde van 1591, waarbij zij verkozen worden door een *senatus ecclesiasticus*, bestaande uit kerkelijke en overheidspersonen. De Utrechtse kerkorde, waarin het belang van ouderlingen in het algemeen niet erkend lijkt te worden, heeft geen enkele merkbare invloed gehad op de formuleringen uit 1619 in verband met de ouderlingen en diakenen.

Met betrekking tot de diensten is er sprake van weinig wijzigingen ten opzichte van de kerkorde van 1586. Van invloed van de andere kerkordes die tot 1619 geldig waren, is weinig te merken.

Onderwerp in DKO	's-Gr. 1586	M. 1591	KO 1591	Gr. 1595	Utr. 1612
Percentage bij deze kerkorde betrokkenen	80%	15%	40%	15%	8%
Dienaren des Woords (Art.2-17)	+	+	-	+/-	-
Doctoren en onderwijs (Art.18-21)	*	+	-	-	-
Ouderlingen en diakenen (Art.22-27)	*	+	+/-	+	-
Relatie kerk-overheid (Art.28)					

Tabel I.ii: De inhoud van de Dordtse Kerkorde, vergeleken met de inhoud van andere kerkordes

4.4. VAN DE KERKELIJKE SAMENKOMSTEN

Het inleidende artikel van het hoofdstuk over de kerkelijke vergaderingen,⁹¹ waarin deze vier vergaderingen – kerkenraad, classis, particuliere en nationale of generale synode – worden genoemd, komt voor de eerste keer voor in de bepalingen van 1578 en is overgenomen in de kerkordes van 1581 en 1586. In de Acta van de synode van Emden 1571 worden deze vier kerkelijke vergaderingen reeds vermeld. De Zeeuwse kerkorde heeft dezelfde formulering als de kerkordes van 1586 en 1619. In de kerkorde van 1591 worden de drie kerkelijke vergaderingen die in haar ressort zullen worden gehouden genoemd: kerkenraad, classis en provinciale synode.⁹² Gezien het regionale karakter van deze kerkorde enerzijds, en de terughoudendheid van de Staten van Holland met betrekking tot het uitschrijven van een nationale synode anderzijds, is het begrijpelijk dat deze nationale synode niet wordt genoemd. Opmerkelijk is dat niet uit deze kerkorde is af te leiden dat in deze provincie twee particuliere synodes waren, van Noord- en van Zuid-Holland.⁹³ De Groninger kerkorde mist een inleidend artikel over de kerkelijke samenkomsten; de Utrechtse kerkorde eveneens.

In de Dordtse Kerkorde volgen na het inleidende artikel bepalingen die handelen over de gang van zaken op kerkelijke vergaderingen.⁹⁴ Deze artikelen zijn woordelijk gelijk aan de bepalingen uit 1586.

⁹¹ DKO Art.29: Vierderley Kerckelijcke t'samen-comsten sullen onderhouden worden, de Kercken-Raet, de Classicale verghaderinghen, de particuliere Synodus, ende de Generale ofte Nationale.

⁹² KO 1591, Art.28.

⁹³ Zie hiervoor Reitsma en Van Veen, *Acta*. In de kerkorde van 1591 wordt geen aandacht besteed aan dit kerkelijke 'tussenniveau'.

⁹⁴ DKO Art.30-36. Art.30 (op kerkelijke vergaderingen worden alleen kerkelijke zaken behandeld en dit moet op kerkelijke wijze gebeuren; een meerdere vergadering behandelt niets dat een mindere vergadering kan afhandelen, maar juist die zaken die tot de kerken van de meerdere vergadering behoren) is in vrijwel gelijke bewoordingen aanwezig in de kerkelijke kerkordes vanaf 1574; voor de artikelen 31 (het recht van beroep op een meerdere vergadering en de werkwijze hierbij) en 33 (afgevaardigden naar een meerdere vergadering nemen een ondertekende credentiebrief mee) is dat vanaf 1578 het geval. De artikelen 32 (kerkelijke vergaderingen worden met gebed geopend en met dankzegging besloten) en 36 ('t' selfde seggen heeft de Classis, over den Kercken-Raedt, t'welck de particuliere Synode heeft over de Classe, ende de Generale Synode over de particuliere') zijn ongewijzigd overgenomen sedert 1581. De artikelen 34 en 35 (verkiezing en taak van praeses en scriba van de kerkelijke vergaderingen) staan inhoudelijk ongewijzigd vanaf 1578 in deze kerkordes, terwijl het principe al in de Acta van Emden 1571 te vinden is.

De Zeeuwse kerkorde heeft dezelfde artikelen in vrijwel gelijklopende bewoordingen. Opvallend is dat wordt gesproken over ‘voorsz. tweederley Vergaderingen oft t’samencompsten’ en ‘deze tweederley t’samencompsten’,⁹⁵ terwijl in artikel XXV naast de kerkenraad drie kerkelijke vergaderingen worden genoemd. In de praktijk is de ‘Generale of Nationale’ Synode uit artikel XXV buiten beeld geraakt. In de Staatse Kerkorde uit 1591 worden vrijwel alle noties genoemd die ook in de kerkordes van 1586 en 1619 voorkomen,⁹⁶ terwijl deze in de Groninger kerkorde verspreid over andere artikelen te vinden zijn.⁹⁷ Opnieuw getuigt de Utrechtse kerkorde van een geheel eigen visie.⁹⁸

4.4.1. De kerkenraad

Volgens de Dordtse kerkorde zal er in alle kerken een kerkenraad zijn, die wekelijks vergadert. Waar nog geen kerkenraad is,⁹⁹ neemt de classis de taken waar. Deze adviseert bij het opnieuw¹⁰⁰ of voor het eerst installeren van een kerkenraad. Diakenen mogen deel uitmaken van kleine kerkenraden. In ieder geval vergaderen ook zij wekelijks en wel op kerkelijke wijze. De magistraat kan een of twee van haar leden naar de kerkenraad afvaardigen, op voorwaarde dat dezen lidmaat van de gereformeerde kerk ter plaatse zijn.¹⁰¹ Deze bepalingen zijn letterlijk gelijk aan die van 1586; naar de inhoud staan zij, met uitzondering van die over de magistraat, al vanaf 1571 in de kerkelijke kerkordes.

In de Zeeuwse kerkorde staan dezelfde artikelen,¹⁰² uitgezonderd de bepaling over het eventueel afzonderlijk en op kerkelijke wijze vergaderen van de diakenen. Aangezien deze kerkorde de nadruk legt op de kerkelijke functie van de diakenen is deze bepaling ook minder nodig. Aan het artikel over het installeren van een kerkenraad wordt toegevoegd dat in bijzondere omstandigheden ‘eenige notabelen, soo wel van de Magistraet als andere, wesende t’samen Lidtmaten der Gemeeynte’, hierbij moeten worden betrokken. Op deze wijze worden overheidsclaims geen onnodige strijdpunten.

De Staatse kerkorde uit 1591 telt slechts één artikel over de kerkenraad. Ook hier kunnen diakenen deel uitmaken van kleine kerkenraden en staat het de overheid vrij

⁹⁵ Middelburg 1591, Art.XXX en XXXI.

⁹⁶ De bepalingen over de praeses en de scriba en het gebed bij aanvang en sluiting van de vergaderingen ontbreken. De Leidse theologische doctores zijn aanwezig op de vergadering van de Provinciale Synode. Dit is de enige plaats waar de doctores in deze kerkorde worden genoemd.

⁹⁷ Het recht van beroep is in de Groninger kerkorde niet verwoord.

⁹⁸ In het hoofdstuk over de kerkelijke vergaderingen wordt wel vermeld dat door een dergelijke vergadering alleen kerkelijke zaken mogen worden behandeld (Art.IV van dit hoofdstuk). Het gebed wordt in enkele artikelen genoemd. Het recht van beroep ontbreekt.

⁹⁹ Dat kon het geval zijn wanneer (een deel van) een rooms-katholieke gemeenschap overging naar de Gereformeerde Kerk. In dat geval waren er nog geen ouderlingen, maar hoogstens een mee-overgegangene pastoor; De Gier, *DKO*, 89.

¹⁰⁰ Hierbij kan worden gedacht aan de situatie waarbij door vervolging in het verleden een kerkelijke gemeenschap is verdwenen.

¹⁰¹ *DKO*, resp. de Art.37, 39, 38 en 40.

¹⁰² Middelburg 1591, Art.XXXIII-XXXV.

om iemand naar deze vergaderingen af te vaardigen, om toezicht te houden en te adviseren, om te voorkomen dat er ‘ergernissen’ in de gemeente ontstaan of deze weg te nemen.¹⁰³

In de Groninger kerkorde staan geen aparte bepalingen met betrekking tot de kerkenraden; alleen de drie ambten die in ‘ider welbestelde kercke’ een plaats hebben worden genoemd.¹⁰⁴ Blijkbaar wordt ervan uitgegaan dat de taak van de kerkenraad genoegzaam bekend is en uit de andere artikelen kan worden afgeleid.

In Utrecht is de situatie geheel anders. Daar zal, zo wordt in het desbetreffende hoofdstuk gezegd, elke stad een kerkenraad hebben, ‘bestaende uyt de Herders ofte Leeraers ende d’Ouderlinghen’. Zoals al eerder vermeld is het niet gebruikelijk dat er op het platteland kerkenraden zijn. Indien gewenst mogen recent afgetreden ouderlingen en de diakenen voor de kerkenraadsvergaderingen worden uitgenodigd. Ook hier mag de magistraat één of twee van haar leden, ‘doende openbare professie vande Gereformeerde Religie’ afvaardigen, om te adviseren en mee te helpen besluiten. De pastoor,¹⁰⁵ leraar of predikant opent en sluit de vergadering met gebed en leidt de vergadering.

Samenvattend blijkt dat in de kerkelijke kerkordes opnieuw eenzelfde lijn wordt vastgehouden, nu met betrekking tot de kerkenraden. In Zeeland wordt een kleine opening aan de overheid geboden met betrekking tot het instellen van kerkenraden, hoewel wordt benadrukt dat diakenen kerkelijk gebonden zijn en niet in overheidsdienst werken. In de kerkordes van 1591 en 1612 is op de kerkenraadsvergaderingen een royale plaats voor de overheid ingeruimd. In Utrecht lijkt het ambt vrijwel beperkt te worden tot dat van predikant.

4.4.2. *De classis*

De artikelen 41-46 van de Dordtse Kerkorde handelen over de classis, waarin enkele genabuurde kerken samenkomen en waarheen zij ieder een dienaar des Woords en een ouderling afvaardigen. Niet-afgevaardigde predikanten hebben een ‘keurstem’, wanneer het niet hun persoon of kerk betreft. Men houdt onderlinge censuur, benoemt kerkvisitatoren en zorgt voor vastlegging van de Acta. De eerste drie artikelen zijn letterlijk gelijk aan de bepalingen uit 1581 en 1586, waarbij opnieuw de lijn die in Emden werd ingezet is uitgewerkt. De artikelen 45 en 46, over het opstellen van de Acta en over instructies die niet voor een tweede maal mogen worden ingediend, stammen al uit 1578.¹⁰⁶ Artikel 44, over de kerkvisitatie, werkt de mogelijkheid uit

¹⁰³ KO 1591, Art.29.

¹⁰⁴ Groninger kerkorde, Art.25.

¹⁰⁵ De onbevangen manier waarop de Utrechtse kerkorde over pastoors in actieve dienst spreekt, suggereert dat de protestantse reformatie in Utrecht in 1612 nog niet algemeen was en niet-gereformeerde geestelijken toegang hadden tot kerkelijke vergaderingen. Het is echter ook mogelijk dat de oude benaming in gebruik bleef voor protestantse geestelijken. Om hierover uitsluitel te geven moet nader onderzoek worden gedaan naar de plaatstelijke omstandigheden in de provincie Utrecht.

¹⁰⁶ De Acta en instructies waren handgeschreven en werden voorgelezen. Dat betekent dat niet iedere afgevaardigde er vrijelijk over kon beschikken. Het archiveren werd daardoor extra belangrijk.

die voor het eerst, naar buitenlands voorbeeld, werd gegeven in artikel 40 van de kerkorde uit 1586 en maakt deze tot voorschrift.

De Zeeuwse kerkorde stemt qua bepalingen betreffende de classis grotendeels overeen met die van 1586.¹⁰⁷ In de Staatse kerkorde van 1591 wordt verordend¹⁰⁸ dat vier maal per jaar de classes worden samengeroepen door de magistraten van de steden waar deze vergaderingen worden gehouden. Iedere stad vaardigt ten minste één predikant en een ouderling af, de dorpen zenden hun predikant en ook de magistraat mag afgevaardigden zenden. In de Groninger kerkorde wordt de classis behandeld in verband met de kerkelijke examens.¹⁰⁹ Het gezelschap van kerkvisitatoren bestaat uit twee predikanten, een ouderling en een 'eerbaer, vroom godtfruchtich man, de een lidmaet der gemeente is, van de overhey...erwelet.'¹¹⁰ In de Utrechtse kerkorde wordt de noodzaak tot archiveren genoemd;¹¹¹ een classicale vergadering is in een kleine provincie als Utrecht echter niet nodig en is er ook nooit gehouden.¹¹² Wel is er een vorm van visitatie, in ieder geval op het platteland.¹¹³

De artikelen betreffende de classis overziende kan worden geconstateerd dat er in de van overheidswege opgestelde kerkordes minder aandacht is voor de classis dan in de kerkelijke kerkordes. Een verklaring kan zijn dat de classis een typisch kerkelijk verschijnsel is, dat aan het einde van de 16^e en het begin van de 17^e eeuw nog betrekkelijk nieuw was.¹¹⁴ Belangrijker echter is dat de Nederlandse overheid tot de tijd van de Bataafse Republiek geen bestuurslaag tussen de plaatselijke en de provinciale overheden kende, waardoor er op overheidsniveau geen overeenkomstige bestuursvorm was.

4.4.3. *De particuliere en nationale synode*

Ieder jaar komen vier of vijf classes bijeen in een particuliere synode; iedere classis vaardigt twee dienaren des Woords en twee ouderlingen af; zo bepaalt de Dordtse Kerkorde.¹¹⁵ Het staat deze synodes vrij om met genabuurde synodes correspondentie te onderhouden.¹¹⁶ De synodes stellen deputaten aan voor het uitvoeren van diverse werkzaamheden en het contact met de Hoge Overheid en de diverse classes.¹¹⁷ Minstens eens in de drie jaren zal een nationale synode worden gehouden, waarnaar

¹⁰⁷ Middelburg 1591, Art.XXXVI-XLI. De classicale indeling wordt geconcretiseerd. Ook hier wordt de mogelijkheid – maar niet meer dan dat – van kerkvisitatie gegeven.

¹⁰⁸ KO 1591, Art.30.

¹⁰⁹ Groninger Kerkorde, Art.7-10. De classicale indeling van de provincie wordt gegeven. De verkiezing van de praeses en diens taak, inclusief de opening met gebed, worden geregeld.

¹¹⁰ Idem, Art.51.

¹¹¹ KO 1612, Het hoofdstuk over de kerkelijke vergaderingen, Art.V.

¹¹² Idem, Art.VI. In plaats van een classicale vergadering te houden zullen de predikanten, zoals reeds geruime tijd gebeurt, maandelijks te Utrecht bijeenkomen.

¹¹³ Idem, het hoofdstuk over de kerkelijke discipline, Art.XIV en XV.

¹¹⁴ Zie: Van den Broeke, *Classis*.

¹¹⁵ DKO Art.47.

¹¹⁶ DKO Art.48. Op deze wijze wordt een noodoplossing gegeven in de situatie waarin de overheid geen toestemming geeft voor het houden van een Nationale of Generale Synode.

¹¹⁷ DKO Art.49.

iedere synode, ook de Waalse, twee dienaren des Woords en twee ouderlingen afvaardigt. De overheid wordt hiervan in kennis gesteld en is in de gelegenheid om te adviseren bij de organisatie.¹¹⁸ Waalse en Nederlandstalige kerken houden afzonderlijke kerkenraads-, classis- en particuliere synodevergaderingen; op stedelijk niveau vergaderen zij maandelijks gezamenlijk om elkaar zoveel mogelijk bij te staan.¹¹⁹

Diverse artikelen¹²⁰ zijn volledig gelijk aan die uit 1581 en 1586. Het principe van een algemene synode werd al in 1571 in Emden in praktijk gebracht en vastgelegd, terwijl de tweetaligheid der gemeentes ook toen al een gegeven was. Met het artikel over de onderlinge correspondentie wordt artikel 43 van de Acta van Emden nieuw leven ingeblazen. Deze mogelijkheid is niet te vinden in de kerkorde van 1586, al wil dat niet zeggen dat er geen contact tussen de diverse synodes was. Door het vastleggen van de mogelijkheid wordt deze zo nodig onder de aandacht van de kerken gebracht. Het artikel¹²¹ over de deputaten synodi is nieuw. Hiermee krijgt een particuliere synode een semipermanent orgaan, zoals ook gebeurt door de aanstelling van kerkvisitatoren. ‘Semipermanent orgaan’ is een anachronistische term, die echter wel de lading dekt. Deputaten vervullen slechts de hen opgedragen taken, voor de duur van het uitvoeren van die taken. Deze opdracht is verstrekt door een vergadering die is gesloten, terwijl het uitvoeren van de taken doorgaat tot deze zijn afgerond en verantwoording is afgelegd aan een volgende vergadering.

De bepalingen met betrekking tot de synode wijken in de Zeeuwse kerkorde sterk af van die van 1586. De ‘Synode Provinciael’ komt bijeen ‘wanneer eenen hoogdringenden noot voorvalt’, met voorgaande autorisatie van de Heren Staten van Zeeland.¹²² Indien er een nationale synode wordt bijeengeroepen, zullen twee dienaren des Woords en twee ouderlingen door de provinciale synode worden afgevaardigd.¹²³ In Zeeland waren diverse Waalse gemeentes; het artikel over de twee soorten kerkenraden, classes en particuliere synodes is daarom opgenomen, maar vreemd genoeg niet het artikel over het maandelijks onderlinge contact.¹²⁴

In de kerkorde uit 1591 wordt heel precies aangegeven wanneer, waar¹²⁵ en hoe de jaarlijkse provinciale synode moet worden gehouden,¹²⁶ ‘ten opsien ende overstaen van alsulcke Ghedeputeerde, als wy uyt de Collegie van Rade ofte andere comitteren sullen, om aldaer te assisteren, ende toesicht te draghen dat alle saecken met goede ordre werde ghehandelt.’ De afgevaardigden hebben zwijgplicht, maar afgevaardigden van de magistraat mogen wel aan hun college rapporteren over dat

¹¹⁸ DKO Art.50.

¹¹⁹ DKO Art.51 en 52.

¹²⁰ DKO Art.47, 50 en 51. Art.52 kwam eveneens al voor in de kerkorde van 1586.

¹²¹ DKO Art.49.

¹²² Middelburg 1591, Art.XLII.

¹²³ Idem, Art.XLIII. De bewoording wekt de indruk dat het niet vanzelfsprekend is dat een dergelijke synode wordt samengeroepen.

¹²⁴ Idem, Art.XLIII.

¹²⁵ De Provinciale Synode van Holland en West-Friesland zal worden gehouden op de tweede woensdag na Pinksteren, te 's-Gravenhage (KO 1591, Art.31). Er is in deze bepaling niets te merken van het bestaan van twee particuliere synodes.

¹²⁶ KO 1591, Art.31-33.

wat naar hun mening de overheid aangaat. Er is een mogelijkheid van beroep op de synode. Wat op de provinciale synode wordt besloten, wordt voor vast en bondig gehouden, tot het door een (volgende) provinciale of nationale synode wordt veranderd. Dit laatste is interessant, omdat enerzijds de mogelijkheid dat er een nationale synode wordt gehouden niet wordt uitgesloten, maar anderzijds de provinciale synode de rechten van de nationale overneemt.

In Groningen zal jaarlijks op de maandag na Pasen¹²⁷ een synode worden gehouden; iedere classis zal twee predikanten en een ouderling afvaardigen.¹²⁸ Drie weken voor de synode laten de classes elkaar weten welke onderwerpen of gravamina zij willen bespreken, opdat er tevoren overleg in de classes kan plaatsvinden. Alle predikanten die aanwezig zijn moeten de genomen besluiten ondertekenen. De synode wordt bij toerbeurt in de verschillende classes gehouden. Alle classes hebben een boek met de synodale acta en een dito met de belangrijke classicale gebeurtenissen, dit laatste met het oog op het nageslacht.¹²⁹ Hiermee heeft Groningen een specifieke, efficiënte en afwijkende regelgeving voor het houden van de provinciale synode. Er wordt niet gesproken over een nationale synode.

Ook Utrecht heeft eigen regelgeving.¹³⁰ Daar is, in plaats van te houden classisvergaderingen, maandelijks in de stad Utrecht een bijeenkomst van predikanten die als synode wordt aangemerkt.¹³¹ Wanneer het nodig is kan er, op verzoek van de gecommitteerden van de synode en met redenen omkleed, een ‘echte’ provinciale synode bijeen worden geroepen. De gedeputeerden van de Staten zullen beslissen over het samenroepen en de aangedragen agendapunten. Mocht een dergelijke synode worden uitgeschreven, dan zijn alle pastoors en predikanten verplicht te verschijnen; ieder heeft een stem. Ook de gecommitteerden van de Staten – die belijdend lid van de Gereformeerde Kerk moeten zijn – zijn aanwezig en leiden de vergadering. Uit de geestelijken wordt iemand gekozen om het gebed en de inleiding van de onderwerpen te verzorgen¹³² en er worden twee preken gehouden. Deputaten synodi handelen de lopende zaken af. In het hoofdstuk over de Discipline wordt geschreven over een soort kerkvisitatoren, hier genaamd gecommitteerden.¹³³

Er kan worden geconcludeerd dat de Staatse kerkordes ruime aandacht besteden aan de synode die in het desbetreffende ressort zal samenkomen. Ook de Dordtse Kerkerde en haar voorlopers doen dat; de Zeeuwse kerkerde is hierin terughoudend.

¹²⁷ Dit is dus de tweede Paasdag. Hieruit kan worden geconcludeerd dat in Groningen deze dag niet als kerkelijke feestdag wordt gezien. Wanneer dat wel het geval zou zijn, zouden de afgevaardigden immers kerkdiensten moeten verzuimen en een ‘zondagsreis’ moeten ondernemen om de synode te bezoeken.

¹²⁸ De afgevaardigden zijn met de meeste stemmen door de classis verkozen en van credentiebrieven voorzien. Andere predikanten en ouderlingen zijn welkom op de vergadering, maar hebben er geen stem.

¹²⁹ Groninger Kerkerde, Art.18-24.

¹³⁰ KO 1612, het desbetreffende hoofdstuk, Art.VI-XVII.

¹³¹ Uit de formulering wordt duidelijk dat het gaat om een select gezelschap, door de Staten van Utrecht aangewezen. Ook gedeputeerden van de Staten zijn hierbij aanwezig.

¹³² Er worden ook een scriba en assessor verkozen.

¹³³ KO 1612, het genoemde hoofdstuk, Art.XV.

4.4.4. Conclusie

De Dordtse Kerkorde sluit met de artikelen betreffende de kerkelijke vergaderingen grotendeels aan bij de kerkorde van 1586 en zet daarmee de lijn voort die principieel in Emden is uitgezet. Ook in de andere kerkordes worden als kerkelijke vergaderingen de kerkenraad, classis en (particuliere, provinciale en eventueel nationale of generale) synode genoemd. Het recht op beroep bij een meerdere vergadering, kenmerkend aanwezig in de kerkelijke kerkordes vanaf 1578, ontbreekt in de Groninger en Utrechtse kerkorde. In de Dordtse Kerkorde is dit recht gehandhaafd.

Artikel 37 geeft de mogelijkheid aan de magistraat om afgevaardigden, die wel belijdend lid van de Gereformeerde Kerk dienen te zijn, naar de kerkenraadsvergaderingen te zenden. Toch is de verdergaande weg van overheidsbemoediging, zoals te vinden in de kerkordes uit 1591 en 1612, en in mindere mate in de Zeeuwse kerkorde, niet ingeslagen. De overheid wordt met betrekking tot de classis en de particuliere synode niet eens genoemd in de Dordtse Kerkorde, al is haar invloed via de kerkenraadsvergaderingen mogelijk.

Het verdient de aandacht dat de kerkvisitatie tot voorschrift is verheven, terwijl die eerst werd afgewezen en pas vanaf 1586 (niet meer dan) een mogelijkheid was.¹³⁴ In de Dordtse Kerkorde is het in Emden bepaalde contact tussen particuliere synodes, dat in geen andere kerkorde wordt genoemd, als mogelijkheid vastgelegd. Hieruit spreekt twijfel aan de concretisering van de bepaling dat de nationale synode in ieder geval eens per drie jaar zal samenkomen.

Met het aanstellen van deputaten synodi en kerkvisitatoren, die niet worden genoemd in de kerkordes van 1591 en 1595, krijgen de particuliere synodes een semipermanent karakter.

In verband met de kerkelijke vergaderingen gaan de Groninger en Utrechtse kerkordes ieder een eigen weg: de eerste heeft sterk kerkelijke trekken, in de tweede is geen blijk van besef van het nut van uitgesproken kerkelijke vergaderingen. De belangstelling die in de Staatse kerkordes voor de classis doorklinkt is niet groot, in tegenstelling tot de belangstelling voor de provinciale synode.

Onderwerp in DKO	's-Gr. 1586	M. 1591	KO 1591	Gr. 1595	Utr. 1612
Percentage bij deze kerkorde betrokkenen	80%	15%	40%	15%	8%
Kerkelijke vergaderingen algemeen (Art.29-36)	*	*	+	+/-	-
Kerkenraden (Art.37-40)	*	*	+		-
Classes (Art.41-46)	+	+	+/-	-	-
(Particuliere) synodes (Art.47-52)	+	-	+/-	-	-

Tabel 1.iii: De inhoud van de Dordtse Kerkorde, vergeleken met de inhoud van andere kerkordes

¹³⁴ Ook de Zeeuwse kerkorde kent de kerkvisitatie als een mogelijkheid.

4.5. VAN DE LEER, SACRAMENTEN EN ANDERE CEREMONIËN

4.5.1. De Leer

Dit hoofdstuk begint met de ondertekening van de Nederlandse Geloofsbelijdenis door de dienaren des Woords en de Professoren.¹³⁵ Schoolmeesters moeten dezelfde belijdenis of de Heidelbergse Catechismus onderschrijven.¹³⁶ Geen lid van de Gereformeerde Kerk mag een godsdienstig geschrift uitgeven zonder kerkelijke goedkeuring.¹³⁷ De artikelen zijn vrijwel letterlijk overgenomen uit de kerkorde van 1586.¹³⁸ De eerste twee van deze artikelen zijn cruciaal in de gereformeerde kerkordelijke regelingen vanaf Emden.

In de Zeeuwse kerkorde is de groep mensen die de belijdenis moet ondertekenen uitgebreid met niet-theologische hoogleraren en rectoren van de ‘publieke Scholen’. De particuliere synode heeft een cruciale rol in de boekcensuur.¹³⁹

In de kerkorde uit 1591 staat een uitgebreid artikel tegen het drukken van boeken die Godslasterlijk zijn, beroering in kerk of maatschappij brengen, openbare ergernis geven of strijden tegen de eerbaarheid. Ook liederen en schilderijen vallen onder de censuur.¹⁴⁰ Daarom moeten te allen tijde schrijver, drukker en plaats en jaar van uitgave worden vermeld.¹⁴¹ Theologische boeken moeten eerst worden goedgekeurd door een, door de overheid ingestelde, commissie.

Voor de Groninger kerkorde is dezelfde insteek gekozen, hoewel de taak van beoordelen aan de classis is toebedeeld,¹⁴² terwijl in de Utrechtse kerkorde het advies van synodale gecommiteerden en consent van de overheidsgedeputeerden wordt voorgeschreven.¹⁴³ Daarnaast wordt in Utrecht verordend dat predikanten zich moeten houden aan ‘Godes uyt-gedruckte Woordt’ en de gereformeerde leer, al mogen ze onderling op broederlijke wijze spreken over de actuele geschilpunten.¹⁴⁴

Concluderend kan worden gesteld dat zowel in de kerkelijke kerkordes als in de Zeeuwse en Groninger kerkorde wordt gehecht aan de ondertekening van de belijdenis. De boekcensuur kan op algemene instemming rekenen, al zijn de bepalingen en de censoren per kerkorde verschillend. In diverse gewesten ondersteunt de overheid van harte de kerkelijke censuur en breidt deze zelfs uit.

¹³⁵ In ieder geval de professoren in de theologie, maar het past de andere hoogleraren om de belijdenis te ondertekenen. DKO Art.53.

¹³⁶ DKO Art.54.

¹³⁷ DKO Art.55.

¹³⁸ Het enige verschil is de grotere rol van de classis i.v.m. de boekcensuur in DKO Art.55.

¹³⁹ Middelburg 1591, Art.XLV.

¹⁴⁰ KO 1591, Art.40. Dit klinkt als een recent afgeschafte artikel uit het Burgerlijk Wetboek.

¹⁴¹ Deze bepaling tegen anoniem publiceren kan een remmende werking hebben wegens het grotere risico op repercurssies.

¹⁴² Groninger Kerkorde, Art.71.

¹⁴³ KO 1612, het hoofdstuk over de kerkelijke discipline, Art.XVI.

¹⁴⁴ Idem, Art.XVII.

4.5.2. De Sacramenten

4.5.2.a. De Doop

De artikelen 56-60 van de Dordtse Kerkorde handelen over de Doop¹⁴⁵ en de inschrijving in een doopregister. Deze bepalingen zijn woordelijk gelijk aan die uit de kerkordes van 1581 en 1586 en gaan terug op bepalingen uit 1574. Het enige verschil is dat de kerkorde uit 1619 extra woorden en daarnaast een artikel wijdt aan de Doop van volwassenen.¹⁴⁶ Dit kan het gevolg zijn van het regelmatig overkomen van mensen die niet als kind waren gedoopt, bijvoorbeeld omdat hun ouders Dopers of geloofsvluchtelingen waren. In ieder geval werd het noodzakelijk geacht om vast te leggen dat het ontvangen van de Doop als volwassene inhoudt dat men deelneemt aan het Avondmaal.¹⁴⁷

De Zeeuwse kerkorde stemt weer overeen met die uit 1586.¹⁴⁸ Ook de bepalingen uit de Staatse kerkorde van 1591 liggen in de lijn van de kerkorde uit 1586.¹⁴⁹ In de Groninger kerkorde wordt verwezen naar de kerkorde van 1586,¹⁵⁰ met de toevoeging dat de ouders daags voor de Doop de naam en geboortedag van de dopeling, en het al dan niet echtelijk geboren zijn, moeten doorgeven voor optekening in het doopregister.¹⁵¹ De Utrechtse kerkorde volgt dezelfde hoofdlijn, waarbij de mogelijkheid wordt genoemd dat een ernstig ziek kind thuis wordt gedoopt; hierbij moet onderricht aan de ouders worden nagestreefd en het formulier worden gebruikt.

4.5.2.b. Het Avondmaal

Met betrekking tot het Avondmaal wordt in de Dordtse Kerkorde¹⁵² bepaald dat alleen belijdende leden uit de eigen gemeente, of belijdende leden uit een andere gemeente die een positief attest hebben, worden toegelaten. Het Avondmaal wordt zo mogelijk eens per twee maanden bediend, waarbij het ‘stichtelijk’¹⁵³ is om dit op de (eerste) Paas-, Pinkster- en Kerstdag te vieren.¹⁵⁴ Dit gebeurt in de eredienst en met gebruikmaking van het formulier. Er is plaatselijk ruimte voor eigen gewoontes, op voorwaarde dat de Bijbelse voorschriften worden gehouden, geen ruimte wordt geboden aan bijgeloof en er een officiële kerkenraad is. Deze bepalingen komen weer geheel overeen met die uit 1586 en grotendeels met die van eerdere kerkordes. De voorkeur voor Avondmaalsviering op de kerkelijke feestdagen is een relatieve nieuwigheid. In eerste instantie waren de kerken terughoudend in het vieren van deze

¹⁴⁵ Het betreft de Doop van zowel kinderen als volwassenen. Deze moet in principe in een eredienst plaatsvinden, altijd met gebruik van het doopformulier. Bij de Doop van kinderen kunnen doopgetuigen worden toegelaten.

¹⁴⁶ De term was in die tijd ‘bejaarden’. De Gier, *DKO*, 121, stelt dat dit vanaf de leeftijd van 15 jaar, de ‘jaren des onderscheids’, is.

¹⁴⁷ *DKO* Art.59.

¹⁴⁸ Middelburg 1591, Art.XLVII-L. Er wordt dus niet gesproken over de Doop aan volwassenen.

¹⁴⁹ *KO* 1591, Art.16-18. Het gebruik van een doopformulier wordt niet voorgeschreven, maar de doopvragen zijn letterlijk uit dit formulier overgenomen.

¹⁵⁰ ‘de forme unde ordenunge, de (sic!) in den Nederlandschen kercken ordenunge beschreven is’.

¹⁵¹ Groninger Kerkorde, Art.37 en 38.

¹⁵² *DKO* Art.61-63.

¹⁵³ Dit is de formulering die de desbetreffende bepaling gebruikt.

¹⁵⁴ Dit was een oud rooms-katholiek gebruik.

dagen; zij wilden alleen de zondag onderhouden en geen ruimte geven voor ‘eigenwillige godsdienst’.¹⁵⁵

De Zeeuwse kerkorde sluit aan bij die van 1586, waarbij eenheid van vorm wordt aanbevolen.¹⁵⁶

In de Staatse kerkorde van 1591 wordt bepaald dat mensen die nog geen 18 jaar oud zijn, of minder dan twee jaar in een bepaalde plaats wonen, eerst onderricht van de predikant moeten ontvangen voor zij aan het Avondmaal aangaan. Voor toelating is het voldoende dat zij, samen met de andere gemeenteleden, in de voorbereidingsdienst hun geloof belijden ‘by monde van de Kercken-Dienaers’.¹⁵⁷ Afhouding van het Avondmaal mag alleen wegens het niet gevolgd hebben van dit onderwijs of een openbare zonde.

In de Groninger kerkorde ligt de nadruk op de persoonlijke openbare geloofsbelijdenis en een zuivere levenswandel, alvorens men aan het Avondmaal mag gaan. Aanbevolen wordt dat de gemeenteleden voor de Avondmaalsviering (opnieuw) openlijk hun geloof belijden en beloven zich te onderwerpen aan het kerkelijke opzicht.¹⁵⁸ De maand voor de viering is een maand van voorbereiding.¹⁵⁹ In het notulenboek van de kerkenraad worden ook de namen van alle communicanten geschreven.¹⁶⁰

In Utrecht wordt opnieuw een eigen koers uitgezet. Het Avondmaal moet in de steden viermaal per jaar worden gevierd; in de dorpen minstens tweemaal.¹⁶¹ Er wordt geen reden voor dit verschil gegeven.¹⁶² De andere kerkordes bepalen dat alleen Avondmaal mag worden gevierd wanneer ergens een kerkenraad is geïnstalleerd. Dit was in de meeste dorpen in Utrecht niet het geval en wordt door deze kerkorde ook niet gepropageerd. De Utrechtse toehoorders worden ernstig uitgenodigd om het Avondmaal te vieren en zichzelf te beproeven. Wie voor het eerst wil aangaan moet zich tevoren door zijn eigen predikant laten onderwijzen; daarna volgt toelating op een persoonlijke ‘verclaringhe ...van sijne meninghe.’ Wie van elders komt en het Avondmaal wil meevieren dient een verklaring van zijn predikant of pastoor te overleggen.¹⁶³

Aangezien de viering van Doop en Avondmaal wezenlijk is voor een Gereformeerde Kerk is de inhoudelijke overeenstemming hierover groot. De Utrechtse kerkorde, en in mindere mate de kerkorde van 1591, valt uit de toon door de grotere vrijheid en minder belijdende bepalingen.

¹⁵⁵ Zie Art.53 van de Kerkorde van Dordrecht 1574.

¹⁵⁶ Middelburg 1591, Art.LI-LIII. Het Avondmaal wordt eens per twee of drie maanden gevierd.

¹⁵⁷ Dit betekent passieve instemming met de belijdenis.

¹⁵⁸ Groninger Kerkorde, Art.35-37. Gemeenteleden die uit Emden afkomstig zijn worden opgeroepen om de daar geldende gewoonte voort te zetten: de openlijke geloofsbelijdenis voor de Avondmaalsviering. Hier klinken de (goede) ervaringen van de opstellers van deze kerkorde in de vluchtelingengemeente van Emden door.

¹⁵⁹ Idem, Art.31.

¹⁶⁰ Idem, Art.32.

¹⁶¹ In de steden tijdens het Kerstfeest, Pasen, Pinksteren en in september, in de dorpen in ieder geval tijdens het Kerst- en Paasfeest.

¹⁶² Vermoedelijk is de reden het gebrek aan predikanten, met name op het platteland.

¹⁶³ KO 1612, ‘Van het heijlighe Avondmael’, Art.I-III.

4.5.3. Andere ceremoniën¹⁶⁴

In de Dordtse Kerkorde vallen de avondgebeden¹⁶⁵ onder de ‘andere ceremoniën’, evenals de ‘lijk-predikatien’; de laatste dienen overigens te worden afgeschaft.¹⁶⁶ In tijden van nood vragen de predikanten de overheid openbare vast- en bededagen uit te schrijven.¹⁶⁷ Naast de zondag zullen de kerkelijke feestdagen worden gehouden.¹⁶⁸ Op zondagmiddag wordt uit de Catechismus gepreekt.¹⁶⁹ In de eredienst worden alleen de Psalmen Davids en enkele Schriftgezangen gezongen.¹⁷⁰ Opnieuw wordt aan de overheid gevraagd om, met advies vanuit de Kerk, een generale regeling voor het huwelijk uit te vaardigen. Tot dat moment houden de kerken zich aan hun gewoontes die zijn verwoord in de kerkorde van 1586.¹⁷¹ Ook de andere regelingen in deze paragraaf komen geheel overeen met die uit 1586, waarbij in het artikel over de kerkzang wordt aangegeven welke de gezangen zijn die naast de Psalmen gezongen mogen worden.

In de Zeeuwse kerkorde staan niet alle bovenstaande artikelen, maar dezelfde lijn is aangehouden met betrekking tot de avondgebeden en de vast- en bededagen.¹⁷² De indruk wordt gewekt dat er in Zeeland geen problemen meer zijn met het houden van ‘lijkpredikaties’, omdat dit artikel niet wordt overgenomen. Toch bepaalt de provinciale synode van Zeeland in 1610, dat men zich in dit opzicht zal houden aan

¹⁶⁴ Behalve de sacramenten zijn er meer kerkelijke gewoontes, onder andere in verband met de eredienst.

¹⁶⁵ De avondgebeden zijn korte kerkelijke bijeenkomsten met Schriftlezing en gebed. Zij mogen alleen worden afgeschaft met goedvinden van de classis en de overheid (DKO Art.64). In de kerkorde van Dordrecht 1574, Art.51, is juist bepaald dat de avondgebeden zo mogelijk moeten worden afgeschaft, omdat ze een negatieve invloed op de ‘gewone’ kerkdienst en de huisgodsdienst zouden hebben. De avondgebeden stammen uit voor-reformatorische tijd. Mensen waren eraan gehecht; vermoedelijk was de overheid daarom tegen afschaffing.

¹⁶⁶ Lijk-predikaties moeten niet worden ingesteld; waar ze gebruikelijk zijn moeten ze zo snel mogelijk worden afgeschaft (DKO Art.65). Ook hier gaat het om een overblijfsel uit voor-reformatorische tijd, waarbij de overledene centraal staat, (voorheen letterlijk) bewierookt wordt en de indruk bestaat dat iemand iets kan bijdragen aan het eeuwig heil van de overledene. Zie bijvoorbeeld de kerkorde van Dordrecht 1574, Art.52.

¹⁶⁷ DKO Art.66. Dit artikel is in eerste versie te vinden in de kerkorde van 1574, Art.54.

¹⁶⁸ DKO Art.67. In 1574 en zelfs in 1581 werd nog gestreefd naar afschaffing van (de meeste van) deze dagen; in 1619 wordt gesteld dat eveneens de tweede feestdagen, Hemelvaartsdag en de besnijdenis van Christus zullen worden gevierd en dat, waar dit niet het geval is, bij de overheid wordt aangedrongen op instelling ervan. De achtergrond kan zijn dat de mensen gewend waren aan vrije dagen die gekoppeld waren aan (rooms-katholieke) kerkelijke feestdagen. Door de Reformatie werd dit aantal drastisch ingeperkt. Tegenwoordig zijn de meeste mensen er evenmin van gediend dat hun vrije dagen worden ‘afgepakt’.

¹⁶⁹ DKO Art.68. Deze bepaling is al opgenomen in de kerkorde van 1578, Art.68.

¹⁷⁰ DKO Art.69.

¹⁷¹ DKO Art.70. Dit betreft een heel ‘pakket’ aan bepalingen, zowel met betrekking tot de ondertrouw en de huwelijksbevestiging als de echtscheiding. Het huwelijk is geen sacrament en valt daarom onder de burgerlijke regelgeving. Wel zijn er Bijbelse richtlijnen, die door de leden van de kerk moeten worden gevolgd. Daarmee wordt echter het terrein van opzicht en tucht betreden. Er zijn grote verschillen tussen de rooms-katholieke en protestantse toegestane graden van verwantschap bij een huwelijk, waarbij de protestanten ruimer zijn. De overheid moest hierin beslissen.

¹⁷² Behalve de zondag zullen de Kerst-, Paas- en Pinksterdag worden gehouden (Middelburg 1591, Art.LVI).

de bepalingen uit de kerkorde van 1581.¹⁷³ De kerkliederen en het huwelijk¹⁷⁴ worden in de Zeeuwse kerkorde niet genoemd.

In de kerkorde uit 1591 worden naast de zondag een flink aantal kerkelijke feestdagen voorgeschreven.¹⁷⁵ Met betrekking tot de bede- en vastendagen en het kerklied volgt men dezelfde lijn als de kerkelijke kerkordes, voor de huwelijkswetgeving verwijst men naar een plakkaat uit 1580.¹⁷⁶ Begrafenissen zullen zonder enige ceremonie plaatsvinden.¹⁷⁷

De Groninger kerkorde¹⁷⁸ komt overeen met de kerkorde van 1586, waarbij en passant nog enkele af te schaffen gebruiken worden genoemd, zoals 'heidense onnutte doot bieren' en 'excessive kinderbieren'.¹⁷⁹ Voor de aanvang van de morgendienst van negen uur moet een ouderling 'in stede des orgell pijpens' een of twee hoofdstukken uit de Bijbel voorlezen.¹⁸⁰ 'Tweede' feestdagen worden niet erkend,¹⁸¹ dit blijkt tevens uit de bepaling dat de synode jaarlijks op tweede Paasdag bijeenkomt.¹⁸² De overheid moet erop toezien dat wijnhuizen en kroegen op zon- en vastendagen gesloten zijn.¹⁸³ Voor huwelijkse zaken wordt naar enige nuttige literatuur verwezen.¹⁸⁴

In Utrecht wordt het grootste aantal kerkelijke feestdagen erkend.¹⁸⁵ Op deze dagen zal de overheid herbergiers en taverniers verbieden te tappen. Tijdens kerkdiensten is het verboden 'den Bal te slaen of ander insolentie,¹⁸⁶ daer door den Gods-dienst moghe belet worden'.¹⁸⁷ Er worden vasten-, bede- en boetedagen uitgeschreven voor de hele provincie.¹⁸⁸ Naast de Psalmen kunnen vele geestelijke liederen in de eredienst worden gezongen; een commissie zal zich hierover buigen.¹⁸⁹ Huwelijksbepalingen zullen aan de overheid worden overgelaten.

¹⁷³ Reitsma en Van Veen, *Acta V*, 99.

¹⁷⁴ Blijkbaar was men van mening dat, aangezien de overheid de huwelijkswetgeving ter hand zal nemen, de kerk de ethische kant van het huwelijk op zich kan nemen en verdere regelgeving achterwege laten.

¹⁷⁵ De 'andere ordinaris Feest-daghen, de nieuwaarsdag, tweede Paas- en Pinksterdag, Hemelvaartsdag en eerste en tweede Kerstdag' (KO 1591, Art.21).

¹⁷⁶ Idem, Art.22-24.

¹⁷⁷ Idem, Art.27.

¹⁷⁸ Groninger kerkorde Art.27-30, 62- 68.

¹⁷⁹ Idem, Art.29. Doot bieren zijn bijeenkomsten na een begrafenis, waarbij, zoals de naam aangeeft, ook alcohol werd geschonken; kinderbier is de benaming voor een doopfeest, waar eveneens alcohol werd gedronken.

¹⁸⁰ Idem, Art.28. Zie Art.50 van de kerkorde van Dordrecht 1574 en Art.77 van de Acta van Dordrecht 1578.

¹⁸¹ Idem, Art.30.

¹⁸² Idem, Art.20.

¹⁸³ Idem, Art.64. Zie Art.47 van de kerkorde van Dordrecht 1574.

¹⁸⁴ Idem, Art.68. Behalve de kerkordes van Dordrecht (1578), Middelburg (1581) en 's-Gravenhage (1586), wordt met name Beza's *De Divortijs* (over de echtscheiding) genoemd.

¹⁸⁵ Deze kerkorde noemt naast de eerder genoemde feestdagen ook nog de 'Vrijdach voor Paeschen'. De beperking voor de horeca geldt dan alleen 'voor den middag'.

¹⁸⁶ Insolentie is onbeschaamdheid.

¹⁸⁷ KO 1612, 'Vande Feest ende Vier-dagen'. Zie ook Art.47 van de kerkorde van 1574.

¹⁸⁸ Idem, 'Vande Vast ende Bid-daghen'.

¹⁸⁹ Idem, 'Vande Kerckelijcke Ghesanghen'.

Er kan worden vastgesteld dat alle kerkordes, behalve die van Utrecht, in grote lijnen overeenkomen met de in 1586 vastgestelde bepalingen. Er is enige variatie in het aantal feestdagen; maar de wissel naar het vieren van andere kerkelijke feestdagen dan de zondag ging al in 1586 om. Opvallend is dat in Groningen en Utrecht wordt terug gegrepen op de bepalingen uit 1574 betreffende de zondagsrust, terwijl de Dordtse Kerkorde deze niet heeft overgenomen.

4.5.4 Conclusie

Zoals te verwachten is hechten de opstellers van de kerkelijke kerkordes, waaronder de opstellers van de Dordtse kerkorde, meer aan de belijdenis dan de opstellers van de Staatse kerkordes. De overeenstemming betreffende Doop en Avondmaal, maar ook over de noodzaak van boekcensuur, kerkdiensten en het ‘kerstenen’ van de samenleving is echter tamelijk groot. Vooral in Utrecht wordt vrijer over de kerkdienst en de sacramenten gedacht.

Onderwerp in DKO	's-Gr. 1586	M. 1591	KO 1591	Gr. 1595	Utr. 1612
Percentage bij deze kerkorde betrokkenen	80%	15%	40%	15%	8%
De Leer, incl. boekcensuur (Art.53-55)	*	+	+/-	+	+/-
Doop (Art.56-60)	*	*	*	*	+
Avondmaal (Art.61-63)	*	*	-	+/-	-
Andere ceremoniën (Art.64-70)	*	+/-	+/-	+	-

Tabel 1.iv: De inhoud van de Dordtse Kerkorde, vergeleken met de inhoud van andere kerkordes

4.6. VAN DE CENSUR EN DE KERKELIJKE VERMANING

4.6.1. Kerkelijke censuur

Het inleidende artikel van het hoofdstuk over de kerkelijke tucht¹⁹⁰ komt in de Dordtse Kerkorde woordelijk uit de kerkordes van 1581 en 1586. De kerkorde van 1578 heeft een vergelijkbare formulering. De Zeeuwse en de Utrechtse kerkorde¹⁹¹ sluiten hierbij aan. De Staatse kerkorde van 1591 verwoordt dit principe in een bijzin.¹⁹² De Groninger kerkorde mist het; de reden hiervoor is niet in het vervolg van de artikelen van deze kerkorde te ontdekken.

¹⁹⁰ DKO Art.71: Gelijkkerwijs de Christelijcke straffe Geestelick is, ende niemandt vanden Borgherlijcke gerichte ende straffe der Overheydt bevrijdt, alsoo worden oock beneffens de Borgerlijcke straffe de Kerckelijcke Censure nootsaeckelijck vereyst, om den sondaer met de Kercke ende synen naesten te versoenen, ende de erghernisse uyt de Gemeente Christi wegh te nemen.

¹⁹¹ In het afsluitend artikel over de censuur.

¹⁹² KO 1591, Art.34.

Na het inleidende artikel wordt in de Dordtse Kerkerde de wijze van censuur uiteengezet aan de hand van Mattheus 18:15-18.¹⁹³ Censuur en vermaning hebben zowel betrekking op de leer als op het leven van gemeenteleden en ambtsdragers. Er is verschil van behandeling van openbare en verborgen zonden. Daarnaast worden de zonden van ambtsdragers anders behandeld dan de zonden van andere gemeenteleden. Tevens wordt benoemd wat censurabele ‘grove zonden’ zijn.¹⁹⁴ De meeste bepalingen werden al door de Synode van Emden vastgesteld. Met enkele kleine variaties zijn ze vanaf 1578 gelijklopend. In 1586 is de mogelijkheid van terugkeer als lidmaat na afsnijding toegevoegd.¹⁹⁵

De Zeeuwse kerkerde heeft uitvoerige bepalingen, zowel voor de tucht over ambtsdragers als voor de ‘gemeyne Discipline’.¹⁹⁶ De mogelijkheid van wederopname wordt voorzichtig genoemd en zelfs de situatie waarin een afgezette predikant, na openbare schuldbelijdenis en een positief oordeel van de provinciale synode, wordt hersteld in zijn ambt.¹⁹⁷

In de kerkerde van 1591, waarin eveneens Mattheüs 18 wordt gevolgd, wordt bepaald dat de magistraat goedkeuring moet geven voor openbare afsnijding. Bij verschil van mening wordt de zaak voorgelegd aan de provinciale synode. Bij leergeschillen is het oordeel geheel aan de synode, bij onzuiverheid van leven adviseert de overheid over de afzetting.¹⁹⁸

In Groningen is de tucht over gemeenteleden verbonden aan de voorbereiding op de viering van het Avondmaal.¹⁹⁹ De censuur over de ambtsdragers staat in het verband van de *censura morum*.²⁰⁰ Hoewel de tekst uit Mattheüs niet wordt genoemd, is de strekking gelijk.

De Utrechtse kerkerde bevat twee lange verhandelingen over de censuur, voorzien van veel Bijbelteksten. In het eerste hoofdstuk worden de ‘cleri’ opgewekt om in leer en leven zuiver te zijn en eveneens toe te zien op hun gezinnen, opdat zij het goede voorbeeld geven en niet zelf verloren gaan. Wanneer zij twijfelen over een punt van de leer, bespreken zij dat met hun plaatselijke collegae of met (gecommitteerden van) de provinciale synode; niemand zal hierom worden verdacht of veracht. De kwestie

¹⁹³ ‘Maar als uw broeder tegen u gezondigd heeft, ga naar hem toe en wijs hem terecht tussen u en hem alleen; als hij naar u luistert, hebt u uw broeder gewonnen. Maar als hij niet naar u luistert, neem er dan nog een of twee met u mee, opdat in de mond van twee of drie getuigen elk woord vaststaat. Als hij niet naar hen luistert, zeg het dan tegen de gemeente. En als hij ook niet naar de gemeente luistert, laat hij dan voor u als de heiden en de tollenaar zijn. Voorwaar, Ik zeg u: Alles wat u op de aarde bindt, zal in de hemel gebonden zijn; en alles wat u op de aarde ontbindt, zal in de hemel ontbonden zijn.’ (Mat.18:15-15).

¹⁹⁴ DKO Art.72-80. In DKO Art.80 wordt, evenals in Art.65 van de kerkerde van 1581, gesproken over ‘feyten’ resp. ‘feijten’, terwijl in Art.73 van de kerkerde van 1586 ‘feijlen’ staat. Dit verandert overigens niets aan de inhoud van het artikel.

¹⁹⁵ DKO Art.78; ’s-Gravenhage 1586, Art.71.

¹⁹⁶ Middelburg 1591, Art.LVII-LXXIII.

¹⁹⁷ Idem, Art.LX.

¹⁹⁸ KO 1591, Art.34-37.

¹⁹⁹ Groninger kerkerde, Art.33, dat met ‘deser visitatie’ verwijst naar Art.31 en Art.34.

²⁰⁰ Idem, Art.49 en 50.

wordt buiten de prediking gehouden. Wie zich daar niet aan houdt wordt uiteindelijk afgezet; hierbij is consent van de magistraat of de Gedeputeerden van de Staten noodzakelijk. De synode besluit in een leerkwestie door middel van Bijbelstudie en met meerderheid van stemmen; ieder moet zich aan dit besluit houden, tenzij men zich wil beroepen op de nationale synode. Indien nodig wordt een ‘provisieel middel van verdraechsamheyt, tot onder-houding van eenicheyt’ afgekondigd. Ook hieraan moet ieder zich houden.²⁰¹ Zonden in het leven van een herder, leraar, ouderling of diaken kunnen leiden tot diens afzetting. De magistraat wordt hierbij betrokken; er moeten ten minste twee of drie getuigen zijn.²⁰² Er moet toezicht zijn op alle inwoners van de provincie, ongeacht hun gezindheid, opdat ze volgens Gods wil leven en zalig worden. Ook wie niet naar de kerk komt moet beleefd en vriendelijk worden onderricht en vermaand. Gemeenteleden die hardnekkig zondigen moeten desnoods met behulp van de magistraat naar de kerkenraad of predikant worden gebracht om hen te laten luisteren naar de kerkelijke vermaning.²⁰³ Eventueel volgt dan, in alle vriendelijkheid, afhouding van het Avondmaal of zelfs afsnijding, volgens de trappen die ook in de andere kerkordes worden genoemd. Er is een mogelijkheid van wederopname. In ieder geval moet alles in christelijke liefde geschieden. De magistraat of de Gedeputeerde Staten moeten in kennis worden gesteld van openbare afkondigingen van tuchtmaatregelen.²⁰⁴

De conclusie is dat in alle genoemde kerkordes eenheid is in visie op de tucht, behalve in de Utrechtse kerkorde. Deze is minder strikt, met name waar het de leer betreft.

4.6.2. *Censura Morum*

In de Dordtse Kerkorde wordt *censura morum* in het kader van de censuur voorgeschreven.²⁰⁵ In 1578 en 1581 werd deze bepaling nog verbonden aan de Avondmaalsviering, vanaf 1586 wordt dit verband niet meer genoemd. De Zeeuwse²⁰⁶ en Utrechtse²⁰⁷ kerkorde hebben hetzelfde voorschrift, terwijl in de kerkorde van 1591²⁰⁸ en de Groninger kerkorde²⁰⁹ het verband met het Avondmaal wordt vasthouden.

4.6.3. *Attestaties*

De attestaties worden door de opstellers van de Dordtse Kerkorde eveneens in verband met het opzicht genoemd.²¹⁰ De bepaling stamt uit 1571 en is overgenomen in de

²⁰¹ KO 1612, het hoofdstuk van de kerkelijke discipline, Art.XVIII-XXIV.

²⁰² Idem, Art.XXV-XXXI.

²⁰³ Nota Bene!

²⁰⁴ Idem, het hoofdstuk over de censuur in de gemeente.

²⁰⁵ Dit is het onderling opzicht van de kerkenraadsleden; DKO Art.81.

²⁰⁶ Middelburg 1591, Art.LXXV.

²⁰⁷ KO 1612, het hoofdstuk van de kerkelijke discipline, Art.XI.

²⁰⁸ KO 1591, Art.38.

²⁰⁹ Groninger kerkorde, Art.48

²¹⁰ DKO Art.82 en 83. In Art.83 wordt bepaald dat de diakenen een notitie maken wanneer er ondersteuning is gegeven en de plaatsen waarheen de desbetreffende persoon wil reizen. Dit is nodig om fraude met diaconale gelden te voorkomen.

volgende kerkordes. De Zeeuwse,²¹¹ Groninger²¹² en Utrechtse²¹³ kerkordes sluiten hier op enigerlei wijze bij aan. De kerkorde van 1591 heeft geen vergelijkbaar artikel.

4.6.4. *Het anti-hiërarchische principe*

Het eerste artikel van de Acta van Emden is, na in de kerkordes van 1578, 1581 en 1586 naar het slot van de kerkorde te zijn verplaatst, opgenomen als artikel 84 in de Dordtse Kerkorde²¹⁴: geen persoon of instantie zal over een andere heerschappij voeren. Deze canon aureus, het anti-hiërarchische principe, is overgenomen in de Zeeuwse²¹⁵ en Groninger²¹⁶ kerkorde en de kerkorde van 1591.²¹⁷ De Utrechtse kerkorde ademt als geheel een sfeer van gelijkwaardigheid, ook bij verschil van inzicht, waarbij moet worden aangetekend dat de overheid uiteindelijk de leiding heeft. Dit wordt echter niet als heersen gezien, maar als het geven van leiding en het vervullen van de door God gegeven overheidstaak.

Het anti-hiërarchisch principe is wezenlijk voor het gereformeerde kerkrecht. Alleen Christus is Hoofd en Heerser van Zijn Kerk. Personen of kerkelijke vergaderingen zijn dit niet, ook niet als plaatsvervangers of vertegenwoordigers van Hem op aarde. Zij zijn slechts bedienaars van Zijn Woord en daarmee is er geen rangorde onder hen. Waar Christus het Hoofd is, is Zijn Kerk het lichaam. De leden van dat lichaam kunnen niet afzonderlijk van Hem en van elkaar bestaan. Daarom is het anti-independentische principe de logische consequentie van het anti-hiërarchische; dit krijgt vorm in de presbyteriaal-synodale kerkelijke structuur. Christus bepaalt de rechtsorde in Zijn Kerk, die onder leiding van de Heilige Geest wordt gezocht in en bepaald door Zijn Woord. Het remonstrantse collegialistische model van kerkregering wijkt hier principieel vanaf.²¹⁸ Het onderscheid tussen de kerkelijke kerkordes en de kerkordes die vanuit een overheid zijn opgelegd is meer principieel dan de inhoud soms doet vermoeden. Dit verschil wordt in de Utrechtse kerkorde het duidelijkst zichtbaar.

In tegenstelling tot de indeling van De Gier en Jansen²¹⁹ wordt artikel 84 in deze studie niet tot de slotbepalingen gerekend, evenmin als artikel 85. Het anti-hiërarchisch principe wordt gerekend tot het hoofdstuk betreffende de censuur en kerkelijke vermaning, omdat dit grondprincipe niet kan worden gemist bij het spreken over dit

²¹¹ Middelburg 1591, Art.LXXXVI en LXXXVII.

²¹² Groninger kerkorde, Art.37. Hier staat de attestatie in het verband van de Avondmaalsviering, waarmee tucht en opzicht echter nauw zijn verbonden.

²¹³ KO 1612, 'Van het heylighe Avontmael', Art.III. Ook hier staat, zoals blijkt uit de titel van het hoofdstuk, de attestatie in verband met de Avondmaalsviering.

²¹⁴ Gheen Kercke sal over andere Kercken, gheen Dienaer over andere Dienaren, geen Ouderlingh off Diaken over andere Ouderlinghen ofte Diakenen eenighe heerschappije voeren.

²¹⁵ Middelburg 1591, Art.LXXXVIII.

²¹⁶ Groninger kerkorde, Art.16.

²¹⁷ KO 1591, begin van Art.28.

²¹⁸ Zie onder andere J.J. van der Walt, *Christus as Hoof van die Kerk en die presbiteriale kerkregering* (Potchefstroom: Pro Rege, 1976) passim, en C.J. Smit, *God se orde vir sy kerk- 'n beskouing oor kerkorde* (Pretoria: NG Kerkboekhandel Transvaal, 1984), 111.

²¹⁹ De Gier, *DKO*; Jansen, *Verklaring*.

onderwerp. Wanneer het besef ontbreekt dat niet de mensen of de kerkelijke vergaderingen in de kerk heersen, maar dat Christus de enige machthebber is, is het nodig om – zoals de Utrechtse kerkorde dan ook doet – constant te benadrukken dat alles op dit terrein in vriendelijkheid en beleefdheid moet geschieden. Het is overigens de vraag of er in de praktijk consequent sprake was van deze vriendelijkheid en beleefdheid, ook bij geschillen, omdat hiervoor een interne in plaats van externe motivatie nodig is. Omdat artikel 85 handelt over het omgaan met verschillen is dit ook ingedeeld bij het hoofdstuk betreffende censuur en vermaning.

4.6.5. Middelmatige dingen

Artikel 85 van de Dordtse Kerkorde ligt in het verlengde van artikel 84, namelijk dat men de buitenlandse kerken niet zal veroordelen wanneer zij in ‘middelmatige dingen’²²⁰ andere gewoontes hebben dan de kerk in de Nederlanden. Dit artikel, dat vanaf 1578²²¹ in de kerkelijke kerkordes is opgenomen, is verder alleen in de Zeeuwse kerkorde te vinden.²²²

4.6.6. Conclusie

Op basis van het bovenstaande kan worden geconcludeerd dat er overeenstemming is in de visie op de tucht, *censura morum*, het gebruik van attestaties en het anti-hiërarchische principe, behalve in de Utrechtse kerkorde, die minder confessioneel belijnd is.

Onderwerp in DKO	's-Gr. 1586	M. 1591	KO 1591	Gr. 1595	Utr. 1612
Percentage bij deze kerkorde betrokkenen	80%	15%	40%	15%	8%
Kerkelijke censuur (Art.71-80)	*	+	+	+/-	-
Censura Morum (Art.81)	*	*	+	+	*
Attestaties (Art.82-83)	*	+		+	+
Anti-hiërarchisch principe (Art.84)	*	*	*	*	
Middelmatige dingen (Art.85)	*	*			

Tabel 1.v: De inhoud van de Dordtse Kerkorde, vergeleken met de inhoud van andere kerkordes

4.7. HET SLOTARTIKEL VAN DE KERKORDE

De Dordtse Kerkorde eindigt met artikel 86 op dezelfde wijze als de kerkordes uit 1586, 1581 en 1571:

Dese Artijckelen, de wettelijcke Ordeninge der Kercken aengaende, zijn alsoo gestelt ende aenghenomen met ghemeyn accoordt, datse (soo het profijt der Kercken anders vereyschte) verandert, vermeerdert ofte vermindert moghen ende behooren te worden. Ten sal nochtans

²²⁰ Middelmatige dingen raken niet de kern, namelijk Schrift en belijdenis.

²²¹ In 1578 is de bepaling ‘buitenlandse’ nog niet opgenomen.

²²² Middelburg 1591, Art.LXXIX.

gheen bysondere Gemeente, Classe ofte Synode toestaen sulcks te doen, maer sullen neersticheydt doen om die te onderhouden, tot dat anders vande Generale ofte Nationale Synode verordent wort.

In 1581 werd het Emdense artikel verduidelijkt met de opmerking dat geen classis of synode de bepalingen zelfstandig mag wijzigen en dat de bepalingen zowel met algemeen akkoord zijn opgesteld als aangenomen. Voor het overige is het artikel vanaf 1571 woordelijk gelijk gebleven.

De Zeeuwse artikelen zijn door de (Zeeuwse) provinciale synode opgesteld ‘op het wel-behagen der Heeren Staten van Zeelandt’; dat vermeldt het slotartikel van deze kerkorde dan ook.²²³ De strekking is verder gelijk aan het artikel uit de Emdense en volgende kerkordes. De Staten van Zeeland hebben een Acte van Approbatie toegevoegd aan deze kerkorde.²²⁴ Hierna volgt nog het formulier van de eed van trouw aan de overheid, die de predikanten moeten afleggen.²²⁵

De Staatse Kerkorde uit 1591 wordt afgesloten met de opmerking dat het voorgaande niet strijdig is of wil zijn met eerder uitgevaardigde plakaten en ordinanties. Alle gezagsdragers worden opgeroepen zich te houden aan de inhoud van deze kerkorde, deze bekend te maken en de overtreders te straffen of te laten straffen.²²⁶ Er wordt verwezen naar de presentatie en acceptatie van deze kerkorde. Hierna volgt de ondertekening door vijftien personen, zowel gedeputeerden van de Staten van Holland als predikanten.²²⁷

Aan het slot van de Groninger kerkorde wordt bevolen dat de gezagsdragers de kerkorde bekendmaken en handhaven, ‘Want wy²²⁸ sulcx ter eerden Godts ende tot wallstant des gemeenen vaderlants hoochnoodich bevonden hebben.’

De anders zo breedsprakige Utrechtse kerkorde besluit kort en bondig, en min of meer aansluitend bij de kerkelijke kerkordes, met

Reserverende aen ons, omme desen nae vereysch van saecken met advijse als voren, te mogen amplieren, corrigeren ende veranderen, oock t’interpreteren ende verclaeren t’ghene hier inne duyster ofte twijffelachtich bevonden soude moghen worden.

4.7.1. Conclusie

Uit het voorgaande blijkt dat de kerkelijke kerkordes, evenals de Utrechtse, minder massief lijken dan de andere kerkordes, omdat de mogelijkheid van verandering al is vastgelegd. Het massieve van de andere kerkordes is echter schijn. De overheid is

²²³ Middelburg 1581, Art.LXXX.

²²⁴ Hooijer, *Kerkordeningen*, 321-323.

²²⁵ Idem, 323.

²²⁶ Bij laten straffen moet worden gedacht aan kerkelijke kwesties, waarbij de overheid de ambtsdragers aanspoort tucht te oefenen.

²²⁷ Bekende namen hierbij zijn Willem van Suylen van Nyvelt, Ian van Oldenbarneveldt, Hendrick van Corput, Ioannies Damius, Arnoldus Cornelij, Ioannes Wtenbogaert, Iacobus Arminius en Guilhelmus Puppilus.

²²⁸ Degene die hier aan het woord is, is stadhouders Willem Lodewijk.

gewend wetten en regels aan te passen indien dit nodig is. Kerkordes die uitgaan van de overheid hebben deze gewoonte als basisgegeven; deze hoeft niet te worden vastgelegd.

Onderwerp in DKO	's-Gr. 1586	M. 1591	KO 1591	Gr. 1595	Utr. 1612
Percentage bij deze kerkorde betrokkenen	80%	15%	40%	15%	8%
Wijzigen kerkorde (Art.86)	*	+	-	-	-

Tabel 1.vi: De inhoud van de Dordtse Kerkorde, vergeleken met de inhoud van andere kerkordes

4.8. NIET IN DE DORDTSE KERKORDE OPGENOMEN BEPALINGEN UIT ANDERE KERKORDES

Hierboven is uiteen gezet hoe de onderwerpen die in de Dordtse Kerkorde zijn vastgelegd in de andere besproken kerkordes zijn verwoord. Alle artikelen uit de kerkorde van 1586 zijn, eventueel geïntegreerd, overgenomen.²²⁹ In de overige kerkordes staan bepalingen die niet zijn terug te vinden in de Dordtse Kerkorde.

In de Acta van de provinciale synode van Zeeland uit 1591 staan twee artikelen betreffende de ‘translatie’ van predikanten.²³⁰ In het eerste gaat het om een ‘gewoon’ beroep; het tweede handelt over gerezen problemen waardoor een onwerkbare situatie ontstaat, terwijl de dienaar des Woords wel de gaven heeft voor zijn ambt. De classis zal dan, in het uiterste geval, de dienaar des Woords elders aan een gemeente verbinden.

In de Kerkorde van 1591 neemt de eed die de predikanten afleggen tegenover de overheid een belangrijke plaats in.²³¹ De ouderlingen en diakenen leggen bij hun bevestiging in de kerk de belofte af dat zij hun werk naar Gods Woord en deze kerkorde zullen verrichten.²³² Artikel 25 en 26 bepalen dat de dienaren des Woords alle, dus ook de niet tot de gereformeerde kerk behorende, zieken en gevangenen zullen bezoeken, de laatstgenoemden onderwijzen en de ter dood veroordeelden vermanen en troosten. Aangezien het hier ook gaat over niet-kerkleden is het vanzelfsprekend dat een kerkelijke kerkorde dit hoogstens als streven, maar niet als eis kan opnemen.

In de Groninger Kerkorde wordt verordend dat in iedere classis een soort classicaal geschiedenisboek zal worden bijgehouden.²³³ Dit is een echo van de wens uit de

²²⁹ Art.21 uit 1586 (de taak van de ouderlingen in verband met de tucht) ontbreekt maar is geïntegreerd in Art.16 DKO, over de taak van de predikant en Art.23 DKO, over de taak van de ouderlingen.

²³⁰ Middelburg 1591, Art.6 en 17.

²³¹ KO 1591, Art.4-9.

²³² Idem, Art.12 en 13.

²³³ Groninger Kerkorde Art.24.

Emdense Acta,²³⁴ waarin aan Philips Marnix van Sint Aldegonde wordt gevraagd de geschiedenis van de Reformatie in de Nederlanden te beschrijven en aan hem een aantal medewerkers voor het verzamelen van de feiten wordt toegewezen. Het al eerder vermelde artikel tegen het orgelspel en vóór het voorlezen van een Schriftgedeelte voor de aanvang van de morgendienst²³⁵ is evenmin overgenomen in de Dordtse Kerkorde.

In de Utrechtse kerkorde wordt nadrukkelijk bepaald dat de belijdenisgeschriften moeten worden getoetst aan de Schrift.²³⁶ Daarnaast is een hoofdstuk gewijd aan de ‘publijcke ghebeden’.²³⁷ De mensen worden bijvoorbeeld opgeroepen te knielen of te gaan staan bij deze gebeden, als teken van nederigheid; gebeden en lofzangen zijn immers de voornaamste onderdelen van de dienst aan God. De kerkorde van Dordrecht 1574 heeft eveneens diverse bepalingen in verband met de gebeden, maar die zijn niet gehandhaafd in latere kerkordes.

4.9. CONCLUSIES

Uit tabel 1 en bijlage 3 is af te lezen dat het grootste gedeelte van degenen die betrokken waren bij de vaststelling van de Dordtse Kerkorde eveneens een relatie had met de kerkorde van 1586. Het onderzoek naar de inhoud van de diverse kerkorde-artikelen toont aan dat de Dordtse Kerkorde een sterke gelijkenis vertoont met deze kerkorde. De Staatse kerkorde uit 1591 staat qua aantal betrokkenen op de tweede plaats. Toch is de overeenkomst met deze kerkorde vele malen kleiner, ook wanneer wordt gelet op het percentage bij deze kerkorde betrokkenen. Op een gedeelte derde plaats staan de Zeeuwse en Groninger kerkordes. Deze hebben een veel ‘kerkelijker’ karakter; de Dordtse Kerkorde staat inhoudelijk dicht bij deze twee kerkordes dan bij de Staatse uit 1591. De Utrechtse kerkorde, die van invloed was op het kleinste aantal betrokkenen en in verhouding in het kleinste ressort van kracht was, heeft amper of niet aantoonbare sporen in de Dordtse Kerkorde nagelaten.

In de Utrechtse kerkorde staan zeer veel Bijbelteksten, al is deze de minst belijdende van de besproken kerkordes. Deze kerkorde is een samenvoeging van dogmatische uiteenzettingen en kerkelijke regels. Het gebruik van Bijbelteksten wekt de indruk van Bijbelgetrouwheid en Goddelijk gezag.

De kerkelijke kerkordes gebruiken juist weinig Bijbelteksten; een kerkorde is immers niet in zijn geheel letterlijk uit de Schrift af te leiden. In de Utrechtse kerkorde wordt verwezen naar een dubbele autoriteit: de Goddelijke en de wereldlijke. De kerkelijke kerkordes missen een dergelijke verwijzing, aangezien het uitgangspunt is dat de Heilige Schrift de enige norm is voor deze kerkordes. Op deze basis kunnen ze worden aangepast.²³⁸

²³⁴ Emden 1571, Art.48-50.

²³⁵ Groninger Kerkorde, Art.28.

²³⁶ KO 1612, inleiding Art.III. Het opmerkelijkst aan deze kerkorde is, zeker in vergelijking met de andere kerkordes, het grote aantal Bijbelteksten dat wordt geciteerd.

²³⁷ Hiermee worden de gebeden in de kerkdienst bedoeld.

²³⁸ Dit principe wordt in het slotartikel van de kerkelijke kerkordes bepaald.

Er is weinig verschil van mening over de taak en wijze van aanstellen van ambtsdragers. Het onderwijs krijgt in alle kerkordes aandacht, al worden de doctores niet steeds genoemd. In alle kerkordes behalve in de Utrechtse wordt de financiële ondersteuning van theologische studenten gepropageerd. Er is geen overeenstemming over de (mate van) invloed van de overheid op de ambtsdragers. In de kerkordes van 1591 en 1612 wordt die invloed als vanzelfsprekend vastgesteld, terwijl deze invloed in de kerkelijke kerkordes, evenals in de Groninger kerkorde, wordt beperkt.²³⁹ De spanning in de taak van de diakenen, door de soms noodzakelijke samenwerking met overheidsinstanties, is vooral in de Zeeuwse kerkorde te merken. In de kerkelijke kerkordes heeft de overheid geen rol bij de verkiezing van de diakenen. In de Groninger kerkorde verrichten niet-diakenen de buitenkerkelijke diaconale taken. In de beide andere overheids-kerkordes is niet te merken dat het als een probleem wordt gezien dat diakenen hun taak deels onder leiding van de overheid uitvoeren.

Het in de Dordtse Kerkorde toegevoegde artikel over de verhouding tot de overheid markeert het – voorlopige – eindpunt van de ontwikkeling binnen de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden waarbij aan de overheid meer invloed in kerkelijke zaken wordt toegekend. Voor een kerkelijke kerkorde is het een behoorlijke stap om een dergelijk artikel te formuleren; tegen de achtergrond van de Staatse kerkordes is dit artikel slechts een kleine concessie.

Als gevolg van de ontwikkeling waarbij de overheid grotere invloed op kerkelijke zaken wilde hebben, moest ook worden gesproken over de kerkelijke vergaderingen. In de kerkelijke kerkordes wordt eenzelfde lijn gevolgd, waarbij de invloed van de overheid zo klein mogelijk is, terwijl in de kerkordes van 1591 en 1612 de overheid juist een ruime plaats krijgt. Het wordt duidelijk dat in Holland en Zeeland de bovenplaatselijke structuur het beste functioneert. In Groningen is deze structuur in wording, terwijl Utrecht een eigen werkwijze heeft die blijkbaar goed bevalt.

De Synode van Dordrecht 1618/1619 heeft, als praktisch eindpunt van een ontwikkeling, besloten om een semipermanent orgaan in het leven te roepen met de deputaten synodi; ook de kerkvisitatoren behoren hiertoe. Door het vastleggen van de mogelijkheid voor onderlinge correspondentie tussen provinciale synodes lijkt bij voorbaat een eventueel opnieuw lang uitblijven van een Nationale Synode te worden ondervangen. Het is niet vanzelfsprekend dat de politieke gedeputeerden met een dergelijk artikel hebben ingestemd, tenzij deze meenden door het bieden van ruimte voor onderlinge correspondentie de roep om een volgende generale synode te voorkomen of minder urgent te maken.

Het belang van de ondertekening van de belijdenis wordt breed gedragen, behalve in de Staatse kerkordes van 1591 en 1612. De boekcensuur vindt algemene instemming.

²³⁹ In de Groninger kerkorde is de hand van de samenstellers, Menso Alting, Lydius en Lubbertus, duidelijk te zien. Dat is tevens het geval in de Utrechtse kerkorde, die wordt toegeschreven aan Wtenbogaert. Diens standpunt over de positie van de overheid in kerkelijke zaken komt in de kerkorde van 1591 duidelijk naar voren.

Dit lijkt vreemder dan het is. Ook in de Staatse kerkordes wordt ernaar gestreefd dat de inwoners van de gewesten worden opgevoed tot goede christenen; de opstellers willen nog meer dan hun kerkelijke collegae de vrede in de kerk handhaven. Juist verschillen in geloofsopvattingen blijken, getuige de stroom aan pamfletten en verweer- en smaadschriften uit het eerste kwart van de 17e eeuw, vaak aanleiding tot het schrijven en uitgeven van boeken.

De Dordtse Kerkorde heeft als enige een bepaling voor de Doop van volwassenen. Voor het overige stemmen alle kerkordes overeen in de opvattingen betreffende de Doop. Met betrekking tot het Avondmaal is er een belangrijk verschil: in de kerkordes uit 1591 en 1612 wordt niet gevraagd om voorafgaande openbare geloofsbelijdenis.²⁴⁰ Ook is er verschil van mening over de kerkelijke feestdagen. Waar de Dordtse Kerkorde is aangepast aan de heersende gewoontes en aan de wensen van de overheid, blijven de Zeeuwse en Groninger kerkordes het dichtst bij de opvattingen in eerdere gereformeerde kerkordes.

Over de discipline stemmen de kerkordes overeen, met uitzondering van – opnieuw – de Utrechtse kerkorde, waarin weinig sympathie is te bespeuren voor tuchtmaatregelen wegens afwijkingen in de leer. De anti-hiërarchische norm is in alle kerkordes te vinden, hoewel de plaats van de overheid, vooral in de Utrechtse kerkorde, voor hedendaagse lezers hiërarchisch overkomt. Volgens de opsteller was de rol van de overheid echter niet (over)heersend, maar zorgend.

Aangezien wetten en regels in het wereldlijke bestuur regelmatig worden aangepast, is dat vanzelfsprekend ook mogelijk bij ‘kerkelijke wetten’. Zowel de Staatse als de kerkelijke wetten gelden tot zij worden veranderd door het bevoegd gezag. De meningen verschillen echter over het antwoord op de vraag, wie dat bevoegde gezag is.

Slechts een klein aantal bepalingen uit de verschillende, in 1619 geldende, kerkordes is niet terug te vinden in de Dordtse Kerkorde. Dat kan de veronderstelling oproepen dat er een willekeurige verzameling van bepalingen aan de kerkorde van 1586 is toegevoegd, om iedereen tevreden te stellen. Dit is echter niet het geval, zoals in het vervolg van deze studie zal blijken.

Uit de vergelijking van de Dordtse Kerkorde met de diverse andere kerkordes wordt duidelijk dat de kerkorde van 1586 de basis voor dit document vormde. Dat is niet vanzelfsprekend. Deze kerkorde was immers niet door de overheid geaprobeerd en diverse provincies stelden na 1586 nadrukkelijk hun eigen kerkorde vast.

In onderstaande tabel betekent

* = komt (vrijwel) geheel overeen; hieraan worden twee punten toegekend.

+ = komt grotendeels overeen; hieraan wordt één punt toegekend.

²⁴⁰ Hier blijkt weer dat de (Staatse) kerkordes uit 1591 en 1612 bedoeld zijn voor een bredere kerk dan de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden, met instemming van de Hoge Overheid, in 1619 wilde zijn.

+/- = vertoont overeenkomsten; hieraan worden geen punten toegekend.

- = heeft een geheel andere strekking; hieraan worden geen punten toegekend.

Geen vermelding betekent dat er geen overeenkomstig artikel is.

Aangezien er op 19 onderwerpen is vergeleken is het maximaal aantal te behalen punten 38; dit is gesteld als 100%. Op basis hiervan is het percentage berekend.

Onderwerp in DKO	's-Gr. 1586	M. 1591	KO 1591	Gr. 1595	Utr. 1612
Percentage bij deze kerkorde betrokkenen	80%	15%	40%	15%	8%
Inleiding kerkorde (Art.1)	*	+	-	-	-
Dienaren des Woords (Art.2-17)	+	+	-	+/-	-
Doctoren en onderwijs (Art.18-21)	*	+	-	-	-
Ouderlingen en diakenen (Art.22-27)	*	+	+/-	+	-
Relatie kerk-overheid (Art.28)					
Kerkelijke vergaderingen alg.(Art.29-36)	*	*	+	+/-	-
Kerkenraden (Art.37-40)	*	*	+		-
Classes (Art.41-46)	+	+	+/-	-	-
(Particuliere) synodes (Art.47-52)	+	-	+/-	-	-
De Leer, incl. boekcensuur (Art.53-55)	*	+	+/-	+	+/-
Doop (Art.56-60)	*	*	*	*	+
Avondmaal (Art.61-63)	*	*	-	+/-	-
Andere ceremoniën (Art.64-70)	*	+/-	+/-	+	-
Kerkelijke censuur (Art.71-80)	*	+	+	+/-	-
Censura Morum (Art.81)	*	*	+	+	*
Attestaties (Art.82-83)	*	+		+	+
Anti-hiërarchisch principe (Art.84)	*	*	*	*	
Middelmatige dingen (Art.85)	*	*			
Wijzigen kerkorde (Art.86)	*	+	-	-	-
Aantal punten m.b.t. overeenkomsten	33=87%	30=80%	6=16%	9=28%	4=10%

Tabel 1: De inhoud van de Dordtse Kerkorde, vergeleken met de inhoud van andere kerkordes

In hoofdstuk 5 wordt nader ingegaan op de voorbereiding van de Synode van Dordrecht 1618/1619 in de particuliere synodes, voor zover deze voorbereiding betrekking had op de kerkorde. In hoofdstuk 6 wordt de besluitvorming over de kerkelijke orde behandeld in relatie tot het geheel van de besluiten van de synode van Dordrecht 1618/1619. In hoofdstuk 7 worden de in dit hoofdstuk gevonden overeenkomsten en verschillen verder onderzocht.

Hoofdstuk 5. De voorbereiding van de Synode van Dordrecht door de particuliere synodes

5.1. INLEIDING

De Staten-Generaal zagen, dankzij de door de remonstrantse kwestie hoog opgelopen spanningen in de Republiek, de noodzaak in van een generale synode. Daarom riepen zij de diverse particuliere synodes op zich voor te bereiden op deze vergadering. Daarnaast werden buitenlandse staten waarin de Gereformeerde godsdienst eveneens een voorname plaats innam, uitgenodigd om theologen af te vaardigen voor deze synode.

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de voorbereidingen van deze generale¹ synode, zoals die vanuit de Acta van de particuliere synodes kunnen worden gereconstrueerd.² De focus ligt hierbij op de gravamina en instructies. De term gravamen wordt in de genoemde Acta niet alleen gebruikt voor een bezwaarschrift; het is een zwaarwegende vraag of ‘gewichtig’ voorstel.³ Dit in tegenstelling tot het huidige woordgebruik, waarbij een gravamen een bezwaar is inzake het belijden van de (desbetreffende) kerk.⁴

In bijlage 4 wordt een overzicht gegeven van de afgevaardigden en gecommiteerden die de voorbereidende vergaderingen van de particuliere synodes bijwoonden. Zij waren de mensen die de gravamina en instructies moesten bepleiten op de generale synode.

In bijlage 5 wordt een volledig overzicht gegeven van de door de particuliere synodes opgestelde gravamina, geordend naar onderwerp.⁵ In het Oud Synodaal Archief zijn lijsten aanwezig van door de afgevaardigden ingediende instructies.⁶ Het ‘gravamen a Drentanis propositum’ is een schrijven van Patroclus Romeling over de psalmberijming. In strikte zin verdient dit stuk daarom niet de naam gravamen.⁷ Ook een – onbekende – kerk onder het kruis diende een aantal gravamina in. Wegens de urgentie is deze lijst in handen van de Hessische theologen gesteld, die een uitvoerig antwoord gaven. Hierdoor heeft deze lijst een ander karakter dan de overige

¹ Na het vertrek van de buitenlandse theologen was deze synode feitelijk een nationale synode.

² In dit hoofdstuk wordt hiervoor verwezen naar de uitgave van Reitsma en Van Veen, *Acta*. In de noten worden in het vervolg slechts het desbetreffende deel en de pagina genoemd.

³ Zie bijvoorbeeld het gravamen van de PS Gelderland waarin wordt voorgesteld om in de gehele Unie eenheid in te voeren met betrekking tot de gebeden voor en na de verkondiging, de kerkelijke feestdagen, de doopbediening enzovoorts. Reitsma en Van Veen, *Acta IV*, 303.

⁴ Zie bijvoorbeeld ordinantie 1-5 van de Protestantse Kerk in Nederland.

⁵ De overzichts- en extractlijsten van de gravamina in de officiële documenten van de Synode van Dordrecht, weergegeven door Kuiper, *Post-Acta*, hoofdstuk 4, zijn, zoals Kuiper terecht opmerkt op p.462, verre van volledig. De gravamina van de Remonstranten worden niet weergegeven; zij waren immers niet aanwezig als afgevaardigden maar als geciteerden. Het is ook de vraag of zij de gravamina, die door Wtenbogaert worden genoemd, hebben ingediend. Kuiper, *Post-Acta*, 457.

⁶ Kuiper, *Post-Acta*, 421-462, geeft deze lijsten, met enkele aanvullingen op basis van zijn onderzoek.

⁷ Romeling bood in later jaren aan een nieuwe Psalmberijming te verzorgen en is daarmee ook, vermoedelijk op eigen initiatief, begonnen (Kuiper, *Post-Acta*, 448).

gravamina.⁸ Naast deze stukken zijn ook drie extractlijsten, van de hand van scriba Hommius, aanwezig.⁹ In bijlage 5a volgt een overzicht van alle gravamina, de instructies die ter synode zijn ingediend voor zover deze nog aanwezig zijn, de extractlijsten en de uit andere bronnen bekende gravamina. Na interpretatie van de verschillen tussen deze lijsten worden enkele conclusies getrokken.

5.2. DE PARTICULIERE SYNODE VAN GELDERLAND

De synode van Gelderland vergaderde van 15 juni tot 28 juli 1618 te Arnhem. De vorige bijeenkomst was in 1612; de overheid had na dit jaar geen toestemming meer gegeven voor een synodevergadering. Volgens Spies stond de Particuliere Synode van Gelderland geheel onder controle van de Staten van Gelderland en het Hof van Gelre en Zutphen; deze Staten ‘spreidden een compleet web van wet- en regelgeving over de kerk uit.’ Toch kwam deze controle de gereformeerde kerk in Gelderland ten goede, omdat de overheid gericht was op ontwikkeling van deze kerk.¹⁰

De eerste zitting van de synode begon met een probleem rond de afvaardiging. De classis Tiel had zich opgesplitst in een classis Tiel en een classis Bommel, ieder met een eigen geestelijke signatuur,¹¹ en de synode vond de gang van zaken onrechtmatig. Deze kwestie nam veel tijd in beslag.¹² Ook op diverse andere plaatsen was onenigheid, onder andere in Nijmegen. Deze onenigheid vond in hoofdzaak zijn oorsprong in de remonstrantse kwestie die dan ook uitgebreid aan de orde kwam. De standpunten werden uitvoerig op schrift gesteld.¹³ Daarnaast kwamen allerlei andere onderwerpen op de synodetafel. In veel gevallen besloot de synode dat de zaken regionaal moesten worden geregeld, zo mogelijk in samenwerking met de overheid. Andere zaken werden naar de nationale synode verwezen.

5.3. DE PARTICULIERE SYNODE VAN ZUID-HOLLAND

Van 8 oktober tot 6 november 1618 kwam de synode van Zuid-Holland te Delft bijeen. Het was voor het eerst in tien jaren dat er weer een synodevergadering was, aangezien de Staten van Holland geen toestemming hadden gegeven voor een dergelijke bijeenkomst.¹⁴ Het hoofdonderwerp van de vergadering was de remonstrantse controverse.¹⁵

Naast enkele onderwerpen die deze synode zelf kon afhandelen werd over veel zaken besloten dat ze aan de nationale synode zouden worden voorgelegd. Deze betroffen onder andere de Doop, het beroepen van predikanten, het patronaatsrecht en

⁸ Kuyper, *Post-Acta*, 453-455.

⁹ Kuyper, *Post-Acta*, 463-471.

¹⁰ Spies, *Classis Tiel*, 25, 112, 314 en passim.

¹¹ Zie voor een beschrijving van dit conflict Spies, *Classis Tiel*, 4.2.2 en 4.2.4.

¹² IV, 208-223.

¹³ IV, 226-300.

¹⁴ Om dezelfde reden kwam ook de synode van Noord-Holland in 1618 voor het eerst in tien jaren weer bijeen.

¹⁵ III, 293-301, 302, 303.

de kwestie Vorstius.¹⁶ Daarnaast lagen diverse gravamina al vele jaren te wachten op behandeling op een volgende nationale synode.¹⁷

De synode van Zuid-Holland benadrukte het belang van een algemene kerkorde.¹⁸ Daarin zou de onderlinge correspondentie tussen synodes, die zeer nodig werd geacht, moeten worden opgenomen.¹⁹ Met betrekking tot het gedrag van de burgers werd besloten zowel met de Staten van Holland te overleggen als het onderwerp ter nationale synode aan te kaarten.²⁰ Daarnaast werden diverse plaatselijke zaken behandeld, waarbij de moeite met predikanten die afwijkende standpunten huldigden ruim de aandacht kreeg.

5.4. DE PARTICULIERE SYNODE VAN NOORD-HOLLAND

De synode van Noord-Holland bereidde van 9 oktober tot 5 november 1618 te Enkhuizen de generale synode voor. Ook deze synode kwam voor het eerst sinds tien jaar weer bijeen.²¹ Evenals op de meeste andere synodes besteedden de afgevaardigden veel tijd en aandacht aan het remonstrantse vraagstuk, zoals door de Staten was gevraagd. De standpunten ten aanzien hiervan werden op schrift gesteld. Ook in Noord-Holland werd het vaststellen van een algemene kerkorde hoognodig gevonden; deze kerkorde zou door de Staten-Generaal moeten worden geapprobeerd.²²

Er waren zorgen over het gereformeerde gehalte van het onderwijs, zowel aan de plaatselijke scholen als aan de Leidse Academie. Een ondertekeningsformulier voor predikanten werd node gemist. Ook de invloeden van rooms-katholieken, lutheranen en dopersen baarden de afgevaardigden zorgen. Er bleek behoefte te zijn aan een algemeen geldig doopformulier, niet alleen voor de kinder- maar ook voor de volwassendoop, om de eenheid tussen de kerken te bevorderen. Al deze zaken werden voorgelegd aan de nationale synode. Voor zaken betreffende het openbare leven, zoals de zondagsheiliging,²³ waren echter de Staten van Holland het aangewezen adres.

De classis Edam, onder andere vertegenwoordigd door Ds Bartholdi,²⁴ vroeg om een nieuwe Bijbelvertaling, evenals de classis Amsterdam, die onder andere door predikant Rolandus werd vertegenwoordigd. De synode steunde deze vraag.

Sedert de Synode van Emden kregen vertrekkende gemeenteleden een attestatie mee; het bleek dat sommige armen van deze attestaties voorzien van kerk naar kerk reisden en daarbij een beroep deden op de diverse plaatselijke diaconieën. De classis

¹⁶ III, 306. Zie hiervoor de behandeling ter synode in de 149ste tot 152ste zitting.

¹⁷ III, 323, 324.

¹⁸ III, 307, 322.

¹⁹ III, 307, 323.

²⁰ III, 308, 323.

²¹ II, 4.

²² II, 22.

²³ Er wordt consequent over de sabbath gesproken.

²⁴ Zowel Ds Bartholdi als zijn collega Rolandus waren tevens afgevaardigden naar de Synode van Dordrecht 1618/9. Zij konden de vraag die zij eerder op de particuliere synode brachten daar persoonlijk bepleiten.

Edam diende hierover een gravamen in; er werd besloten dit voor te leggen aan de meerdere vergadering.²⁵

Vragen over huwelijkskwesties werden voorgelegd aan de Staten, omdat de synodeleden van mening waren dat deze regelingen bij het burgerlijke leven behoorden. De vraag of het huwelijk van een gedoopte met een ongedoopte kerkelijk zou kunnen worden bevestigd wilden zij echter wel voorleggen aan de nationale synode, evenals enkele ethische huwelijkskwesties. Tevens werd gevraagd om vaststelling van een formulier voor de huwelijksbevestiging.²⁶ Een belangrijke vraag lag al lange tijd te wachten op beantwoording door de generale synode: kan iemand die alleen op het punt van de kinderdoop afwijkt van de gereformeerde leer worden toegelaten tot het Avondmaal?²⁷

5.5. DE PARTICULIERE SYNODE VAN ZEELAND

Van 9 tot 13 oktober 1618 was de Zeeuwse synode bijeen te Zierikzee.²⁸ De vorige synode werd in 1615 gehouden. Naar aanleiding van de resolutie ter voorbereiding van de generale synode, uitgeschreven door de Staten van Zeeland, werd door de praeses aan de classes gevraagd hoe men tegenover de punten van de Remonstrantie stond. Het bleek dat alle kerken en predikanten in het ressort het contraremonstrantse standpunt huldigden. Daarom werd nader onderzoek onnodig geacht.²⁹ Hierna werd een veertiental gravamina besproken. De onrust in de kerken werd grotendeels geweten aan het ontbreken van een algemeen geldige kerkorde. De synodeleden wilden dit de andere synodes echter niet inwrijven: ‘Doch zal van den onsen dit point niet werden geroert, als die desen aengaende geene swarigheyt en hebben, ten ware d’andere daarvan tenenmaels wegen.’³⁰ De kerkorde stond dus hoog op de prioriteitenlijst, evenals het vaststellen van één catechetische methode voor de gehele Republiek en een nieuwe Bijbelvertaling.

Een bijzonder detail is de vraag om ‘bequame middelen’ om de Joden die zich ‘in dese provincies beginnen te nestelen’ te brengen tot het geloof in Christus; dit onder verwijzing naar Romeinen 11.³¹ Heel praktisch is de gedachte dat de nationale synode de Staten-Generaal zou moeten vragen aan alle sekten de opdracht te geven hun geloofsbelijdenis in druk te laten uitgeven; zo zou iedereen weten wat bestreden zou moeten worden en met welke argumenten.³² Bij het gravamen betreffende de boekcensuur is tevens de zorgvuldigheid bij het drukken van Bijbels opgenomen.³³

De Zeeuwse broeders zouden graag zien dat de Staten-Generaal een algemene regel opstelden voor de zondagsheiliging en een verbod uitvaardigden op quasi-

²⁵ In de extractlijst van de gravamina worden deze attestaties ‘bedelbrieven’ genoemd. Kuyper, *Post-Acta*, 468.

²⁶ Deze vragen kwamen uit de classis Amsterdam, waarvan Ds Rolandus afgevaardigde was.

²⁷ II, 41.

²⁸ De instructie voor de afgevaardigden van de Zeeuwse synode: Reitsma en Van Veen, *Acta* V, 156-158.

²⁹ V, 146-148.

³⁰ V, 148.

³¹ V, 148, 149.

³² V., 149.

³³ V, 150.

christelijke feestdagen, zoals Vastenavond, de Kermis, Blijde Avonden, Driekoningen en Sint Maarten.³⁴ Ook waren er zorgen over de vrijetijdsbesteding van de bevolking en over de negatieve invloed van gemengde huwelijken op het gereformeerde gehalte van het geloof van de desbetreffende gemeenteleden.

De noodzaak van het regulier samenkomen van een nationale synode werd in een gravamen vastgelegd. Daarnaast werd een uitgebreid gravamen opgesteld waarin ‘last en ruggespraak’ van de Zeeuwse afgevaardigden werd geformuleerd.³⁵

In de particuliere gravamina kwam onder andere de zending in Oost-Indië aan de orde. Een punt van zorg was de taak die de Zeeuwse kerken op zich hadden genomen om een aantal kerken onder het kruis te ondersteunen; hoewel deze last soms te zwaar was voor de kerken werd dit onderwerp toch niet omgezet in een generaal gravamen.³⁶

5.6. DE PARTICULIERE SYNODE VAN UTRECHT

Na 1612 was er in de provincie Utrecht geen synodale vergadering geweest. De remonstrantse kwestie was hoog opgelopen, met als gevolg dat er tegelijkertijd twee synodevergaderingen waren, beide van 12 tot 23 oktober 1618. In het kapittelhuis bij de Dom vergaderden degenen ‘die bij d’oude Gereformeerde kercke gebleven sijn’.³⁷ In hun gezelschap bevonden zich de Zeeuwse predikant Udemans en de Gelderse predikanten Van Mehen en Damman, die aan kerken in de provincie Utrecht waren uitgeleend.

In het – voormalige – Catharijneconvent³⁸ waren de remonstrantsgezinden bijeen, die zich overigens evenzeer de ‘ware gereformeerden’ achtten.³⁹ Beide bijeenkomsten werden door de gecommitteerden van de Staten van Utrecht gezien als synodale vergadering⁴⁰ en beide partijen werden opgeroepen afgevaardigden voor de generale synode aan te wijzen.⁴¹ In beide vergaderingen werden hoofdzakelijk de vijf punten van de remonstrantie besproken; tussentijds werden over en weer reacties en verklaringen gestuurd.⁴²

De remonstrantsgezinden kregen een instructie zonder gravamina mee; het gesprek over de Bijbelse leer was de reden van hun afvaardiging naar de generale synode.⁴³ De Contraremonstranten stelden wel enkele gravamina op. Allereerst vroegen zij om één kerkorde voor alle provincies,⁴⁴ zoals ook te lezen is in de

³⁴ V, 150.

³⁵ V, 151.

³⁶ V, 154.

³⁷ VI, 345.

³⁸ Aangezien de vergadering in 1612 werd gehouden in de refter van dit klooster ligt het voor de hand dat dit de locatie is die in de Acta wordt aangeduid als ‘in St.Catharinen’ (VI, 328 resp.360). Uit de locaties van de beide vergaderingen kan worden afgeleid dat de remonstrantsgezinde fractie als de reguliere gereformeerde kerk werd gezien en de contraremonstrantse als het afgescheiden deel.

³⁹ VI, 365; hun credentie- en instructiebrief is ondertekend ‘vuijt namen ende last des provintialen sijnode der Remonstrantsgesinde predicanten in den Stichte van Utrecht, die bij de ware Gereformeerde religie ende christelijke kerckenordering van Utrecht gebleven sijn.’

⁴⁰ VI, 362.

⁴¹ De remonstrantse afgevaardigden werden ter Generale Synode geciteerden.

⁴² VI, 345-406.

⁴³ VI, 364, 365.

⁴⁴ VI, 354, 360.

instructie voor de afgevaardigden.⁴⁵ Er werden enkele praktische vragen gesteld rondom de Doop⁴⁶ en ook de levensheiliging stond op de agenda.⁴⁷

Opmerkelijk is de vraag aan de Staten van Utrecht om, hangende de uitspraak van de generale synode in de remonstrantse kwestie, geen predikantsvacatures te vervullen maar de vacante plaats te laten bedienen door een predikant van een buurgemeente. Hierbij werd aangetekend dat een remonstrantse gemeente bediend zou moeten worden door een remonstrantse predikant en een contraremonstrantse gemeente door een dito predikant.⁴⁸

5.7. DE PARTICULIERE SYNODE VAN OVERIJSSSEL

De Overijsselse synode vergaderde van 29 september tot 3 oktober 1618 te Vollenhove. Drie jaar eerder was deze synode ook bijeen geweest. Een deel van de classis Kampen was verklaard remonstrants; daarom was er uit deze classis een dubbel aantal afgevaardigden aanwezig: een remonstrantse en een contraremonstrantse delegatie.⁴⁹ De ‘Kamper kwestie’, die ook op de nationale synode de nodige aandacht kreeg,⁵⁰ werd eerst uitgebreid behandeld, in samenhang met andere zaken betreffende de leer.⁵¹

Daarna volgden andere onderwerpen, zoals de predikantstraktementen, die niet zouden mogen worden besnoeid door collatoren ‘steunende op het vermeynde jus patronatus’; er zou naar het kerkelijk recht moeten worden gehandeld, echter zonder iemand in zijn rechten aan te tasten.⁵² Hieruit blijkt een kritische houding ten opzichte van de uitoefening van het ius patronatus, maar die houding uitte zich niet in een gravamen waarin om afschaffing ervan werd gevraagd. Over de emeritaats- en weduwenuitkering wilden de afgevaardigden overleggen met de Ridderschap en de Steden, evenals over de sabbatsheiliging en ‘profanatie ende tmisbruyck’ bij huwelijkssluitingen ten plattelande.⁵³ Ondanks dit overleg met de overheid werden met betrekking tot de laatste twee onderwerpen ook gravamina voor de nationale synode opgesteld.

Daarnaast wilden de afgevaardigden onder andere de doopvragen, de openbare bevestiging van ouderlingen en diakenen, het catechetisch onderwijs en eenheid in leer en kerkelijke orde aan de orde stellen.⁵⁴ De gravamina die door de Synode van Overijssel werden ingediend hebben een hoog praktisch gehalte.

⁴⁵ VI, 359, 360.

⁴⁶ VI, 354.

⁴⁷ VI 355.

⁴⁸ VI, 355, 356.

⁴⁹ V., 298, 299.

⁵⁰ In de zittingen 81-97 van de synode.

⁵¹ V, 299-303, 304-306.

⁵² V, 304.

⁵³ V, 307. Wie zijn huwelijk niet in de kerk wilde laten sluiten, kon terecht bij de burgerlijke overheid. De kerken in de classis Steenwijk waren ontstemd over de wijze waarop de schouten, in de Acta scholten genoemd, zich van deze taak kweten. Er worden helaas geen details gegeven waaruit duidelijk wordt wat de gewraakte wijze inhield. V, 308.

⁵⁴ V, 307-310.

5.8. DE PARTICULIERE SYNODE VAN FRIESLAND

De synode van Friesland vergaderde van 2 tot 9 juni 1618 te Dokkum en van 30 september tot 2 oktober 1618 te Leeuwarden. Ook het jaar daarvoor was deze synode bijeen geweest.

De tweede vergadering in 1618 was vrijwel geheel gewijd aan de ‘zaak Maccovius’. Hoewel deze zaak door Gedeputeerde Staten, curatoren van de Franeker Academie en enkele ‘theologanten’ zou worden afgehandeld⁵⁵, werd deze uiteindelijk toch door de synode van Dordrecht behandeld in de sessies 139 tot 142, als ‘de Friese zaak’. Tijdens deze tweede vergadering werden tevens de afgevaardigden naar de Dordtse Synode benoemd. De gravamina waren reeds in juni, dus vóór de uitschrijving van de generale synode, geformuleerd en verzameld uit de notulen, in de hoop dat er spoedig een dergelijke synode zou komen.⁵⁶ In september werd er aan toegevoegd dat de classes hun gravamina ter hand zouden stellen aan de afgevaardigden; welke gravamina dit waren is niet meer te achterhalen.⁵⁷

Van de afgevaardigden naar de Synode van Dordrecht was alleen ouderling Taco van Aysma aanwezig op de inhoudelijk voorbereidende vergadering, waarop ook gedeputeerde Ernst van Aylva present was. Zij bezochten overigens ook de andere Friese synodevergadering in dat jaar.

Er stonden in juni diverse tuchtzaken op de agenda. Over de boekcensuur wilde de synode zich, in samenwerking met de curatoren van de Academie, verstaan met de Staten van Friesland. Met betrekking tot de openlijke en intensieve re-katholisatie activiteiten van rooms-katholieke geestelijken werd besloten dat bij de overheid moest worden aangedrongen op het handhaven van de plakkatens.⁵⁸ De meeste zaken werden provinciaal afgehandeld. Alleen de vraag naar de bevestiging van het kerkelijk huwelijk tussen een gedoopte en een ongedoopte werd als gravamen voor de generale synode geformuleerd.⁵⁹

5.9. DE PARTICULIERE SYNODE VAN GRONINGEN

De synode van Groningen kwam eveneens tweemaal bijeen in een buitengewone vergadering om de generale synode voor te bereiden. De eerste vergadering was van 7 tot 10 september 1618, de tweede van de 23ste tot de 25ste van diezelfde maand. Beide werden gehouden in de stad Groningen. In mei van hetzelfde jaar was deze synode ook bijeen geweest, in een gewone vergadering.

Alle afgevaardigden naar de Synode van Dordrecht woonden de voorbereidende vergaderingen bij. De remonstrantse punten werden in twee zittingen besproken.⁶⁰ Daarna volgden diverse gravamina ter attentie van de generale synode.⁶¹ Op de eerste

⁵⁵ VI, 265.

⁵⁶ VI, 254, 255.

⁵⁷ VI, 265; Kuyper, *Post-Acta*, 461.

⁵⁸ VI, 257.

⁵⁹ VI, 256.

⁶⁰ De zittingen 2 en 3, op 8 september. VII, 341, 342.

⁶¹ VII, 342-344.

plaats kwam de vraag om eenheid in kerkorde, ceremoniën, feestdagen en huwelijksordening voor de gehele Republiek. De invloed van rondreizende rooms-katholieke geestelijken, en de daardoor ontstane onrust, leidde ook in Groningen tot een vraag om maatregelen; deze werden hoofdzakelijk in overleg met de overheid genomen.

In de tweede buitengewone synodevergadering reageerden gedeputeerden van Stad en Ommelanden op de opgestelde gravamina. Hun approbatie werd gevraagd, maar niet in alle gevallen verkregen. Een uitgesproken oordeel over de vijf remonstrantse artikelen zou voor onrust zorgen. Dit oordeel moest daarom volgens de gedeputeerden worden nagelaten, evenals de vraag om een uniforme kerkorde. Stad en Ommelanden hadden immers een eigen kerkorde, die zorgde voor rust en eenheid in de provincie; er mocht niet door een kerkelijke vergadering worden ingegrepen in de rechten van de overheid. Problemen op dit terrein konden met de overheid ter plaatse worden besproken.⁶² Ook andere zaken zouden, aldus de gedeputeerden, op provinciaal niveau moeten worden afgehandeld; hieronder viel bijvoorbeeld de huwelijksordening.⁶³

Er was verschil van mening over de bevoegdheid tot benoemen van de afgevaardigden naar de generale synode. De synode mocht afgevaardigden kiezen en nomineren, maar de benoeming en het geven van de credentiebrieven waren het recht van de Staten. Dat was althans hoe de gecommiteerden de vocatie van de Staten-Generaal interpreteerden.⁶⁴

5.10. DE PARTICULIERE SYNODE VAN DRENTHE

De classis generalis Drenthina, ook wel aangeduid als de synode van Drenthe,⁶⁵ vergaderde van 1 tot 4 september 1618 te Assen. In de Acta van de vorige vergadering, die werd gehouden in september 1616, werd deze kerkelijke vergadering voor de laatste maal classis genoemd. Hieruit blijkt de toenemende zelfstandigheid van de Drentse kerkelijke vergaderingen.

Cornelis Hille, predikant te Groningen, was aanwezig als gecommiteerde van stadhouder Willem Lodewijk. Hij was vanaf 1612 steeds in deze functie aanwezig geweest bij de vergaderingen van de Drentse 'synode'. Het was zijn taak om in afwezigheid van de stadhouder te zorgen dat de – Groninger – kerkorde werd gehandhaafd en om de kerken met raad en daad bij te staan. Deze bijstand was zeker nodig; het niveau van de predikanten was in deze provincie niet erg hoog, zoals in de Acta kan worden gelezen. Zo worden de broeders uit de classis Rolde vermaand om in de toekomst voorzichtiger te zijn in de keuze van afgevaardigden, aangezien 'wel bequaemer condon gedeputeert sijn gewest.'⁶⁶

De inhoud van de Acta van de vergadering ter voorbereiding op de generale synode geeft ondanks de naamswijziging van de kerkelijke vergadering weinig

⁶² VII, 355, 356.

⁶³ VII, 357.

⁶⁴ VII, 355.

⁶⁵ Zie de verbetering in de Acta van deze vergadering, VIII, 215.

⁶⁶ VIII, 218.

aanleiding tot een positief beeld van de Gereformeerde Kerk in ‘de lantschap Drenthe’. De meeste tijd en aandacht werden besteed aan klachten van en over predikanten en over financiële zaken. Zo moest duidelijk worden gemaakt dat het pensioen voor predikantsweduwen altijd moet worden uitbetaald, niet alleen bij armoede van deze weduwen, niet als gunst maar als een plicht van de kerken. Veel predikanten verzuimden hun afdracht voor de weduwenkas.⁶⁷ Deze kas werd door diversen van hen zelfs gebruikt als bank van lening.⁶⁸ Dat is niet verwonderlijk aangezien ‘doorgaens dat tractement geringe ende de onwetenheijt der pachters groot is’; het was de bedoeling dat de pachters de predikanten van levensmiddelen zouden voorzien, maar dit werd in de praktijk zelden gedaan.⁶⁹

De vergaderingen verliepen ook niet volgens de regels; daarom diende Cornelis Hille een instructie hiervoor in.⁷⁰ In het algemeen was er veel onwetendheid. Het lukte de predikanten niet de ‘Catechismus van Aldegonde’ in te voeren.⁷¹ Hiermee wordt de Heidelbergse Catechismus bedoeld, die was opgenomen in het Kerkboek met de Psalmberijming van Marnix van Sint Aldegonde. De ongebruikelijke benaming laat zien dat het document niet alleen bij de bevolking maar ook bij de afgevaardigden niet zo bekend was als in de andere provincies. Er waren veel misstanden onder de bevolking, bijvoorbeeld rond overlijden en begraven.⁷²

Over de remonstrantse kwestie werd amper gesproken. De missive van de Staten-Generaal, waarin de vijf artikelen waren opgenomen en de lantschap Drenthe werd uitgenodigd om twee predikanten naar de Synode te Dordrecht af te vaardigen, werd voorgelezen. Als afgevaardigden werden de predikanten Patroclus Romelingh te Ruinen en Johannes Antonides te Havelte verkozen. In plaats van Johannes Antonides is uiteindelijk Themo van Asschenberg, die ook op de synodevergadering van september 1618 aanwezig was, naar de synode afgevaardigd. Uit de Acta wordt niet duidelijk wat hiervan de reden is. Wel wordt vermeld dat de voordracht nog op de landdag moest worden goedgekeurd door de drost en de gedeputeerden van ridderschap en eigenerfden.⁷³ Alles overziende is respect gerechtvaardigd voor de Drentse afgevaardigden die met slechts twee personen in staat waren om ter nationale synode uitgebreid hun ‘sententie’ over de remonstrantse kwestie op schrift te stellen.⁷⁴

5.11. DE WAALSE SYNODE

De Waalse synode, die ook al in april 1618 had vergaderd, behandelde de uitnodiging voor de Synode van Dordrecht in haar bijeenkomst van 12 tot 18 september 1618 te Delft. Aan de diverse classes werd gevraagd om voordrachten voor afgevaardigden;

⁶⁷ VIII, passim.

⁶⁸ VIII, 219, 220

⁶⁹ VIII, 224.

⁷⁰ VIII, 221. Deze instructie blinkt uit in eenvoud en vanzelfsprekendheid. Het is veelzeggend dat een dergelijke instructie nodig was.

⁷¹ VIII, 227.

⁷² VIII, 227.

⁷³ VIII, 229.

⁷⁴ Zie hiervoor de Acta van de Dordtse Synode.

na enige onderlinge correspondentie werd deze afvaardiging vastgesteld.⁷⁵ In de Acta, die overigens zeer summier zijn, wordt niet gerept over kerkordelijke zaken. Hoofdzakelijk werd aandacht besteed aan de ‘querelles confessionnelles’.

5.12. DE LIJSTEN MET GRAVAMINA⁷⁶

Helaas zijn niet alle instructies en lijsten met gravamina bewaard gebleven. Toch zijn er bij bestudering van het voorhanden materiaal enkele opmerkelijke zaken. Allereerst valt het grote aantal praktische vragen op. Uit de ingediende gravamina ontstaat een beeld van het kerkelijk en dagelijks leven in de gewesten in kwestie.

Het is niet altijd duidelijk wie de ingediende lijsten heeft opgesteld. Enkele lijsten zijn niet tevoren ingediend; de afgevaardigden van Groningen dateerden hun lijst op 17 november 1618, nadat ter generale synode het besluit was genomen om vóór de behandeling van de remonstrantse kwestie alvast aan aantal gravamina te behandelen. Hieruit blijkt dat in ieder geval enkele afgevaardigden de gravamina van hun synode zelf op schrift stelden in plaats van voorzien te zijn van een document dat was opgesteld door de scriba van de vergadering die zij vertegenwoordigden. Het is zelfs niet uitgesloten dat afgevaardigden onder invloed van de gesprekken, ter vergadering of in de wandelgangen van de synode, tot het formuleren van gravamina kwamen. Daarbij zullen zij, indien zij hun taak als afgevaardigden serieus namen, hebben gedacht aan wat er leefde in hun synode.

Cornelis Hille schreef een instructie voor de synode van Drenthe om deze vergadering enig kerkelijk besef en kerkelijke orde bij te brengen; die kerkelijke orde werd ook niet altijd even helder gehanteerd door de afgevaardigden van de andere synodes. Zij hadden niet allen een lijst met te bespreken gravamina van hun synode mee gekregen; anderen gingen naar bevind van zaken met die lijst om. Ondanks Hilles instructie is dit het duidelijkst te merken bij de Drentse afgevaardigden: het in de inleiding van dit hoofdstuk genoemde geschrift van Pactroclus Romeling kan moeilijk als instructie van de synode van Drenthe worden gezien.

De gravamina van Zuid-Holland daarentegen zijn door scriba J. Lamotius keurig na de Acta van deze synode opgesomd.⁷⁷ De genoemde 33 punten worden iets anders weergegeven in de ingediende lijst met gravamina, maar komen grotendeels overeen; er zijn enkele praktische onderwerpen toegevoegd. Scriba Hommius, zelf uit deze synode afkomstig en ook op de voorbereidende vergadering aanwezig, heeft niet alle Zuid-Hollandse gravamina op de extractlijsten gezet. Wel voegde hij aan deze lijsten toe dat de Acta van de voorgaande synode ter vergadering moeten worden herlezen en ook moeten worden bewaard. Hierin herkennen wij de hand van een echte scriba, al kan dit ook als eigenmachtig optreden worden bestempeld.

De synode van Noord-Holland stelde vooral praktische vragen. De scriba van de voorbereidende vergadering, Abraham van Doeslaer, was tevens afgevaardigde naar de nationale synode. Er is dan ook vrijwel geen verschil tussen de in de Acta

⁷⁵ G.H.M. Posthumus Meyjes en H. Bot, *Livre des Actes Eglises Wallonnes 1601-1697*, (Den Haag: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 2005), 176-189.

⁷⁶ Zie hiervoor bijlage 5a.

⁷⁷ Reitsma en Van Veen, *Acta III*, 317vv.

genoemde gravamina en de ingediende lijst. Juist Noord-Holland, één van de leidende gewesten in de Republiek, vroeg duidelijk om een algemene kerkorde. Een aardig detail is dat de kwestie van armlastige gemeenteleden die met attestaties van hun kerkenraad van stad naar stad en vooral van diaconie naar diaconie reisden door Hommius kernachtig werd aangeduid als de zaak van de ‘bedelbrieven’.

Ook Zeeland, waar een door de Staten goedgekeurde en in samenwerking met deze Staten opgestelde kerkorde was, vroeg om een algemene kerkorde. Deze afgevaardigden kregen echter ook het principe van ‘last en ruggespraak’ mee. Het ligt voor de hand om tussen deze twee gegevens een verband te zien. Uit de gravamina komt het beeld naar voren van een provincie waar vogels van allerlei geestelijk pluimage hun toevlucht zochten; daarom waren er diverse gravamina over het omgaan met deze mensen. De formulering ervan laat zien dat zij niet slechts als bedreiging werden gezien, maar ook als mensen die voor Christus en Zijn kerk moeten worden gewonnen. De Zeeuwse afgevaardigden stelden weinig praktische vragen; het kerkelijk leven in deze provincie was blijkbaar behoorlijk goed geordend, hoewel het gedrag van de Zeeuwse gereformeerden nog wel het een en ander te wensen overliet. De scriba van de voorbereidende Zeeuwse vergadering, Lambertus de Rijcke, was afgevaardigd naar de nationale synode.

Tijdens de vergadering van de synode van Gelderland werden zeven onderwerpen genoemd die in Dordrecht besproken zouden moeten worden. In de instructie⁷⁸ komen echter van de ter synode genoemde onderwerpen alleen die betreffende de lijkpredikaties, eredienst en kerkelijke feestdagen voor. Aanvullend werden er vragen gesteld op het terrein van de diensten, samenkomsten en censuur. De gravamina betreffende doopouders die geen lid in volle rechten zijn en het inperken van rooms-katholieke invloeden worden niet genoemd.

Overijssel spant de kroon met het hoogste aantal gravamina. Deze zijn bijna allemaal praktisch van aard en de vraag kan bij enkele ervan opkomen of het werkelijk nodig was om deze vragen in een meerdere vergadering te behandelen.⁷⁹ Het dagelijks en kerkelijk leven in Overijssel was duidelijk nog niet geheel ‘gereformeerd’. Deze provincie kende tot 1597 zowel Staatse als Spaanse Staten; ten tijde van de Synode van Dordrecht was een deel van de provincie opnieuw in Spaanse handen. Dit gebrek aan stabiliteit lijkt deels de achtergrond van deze gravamina te zijn.

Ook de Utrechtse, contraremonstrantse, afgevaardigden hadden een lijstje met gravamina. Deze hadden vooral betrekking op de leer en de praktische uitwerking daarvan. Deze lijst komt vrijwel overeen met de in de Acta van hun synode genoemde onderwerpen.

De Groningse afgevaardigden hadden eveneens gravamina op dit terrein; uit hun vragen komt het beeld naar voren van een kerk die intern de zaken aardig op orde heeft, maar aanloopt tegen een buitenwereld die weinig sympathie heeft voor het leven naar gereformeerde normen. De scriba van de voorbereidende vergadering, Georgius Placius, was tevens afgevaardigde te Dordrecht.

Uit de Friese Acta zijn slechts twee gravamina bekend; beide hebben betrekking op het huwelijk. Uit andere bron zijn nog twee gravamina opgetekend, over het

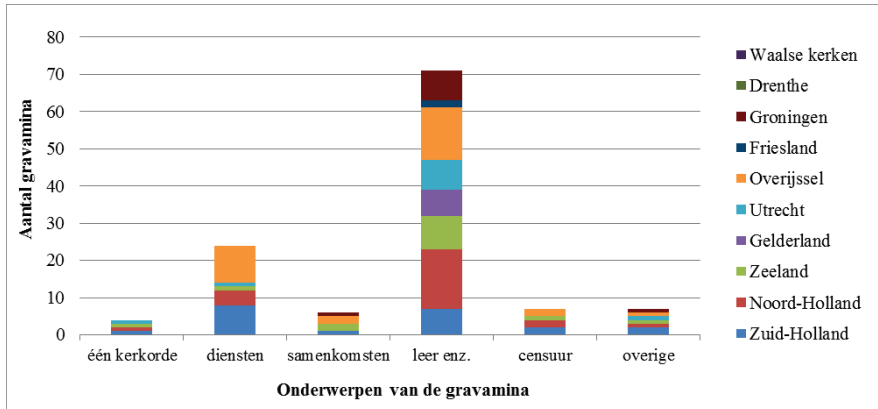
⁷⁸ Deze instructie is te vinden in Kuyper, *Post-Acta*, 421 vv.

⁷⁹ Bijvoorbeeld de gravamina over het houden van kerkenraadsvergaderingen, of het in het openbaar bevestigen van ouderlingen en diakenen. Reitsma en Van Veen, *Acta V*, 307 resp.308.

onderwijs in de christelijk leer en de Doop. Zo ontstaat de indruk dat het goed ging in de Friese kerken. Toch is bekend dat juist tijdens het Bestand in Friesland veel invloed van rooms-katholieke missionarissen was.

De Waalse kerken waren blijkens de gravamina, die overigens niet in hun Acta te vinden zijn, vooral geïnteresseerd in zuiver leven volgens de gereformeerde beginselen.

De gravamina van de niet met name genoemde kerk onder het kruis⁸⁰ geven een indruk van de vragen die leven in tijden van vervolging. Ze klinken als een echo van de recente geschiedenis van de Nederlandse kerken die te Dordrecht bijeen waren.

Grafiek 5: De gravamina vanuit de provinciale Acta, per hoofdstuk van de Dordtse kerkorde

Scriba Hommius, die de extractlijsten opstelde, heeft hiervoor alleen gebruik gemaakt van de instructies van Noord- en Zuid-Holland en Gelderland. Mogelijk is dit omdat deze lijsten het eerst beschikbaar werden gesteld. Hij heeft bij dit opstellen wel enkele vergissingen gemaakt, waarbij hij een gravamen toeschreef aan een andere synode dan de indienende vergadering. Zo wordt Gelderland genoemd in verband met de vraag, hoe om te gaan met Lutherse invloeden, terwijl dit gravamen uit Noord-Holland kwam. Extractlijst C laat zien waar hij de invloed van de overheid van belang en acceptabel vindt, en waar niet. De overheid heeft een rol in het erkennen van een algemene kerkorde, in (het inperken van) het patronaatsrecht en de betaling van traktementen van predikanten, de regeling van het onderwijs, steun bij contacten met buitenlandse kerken, verdediging van de gereformeerde leer, huwelijks zaken, de openbare orde in brede zin volgens gereformeerd principe en (het bekostigen van) een nieuwe Bijbelvertaling.

5.13. CONCLUSIES

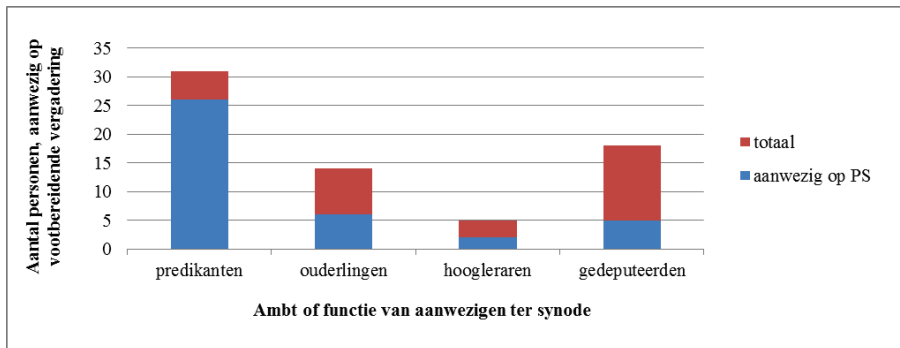
Voor de synodes van Noord- en Zuid-Holland, Gelderland en Utrecht was de voorbereidende synodevergadering de eerste die was toegestaan in tien respectievelijk

⁸⁰ Zie hoofdstuk 5.1.

zes jaren. De indruk ontstaat dat, hoe verder van het centrum van de Republiek af, hoe vrijer de kerken hun synodevergaderingen konden samenroepen, met Zeeland als uitzondering. Dit zegt echter niets over het gereformeerde gehalte van de synodes in kwestie. In Gelderland, Utrecht en Overijssel was de remonstrantse invloed het nadrukkelijkst aanwezig ter particuliere synode, terwijl men zich in Drenthe amper druk leek te (kunnen) maken over deze invloed.

In bijlage 4 wordt aangetoond dat de meeste predikanten die op de Dordtse Synode aanwezig waren ook de voorbereidende particuliere synodevergaderingen meemaakten; enkelen van hen waren zelfs scribe van deze vergadering geweest. Zij waren op deze manier inhoudelijk goed voorbereid en op de hoogte van de standpunten van de synodes die zij vertegenwoordigden. Ook wanneer over een bepaald onderwerp door hen geen instructie was ingediend, maar dit onderwerp wel ter sprake was gekomen op de particuliere synode, waren zij op de hoogte van de desbetreffende gevoelens en gedachten in hun ressort. Dit gold eveneens voor bijna de helft van de ouderlingen.

Het merendeel van de hoogleraren en gedeputeerden woonde de voorbereidende vergaderingen niet bij. De gedeputeerden kenden echter wel het standpunt van de Staten die zij vertegenwoordigden. Uit hun afwezigheid ter particuliere synode kan worden afgeleid dat het belang voor de overheid van deze vergaderingen gering was. De delegaties uit Zeeland en Groningen waren zeer goed voorbereid. Ook de Drentse afgevaardigden scoren hoog met 100% voorbereiding. De Friese afvaardiging was echter opvallend afwezig op de voorbereidende vergaderingen. Alleen ouderling Van Aysma en gedeputeerde Van Aylva waren op beide zittingen present; geen van de afgevaardigde predikanten bezocht de juni-zitting. Uiteindelijk werd op deze vergadering slechts één gravamen opgesteld; de indruk ontstaat dat het enthousiasme voor een generale synode in Friesland niet groot was. Toch werd een Friese afgevaardigde praeses van deze synode. In een grafiek weergegeven ziet de voorbereiding van de aanwezigen er als volgt uit:

Grafiek 6: Aanwezigheid van afgevaardigden en gedeputeerden op de voorbereidende synodevergaderingen

Uit Bijlage 5 en 5a kan worden afgeleid dat de extractlijsten een ander beeld geven van de instructies en gravamina van de diverse synodes dan uit de Acta van deze synodes naar voren komt. Dit kan het gevolg zijn van de vergaderdruk maar ook van

de persoon van de scriba, die samenvattingen van de tientallen instructies moest zien te maken.

De Zeeuwse afgevaardigden kwamen met een novum door vast te leggen dat er mogelijkheid tot ruggenspraak moest zijn. Hieruit spreekt enige terughoudendheid ten opzichte van het 'kerkverband'; blijkbaar werden er risico's voor het Zeeuwse kerkelijk leven of de relatie met de overheid van deze provincie gezien in de door de nationale synode te nemen besluiten.

Het is opmerkelijk dat vijf particuliere synodes nadrukkelijk vroegen om een voor de gehele Republiek geldende kerkorde. De aanwezige vertegenwoordigers van de Staten verhinderden deze gravamina niet, met uitzondering van de Groningse gedeputeerden.

De meeste gravamina betroffen het hoofdstuk van de leer, sacramenten en ceremoniën. Deze gravamina tonen aan dat er veel onkunde was onder de bevolking aangaande de gereformeerde leer en de praktische consequenties hiervan. De invloed van andersgelovigen was groot of werd minstens als bedreigend ingeschat. Rond huwelijk en begraven waren nog veel zaken niet goed geregeld. Hierbij werd nadrukkelijk de rol van de overheid genoemd, evenals met betrekking tot andere onderwerpen die het burgerlijk leven raakten.

Over het algemeen werd de behoefte gevoeld aan eenheid in leer, leven en kerkelijke orde.

Het patronaatsrecht, dat voor de Staten-Generaal onbespreekbaar was, werd toch in kritische zin door twee synodes op de agenda geplaatst.

Uit de gravamina blijkt dat de diverse synodes van de nationale synode meer hebben verwacht dan alleen de oplossing van de leerkwestie die voor de overheid de aanleiding was om deze synode bijeen te roepen. Ook komt een beeld naar voren van een Gereformeerde Kerk die één wil zijn, maar per gewest heel verschillend is. De ontwikkeling van het leven in en rond de kerk, zowel geestelijk als praktisch, liep niet gelijk: in de ene provincie lag de Gereformeerde Kerk als het ware nog in de windselen, in de andere provincie was zij een jonge vrouw in de kracht van haar leven. De Synode van Dordrecht had de taak om met geloof en wijsheid eenheid van leer en leven in deze kerk te bevorderen.

Hoofdstuk 6. De inhoud van de Kerkorde van Dordrecht 1619, in relatie tot de Acta, instructies en overige besluiten van de synode van Dordrecht 1618/1619

6.1. INLEIDING

In hoofdstuk 5 is geconstateerd dat vier particuliere synodes de nationale synode expliciet vroegen om een gezamenlijke kerkorde. Ook in Groningen bestond de behoefte aan een dergelijke kerkorde, maar de afgevaardigden kregen van de gedeputeerden van de Staten van Stad en Ommeland geen toestemming om een dergelijke instructie in te dienen.¹

In hoofdstuk 4 is aangetoond dat de Dordtse Kerkorde 1619 het meest verwant is aan de Kerkorde van 's-Gravenhage. Deze kerkorde uit 1586 was dan ook de basis voor haar opvolger uit 1619. Het is juist om te formuleren dat de kerkorde van 1619 de aan de eisen van de kerk en de tijd aangepaste kerkorde van 1586 is, die op haar beurt – via diverse voorlopers – een aangepaste versie is van de kerkorde van Emden 1571. Volgens het gebruik van de kerk werd de kerkorde waar nodig gerevisieerd. Daarnaast werd gevraagd om approbatie door de Staten.²

Het principe van herziening blijkt helder uit het feit dat aan het begin van de bespreking van de kerkorde, op de ochtend van maandag 13 mei 1619, in de 155ste zitting van de synode, de kerkorde van 1586 werd voorgelezen, waarna niet werd besloten deze kerkorde te vervangen door een andere.³ Dit is veelbetekend, omdat deze kerkorde in diverse gewesten in ieder geval officieel⁴ was vervangen door een regionale kerkorde, zoals in hoofdstuk 4 is beschreven. Daarom lag het niet voor de hand dat alle politieke commissarissen de kerkorde van 1586 als basis voor de vast te stellen kerkelijke orde zouden accepteren. De belangen van de overheden die zij vertegenwoordigden werden immers in de regionale kerkordes van hun provincies beter gewaarborgd. Toch wordt in de Acta hun goedkeuring voor deze gang van zaken nadrukkelijk vermeld.⁵ Heijngius noteerde⁶:

¹ De overheidsvertegenwoordigers verwachtten dat een gezamenlijke kerkorde voor de Gereformeerde Kerk in alle Staten nadelig zou zijn voor de specifieke situaties en rechten in Stad en Ommelanden.

² Zie o.a. Kuyper, *Post-Acta*, 468.

³ Aangezien de originele Acta van de Synode van 's-Gravenhage 1586 al in 1619 onvindbaar waren is het niet bekend welke kopie ervan is gebruikt voor het voorlezen van deze kerkorde. Kuyper, *Post-Acta*, 109.

⁴ De praktijk was niet altijd in overeenstemming met de besluiten van de overheid. Brandt, *Historie*, 291, vertelt dat de magistraat van Haarlem in 1615 de Staatse kerkorde van 1591 m.b.t. de verkiezing van predikanten en ouderlingen wilde invoeren; omdat men van kerkelijke zijde hiermee niet wilde instemmen ontstond een conflict rond deze officieel reeds lang ingevoerde kerkorde.

⁵ 'Propositum fuit hanc esse illustrium dd.delegatorum voluntatem, ut canones regiminis ecclesiastici in postrema synodo nationali constituti, ab hac synodo revideantur atque examinebntur.' *ADSND 1*, 156

⁶ Heijngius, *Acta*, 198r.

Ende het heeft den h.h. Politijcken belieft, dat deselve handelinge soude aengevangen werden met het lesen van den acten des laestgehouden Sijnodis Nationalis in s'Graven Hage Anno 1586. Ende is dien volgent voorgelesen de kerkcken Ordeningh van de Nederlantsche kerke aldaer gestelt.

In de middagzitting van maandag 13 mei werd de kerkorde van 1586 'in substantie' goedgekeurd door alle gedeputeerden, predikanten en ouderlingen van alle provincies. Enkelen wezen erop dat in hun ressort een bijzondere kerkorde bestond die door de Staten van deze provincie was bekrachtigd, maar dat deze in wezen overeen kwam met de voorliggende kerkorde. In hoofdstuk 4 is onderzocht in hoeverre deze verklaring juist is. In het vervolg van de zittingen zouden de noodzakelijke aanpassingen worden gemaakt op basis van de adviezen die de colleges van de diverse afgevaardigden hadden gemaakt.⁷ Overigens zijn diverse gravamina niet behandeld; een overzicht hiervan is te vinden in bijlage 6. Kuyper wijt dit niet behandelen aan tijdgebrek,⁸ een conclusie die gezien het gegeven dat de synodevergadering al bijna een half jaar duurde niet onlogisch is.

In de middag van 13 mei is een samenvatting van de gravamina door de gecommitteerden doorgenomen. Zij besloten dat zij hierop – voorlopig – geen invloed zouden uitoefenen, maar zouden aanzien hoe de kerkelijken met deze gravamina zouden omgaan.⁹ Hieruit spreekt een groot vertrouwen in de kerkelijke afgevaardigden. Dit vertrouwen was blijkbaar terecht, want er wordt in verband met de kerkorde nergens vermeld dat de gecommitteerden hun vetorecht gebruikten. De enige keer dat zij duidelijk een standpunt innamen was met betrekking tot het patronaatsrecht.

In dit hoofdstuk worden de artikelen van de Dordtse Kerkorde, volgens hun indeling, gerelateerd aan de ter synode ingediende instructies,¹⁰ de erover gevoerde besprekingen en andere besluiten van de synode. Opmerkelijke zaken worden in dit verband gememoreerd. Eerst wordt echter kort ingegaan op de tekst van de uiteindelijk vastgestelde kerkorde, gevolgd door een paragraaf waarin de bepalingen van de Dordtse Kerkorde worden vergeleken met de inhoud van de belijdenisgeschriften.

⁷ Heijngius, *Acta*, 199v e.a.

⁸ Kuyper, *Post-Acta*, 96v.

⁹ *ADSND I*, 504.

¹⁰ In de tekst zijn de artikelen uit de DKO aangegeven waarop de instructies en gravamina betrekking hebben. Wanneer er geen kerkorde-artikel is aangegeven, is de instructie niet behandeld of heeft deze niet geleid tot een (her)formulering van een artikel. De gravamina of instructies van de synodes van Overijssel, Groningen, Friesland, Drenthe en Utrecht zijn niet opgenomen in de extractlijsten. Hiervoor wordt verwezen naar wat in het vorige hoofdstuk uit de desbetreffende synodale Acta is weergegeven. In sessie 174 hebben afgevaardigden van diverse synodes aangegeven dat hun bezwaren nog niet waren besproken. Zij besloten echter dat deze tot de volgende synode zouden worden aangehouden, op voorwaarde dat hiervan een aantekening werd gemaakt. De niet behandelde gravamina zijn uiteraard ook niet verwerkt in de Dordtse Kerkorde.

6.1.1. De tekst van de Kerkorde van Dordrecht 1618/1619

De Dordtse Kerkorde 1619 is diverse malen uitgegeven, te beginnen in 1620 in Utrecht en Arnhem en in 1625 in Overijssel. De reden voor het al dan niet uitgeven van dit document is het al dan niet approberen ervan door de respectievelijke Staten. Evenals de voorgaande kerkordes voor de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden is het document oorspronkelijk in het Nederlands opgesteld. Na het vertrek van de buitenlandse afgevaardigden werden de gesprekken ter synode immers in die taal gevoerd. De officiële Acta, de Acta Authentica, zijn echter ook voor dit gedeelte van de synode, de Post Acta, in het Latijn opgesteld en zo door de synode vastgesteld en gewaarmerkt. Scriba Hommius vertaalde daarom de in het Nederlands gestelde geschriften in het Latijn alvorens deze in te voegen.¹¹ De oorspronkelijke versie van de kerkorde is echter de Nederlandse. Overigens is de tekst van de Dordtse Kerkorde niet opgenomen in de Post Acta; bij de zittingen tijdens welke deze is vastgesteld zijn alleen de gevoerde discussie en de besluitvorming kort weergegeven. Uit het ontbreken van de Dordtse Kerkorde als onderdeel van de officiële (Post) Acta kan worden geconcludeerd dat de scriba het document niet zag als iets nieuws, maar als een aangepaste versie van de reeds bestaande kerkorde. De Staten-Generaal van hun kant zagen geen reden om deze kerkorde, al dan niet afzonderlijk, uit te geven omdat zij deze kerkorde – uiteindelijk – niet probeerden.

Door het niet goed indiceren van de documenten van de Synode van Dordrecht 1618/1619 werd een tijdlang gedacht dat de stukken van de nazittingen van de synode waren verdwenen. Dit bleek niet het geval te zijn. Bij het ‘terug’ vinden ervan in 1668 werd op last van de Staten-Generaal een – eerste, Nederlandstalige – gedrukte uitgave van de Post Acta verzorgd.¹²

6.1.2. De Dordtse Kerkorde en de belijdenisgeschriften¹³

De belijdenisgeschriften namen een belangrijke plaats in tijdens de vergadering van de Synode van Dordrecht 1618/1619. Deze synode was hoofdzakelijk samengeroepen in verband met zaken rond de belijdenis. Schrift en belijdenis zijn de bronnen voor de orde in de Gereformeerde Kerk, waarbij de belijdenis de Schrift naspreekt.¹⁴ Daarom is het van belang om de tekst van de Dordtse Kerkorde en de Nederlandse Geloofsbelijdenis, de Heidelbergse Catechismus en de Dordtse Leerregels met elkaar te vergelijken om conclusies te kunnen trekken over de consistentie van de genomen besluiten.

Deze vergelijking laat allereerst zien dat grote delen van de belijdenisgeschriften niet tekstueel terug zijn te vinden in de Dordtse Kerkorde. In de kerkorde wordt het

¹¹ Sinnema, *ADSND I*, LI.

¹² Zie voor een uitvoerige beschrijving van de geschiedenis van de Post Acta: Kuyper, *Post-Acta*, 70-93.

¹³ Zie bijlage 7: Vergelijking van de Dordtse Kerkorde met de Nederlandse Geloofsbelijdenis, de Heidelbergse Catechismus en de Dordtse Leerregels.

¹⁴ Smit, *God se orde vir sy kerk*, 56 vv. De belijdenis is het naspreken van het Woord, de kerkorde is de bevestiging van dit antwoord, idem, 63.

kerkelijk leven geordend. Deze ordening is gegrond in de Schrift, waarbij de belijdenis een belangrijke plaats inneemt, zoals vooral blijkt uit de artikelen betreffende de leer en het vermaan en betreffende de tucht. In de Dordtse Kerkorde zijn echter geen geloofsuitspraken opgenomen zoals in de Kerkorde van Utrecht 1612 is gebeurd.¹⁵

Er kan worden geconstateerd dat de artikelen waarbij geen overeenkomst is te traceren met (een van) de belijdenisgeschriften, praktische regelingen zijn; dit betekent overigens niet dat er voor deze regelingen geen Bijbelse motivatie of inspiratie is. Het betreft de aanstelling van schoolmeesters en van recent tot de gereformeerde belijdenis overgegangene personen die naar het predikambt staan, stoffelijke regelingen voor predikanten en hun weduwen en wezen, de opleiding van predikanten, de ambtsduur van ouderlingen en diakenen, kerkelijke vergaderingen en hun werkzaamheden, plaatselijk te regelen details met betrekking tot de viering van Doop, Avondmaal en kerkdiensten, het verstrekken van attestaties en het vaststellen van een kerkorde. De doctoren en (theologische) hoogleraren, die ook vanuit de praktijk hun plaats in de kerkorde hebben gekregen, worden niet in de belijdenisgeschriften genoemd. De vergelijking van de kerkorde met de belijdenisgeschriften toont aan dat in de Dordtse Leerregels geen taak aan de overheid wordt toegekend in verband met het kerkenwerk.

Waar het de artikelen over de Kerk¹⁶ betreft sluit de Dordtse Kerkorde nauw aan bij de Nederlandse Geloofsbelijdenis, uitgezonderd de positie van de diakenen.¹⁷ De taak van de overheid wordt in deze belijdenis in Artikel 36 nadrukkelijk benoemd. De antwoorden die in de Heidelbergse Catechismus worden gegeven in verband met het Avondmaal,¹⁸ de tucht¹⁹ en de gebeden²⁰ vinden hun weerklank in de kerkorde; het zondenregister uit antwoord 87 van de Catechismus is in de Dordtse Kerkorde breder uitgewerkt. De heiliging van de Naam van de HERE, zoals nadrukkelijk in Zondag 45 van de Heidelberger omschreven, is een basismotief van de Dordtse Kerkorde. In verband met de overheid valt de relatie met antwoord 104²¹ op, waar in de uitleg van het vijfde gebod de gehoorzaamheid aan ‘allen die over mij gesteld zijn’ wordt benoemd. De overeenstemming met de Dordtse Leerregels betreft vooral de nadruk op het samengaan van Woord, Sacrament en tucht, en de onmogelijkheid dat Gods uitverkorenen uit Zijn hand vallen; dit laatste in verband met de wederopname in de gemeente van zondaren, nadat op hen eerder excommunicatie was toegepast.

¹⁵ Zie hoofdstuk 3.5.6.

¹⁶ NGB Art.29, 30, 31, 32, 33, 35 en 36.

¹⁷ In Art.30 (en 31) van de NGB worden de diakenen genoemd als leden van de kerkenraad. In hoofdstuk 8.3.2. wordt hierop nader ingegaan.

¹⁸ De zondagen 28-30 HC.

¹⁹ Zondag 31 HC.

²⁰ Zondag 45 HC.

²¹ Zondag 39 HC.

6.2. INLEIDING VAN DE KERKORDE (ART.1)²²

De synode van Dordrecht 1618/1619 zag geen aanleiding om de inleiding van de kerkorde aan te passen. Er is geen aanwijzing dat over dit eerste artikel is gesproken. Ook is er geen instructie over dit artikel ingediend.

6.3. VAN DE DIENSTEN (ART.2-28)

De afgevaardigden hebben, afgezien van de leer waaraan in de hoofdzittingen de meeste tijd en aandacht is besteed, in relatie tot de kerkorde vooral gesproken over de diensten. Daarbij lag de nadruk op de wijze waarop predikanten worden beroepen en ouderlingen benoemd. In grote delen van de Nederlanden was het *ius patronatus* een oud en gewaardeerd recht. Degenen die het uitoefenden deden dit 'tot nut van het algemeen', als onderdeel van hun taak om rust en vrede in het door hen bestuurde gebied te bevorderen.

De Staten-Generaal gaven aan de gecommiteerden de opdracht het *ius patronatus* onaangetaast te laten. In de instructie die zij ontvingen is te lezen:²³

Soo het oock gebeurde dat met toestemminge van den geheelen synode goetgevonden wierde om soo veel als doenlyck by d' eenstemmicheyt in de leere eenerhande kerckenordeninge te beramen ofte voor te stellen, worden onse voorseide gecommiteerden gelast ende bevolen daerop soo goeden ende sunderlingen regard te nemen dat daeruit by generale voorstellinge ofte resolutien nyet gecrenct ofte gewackt werden der respectieve provintien recht ende gerechticheyt ende gebruyck, tegens Godts Woort nyet strydende, als oock mede dat het recht van patronaetschap int gemeen ende particulier geconserveert ende ongecrenct blyve.

Naast het niet strijdig zijn met Gods Woord is dus het niet strijdig zijn met werelds recht en gebruik de norm waaraan de gecommiteerden de kerkelijke orde moesten toetsen. De formulering duidt erop dat werd gemeend dat de genoemde gebruiken en rechten niet strijdig zijn met de Schrift.

De kerkelijke afgevaardigden hadden in dit opzicht gedeeltelijk andere inzichten, zoals blijkt uit de instructies. Hierover is dan ook uitgebreid gediscussieerd. Heijngius vermeldt dat de scribe op basis van de adviezen van de colleges van afgevaardigden hiervoor een concept opstelde.²⁴

6.3.1. De instructies met betrekking tot de diensten²⁵

6.3.1.a. De predikanten (Art.4-17)

De synodes van Zuid-Holland en Overijssel verzochten om een algemene regeling voor het beroepen van predikanten. Hierbij zal het recht van presentatie door

²² Voor de tekst van de artikelen wordt verwezen naar de synopsis ordinum ecclesiarum in de bijlage.

²³ Art.XII van deze instructie, d.d. 6 november 1618, te vinden in *ADNSD I*, 466-471.

²⁴ Heijngius, *Acta*, 200r.

²⁵ Zie bijlage 5. De extractlijsten van de gravamina, die zich bevinden in het Oud Synodaal Archief, I, 5, geven geen compleet overzicht van de ingediende gravamina en instructies; zie hoofdstuk 5. Kuyper geeft

overheidspersonen in het oog moeten worden gehouden, al mag een gemeente niet tegen haar wil een dienaar des Woords krijgen opgedrongen; het patronaatsrecht mag niet worden misbruikt (Art.4,5). Wie vanuit de Rooms Katholieke Kerk overkomt en predikant wil worden moet eerst geruime tijd worden beproefd (Art.9). Ook moet er een formulier voor de ondertekening van de belijdenis worden opgesteld en moet het onderhoud van predikanten en hun weduwen beter worden geregeld (Art.13).

Zowel de synode van Gelderland als die van Zuid-Holland drong aan op terughoudend beleid bij het beroepbaar stellen van ‘idioten’; dit is de term die werd gebruikt voor mensen die niet hebben gestudeerd²⁶ (Art.8). Zij vroegen of iemand met een Lutherse of tot een andere ‘secte’ behorende echtgenote kan worden toegelaten tot het ambt.

Daarnaast vroegen de Gelderse synodeleden om het gereguleerd beroepen van legerpredikanten, die in veroverde steden kunnen werken tot daar een eigen predikant is bevestigd (Art.6), om met steun van de Staten-Generaal zorg te dragen voor het beroepen van predikanten voor de kerken onder het kruis en om een afspraak dat predikanten een bepaald aantal jaren aan een kerk en classis verbonden moeten zijn (Art.10). Ook wilden zij weten of een tot de Gereformeerde Kerk overgegangene pastoor in zijn voormalige standplaats predikant kan worden. De synode van Noord-Holland vroeg om een regeling voor kerkplanting en beroepingswerk in Oost-Indië en om een formulier voor de examinatie van aanstaande predikanten.

6.3.1.b. Het onderwijs (Art.18 -21)

Er kwam vanuit Zuid-Holland een instructie met betrekking tot het opstellen van een regeling voor het beroepen van theologische hoogleraren.

De Gelderse afgevaardigden vroegen om het opnieuw instellen van het proponeren²⁷ door aanstaande predikanten. Evenals de Zuid-Hollandse afgevaardigden vroegen zij om een algemene schoolorde en voegden hier aan toe dat er overal gelijkwaardig onderwijs moet worden gegeven (Art.21).

De synode van Zuid-Holland benadrukte dat de schoolmeesters belijdend lid van de gereformeerde kerk moeten zijn (Art.54). De afgevaardigden uit Noord- en Zuid-Holland en Overijssel wilden een regeling voor toezicht op de universiteiten laten vaststellen.

6.3.1.c. De ouderlingen en diakenen (Art.22-28)

De vragen van de synode van Overijssel, over het in het openbaar bevestigen van ouderlingen en diakenen en hun ondertekening van de belijdenis, zijn niet behandeld. Die behandeling was ook niet noodzakelijk, aangezien het decennia geleden vastgelegde afspraken betreft die in de Dordtse Kerkorde 1619 opnieuw werden overgenomen.

de extractlijsten weer in *Post-Acta*, 463-471. In dit hoofdstuk worden, in de paragrafen waarin de instructies worden gerelateerd aan de tekst van de DKO, de artikelen die hierop betrekking hebben tussen haakjes in de tekst weergegeven.

²⁶ Heijngius, *Acta*, 201v, 202r. wekt de indruk dat ook vanuit Noord-Holland een instructie over dit onderwerp werd ingediend.

²⁷ In deze instructie wordt dit ‘oeffening van propheteren’ genoemd.

6.3.2. De diensten in de Acta

6.3.2.a. De predikanten (Art.4-17)

Artikel 31 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis²⁸, die door de synode als richtinggevend werd aanvaard, geeft het kader voor de ambtsdragers van de kerk aan. In dit artikel wordt niet gesproken over de taak van de overheid in dezen. Artikel 36 van deze belijdenis²⁹ laat echter ruimte voor een opvatting waarbij de overheid niet alleen voor maar ook binnen de kerk bepaalde taken kan vervullen: de overheid heeft een door God gegeven taak en roeping ten aanzien van beide tafelen van de Wet.³⁰ De discussie over deze mogelijkheid spitste zich ter synode toe op het patronaatsrecht, waaraan de overheid vast wilde houden, maar waartegen diverse kerkelijke gremia bezwaar hadden ingediend. De besluitvorming over de artikelen 4 en 5 van de kerkorde vond plaats op 13 en 14 mei 1619, in de sessies 156 en 157. De politieke gecommiteerden hadden als opdracht het patronaatsrecht te handhaven. Uiteindelijk werd besloten dat misbruik van dit recht zou worden ingeperkt. Zo mag een patroon niet door middel van het traktement de indruk wekken dat hij een predikant huurt. De kerken mogen een door de patroon voorgestelde predikant op basis van goede redenen weigeren. Er werd echter niet vastgelegd wie bepaalt of die redenen goed genoeg zijn. Wanneer de patroon niet snel in een vacature voorziet vervalt zijn recht. De artikelen 4 en 5 van de kerkorde werden, naar een voorstel van praeses Bogerman en met enkele aanpassingen,³¹ aangevuld: niet alleen bij de approbatie van het beroep van een

²⁸ 'Wij geloven, dat de dienaren van Gods Woord, de ouderlingen en de diakenen tot hun ambten door de Kerk behoren aangewezen te worden langs de weg van wettige verkiezing door de Kerk onder aanroeping van Gods Naam en in goede orde, zoals Gods Woord leert. Daarom moet ieder zich er terdege voor wachten om zich met ongeoorloofde middelen in te dringen, maar hij is verplicht de tijd af te wachten, dat hij door God geroepen wordt om daardoor het overtuigend bewijs te hebben, dat zijn roeping van de HERE is. Wat de dienaren des Woords betreft, zij hebben, op welke plaats zij ook zijn, gelijke macht en gezag, daar zij allen dienaren van Jezus Christus zijn, de enige, algemene Bisschop en het enige Hoofd van de Kerk. Bovendien zeggen wij -opdat de heilige verordening van God niet geschonden wordt of in verachting raakt- dat ieder voor de dienaren des Woords en de ouderlingen der Kerk bijzondere achting moet hebben om het werk dat zij doen, en met hen in vrede moet leven, zonder morren, twist of tweedracht, zoveel als mogelijk is.'

²⁹ 'Wij geloven, dat onze goedertieren God, wegens de verdorvenheid van het menselijk geslacht, koningen, vorsten en overheden ingesteld heeft, omdat Hij wil dat de wereld geregeerd wordt door wetten en staatsregelingen, opdat de ongebondenheid van de mensen bedwongen wordt en alles in goede orde onder hen toegaat. Hiertoe heeft Hij de overheid het zwaard in handen gegeven tot bestraffing van de boze (Rom.13:4) en bescherming van de goede mensen. En hun taak is niet alleen acht te geven op de openbare orde en daarover te waken, maar ook de hand te houden aan de heilige kerkedienst, alle afgoderij en valse godsdienst te weren en uit te roeien, het rijk van de antichrist te vernietigen, de voortgang van het Koninkrijk van Jezus Christus te bevorderen en het Woord van het Evangelie overal te doen prediken, opdat God door ieder geëerd en gediend wordt, zoals Hij in zijn Woord gebiedt. Voorts is ieder, van welke hoedanigheid, rang of stand hij moge zijn, verplicht zich aan de overheden te onderwerpen, belasting te betalen, hun eer en eerbied te bewijzen en hun gehoorzaam te zijn in alle dingen die niet in strijd zijn met Gods Woord, en voor hen te bidden, opdat de HERE hen wil besturen in al hun wegen en opdat wij een stil en gerust leven mogen leiden in alle godsvrucht en waardigheid (1 Tim.2:2). Hierom wijzen wij de Wederdopers en andere oproerige mensen af en in het algemeen allen die overheden en magistraten verwerpen en de rechtsorde omver willen werpen door het invoeren van gemeenschap van goederen en die de goede zeden, die God onder de mensen ingesteld heeft, verstoren.'

³⁰ Zie bijvoorbeeld K. van der Zwaag, *Onverkort of gekortwiekt? Artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de spanning tussen overheid en religie. Een systematisch-historische interpretatie van een 'omstreden' geloofsartikel* (Heerenveen: Groen, 1999), 118, 125 en passim.

³¹ Glasius, *Geschiedenis der Nationale Synode*, 294v.

predikant is een rol voor de overheid vastgelegd, maar ook in de eerste fase, het uitbrengen van het beroep. De mogelijkheid om een predikant te beroepen in een plaats waar nog geen kerkenraad is, werd echter niet meer opgenomen.

In de volgende zittingen, tot en met sessie 161, werd, na een uitvoerige discussie,³² een formulier voor de beroeping en bevestiging van predikanten vastgesteld. Zowel de kerkelijke als de politieke afgevaardigden konden instemmen met het concept van de hand van praeses Bogerman.³³ Ook in dit verband speelde het *ius patronatus* een belangrijke rol.

Hoewel er door de diverse theologische opleidingen steeds meer predikanten met een academische opleiding kwamen, werd in de 159ste sessie toch artikel 8, over de toelating van predikanten zonder een dergelijke opleiding maar met ‘singuliere gaven’, toegevoegd aan de kerkorde. Hiermee werd artikel 21 van de Dordtse Kerkorde uit 1574 nieuw leven ingeblazen; Heijngius verwijst nadrukkelijk naar dit oude kerkordeartikel.³⁴ De intentie was, zoals uit de instructies kan worden afgeleid, dat de praktijk in dit opzicht werd gereguleerd. Op deze wijze werd recht gedaan aan de instructie uit Gelderland en Zuid-Holland over de beroepbaar stelling van deze ‘idioten’.

Mensen die uit een andere kerk of uit een sekte overkomen naar de Gereformeerde Kerk en daar ambtsdrager willen worden, worden pas na een ruime proeftijd daartoe toegelaten. In de 163ste zitting werd zo, met het formuleren van artikel 9, een oude regeling herbevestigd.

In de loop van de synodezittingen ontvingen diverse predikant-leden een opdracht die hen voor enige tijd gedeeltelijk of zelfs geheel het ambtelijke werk in hun gemeente onmogelijk zou maken. De vertaling van de Bijbel was hiervan de meest tijdrovende taak. Maar ook het lidmaatschap van deze synode hield hen voor langere tijd af van het gemeentewerk. Artikel 14, over tijdelijke vrijstelling van ambtelijke taken in de eigen gemeente, kreeg zo een praktische invulling.

6.3.2.b. *Het onderwijs (Art.18 -21)*

In de ‘voorzittingen’ van de synode werd al gesproken over de predikantsopleiding. De zittingen 18, 19 en 20, op 3 en 4 december 1618, waren gedeeltelijk aan deze materie gewijd. De buitenlandse theologen gaven adviezen, naar aanleiding van het uitvoerige voorstel uit Zeeland voor een betere voorbereiding van de predikanten op hun taak. In de 20ste sessie spraken de afgevaardigden onder andere over de vraag, of theologische studenten ‘die naar het predikambt staan’ openlijk mogen preken, de Doop bedienen, aanwezig mogen zijn in kerkenraads- en classisvergaderingen en in kerkdiensten mogen voorlezen uit de Bijbel. Er werd besloten dat de doopbediening is voorbehouden aan iemand die, na het met goed gevolg afleggen van het kerkelijk examen, is toegelaten tot de heilige dienst. De andere genoemde activiteiten werden echter als nuttige voorbereiding voor het ambt gezien, met de restrictie dat de beslissing over afzonderlijke situaties werd overgelaten aan de kerken, kerkenraden en classes. Hiermee werd een ruime interpretatie van artikel 3 gegeven. Ook artikel 20, over de proponenten, werd opnieuw vastgesteld. Wat al was vastgelegd in artikel

³² Heijngius, *Acta*, 204r.

³³ Van Itterzon, *Bogerman*, 103.

³⁴ Heijngius, *Acta*, 202r.

3 werd hierin niet opnieuw opgenomen. De vragen die met betrekking tot dit onderwerp werden besproken blijken nog steeds actueel te zijn; in de epilooog worden daarom enkele lijnen voor het heden geschetst.

6.3.3. Opmerkelijke zaken met betrekking tot de diensten

In artikel 23, over de taak van de ouderlingen, wordt hun betrokkenheid bij de tuchtuitoefening niet meer woordelijk genoemd. In artikel 16, over de taak van de predikanten, wordt dit als een gezamenlijke taak aangeduid.

In verband met de verkiezing van ouderlingen en diakenen wordt niet gerefereerd aan de overheid, hoewel de magistraat gerechtigd is afgevaardigden te zenden naar de kerkenraadsvergaderingen³⁵ waar deze verkiezing plaatsvindt.

Een volledig nieuw artikel is het 28ste. In dit artikel wordt als het ware de ‘andere kant’ van artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis vastgelegd: de overheid heeft een taak ten opzichte van de kerk, maar de kerk heeft ook een taak ten opzichte van de overheid. Daarnaast kan dit artikel worden gezien als een praktische consequentie van het antwoord dat de Heidelbergse Catechismus geeft op de vraag ‘Wat wil God in het vijfde gebod?’ Er is geen instructie bekend waarop deze aanvulling is gebaseerd; in dit artikel kan de invloed van (de aanwezigheid van) de gecommiteerden worden gelezen, maar ook de regulering van een gegroeide gewoonte.

De relatie Kerk-Overheid is onverminderd actueel; daarom zal er in de epilooog nader op worden ingegaan.

6.4. VAN DE KERKELIJKE SAMENKOMSTEN (ART.29-52)

6.4.1. De instructies met betrekking tot de kerkelijke samenkomsten

De Zuid-Hollandse afgevaardigden vroegen om voorlezing van de Acta van voorgaande nationale synodes en om onderlinge correspondentie van de diverse synodes (Art.48), speciaal de Nederduitse en Waalse (Art.52). Verder vroegen zij een besluit over de vraag of alle predikanten van een plaats in de classis een keurstem hebben (Art.42) en om een financiële regeling voor de classicale en synodale onkosten, opdat de predikanten deze niet zouden behoeven te dragen.

De synodes van Gelderland en Zuid-Holland wilden instructies laten opstellen voor deputaten van synodes en classes en voor de kerkvisitatoren (Art.44 en 49) en drongen aan op correspondentie met buitenlandse gereformeerde kerken, met name met die in Frankrijk.

6.4.2. De kerkelijke samenkomsten in de Acta

De gang van zaken tijdens de Synode van Dordrecht is een goede illustratie van de werking van diverse artikelen van de Dordtse Kerkorde in de praktijk. De

³⁵ Art.37 DKO. Dit was ook reeds vastgelegd in de kerkorde van 's-Gravenhage 1586.

samenroeping geschiedde echter, zoals de Acta ook nadrukkelijk vermelden, door de Staten-Generaal³⁶ en niet door de kerken (Art.50).

In artikel 30 wordt gesteld dat alleen dat wat een mindere vergadering niet kan afhandelen³⁷ op een meerdere vergadering mag worden behandeld. Het bleek in de voorgaande jaren onmogelijk om de controverse tussen Remonstranten en Contraremonstranten op plaatselijk of regionaal niveau op te lossen. Daarnaast waren er zaken van kerkordelijke aard, die volgens de kerkorde alleen door een generale synode mochten worden behandeld.

Ook artikel 31 werd op deze synode in praktijk gebracht, door de diverse ‘kwesties’ die er werden behandeld. Behalve de remonstrantse kwestie betrof het situaties in Kampen³⁸ en Hoorn³⁹ en de controverses rond Maccovius⁴⁰ en Vorstius⁴¹. Het aanroepen van de naam van de HERE God aan het begin en het dankgebed aan het einde van een kerkelijke vergadering, zoals voorgeschreven in artikel 32, is blijkens de Acta ook in de praktijk gebracht. De synode begon en werd afgesloten met een kerkdienst, terwijl er tussentijds diverse keren predikaties werden gehouden. Diverse van de tijdens de vergaderingen uitgesproken gebeden zijn opgenomen in de Acta.

Alle afgevaardigden dienden bij hun verschijnen in de synode hun credentiebrieven in, zoals bepaald in artikel 33. De Acta werden volgens artikel 34 vastgesteld door het regelmatig voorlezen en approberen van de gemaakte verslagen.⁴² Een praeses en – in dit geval niet één maar ook een tweede – scriba werden benoemd. Praeses Bogerman heeft zijn taak naar de letter van artikel 35 vervuld, onder andere toen hij de Remonstranten heenzond en ‘Den knibbelachtighen ende die te heftigh zijn int spreken, te bevelen datse swijghen. Ende over deselve geen ghehoor ghevende, de behoorlijke Censure te laten gaen.’⁴³

Nieuw is de bepaling⁴⁴ dat, wanneer er in een plaats meerdere predikanten zijn, zij allen met keurstem aanwezig mogen zijn in de classis.⁴⁵ Dit antwoord op de Zuid-Hollandse instructie was in tegenspraak met wat in artikel 32 van de Dordtse kerkorde van 1578 was bepaald. De reden van de vraag kan een gevoel van onrechtvaardigheid zijn; in Zuid-Holland waren diverse zeer grote gemeentes met meerdere goed opgeleide predikanten, die formeel net zoveel invloed in de classisvergadering hadden als kleine gemeentes met slecht geschoolde predikanten. Door deze bepaling werd een

³⁶ ADSND, I, 3.

³⁷ Als beperking wordt hierbij ook gesteld dat het louter kerkelijke zaken dienen te zijn.

³⁸ Tijdens de zittingen 35, 36, 56, 73, 81, 83, 85, 91, 98 en 108 werd hieraan aandacht besteed. In de loop der vergadering ontstond een vergaderorde waarbij ’s morgens veelal werd gesproken over zaken betreffende de Canones, en ’s middags zo nodig andere onderwerpen werden behandeld.

³⁹ Zie de zittingen 49, 174 en 175.

⁴⁰ Zie de sessies 139,141, 142 en 152. Aangezien het hier een ‘particuliere’ zaak betrof, wordt de naam van Maccovius niet in de Acta vermeld.

⁴¹ In de sessies 149-152 behandeld. De naam van Vorstius wordt wel in de Acta vermeld.

⁴² Dit gebeurde bijvoorbeeld in de 59ste zitting.

⁴³ Aldus Van Lieburg in zijn lezing *Dordrecht's Decretum Horribile. The Acta Synodi Behind the Scenes* tijdens de conferentie ‘The Doctrine of Election in Reformed Perspective; Historical Trajectories and Contexts of Controversy’ te Emden, 29 en 30 oktober 2014.

⁴⁴ Art.42 DKO.

⁴⁵ Heijngius, *Acta*, 203v, vermeldt het voorstel waarover de afgevaardigden spraken: een kerk met twee tot zes predikanten krijgt twee keurstemmen, een kerk met zeven tot negen predikanten drie keurstemmen en een kerk met tien tot twaalf predikanten krijgt er vier.

fundamentele wijziging doorgevoerd die op gespannen voet staat met het anti-hiërarchisch principe.

Ook artikel 44 bevat nieuwe elementen. De mogelijkheid tot het aanstellen van kerkvisitatoren is omgezet in een uitgebreid voorschrift, waarbij de taak van de visitatoren is uitgebreid. De bespreking hierover is gehouden in de sessies 14, 158 en 159. Op deze wijze werd tegemoet gekomen aan de gravamina van de synodes van Gelderland en Zuid-Holland. Daarnaast werd een regeling getroffen voor deputaten voor correspondentie met de overheid, met andere kerkelijke vergaderingen en voor andere kerkelijke taken;⁴⁶ dit besluit werd genomen in de 159ste zitting. Op deze wijze werden semipermanente kerkelijke organen mogelijk gemaakt. Ook dit was een wijziging in het beleid.

Het verloop van de geschiedenis maakte het onmogelijk dat artikel 45 in praktijk werd gebracht. De kerk van Dordrecht kreeg de opdracht zorg te dragen dat de Acta van 1618/1619 aanwezig zouden zijn op de volgende generale synode. Deze synode is echter niet gehouden, hoewel enkele particuliere synodes nadrukkelijk vroegen om het bevestigen van de bepaling dat de generale synode met een vaste frequentie vergadert.

Artikel 46 werd vorm gegeven door het voorlezen van de kerkorde uit 1586 in de 155ste zitting; dit was de openingszitting van de nationale vergadering, na het vertrek van de buitenlandse theologen.

Een nieuw artikel,⁴⁷ waarover werd besloten in de sessies 158, 159 en 162, gaf de particuliere synodes officieel de ruimte om onderling correspondentie te onderhouden. De Zuid-Hollandse synode vroeg hiermee om legitimering van een gebruik dat al langer bestond. De Synode van Dordrecht 1574 was in feite een voorbeeld geweest van staatsgrenzen overschrijdend contact tussen kerkelijke vergaderingen, al gaat het samen vergaderen een stap verder dan het onderhouden van correspondentie. De mogelijkheid tot deze correspondentie was overigens al geformuleerd te Emden.⁴⁸

Naar kerkelijke gewoonte⁴⁹ werd aan het eind van de vergadering, in de 178ste zitting, een classis synodaal aangewezen, die de volgende synode zou moeten voorbereiden. Deze taak viel de classis Dordrecht ten deel. Aan de Staten-Generaal zou toestemming worden gevraagd voor deze vergadering, met het verzoek om ook de Nederlandse kerken in Duitsland en Groot-Brittannië uit te nodigen. Zoals reeds vermeld is deze synode nooit samengeroepen.

⁴⁶ Art.49 DKO.

⁴⁷ Art.48 DKO.

⁴⁸ KO Emden 1571, Art.43.

⁴⁹ Art.50 DKO.

6.4.3. *Opmerkelijke zaken met betrekking tot de kerkelijke samenkomsten*

In de Dordtse Kerkorde is het notuleren tijdens de kerkenraadsvergaderingen niet vastgelegd, zoals dat wel in de kerkordes van Dordrecht 1574 en 1578⁵⁰ was gedaan. Mogelijk is de vanzelfsprekendheid hiervan de reden dat dit in latere kerkordes niet meer wordt voorgeschreven.

Uit de formulering van artikel 37 wordt duidelijk dat de diakenen in principe niet werden gezien als leden van de kerkenraad. Deze formulering gold al vanaf 1581. Te Emden⁵¹ was hierover anders besloten, in de lijn van artikel 30 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Een reden voor deze afwijking van de belijdenis kan zijn dat het werk van de diakenen vaak verweven was met dat van overheidsinstellingen, waardoor de overheid invloed op het werk van de diakenen kon uitoefenen. Deze invloed was overigens ook mogelijk binnen een kerkenraad die alleen bestond uit predikant(en) en ouderlingen, omdat sedert 1586 enkele leden van de magistraat mochten deelnemen aan de kerkenraadsvergaderingen. Een andere verklaring voor het verschil met de Acta van 1571 kan zijn dat er in die tijd en situatie nog geen sprake was van kerkenraden met veel predikanten en ouderlingen; de regeling dat in kerken met weinig ambtsdragers ook de diakenen deel kunnen uitmaken van de kerkenraad zou dan automatisch van toepassing zijn.

Artikel 42 geeft een keurstem aan predikanten die in een classicale vergadering verschijnen terwijl zij niet door hun kerk zijn afgevaardigd, zij het dat zij deze keurstem niet hebben wanneer het henzelf of hun kerk betreft. Hiermee is het voorstel dat werd besproken nog verder uitgebreid. Met dit besluit wordt geen recht gedaan aan de principiële gelijkheid van alle plaatselijke kerken, omdat kerken met meer predikanten dan letterlijk méér stem hebben dan een kerk met één of zonder dienaar des Woords.

Uit de bepaling betreffende onderlinge correspondentie van genabuurde synodes (Art.48) kan een zekere scepsis worden gelezen ten aanzien van de mogelijkheid om regulier als nationale synode samen te komen. Het advies hierover luidde dat een dergelijke correspondentie wel in de vrijheid der kerken staat, maar onnodig is wanneer de nationale synode eens per drie of vier jaar vergadert.⁵²

6.5. VAN DE LEER, SACRAMENTEN EN ANDERE CEREMONIËN (ART.53-70)

6.5.1. *De instructies met betrekking tot de leer, sacramenten en andere ceremoniën*

De synodes van Noord- en Zuid-Holland vroegen om een formulier voor het dopen van volwassenen, waarbij de Noord-Hollanders wilden laten vastleggen dat dezen hierna ook zullen deelnemen aan het Avondmaal (Art.59) en zich afvroegen of een

⁵⁰ Respectievelijk Art.6 en 24.

⁵¹ Artikel 6 van de Acta van Emden 1571.

⁵² Heijngius, *Acta*, 203v.

stomme of dove mag worden toegelaten tot de Avondmaalsviering. Deze beide synodes vroegen, evenals de synodes van Zeeland en Friesland, of een ongedoopte of geëxcommuniceerde in de kerk mag trouwen (Art.70). Er werd gevraagd om een algemene registratie van huwelijken, te gebruiken door zowel de overheid als de kerken. Ook wilde men weten of een overspeler in de echt mag worden verbonden met degene met wie hij overspel heeft gepleegd (Art.70).

Diverse instructies betroffen de lijkpredikaties (Art.65) en het streven naar eenheid in kerkelijke feestdagen (Art.67), gebeden en liederen (Art.69) en sacramentsbediening. Meerdere synodes vroegen de overheid⁵³ om verhoging van het uitoefenen van de rooms-katholieke godsdienst in de Nederlanden.

De synode van Zuid-Holland wilde het boek van Wtenbogaert⁵⁴ over het ambt van de overheid door de synode laten beoordelen en vroeg hoe om te gaan met Remonstranten en remonstrantsgezinden. Er zou aandacht moeten worden besteed aan de – foutieve – gebruiken om kinderen thuis te dopen (Art.56) en ambtsdragers in een kerkenraadsvergadering te bevestigen. Alle kerken zouden de namen van de gedoopten moeten bijhouden in een doopregister (Art.60) en de vaders of doopgetuigen zouden aanwezig moeten zijn bij de Doop van hun kinderen (Art.57).

Vanuit Noord-Holland kwam het voorstel om ‘Papisten’ en leden van ‘andere secten’ een openbaar dispuut aan te bieden. Ook wilde men een weerlegging van alle argumenten van de Wederdopers opstellen. De synode van Zeeland vroeg om een regeling voor evangelisatie onder ongelovige Joden en heidenen en om een instructie voor het verminderen van de invloed van sekten.

6.5.2. De leer, sacramenten en andere ceremoniën in de Acta

Het grootste gedeelte van de besprekingen tijdens de Synode van Dordrecht betrof de leer. De Canones zijn hiervan het gevolg. In de 164ste zitting is een formulier vastgesteld dat alle predikanten, rectoren en schoolmeesters moeten ondertekenen en waarin, naast de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Catechismus, de Canones worden genoemd. Daarom bevreemdt het, dat de Canones niet worden genoemd in de artikelen 53 en 54 van de Dordtse Kerkorde, waar de ondertekening van de belijdenis wordt voorgeschreven voor predikanten, theologische hoogleraren en schoolmeesters. De laatsten mogen volgens artikel 54 in plaats van de Nederlandse Geloofsbelijdenis ook de Catechismus ondertekenen.

In diverse zittingen⁵⁵, zowel in aan- als afwezigheid van de buitenlandse theologen, werd over de belijdenis gesproken. De artikelen 31 en 32 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis werden in eerste instantie buiten beschouwing gelaten; de gecommitteerden wilden deze artikelen behandelen in de nazittingen, aangezien deze over de overheid en de kerkregering handelen en de politieke situatie in de landen van de diverse aanwezigen zeer verschillend was.

⁵³ Nota Bene!

⁵⁴ *Tractaet van 't Ampt ende Autoriteyt eener Hoogheer Christelicker Overheyt in kerckelicke saecken.* Door de besluiten van de synode m.b.t. de Remonstranten is deze instructie beantwoord.

⁵⁵ Het betreft de sessies 144-148, 153 en 171-173. De laatste drie sessies waren gewijd aan het vertalen van deze belijdenis in het Nederduits en het Frans. In Art.22 werd na ‘voor ons’ toegevoegd ‘en in onze plaats.’ Andere veranderingen werden niet toegestaan.

De Heidelbergse Catechismus, ook wel de Catechismus van de Palts genoemd, kwam diverse keren aan de orde, met name in verband met het catechetisch onderwijs en de catechismusprediking.⁵⁶

In de controverse met de Remonstranten was het geschreven woord een geducht wapen. In artikel 55 van de kerkorde had men een, zij het niet zeer doeltreffend, middel om de strijd op dit terrein in te perken. Overigens waren de Remonstranten niet de enigen die men met dit artikel op het oog had; ook bij pogingen om de Nederlanden te re-katholiseren was de drukpers een bruikbaar middel. In de zittingen 21 en 22 hield men zich daarom bezig met de boekcensuur. Er werd besloten dat de classis hierin een grotere rol zou vervullen. Ook met het oog op eventuele censuur was dat een nuttige aanvulling en de (particuliere) synode en de theologische hoogleraren werden hierdoor ontlast.

De besprekingen over de Doop hadden de artikelen 56-60 als resultaat. De aanleiding voor de ingediende gravamina was veelal praktisch, evenals de wijze van behandeling. De Noord-Hollandse afgevaardigden vroegen om een regeling voor de Doop van heidenkinderen die in de gezinnen van gereformeerden opgroeiden. Deze vraag kwam niet via de Particuliere Synode van Noord-Holland op de agenda; daarvoor was de tijd te kort. Er zouden namelijk op korte termijn een aantal schepen naar Oost-Indië vertrekken en de vraag had betrekking op de situatie aldaar.⁵⁷ Ondanks deze onreglementaire gang van zaken behandelde de synode de vraag in de sessies 19 en 20. Na een intensieve discussie⁵⁸ was men het er over eens dat het duidelijk is dat de Doop aan de kinderen van de gelovigen wordt bediend.⁵⁹ Kinderen van ongelovige ouders die in een christelijk gezin zijn opgenomen ontvangen eerst onderwijs en worden gedoopt wanneer zij belijdenis van hun geloof afleggen. Door de toevoeging ‘bejaarde’⁶⁰ in artikel 58 en door het nieuwe artikel 59, over de Doop van volwassenen die na hun Doop ook deel moeten nemen aan het Avondmaal,⁶¹ werd enerzijds recht gedaan aan de uitkomst van de discussie en tegelijkertijd tegemoet gekomen aan de instructies uit Noord- en Zuid-Holland. Er werd, na een bespreking in de 162ste zitting, in sessie 175 een formulier voor de Doop van volwassenen vastgesteld.

Ook in de 163ste zitting werd over de gravamina betreffende de Doop gesproken. Zo werd besloten dat de Doop die buiten de Gereformeerde Kerk is bediend over het algemeen niet zal worden herhaald.⁶² Zieke kinderen of volwassenen mogen alleen ‘in zeer grooten nood’ buiten een kerkdienst worden gedoopt, en alleen met

⁵⁶ Dit gebeurde in de sessies 14, 15, 17 en 148. Zie Art.68 DKO. Er werd aangedrongen op het onderhouden van de catechismuspredikingen, op straffe van censuur.

⁵⁷ Zie Kaajan, *Pro Acta* 223 vv. A.J. Lamping, *Johannes Polyander, een dienaar van Kerk en Universiteit* (Leiden: Brill, 1980), 65v, vermeldt dat Polyander in deze discussie steun verleende aan de oproep tot zending in Indië en zinspeelde op het aanstellen van een zendingspredikant. Ook in sessie 162 kwam het onderwerp van de zending weer aan de orde.

⁵⁸ Bij deze discussie waren dus ook de buitenlandse theologen betrokken.

⁵⁹ Dit is verwoord in Art.56 van de DKO, geheel in overeenstemming met de formulering in de kerkordes vanaf 1578.

⁶⁰ Bejaard betekent volwassen, handelingsbekwaam. Per staat of rechtsgebied was de leeftijdsgrens hiervoor verschillend.

⁶¹ Dit besluit werd genomen in sessie 162, op basis van instructies uit Noord-Holland en Utrecht.

⁶² Zie voor de volledige tekst de Post Acta, sessie 162, II. Instructies over dit onderwerp kwamen van de synodes van Noord- en Zuid-Holland, Gelderland en Groningen.

voorkennis en in aanwezigheid van de kerkenraad. Hetzelfde geldt voor misdadigers, waarbij werd aangetekend dat in hun geval het advies van de gedeputeerden van de classis nodig is. Dit besluit is niet terug te vinden in de kerkorde.

In de periode waarin de synode te Dordrecht vergaderde werd in de kerken ter plaatse het Heilig Avondmaal gevierd. De afgevaardigden werden daarvoor als gasten uitgenodigd. Hen werd gevraagd zich tevoren bij een van de Dordtse predikanten te melden ‘opdat er geen verwarring zou ontstaan’. Daarmee werd, *avant la lettre*, artikel 6 van de Dordtse Kerkorde 1619 in de praktijk gebracht.⁶³

Er werd, naar aanleiding van diverse instructies, gesproken over de zondag⁶⁴ en de kerkelijke feestdagen.⁶⁵ De ‘sabbathskwestie’⁶⁶ had geen invloed op de kerkordelijke bepalingen. Wel werd het artikel over de feestdagen⁶⁷ aangepast. Was in het verleden het kerkelijke standpunt dat andere kerkelijke feestdagen dan de zondag afgeschaft moeten worden of – in later jaren – indien dat niet mogelijk is op christelijke wijze ingevuld moeten worden, nu werd bepaald dat de kerken de overheid zullen vragen om eenheid in de kerkelijke feestdagen te brengen door nog niet gevierde dagen toe te voegen aan de kalender. In de 162ste sessie gaven de afgevaardigden een nadere bepaling van de Schriftgezangen die naast de Psalmen in de kerkdienst mogen worden gezongen.⁶⁸

Met betrekking tot het huwelijk was de synode standvastig. Al in 1586 was bepaald dat men zich zou houden aan hetgeen hierover in de Schrift en in eerdere kerkordes werd vastgelegd, en daarnaast de overheid zou vragen om na advies van de Kerk een algemene regeling op te stellen. Deze algemene regeling was er nog steeds niet; iedere Staat had haar eigen wetten. Daarom werd het artikel uit 1586 letterlijk overgenomen. In sessie 162 werd uitgesproken dat het huwelijk van een ongedoopte met een gedoopte niet kerkelijk zal worden bevestigd; de ongedoopte moet eerst door de Doop worden ingelijfd in de kerk. Opnieuw werd aan de overheid gevraagd om een huwelijksordonnantie, ‘in welke over de voornaamste zware voorvallen iets zekers worde vastgesteld, en eenparig door de geheele Verenigde Nederlanden onderhouden.’

6.5.3. Opmerkelijke zaken met betrekking tot de leer, sacramenten en andere ceremoniën

De Dordtse Synode besteedde eveneens tijd en aandacht aan het verzorgen van een goede Nederlandse Bijbelvertaling. De bespreking hierover begon al in de

⁶³ Zie sessie 47.

⁶⁴ Deze instructies kwamen uit Zeeland, Overijssel en Utrecht.

⁶⁵ Met name in de zittingen 162-164. Deze kwestie betrof de manier waarop de zondag werd geheiligd. Volgens met name de Zeeuwse broeders werd te vrij omgegaan met de tijdsbesteding op de zondag. Zie Kuyper, *Post-Acta*, 180-183, 190-193.

⁶⁶ Anders dan deze benaming mogelijk doet vermoeden ging de discussie niet over het houden van de sabbath contra het houden van de zondag, maar over de wijze waarop de ‘dag des HEREN’, oftewel de zondag, dient te worden geheiligd.

⁶⁷ Art.67 DKO.

⁶⁸ Zie Art.69.

voorzittingen, in de sessies 6-13, en werd afgerond in de nazittingen, in sessie 177; het uiteindelijke resultaat hiervan is de Statenvertaling. Dit agendapunt werd blijkbaar snel buiten de synodezaal bekend; op 28 november 1618 ontvingen de gecommitteerden een schrijven van de drukkers van de 'oude' Bijbel. Zij vroegen om een vergoeding in verband met het grote aantal straks niet meer courante Bijbels dat zij in voorraad hadden. De Heren Staten antwoordden hierop afwijzend.⁶⁹

6.6. VAN DE CENSUR EN DE KERKELIJKE VERMANING (ART.71-85)

Aangezien de Synode van Dordrecht 1618/1619 zich hoofdzakelijk op de remonstrantse leerkwesitie concentreerde, was de gehele vergadering doortrokken van het principe van censuur en vermaning. Zoals al eerder, in 5.4.2., vermeld speelden er ook enkele andere tuchtzaken.

6.6.1. *De instructies met betrekking tot de censuur en de kerkelijke vermaning*

Afgezien van bovenvermelde kwesties waren er enkele instructies die betrekking hadden op de censuur en de kerkelijke vermaning.

De synode van Gelderland vroeg of Lombarden⁷⁰ mogen deelnemen aan het Avondmaal en hun kinderen ten Doop mogen houden; Zuid-Holland had dezelfde vraag in verband met de Doop. Vanuit Gelderland vroeg men zich af of iemand die inkomsten heeft uit geestelijke goederen⁷¹ zonder een ambt te vervullen mag worden toegelaten tot het Avondmaal.

De synode van Zuid-Holland deed het voorstel om allerlei misbruiken, waaronder dansscholen en dobbelen, te weren en een algemeen eedformulier te laten opstellen. De overheid zou vloeken en misbruik van Gods naam zwaar moeten straffen en wetten uitvaardigen tegen overdaad in kleding en feestmalen.

De Noord-Hollandse afgevaardigden vroegen zich af of iemand die tegen de kinderdoop is toch mag worden toegelaten tot het Avondmaal en of het juist is om bij schuldbekentenis na een grove zonde de naam van de zondaar in de afkondiging niet te vermelden (Art.75). Daarnaast werd de vraag voorgelegd of het trouwen met de weduwe van een broer bloedschande is. Ook vroegen zij om een verbod op 'bedelbrieven': attestaties die door rondreizende armlastige gemeenteleden werden gebruikt om bij diverse diaconieën om ondersteuning te vragen.

De antwoorden op deze praktische vragen zijn niet terug te vinden in de Dordtse Kerkorde.

⁶⁹ ADNSD I, 476.

⁷⁰ Een lombard is een persoon die een lommerk (een pandjeshuis of bank van lening) beheert. Deze mensen verdienen geld aan de moeilijkheden van anderen. Dit werd gezien als niet overeenkomend met de Bijbelse norm voor het omgaan met arme volksgenoten.

⁷¹ Dat wil zeggen: voormalige kerkelijke goederen. De gedachte hierbij was, dat deze persoon oneigenlijk gebruik maakte van gelden die voor de dienst aan de HERE zijn bedoeld.

6.6.2. De censuur en de kerkelijke vermaning in de Acta

Het ligt voor de hand om in verband met de Acta van de synode van Dordrecht 1618/1619 bij censuur en vermaning te denken aan de wijze waarop de remonstrantse gedaagden werden heengezonden en afgezet. Er is grote zorgvuldigheid en geduld betracht bij de beoordeling van de door de geciteerden voorgestane leer en ingediende geschriften. Zelfs na de uitgesproken veroordeling werd nog aandacht besteed aan hun reacties.

De artikelen over de tucht zijn onveranderd⁷² en voor zover bekend zonder discussie vastgesteld door de Synode van Dordrecht. In sommige ingediende gravamina werd blijkbaar naar de bekende weg gevraagd, terwijl de wens naar voren kwam om andere, reeds bestaande, artikelen te bekrachtigen – hetgeen geschiedde. In al deze artikelen ligt de nadruk op zorgvuldigheid, nederigheid en schuldbelijdenis, terwijl de genade domineert. Dat is ook de teneur van de Canones. Heijngius vermeldt dat het 'hooch nodich' wordt geacht dat de discipline beter wordt onderhouden.⁷³

Bij artikel 84 is een kanttekening te maken: wie zich verdiept in de gang van zaken ter synode kan de indruk krijgen dat er toch enig verschil was in het gewicht dat werd gegeven aan de verschillende afgevaardigden. Het is opmerkelijk dat er alleen instructies vanuit de 'belangrijkste' particuliere synodes in de extractlijsten werden opgenomen. Een mogelijke verklaring is, dat deze lijsten niet zijn afgemaakt en dat daarom de instructies van een aantal synodes erop ontbreken. Een andere mogelijkheid is dat niet alle synodes hun lijsten bij aanvang van de Dordtse Synode hebben ingeleverd. Toch zijn de rapportages van alle afgevaardigden op gelijke wijze behandeld. Er is in dit opzicht geen sprake geweest van heerschappij van de ene kerkelijke vergadering over de andere.

Artikel 85 werd in praktijk gebracht door de wijze waarop de buitenlandse theologen werden gehoord en serieus genomen, ondanks hun soms andere kerkelijke gewoontes. Het duidelijkst komt dit verschil in gewoontes naar voren met betrekking tot de Anglicaanse Engelse afgevaardigden.

6.7. HET SLOTARTIKEL VAN DE KERKORDE (ART.86)

Het slotartikel van de kerkorde is eveneens ongewijzigd vastgesteld.

Niet alle gravamina werden behandeld; diverse werden aangehouden tot de volgende synode. De vastgestelde kerkorde was immers een werkdocument, dat ook op de volgende vergadering weer zou kunnen worden aangepast, zoals in artikel 86 is bepaald.

⁷² In het zondenregister (Art.80) is het woord 'feijlen' uit 1586 veranderd in 'feijten'. In eerdere kerkordes stond ook feiten; in 1586 is een verschrijving gemaakt, die in 1619 werd hersteld. Ook is het mogelijk dat in 1619 een kopie van de Acta uit 1586 werd gebruikt waarin deze verschrijving niet voorkwam.

⁷³ Heijngius, *Acta*, 206r.

6.8. CONCLUSIES

Het verslag dat Heijngius van de synodevergadering schreef geeft enige kleur aan de uit de aard der zaak zakelijke weergave van de gebeurtenissen in de Acta. Hoewel lang niet alle gravamina van de diverse synodes zijn behandeld, toch heeft het merendeel ervan de aandacht van de afgevaardigden gekregen, ook wanneer deze gravamina niet op de extractlijsten staan.

Het merendeel van de niet behandelde gravamina heeft geen dringend karakter; het betreft praktische of vanzelfsprekende zaken. Uitzondering hierop is de Zeeuwse vraag om de mogelijkheid tot ruggenspraak vast te leggen. Dit is echter een noviteit die slechts door één synode is voorgesteld en geen dringende zaak, behalve voor de Zeeuwse afgevaardigden, die geduld moesten oefenen tot de eerstvolgende nationale synode. Helaas is die synode er nooit gekomen, zoals diverse afgevaardigden vermoedelijk al voorzagen, getuige het vastleggen van de optie tot onderlinge correspondentie van de (particuliere) synodes.

Het grondpatroon en het karakter van de kerkorde zijn niet veranderd onder invloed van de ingediende instructies en de ter synode gevoerde discussies. De vergelijking van de kerkorde met de belijdenisgeschriften toont aan dat de afgevaardigden consistent te werk zijn gegaan: een kerkorde is geen dogmatisch document, maar de bepalingen zijn gegrond in het belijden van de Kerk.

De Dordtse Kerkorde is een vernieuwde en waar nodig aangepaste versie van de kerkorde van 's-Gravenhage 1586. Toch zijn er enkele ingrijpende veranderingen doorgevoerd.

De overheid heeft een verstevigde positie gekregen in het besturen van de kerk, zij het niet in geestelijke zaken. Hierbij hebben de afgevaardigden de ruimte genomen die de Nederlandse Geloofsbelijdenis de overheid biedt. Toch is de positie van de overheid niet zo sterk geworden als de Staten – en ook de Remonstranten – wilden.

Hier tegenover is ook de positie van de kerk verstevigd. Er zijn enkele semipermanente organen in het leven geroepen. Predikanten die niet door hun kerkenraad zijn afgevaardigd naar de classis hebben keurstem in deze vergadering gekregen. Daarmee is een groter 'kerkelijk' gewicht mogelijk geworden bij belangrijke beslissingen op vergaderingen waar ook afgevaardigden van de overheid een stem hebben. Ten onrechte hebben, door het toekennen van keurstemmen aan deze predikanten, grotere kerken meer invloed gekregen dan kleinere; dit gaat ten koste van de gelijkheid van de plaatselijke kerken en is strijdig met het anti-hiërarchisch principe.

In tegenstelling tot wat te verwachten was komt er uit de Acta en het verslag van Heijngius geen beeld naar voren van tegenover elkaar staande kerkelijke en politieke afgevaardigden. Regelmatig wordt de instemming van de gecommitteerden van de Staten vermeld, zelfs bij een zo gevoelig onderwerp als het *ius patronatus*.

In hoofdstuk 7 volgt een analyse van datgene waaraan werd vastgehouden en datgene wat werd veranderd bij de vaststelling van de Dordtse Kerkorde.

Hoofdstuk 7. Analyse van datgene wat ongewijzigd bleef en wat werd aangepast bij de vaststelling van de tekst van de Kerkorde van Dordrecht 1619

7.1. INLEIDING

In hoofdstuk 5¹ is geconstateerd dat vrijwel alle ter synode aanwezige predikanten present waren op de voorbereidende synodevergaderingen in hun eigen ressort. Zij waren daarom over het algemeen goed in staat om de door hun vergadering ingediende gravamina zo nodig toe te lichten. Dit zal het gesprek ter synode ten goede zijn gekomen. Ook met betrekking tot onderwerpen waarover door hun synode geen gravamen werd ingediend waren zij op de hoogte van het gevoelen in hun ressort.

De Friese predikanten vormden een negatieve uitzondering op het algemene beeld: zij waren afwezig op de voorbereidende vergadering van de Friese Synode. Dit geldt ook voor de synodevoorzitter Bogerman; hij was dus minder goed op de hoogte van de details van de wensen vanuit zijn ressort. Dit kan in zijn voordeel hebben gewerkt bij zijn verkiezing tot en werk als praeses, al is het twijfelachtig of de synodeleden op de hoogte waren van de vergaderactiviteiten op provinciaal niveau van hun medeafgevaardigden.

De meeste ouderlingen hadden de voorbereidende vergaderingen niet meegemaakt. Van de vijf hoogleraren waren alleen Gomarus en Thysius op de voorbereidende synodes aanwezig. Het was ook niet hun taak om het standpunt van een afzonderlijke synode te verdedigen; zij hadden de taak om vanuit hun kennis advies te geven.

De Gelderse gedeputeerde Gregorius, die een prominente taak had onder de gedeputeerden, was goed voorbereid voor zijn taak; hij was aanwezig op de vergadering van de Gelderse Synode.

Er waren geen diakenen afgevaardigd naar de Dordtse Synode. Hun plaats in het kerkelijk leven was wel kerkordelijk vastgelegd, maar niet geheel eenduidig. Hierop wordt in het volgende hoofdstuk nader ingegaan.

In hoofdstuk 6 is aangetoond dat de Kerkorde van 's-Gravenhage 1586 de basis was voor de Dordtse Kerkorde uit 1619. Dat dit ook principieel zo bedoeld was, blijkt uit het voorlezen van deze kerkorde voordat werd overgegaan tot bespreking van de kerkelijk orde. In overeenstemming met Art.79 van de Haagse kerkorde² werd met algemene stemmen veranderd, aangevuld of verwijderd wat noodzakelijk werd

¹ Zie ook bijlage 4 en tabel 5.

² 'Dese Artijkelen de wettelijke ordeninghe der kerken aenghaende, sijn alsoo ghesteldt ende aenghenomen met ghemeijnen accoord, datse so het profijt der kerken anders heijtschte, verandert, vermeerdert oft vermindert, moghen ende behooren te wordden. Ten sal nochtans gheen besonder Gemeynthe, Classe ofte Sijnode toestaen sulcx te doen, maer sullen neersticheyt doen om die te onderhouden, tot dat anders vande Generale oft nationale Sijnode verordent werdde.'

geacht. Dat de uitkomst van de besprekingen aansloot bij wat werd beoogd kan worden afgeleid uit het gegeven dat de tekst van de Dordtse Kerkorde niet als opnieuw vastgesteld document in de (Post)Acta van de synode is opgenomen. De Kerkorde van Dordrecht 1619 blijkt een verder aangepaste versie te zijn van de eerste door een kerkelijke vergadering vastgestelde Nederlandse kerkelijk orde, uit Emden 1571.

In dit hoofdstuk wordt onderzocht wat er kerkordelijk onveranderd bleef ten opzichte van de Kerkorde uit 1586 en wat werd aangepast of toegevoegd. Uit de synopsis *ordinum ecclesiarum* valt af te lezen dat er geen artikelen zijn verwijderd. Zoveel als mogelijk worden de redenen achterhaald voor enerzijds het vasthouden aan oude afspraken en anderzijds het wijzigen daarvan of toevoegen daaraan. Tevens wordt aandacht besteed aan voorstellen uit de particuliere synodes die niet werden overgenomen. Veel gegevens uit eerdere hoofdstukken worden in deze analyse bij elkaar gebracht.

Onderwerpen die de totale kerkorde betreffen, zoals het besluitvormingsproces, de ambtsvisie en de verhouding tussen Kerk en Overheid, worden in hoofdstuk 8 geanalyseerd.

7.2. WAT ONGEWIJZIGD BLEEF

7.2.1. *Inleiding van de kerkorde*

Artikel 1, de inleiding van de kerkorde, werd niet gewijzigd; deze tekst komt overeen met die uit 1586 en 1581. De Zeeuwse Kerkorde uit 1591 heeft een vergelijkbaar artikel. De Staatse kerkordes kennen geen vergelijkbaar artikel waarin een ‘inhoudsopgave’ wordt gegeven die meteen een blauwdruk is voor een goed functionerende gemeente van Christus. Als kenmerken worden genoemd: de diensten; de kerkelijke vergaderingen; het opzicht over leer, sacramenten en ceremoniën; de kerkelijke tucht. Deze elementen waren algemeen erkend; er werd dan ook geen enkel gravamen in verband met dit artikel ingediend. Ook in de andere erkende kerkordes wordt uitgegaan van deze elementen. Daarom was het vanzelfsprekend dat dit artikel ongewijzigd werd gehandhaafd.

7.2.2. *Van de diensten*

Ook de inleiding van het hoofdstuk over de diensten,³ met daarin de opsomming van de ambten van dienaar des Woords, doctor, ouderling en diaken, werd ongewijzigd overgenomen.⁴ Deze vier ambten worden ook in de Zeeuwse kerkorde genoemd. Het ambt van doctor komt niet voor in de Staatse kerkordes; wel worden de professoren in de theologie in de kerkorde uit 1591 genoemd, zij het in verband met de examinatie van aanstaande dienaren des Woords.

³ Art.2 DKO.

⁴ Sedert 1581 staat dit artikel in de kerkordes in de traditie van Emden.

Het ontbreken van de doctoren in diverse kerkordes is niet verwonderlijk wanneer ervan wordt uitgegaan dat het de opsomming is van de ambten die in iedere gemeente aanwezig (moeten) zijn. Doctoren zijn niet noodzakelijk voor het functioneren van een kerkenraad; hun taak is een verbijzondering van de dienst van het Woord, aangezien zij dienaren des Woords opleiden.⁵ De doctoren worden ook niet genoemd in Artikel 30 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis.

In de Utrechtse kerkorde is de in dit gewest gangbare gedachte betreffende kerkenraden af te lezen: er wordt niet uitgegaan van de noodzaak of zelfs maar wenselijkheid dat er in alle kerkelijke gemeentes een kerkenraad is die bestaat uit dienaren des Woords, ouderlingen en diakenen. Bij een dergelijke opvatting is het niet verwonderlijk dat in deze kerkorde geen opsomming van de ambten wordt gegeven.

De samenstelling van de kerkelijke delegaties naar de synode, bestaande uit predikanten, ouderlingen en (theologische) hoogleraren, laat het vanzelfsprekende van de inleidende opsomming van de ambten zien, hoewel de diakenen niet worden genoemd. In hoofdstuk 8 wordt nader ingegaan op de positie van de diaken.

7.2.2.a. De dienaren des Woords

Artikel 3 handelt over de noodzaak van wettige beroeping voor het vervullen van ambtelijke handelingen en is ongewijzigd overgenomen uit de kerkorde van 1586. Er is geen vergelijkbare formulering te vinden in de Staatse kerkordes. In de Zeeuwse kerkorde wordt vermeld dat niemand openlijk mag preken tenzij hij een bevoegd predikant is.⁶

Er werd door middel van artikel 3 vastgehouden aan de bestaande, op de Schrift gebaseerde, regel.⁷ Inhoudelijk werd zo stelling genomen tegen independentisme en doperse invloeden.⁸ Het ambt komt niet op uit een persoon of een democratische beslissing; het is een ‘orgaan’ van Christus waarmee Hij Zijn Kerk regeert. Hij is dan ook Degene die de ambtsdragers aanstelt en hen roept door middel van Zijn gemeente. Daarom heeft een doctor, ambtelijk verwant aan de dienaar van het Woord, wanneer hij niet wettelijk beroepen en derhalve aan een gemeente verbonden is, geen Woord- en sacramentsbevoegdheid.

De zorg voor de kerken onder het kruis, die in 1619 voornamelijk in de Zuidelijke Nederlanden te vinden waren, wordt onder andere in artikel 4 onder woorden gebracht. De Zeeuwse kerken, die zich in het bijzonder om deze kerken bekommerden, dienden hierover geen instructie in. Toch werd het onderwerp, mede door de afwezigheid van diverse buitenlandse genodigden, niet door de afgevaardigden vergeten. Zij bevestigden dit door het handhaven van de desbetreffende zinsnede uit de Kerkorde van 's-Gravenhage 1586. De diakenen worden in artikel 4 apart genoemd; zij verkiezen de dienaar des Woords samen met

⁵ Zie onder andere H. Bouwman, *Gereformeerd kerkrecht* (Kampen: Kok, 1928-1934) I, 355 vv.

⁶ Art.VI. Uitzondering hierop zijn proponenten, die ‘met gesloten deuren’, oftewel niet in een openbare kerkdienst, mogen preken, en predikanten van kerken onder het kruis.

⁷ Gomarus, bijvoorbeeld, was fel tegen het voorgaan in kerkdiensten door personen die niet in het ambt van dienaar des Woords waren bevestigd, want: ‘hoe zullen zij prediken als zij niet gezonden worden?’ (Rom.10:15); Van Deursen, *Bavianen*, 56.

⁸ Zie bijvoorbeeld Bouwman, *Kerkrecht I*, paragraaf 30.

de ouderlingen. Met deze formulering wordt nogmaals bevestigd dat de diakenen in de regel geen deel uitmaken van de kerkenraad.

Artikel 6 is tekstueel ongewijzigd, maar aangezien het verwijst naar ‘voorgaande artikelen’⁹ is sprake van enige inhoudelijke wijziging. De gelijkheid van regelgeving voor alle dienaren des Woords blijft bestaan, ook wanneer zij bijvoorbeeld aan gasthuizen of heerlijkheden zijn verbonden. Dit is een inperking van de rechten van degenen die het *ius patronatus* uitoefenen: niet zij bepalen de regels, aangezien de predikanten gebonden zijn aan de in de kerkorde vastgelegde bepalingen. Overigens kon een ambachtsheer of instelling nog steeds iemand aanstellen zonder te voldoen aan de in dit artikel genoemde voorwaarden; deze persoon werd dan echter niet erkend als dienaar des Woords binnen de Gereformeerde Kerk.

Met deze bepaling werd omzichtig ingegaan tegen de opdracht die de gecommitteerden hadden meegekregen, namelijk: niemand aantasten in bestaande rechten. Hierbij kan worden aangetekend dat zowel aan kerkelijke als aan overheidszijde bestaande rechten werden geclaimd. Dit kan verklaren waarom dit artikel na de gevoerde discussies over het *ius patronatus* ongewijzigd overgenomen kon worden: zowel kerkelijken als overheden konden erin lezen wat hen het beste uitkwam. De geschiedenis heeft aangetoond dat dit echter niet genoeg was; de Dordtse Kerkorde werd door een deel van de Staten niet aanvaard omdat men van mening was dat door de gekozen formuleringen wel degelijk rechten werden aangetast.

De broeders, bijeen in de Synode van Dordrecht, hebben geen wijziging aangebracht in de formulering van de taken, de bevoegdheden en de verzorging van de dienaren des Woords, zoals die te vinden is in de artikelen 7 en 9 tot en met 17. Ook deze bepalingen komen grotendeels overeen met die in de Zeeuwse kerkorde. De Groninger kerkorde ademt eenzelfde geest als de kerkorde van 1586, maar kent daarnaast een uitgebreide regeling voor ‘nieuwkomers’ in de Gereformeerde Kerk.¹⁰ Artikel 9 van de Dordtse Kerkorde, over deze ‘nieuwelingen’ die in de Gereformeerde Kerk ‘naar het ambt staan’, is de letterlijke weergave van een deel van artikel 4 van de Haagse Kerkorde. Deze bepaling stamt al uit 1574, maar de mensen op wie de bepaling doelt zijn anderen. In de eerste jaren van de Gereformeerde Kerk was het overgaan naar deze Kerk gewoonlijk een daad van geloof, er dreigde immers vervolging voor wie zich aansloot bij dit ‘ketterse’ geloof. Toen de Gereformeerde Kerk in diverse Staten de bevoorrechte kerk werd, kwam het voor dat geestelijken uit andere geloofsrichtingen zich bij deze kerk wilden aansluiten omwille van (behoud van) inkomsten of aanzien. Toch werd besloten dat de formulering gelijk kon blijven: wie dienaar des Woords in de Gereformeerde Kerk wil worden moet niet lichtvaardig worden toegelaten. Synodelid Jacobus Trigland, met zijn voorgeschiedenis als rooms-katholieke geestelijke, kon hierover uit eigen ervaring spreken. Gezien de problemen die er in de Gereformeerde Kerk waren ontstaan, is het niet verwonderlijk dat allen het eens waren over een voorzichtig toelatingsbeleid.

⁹ In het bijzonder de aangepaste artikelen 4 en 5.

¹⁰ Groninger kerkorde 1595, Art.1-5.

Gegeven de gegroeide praktijk uit de vroege 17^e eeuw was het te verwachten dat de artikelen 11 en 13 aangepast zouden zijn; de verzorging van dienaren des Woords en hun weduwen en wezen was, ondanks de goede kerkordelijke regeling, vaak bedroevend. Veel predikanten of hun echtgenotes moesten zorgen voor bijverdiensten, die vervolgens blijkens de door kerkenraden ingediende instructies regelmatig, al dan niet terecht, niet in overeenstemming met het ambt en soms zelfs censurabel werden geacht. Oude en zieke predikanten konden vaak om financiële redenen niet met emeritaat te gaan.¹¹ Predikantsweduwen en -wezen klopten uit armoede regelmatig aan bij de diaconie.

Uit de Resoluties van de Staten blijkt dat ook de overheid regelmatig te hulp werd geroepen bij het onderhoud van de predikanten of hun weduwen en wezen. De Staten beheerden immers veel (voormalige) kerkelijke goederen, terwijl de gemeenteleden vaak te arm of te nalatig waren om zelf hun predikant te onderhouden. De ‘zilveren koorde’,¹² op basis waarvan de traktementen van een deel van de Nederlandse predikanten door de overheid werden betaald, is uiteindelijk pas in 1983 doorgesneden. Hiermee verdween het laatste officiële restant van het patronaatsrecht. De Gereformeerde Kerk in de Nederlanden heeft met de formulering van de artikelen 11 en 13 gekozen voor een principiële benadering, die de praktijk zou moeten corrigeren. Overigens is het waarschijnlijk dat sommige synodeleden van mening waren dat de kerkelijke goederen in beheer zouden moeten zijn bij de Gereformeerde Kerk, die in hun visie immers geen nieuwe kerk was, maar de voortzetting van de Kerk der eeuwen. De bekostiging van traktementen en pensioenen vanuit deze fondsen kon daarom als ‘verzorging door de Kerk’ worden aangemerkt, aangezien er niet werd voorgeschreven hoe de kerkenraad aan de benodigde gelden moest komen. Het gravamen dat de synode van Utrecht indiende over het gebruik van de gelden van gilden en broederschappen voor de bekostiging van kerkelijke activiteiten¹³ wijst in deze richting, evenals de bepaling dat armlastige theologische studenten ‘ex bonis publicis’ moeten worden onderhouden.¹⁴

De bepaling uit artikel 14, over de tijdelijke onderbreking van het ambtswerk, is sedert 1578 opgenomen in de kerkelijke kerkordes. Ook hier is de tekst niet gewijzigd, maar de invulling ervan wel. De tekst werd opgesteld met het oog op dienaren des Woords die wegens vervolging moesten vluchten en daarom (tijdelijk) hun gemeente niet konden dienen. In de vroege 17^e eeuw was dit voor de meeste gereformeerde Nederlandse predikanten niet meer aan de orde. Maar wel konden zij bijvoorbeeld worden geroepen om voor de Kerk als geheel een tijdrovende taak te verrichten, zoals het bezoeken van de generale synode of het vertalen van de Bijbel. Andere kerkordes kennen geen vergelijkbaar artikel, maar het is toch gehandhaafd. Blijkbaar werd het nut van dit artikel door de afgevaardigden ingezien.

¹¹ Zie onder andere de voorbeelden die Bouwman (*Kerkrecht I*, 451v) noemt.

¹² Sinds de Franse tijd werd via de staatskas voorzien in de pensioenen en traktementen van kerkelijke ambtsdragers van door de overheid erkende kerken, in het bijzonder de Nederlandse Hervormde Kerk. Van oorsprong vormen zij een financiële vergoeding voor de onteigening van kerkelijke goederen. Dit werd de ‘zilveren koorde’, waarmee kerk en overheid aan elkaar verbonden waren, genoemd. De afkoopsom die de overheid betaalde bedroeg in 1983 250 miljoen gulden.

¹³ Reitsma en Van Veen, *Acta VI*, 355.

¹⁴ Art.19 DKO.

Ook hier wordt zichtbaar dat het gereformeerde kerkrecht ‘levend’ is en zich aanpast aan de behoefte van de Kerk in een concrete situatie.

Met artikel 17 werd vastgehouden aan het beginsel van gelijkheid onder ambtsdragers. Iedere ambtsdrager vervult alle taken die bij zijn ambt behoren; de lasten ervan worden evenredig verdeeld, tenzij het naar het oordeel van kerkenraad of classis beter is om dit anders te organiseren. Geen ambtsdrager staat hierbij boven een andere. Met deze bepaling is het aanstellen van een superintendent, naar het voorbeeld van diverse buitenlandse kerken,¹⁵ opnieuw en stilzwijgend, afgewezen.

7.2.2.b. De doctoren en het onderwijs

Artikel 18 van de Dordtse Kerkorde, over de doctoren, is (vrijwel) ongewijzigd overgenomen uit de kerkordes van 1586 en 1581. In de andere kerkordes die ten tijde van de Synode van Dordrecht erkend werden, komt een dergelijk artikel niet voor. De inhoud ervan is echter niet strijdig met deze kerkordes en de gegroeide kerkelijke praktijk.¹⁶ Calvijn noemt als de taak van de doctoren met name de opleiding tot de bediening van het Woord en de onderwijzing van de Kerk als geheel, opdat de leden zich teweer kunnen stellen tegen ketterij.¹⁷

Al in de 16^e eeuw werd de ondersteuning van de theologische opleiding van onbemiddelde jongelieden, zoals vastgelegd in artikel 19, als een opdracht voor de gemeentes gezien. Philips Marnix van Sint Aldegonde schreef hierover in 1570,¹⁸ waarna tijdens de synode van Emden in 1571 artikel 37 werd geformuleerd. Deze bepaling werd in 1578 en door de afgevaardigden naar latere nationale synodes bevestigd; de formulering uit 1581 en 1586 werd in 1619 ongewijzigd overgenomen. Toen werd bepaald dat deze studenten zouden worden onderhouden ‘ex bonis publicis’, zoals dat ook in de Groninger kerkorde is omschreven.

De ingediende gravamina die betrekking hadden op de theologische opleiding van aanstaande predikanten werden grotendeels beantwoord door het bevestigen van de bestaande afspraken. De Zeeuwse afgevaardigden zullen achteraf niet tevreden zijn geweest toen de beloofde en door hen zo goed voorbereide regeling¹⁹ voor de praktische vorming van theologische studenten uiteindelijk niet tot stand kwam.²⁰

Voor het onderwijs in de christelijke leer was het belangrijk dat de gemeenteleden konden lezen. Mede daarom stimuleerden de gereformeerde synodes het onderwijs voor iedereen. Het onderwijs in de catechismus behoorde tot de verplichte leerstof op

¹⁵ Onder andere de Hongaarse en Duitse gereformeerde kerken kenden een superintendent. De vraag naar een dergelijke functionaris kwam diverse keren op een Nederlandse synodetafel, bijvoorbeeld in Middelburg in 1581, waarbij op het Engelse voorbeeld werd gewezen. Er werd steeds afwijzend op dergelijke suggesties gereageerd. Johannes à Lasco was een bekende gereformeerde superintendent.

¹⁶ Zie ook wat in dit hoofdstuk is geschreven n.a.v. Art.2 DKO.

¹⁷ J. Calvijn, *Institutio christianae religionis* (Genève: J. Stoer, 1618), IV, 3,4.

¹⁸ Bouwman, *Kerkrecht I*, 505.

¹⁹ Art.20 DKO, eveneens de bevestiging van eerder gemaakte afspraken, is een magere uitwerking van het Zeeuwse verzoek.

²⁰ De door de Zeeuwse afgevaardigden voorgestelde regeling is te vinden in de Acta bij de 18e sessie.

de scholen;²¹ het artikel in kwestie, artikel 21, werd zonder wijzigingen overgenomen uit de Haagse kerkorde. In artikel 41 werd vastgelegd dat er op de classisvergaderingen naar dit onderwerp zou worden geïnformeerd, terwijl in artikel 54 werd bepaald dat de schoolmeesters de belijdenis zouden ondertekenen. Dit was, met het oog op de taak om ook de confessie te onderwijzen, geen zinloze bepaling. Niet zonder reden vroegen de synodes van Noord-Holland, Overijssel en Utrecht²² hier nadrukkelijk om.

Het lag niet voor de hand dat het artikel over het onderwijs ongewijzigd zou worden overgenomen. In de Groninger kerkorde ligt de nadruk wel op confessioneel onderwijs, maar in de Utrechtse tegenhanger is het doel met name kinderen tot gehoorzame onderdanen te vormen, terwijl de godsdienstige vorming minder expliciet gereformeerd is. In de kerkelijke kerkordes wordt de verantwoordelijkheid voor het onderwijs hoofdzakelijk bij de kerk gelegd, maar in de Staatse kerkordes wordt uitgegaan van overheidsverantwoordelijkheid, met de mogelijkheid voor kerkelijk advies. Toch werd gekozen voor herbevestiging van de 'oude' bepaling.

7.2.2.c. De ouderlingen en diakenen

De artikelen over de verkiezing van ouderlingen en diakenen²³ zijn letterlijk gelijk aan die uit 1586 en 1581. De kerkenraad en de diakenen verkiezen de nieuwe ouderlingen en diakenen.

Dit is ook de lijn van de Zeeuwse en Groninger kerkorde. In de Staatse kerkorde van 1591 wordt bepaald dat er een kiescommissie is van vier leden uit de kerkenraad en vier uit de magistraat, terwijl volgens de Utrechtse kerkorde de magistraat kiest uit door de kerkenraad voorgestelde dubbeltallen.²⁴

Dit lijkt een significant verschil; toch is dat kleiner dan het op het eerste gezicht lijkt, aangezien ook de kerkelijke kerkordes ervan uitgaan dat er leden van de magistraat aanwezig zijn in de kerkenraad.²⁵ Daarnaast moesten de diakenen regelmatig samenwerken met de overheid voor het beheren en verdelen van goederen en bezittingen. Toch heeft deze praktijk er niet toe geleid dat de artikelen 25 en 26, die over de taken van de diakenen handelen, werden aangepast; de overheid wordt hierin nadrukkelijk niet genoemd. Het Groninger voorbeeld, waarbij niet-diakenen de buitenkerkelijke diaconale taken verrichten, is evenmin overgenomen. De Zeeuwse wens om de invloed van de overheid bij de verkiezing van diakenen voor algemene instellingen terug te dringen heeft ook geen gevolg gekregen in de Dordtse Kerkorde. Dat was ook niet te verwachten, omdat deze wens niet op de instemming van de gecommitteerden zou hebben kunnen rekenen.

²¹ Van Deursen, *Bavianen*, 161 vv.

²² Uiteraard betreft het hier de contraremonstrantse en niet de remonstrantse Utrechtse synode.

²³ Art.22 en 24 DKO.

²⁴ Hierbij wordt in herinnering gebracht dat het in Utrecht niet vanzelfsprekend was dat ouderlingen of diakenen nodig werden geacht voor een gemeente. Het wordt uit de tekst van de Utrechtse kerkorde niet duidelijk wie degene is die verantwoordelijk is voor dit 'nodig achten'. Gezien de teneur van deze kerkorde kan gevoeglijk worden aangenomen dat dit de overheid is.

²⁵ Art.37 DKO. Dit was ook reeds vastgelegd in de kerkorde van 's-Gravenhage 1586.

Vanuit de synode van Overijssel²⁶ werd gevraagd naar de bekende weg: ouderlingen en diakenen moeten in het openbaar worden bevestigd. Dit was blijkbaar nog geen algemene gewoonte; de Synode van Dordrecht bevestigde dat dit de juiste wijze van bevestigen is.

De gangbare zittingstermijn van ouderlingen en diakenen was al in 1571 bepaald op twee jaar, waarbij ieder jaar de helft van hen aftreedt.²⁷ Wel werd er rekening mee gehouden dat het voor een gemeente beter kan zijn dat iemand wordt herverkozen.

7.2.3. *Van de kerkelijke samenkomsten*

De deelnemers aan de Synode van Dordrecht 1618/1619 waren het grotendeels eens over de bepalingen met betrekking tot de kerkelijke samenkomsten. De artikelen 29-41, 43, 45-47 en 50-52 zijn ongewijzigd overgenomen uit de kerkorde van 1586. De meeste bepalingen over dit onderwerp stammen al uit 1578 of 1571. De presbyteriaal-synodale lijn, die in Emden werd uitgezet, werd zo opnieuw bekrachtigd.

Dit is geen verrassende uitkomst. De kerkelijke praktijk kwam in grote delen van de Nederlanden overeen met wat in voorgaande jaren in de Gereformeerde kerkordes was vastgelegd; de afwijkende Utrechtse situatie was uitzonderlijk. Overal, behalve in Utrecht, functioneerden de classes min of meer zoals in de kerkelijke kerkordes is beschreven. Verschillen treden pas aan de dag bij de bepalingen betreffende de synodes.

Het recht op beroep, dat ontbreekt in de Groninger en Utrechtse kerkordes, is gehandhaafd in artikel 31 van de Dordtse Kerkorde. Door de procedures zoals die ter synode werden gehanteerd, werd dit beroepsrecht in praktijk gebracht en zo bekrachtigd.

Artikel 37 biedt de mogelijkheid dat de magistraat afgevaardigden naar de vergaderingen van de kerkenraad zendt. Een verdergaande weg van overheidsbemoeienis, zoals in de kerkordes uit 1591 en 1612 verwoord, is niet ingeslagen. Blijkbaar achtten zowel de afgevaardigden als de gecommiteerden de mogelijkheid voor de overheid om invloed uit te oefenen voldoende.

Door het handhaven van de in Emden uitgezette lijn voor het ‘kerkverband’ hielden de Nederlandse afgevaardigden naar de Synode van Dordrecht vast aan een ander principe dan enkele reformatorische kerken in het buitenland. De plaatselijke kerk is zelfstandig en volledig kerk; in de meerdere vergaderingen komen afgevaardigden van deze kerken samen om af te handelen wat een kerk niet alleen kan afhandelen of wat de kerken gezamenlijk betreft. De structuur is niet top-down geregeld, zoals bijvoorbeeld in de Anglicaanse Kerk. Het recht op beroep²⁸ onderstreept dat er niets ‘van bovenaf’ wordt opgelegd. Iedere kerkenraad is verantwoordelijk voor het doordenken van de gezamenlijk genomen besluiten en zal zich er daarna aan houden óf er tegen in beroep gaan.

²⁶ Reitsma en Van Veen, *Acta V*, 307.

²⁷ Art.27 DKO.

²⁸ Art.31 DKO.

7.2.4. Van de leer, sacramenten en andere ceremoniën

De artikelen betreffende leer, sacramenten en andere ceremoniën zijn vrijwel letterlijk gelijk aan de overeenkomstige artikelen in de Kerkorde van 1586. De andere kerkordes, afgezien van de Utrechtse Kerkorde, tonen inhoudelijk eenzelfde lijn. Hieruit kan worden geconcludeerd dat er een grote mate van eenstemmigheid was, niet alleen qua vorm maar ook qua inhoud van het geloof.

7.2.4.a. De Leer

De meeste tijd werd tijdens de Synode van Dordrecht besteed aan de leer; toch bleef de tekst van de artikelen 53 en 54 ongewijzigd ten opzichte van de overeenkomstige artikelen uit de Haagse Kerkorde.²⁹ De Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelbergse Catechismus worden genoemd als de belijdenisgeschriften die moeten worden ondertekend. Hoewel werd besloten dat de Canones, vastgesteld door de Synode van Dordrecht 1618/1619, moesten worden ondertekend door alle predikanten en hoogleraren, zijn deze niet ingevoegd in de tekst van de Dordtse Kerkorde. De overheid probeerde de verplichting tot ondertekening en stelde sancties in tegen predikanten die dit weigerden.³⁰ Hieruit kan worden geconcludeerd dat het geen politieke redenen waren waarom de ondertekening van de Canones niet in de kerkorde is opgenomen. De indruk ontstaat dat de Canones eerder als een op de actuele situatie betrokken geschrift werden gezien dan als een apart belijdenisgeschrift. Deze indruk wordt versterkt door de formulering in het ondertekeningsformulier voor predikanten, zoals vastgesteld in de 164ste zitting:

Wij ondergeschreven Bedienaren des Goddelijken Woords, behorende onder de Classe van N.N., verklaren oprechtelijk en in goeder conscientie voor den Heere, met deze ondertekening dat wij van harte gevoelen en gelooven, dat alle de artikelen en stukken der leer, in de Belijdenis en Catechismus der Gereformeerde Nederlandsche Kerken begrepen, mitsgaders de Verklaring over eenige punten der voorzegde leer, in de Nationale Synode, Anno 1619, te Dordrecht gedaan, in alles met Gods Woord overeen komen en beloven derhalve, dat wij de voorzegde leer naarstiglijk zullen leeren, en getrouwelijk voorstaan zonder iets tegen dezelve leer hetzij openlijk of heimelijk, directelijk of indirectelijk, te leeren of te schrijven...

Toch kregen de Canones, mogelijk mede op basis van deze formulering,³¹ de status van belijdenisgeschrift en vormen zij samen met de Heidelbergse Catechismus en de Nederlandse Geloofsbelijdenis de ‘formulieren van Enigheid.’³²

Overigens sprak deze synode niet alleen over de remonstrantse kwestie; ook voor andere geestelijke stromingen werd door middel van gravamina aandacht gevraagd.

²⁹ Al in de Kerkorde van 1571 werd vastgelegd dat de belijdenis moet worden ondertekend; toch vroegen de afgevaardigden uit Noord- en Zuid-Holland en Overijssel nogmaals expliciet hierom.

³⁰ De gecommiteerden ondertekenden de Canones niet, omdat deze eerst door de Staten die zij vertegenwoordigden moesten worden geaprobeerd.

³¹ Nader onderzoek naar de wijze waarop en de reden waarom de Canones zijn toegevoegd aan de belijdenisgeschriften is gewenst.

³² Of: eenheid, namelijk in geloof. Ook in onze tijd is de inhoud van de Canones actueel, bijvoorbeeld in de discussie tussen ‘gereformeerden’ en ‘evangelischen’.

Door het kader van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelbergse Catechismus opnieuw te bevestigen was het onnodig om andere, van de gereformeerde leer afwijkende, geloofsovertuigingen met name te noemen³³ of in te gaan op allerlei praktijkvoorbeelden waarover een besluit werd gevraagd. De kerkenraden hadden immers met de Belijdenis en de Dordtse Kerkorde een handleiding voor allerlei voorkomende situaties. De Acta van de diverse kerkelijke vergaderingen laten zien dat de toepassing van de kerkorde op het dagelijks leven van de gemeenteleden niet altijd eenvoudig en eenduidig was.

7.2.4.b. De sacramenten

De algemene bepalingen die in 1619 met betrekking tot de Doop werden vastgesteld, zijn vrijwel letterlijk gelijk aan die uit 1586 en 1581. De uitgebreide vragen over en bespreking van de geldigheid van de Doop, bediend door een niet-gereformeerde voorganger, leidden niet tot een aangepaste formulering. Aangezien het gebruik van een vastgesteld formulier voor de doopbediening al vele jaren in de kerkorde was voorgeschreven, was het niet nodig dat de kerkorde werd aangepast na de aanvaarding van een nieuw opgesteld doopformulier. Het doel van liturgische formulieren is dat de gelovigen worden onderwezen in de Bijbelse leer betreffende de sacramenten en ceremoniën. Uit diverse kerkelijke acta blijkt dat dit onderwijs zeker nodig was; er wordt met enige regelmaat melding gemaakt van gemeenteleden en zelfs predikanten met ‘roomse’ of ‘doperse’ denkbeelden en van misstanden rondom de viering van de sacramenten.

De vraag of iemand, bijvoorbeeld bij ziekte, thuis gedoopt mag worden, werd beantwoord met de bepaling dat de doopbediening niet mag worden losgemaakt van de Woordbediening (Art.56); het is dus mogelijk om een openbare dienst bij iemand thuis te houden waarin deze persoon wordt gedoopt, al werd deze optie niet gepromoot.³⁴ Het bleek dat vrijwel alle gravamina die met betrekking tot de Doop werden ingediend, net als het hiervoor genoemde voorbeeld, door de in het verleden geformuleerde artikelen werden beantwoord. De beantwoording van vragen van pastorale aard werd aan de vrijheid der kerken overgelaten.

Er werd ter synode gesproken over de vraag wie de Doop mag bedienen: is een proponent hiertoe gerechtigd? De conclusie was, dat de bediening van de sacramenten is voorbehouden aan de dienaren des Woords.³⁵ De al eerder vastgestelde bepaling behoeft ook op dit punt niet te worden aangepast.

Ook de Doop van ‘heidenkinderen’ die in gereformeerde gezinnen opgroeien werd uitgebreid besproken. Hetgeen werd vastgelegd geeft genoegzaam inzicht in het oordeel van de synode: vaders moeten hun kinderen ten Doop houden; het is niet de bedoeling dat anderen dan de eigen ouders dit doen.³⁶ Het niet dopen van kinderen van wie de ouders niet geloven strookt met de tekst die al eerder kerkordelijk was vastgelegd. Een nieuw artikel hierover was daarom niet nodig.

³³ In ieder geval niet meer dan er in deze belijdenisgeschriften werd gedaan. De daarin genoemde namen duiden geestelijke richtingen aan die op verschillende tijden en plaatsen onder andere namen voorkomen.

³⁴ Zie Bouma, *Kerkrecht II*, 361.

³⁵ Zie ook noot 5 van dit hoofdstuk, Art.3 DKO en de *Synopsis Purioris Theologiae* XLIV, 14.

³⁶ Deze bepaling gaat in tegen een in de Rooms Katholieke Kerk gegroeide gewoonte, waarbij juist anderen dan de ouders een kind ten Doop hielden. Bouman, *Kerkrecht II*, 307.

De bepalingen met betrekking tot het Avondmaal werden in 1619 ongewijzigd en zonder aanvulling overgenomen uit de Haagse Kerkorde, inclusief de bepaling dat het Avondmaal zo mogelijk ook op de christelijke feestdagen wordt gevierd. Deze concessie aan de ‘oude gewoontes’ is niet ongedaan gemaakt. Wel werd er ruimte gelaten voor plaatselijke gewoontes, op voorwaarde dat deze ‘middelmatige zaken’ betreffen.³⁷ Als kader werd vastgesteld: de bediening moet conform Gods Woord zijn; bijgeloof moet worden vermeden; vóór de viering van het Avondmaal moet, na de prediking, het vastgestelde Avondmaalsformulier worden voorgelezen. Ook hier werden gravamina van pastorale aard niet verwerkt in nieuwe kerkordelijke bepalingen. Over een belangrijk punt met betrekking tot de Avondmaalsviering hebben de afgevaardigden naar de Dordtse synode een duidelijke beslissing genomen: in de kerkordes uit 1591 en 1612 wordt niet gevraagd om voorafgaande openbare geloofsbelijdenis, terwijl deze verplichting wel is gehandhaafd.

7.2.4.c. Andere ceremoniën

De bepalingen betreffende de avondgebeden (Art.64), vast- en bededagen (Art.66) en ‘lijkpredikaties’ (Art.65) bleven onverminderd van kracht. Het houden van avondgebeden wordt overgelaten aan het oordeel van de plaatselijke kerken, maar ze worden niet afgeschaft zonder het oordeel te vragen van de classis en de gereformeerde overheid. Het uitschrijven van vast- en bededagen is een zaak van de overheid, zo nodig op verzoek van de kerken.

Lijkpredikaties daarentegen zullen niet worden gehouden en waar ze gebruikelijk zijn zo snel mogelijk worden afgeschaft. Dit is geheel in overeenstemming met de gravamina die over dit onderwerp werden ingediend. Aangezien de kerkordes van de diverse gewesten hierin dezelfde lijn volgden, was er geen enkele aanleiding om een andere koers te gaan varen.

Al in 1574 werd als gewoonte benoemd dat in de zondagse middag- of avonddienst de leer volgens de indeling van catechismus wordt uitgelegd. Al blijkt uit de gravamina en kerkelijke acta dat dit een kleine halve eeuw later in veel kerken nog steeds niet de gewoonte is, en werden de diensten waarin dit wel gebeurde vaak slecht bezocht, het principe is opnieuw en ongewijzigd vastgelegd.

Er werden veel gravamina ingediend met betrekking tot het huwelijk. Dit is niet verwonderlijk, omdat de reeds in 1586 van de overheid gevraagde generale regeling nog steeds niet was gemaakt. In de diverse gewesten bestond daarom verschillende huwelijkswetgeving. Dat zorgde voor veel verwarring onder de bevolking, temeer daar de kerkelijke bepalingen voor het huwelijk die in voorgaande jaren op Bijbelse gronden waren gemaakte zeer verschilden van de eerder algemeen gevolgde huwelijkswetgeving binnen de Rooms Katholieke Kerk. Er waren op het terrein van huwelijk en seksualiteit veel misstanden; de acta van diverse kerkelijke vergaderingen en ook de ter synode gestelde vragen geven hier voorbeelden van.³⁸ Toch handhaafde de synode in artikel 70 letterlijk de formulering uit 1586: dat wat in eerdere jaren was afgesproken werd gehandhaafd en er werd bij de overheid (opnieuw) aangedrongen

³⁷ Zie ook Art.85 DKO.

³⁸ Zie hoofdstuk 6.

op het maken ‘en eenparig door de geheele Verenigde Nederlanden onderhouden’ van een huwelijkswetgeving, die opgesteld zou moeten worden met advies van kerkelijke zijde. Achtergrond van deze bepaling is, dat volgens de gereformeerde leer het huwelijk geen sacrament is, maar een burgerlijke zaak met ethische en daarom kerkelijke aspecten.

Er is in de Dordtse Kerkorde niets terug te vinden van de bespreking van de gravamina betreffende huwelijkszaken, bijvoorbeeld van het besluit in sessie 162, dat het huwelijk van een ongedoopte met een gedoopte niet kerkelijk zal worden bevestigd. De kerken kregen een zekere ruimte om naar bevind van zaken te handelen, zij het binnen de kaders van de Schrift, de eerder gemaakte kerkelijke afspraken en de regels van de overheid in hun ressort.³⁹

7.2.5. *Van de censuur en de kerkelijke vermaning*⁴⁰

7.2.5.a. *Kerkelijke censuur*

De bepalingen betreffende de censuur van gemeenteleden en ambtsdragers zijn door de Synode van Dordrecht 1618/1619 zonder wijzigingen overgenomen uit de kerkorde van 1586. De formulering van deze artikelen is sedert 1578 amper gewijzigd en komt overeen met de lijn die in 1571 te Emden naar het voorschrift uit Mattheüs 18:15-17 werd uitgezet en met wat in de belijdenis aangaande de tucht wordt geschreven in de artikelen 30 en 32 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en Zondag 31 van de Heidelbergse Catechismus.⁴¹ In de regionale en Staatse kerkordes, afgezien van de Utrechtse, is dezelfde visie te vinden.

De Utrechtse Kerkorde wijkt, zoals eerder werd aangetoond, nadrukkelijk af van de gereformeerde lijn en vertoont een remonstrantse visie op het onderwerp kerkelijke tucht. De Utrechtse afgevaardigden die aanwezig waren op de Synode van Dordrecht 1618/1619 waren echter door de contraremonstrantse synode afgevaardigd. Daarnaast zal Ds Dibbetz, die door de kerk van Dordrecht aan de kerk van Utrecht was uitgeleend, geen affiniteit met de Utrechtse Kerkorde hebben gehad, noch een reden om deze te promoten. De eventuele steun voor de denkbeelden die in de Utrechtse Kerkorde tot uiting komen was dus gering en hoofdzakelijk bij de remonstrantse geciteerden te vinden.

In 1578 werd een artikel over het herstel in het ambt van boetvaardige ambtsdragers geformuleerd; een dergelijk artikel is in latere jaren niet opnieuw opgenomen, hoewel er in een gravamen wel om werd gevraagd. Blijkbaar vonden de afgevaardigden dat het algemene artikel over wederopname (Art.78) hiervoor voldoende richtlijnen gaf.

Voor zover bekend is er geen discussie geweest over de artikelen over de tucht, hoewel er enkele gravamina met praktische vragen over het onderwerp waren ingediend. Deze artikelen werden ter synode in praktijk gebracht in verband met de

³⁹ Zie: Wiltens, *Plakaatboek*, 803-817.

⁴⁰ Evenals in voorgaande hoofdstukken worden ook de artikelen 82-85 in het verband van de censuur en vermaning behandeld. Voor de verantwoording van deze keuze wordt naar deze hoofdstukken verwezen.

⁴¹ Roodenburg, *Onder censuur*, o.a. 103v, ziet een verband met de verzoenende betekenis van het Avondmaal, zoals die ook voor de Reformatie in eucharistie, ‘pax’ en jaarlijkse sacramentsprocessies werd beleefd. Schrift en Belijdenis krijgen bij hem minder aandacht als fundament van de kerkelijke censuur.

remonstrantse en andere ‘kwesties’ die werden behandeld.⁴² Uit de Acta blijkt hoe zorgvuldig met deze gevoelige materie werd omgegaan. De notulen van kerkenraden, classes en provinciale synodes tonen hoe moeilijk de toepassing van deze bepalingen vaak was: bepaalde ‘kwesties’ die de tucht betroffen, werden regelmatig gedurende diverse jaren op de kerkelijke vergaderingen besproken, alvorens een definitieve beslissing werd genomen; en ook daarna werd er soms op teruggekomen.

7.2.5.b. Censura Morum

Met betrekking tot de bepaling over de ‘christelijke censuur’ die ambtsdragers onderling zullen hebben (Art.81) is geen verandering opgetreden. Uit de Acta en gravamina is ook niet af te leiden dat de synode erover heeft gesproken.

Er waren diverse gewoontes om deze censuur te beoefenen. In de lijn van Calvijn en à Lasco spraken de kerkenraadsleden over de ambtsuitoefening van ieder van hen bij toerbeurt in afwezigheid van de betrokkene.⁴³ Ook was het mogelijk om in elkaars aanwezigheid over leer en leven van ieder afzonderlijk te spreken. De synode heeft het niet nodig gevonden om de ene of andere wijze als norm vast te leggen.

7.2.5.c. Attestaties

De bepalingen met betrekking tot het afgeven van attestaties (Art.82 en 83) werden door de Synode van Noord-Holland aan de orde gesteld, blijkbaar omdat er door rondreizende armen regelmatig misbruik van de kerkelijke ondersteuning werd gemaakt. Toch was de synode van mening dat de in 1586 vastgestelde bepaling afdoende moest zijn; er werden geen tekstuele aanpassingen gemaakt.

7.2.5.d. Anti-hiërarchisch principe en middelmatige dingen

Het anti-hiërarchisch principe, al verwoord in het eerste artikel van de Acta van Emden 1571, werd opnieuw vastgelegd als artikel 84. Het werd niet ter discussie gesteld; alle kerkordes die in 1619 in de Nederlanden van kracht waren, met uitzondering van de kerkorde van Utrecht, noemen dit principe expliciet. Ook werd het niet nodig geacht om het artikel over ‘middelmatige dingen’⁴⁴ (Art.85) te wijzigen; dit werd ruimhartig in de praktijk gebracht in de houding ten opzichte van ter synode aanwezige buitenlandse theologen.

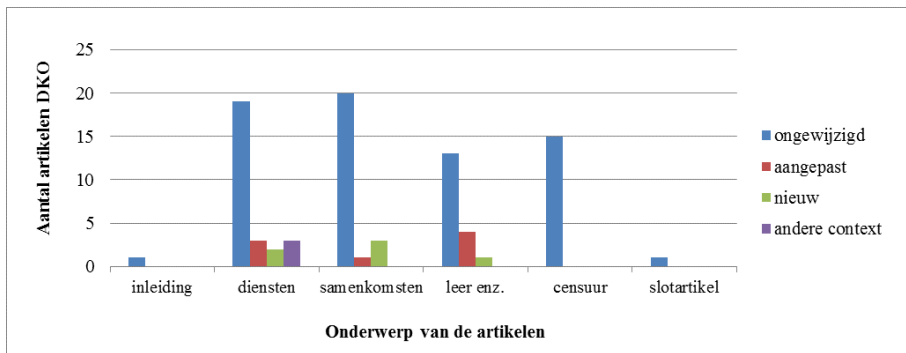
7.2.6. Het slotartikel van de kerkorde

Ten slotte is ook het slotartikel (Art.86) van de kerkorde ongewijzigd en voor zover bekend zonder discussie overgenomen uit de kerkorde van 1586; het is vrijwel gelijklopend aan het slotartikel van de Acta van Emden 1571.

⁴² M. Bouwman geeft, in *Voetius*, 312, een indruk van de wijze waarop afgevaardigde Voetius de toepassing van de tucht door de Dordtse synode beoordeelde.

⁴³ H. Bouwman, *Kerkrecht II*, 672.

⁴⁴ Dit zijn zaken die geen betrekking hebben op de belijdenis of de grondslagen van de kerkinrichting.

Grafiek 7: Aantallen ongewijzigde, aangepaste en nieuwe artikelen van de Dordtse Kerkorde, in vergelijking met de Kerkorde van 's-Gravenhage 1586

Uit grafiek 7 is af te lezen hoe gering het aantal artikelen uit 1586 is dat in 1619 werd aangepast. In paragraaf 7.3 wordt nader op deze artikelen ingegaan. De nieuwe artikelen worden in paragraaf 7.4 belicht. Voor de volledigheid zijn in deze grafiek ook de ongewijzigde artikelen aangeduid die door de veranderde context een andere betekenis hebben gekregen. Deze artikelen zijn hierboven behandeld.

7.3. WAT WERD AANGEPAST

7.3.1. Van de diensten

7.3.1.a. De dienaren des Woords

De overheid kreeg een grotere plaats in de artikelen betreffende het beroepingswerk: een beroep wordt uitgebracht 'ende dat niet sonder goede correspondentie met de Christelijke Overheyt der plaetse respectivelijck' (Art.4). Al eerder werd vastgelegd dat de overheid een rol had ná het uitbrengen van het beroep. In 1578 werd bepaald dat de gereformeerde overheid na het met goed gevolg afleggen van het kerkelijk examen op de hoogte moest worden gebracht van het beroep.⁴⁵ In 1581 werd bepaald dat de gereformeerde overheid approbatie van het beroep zou geven,⁴⁶ terwijl in de kerkorde van 's-Gravenhage 1586⁴⁷ de beperking 'gereformeerde' is weggelaten.

Daarnaast wordt in de kerkorde van 1619 het examen om iemand toe te laten als dienaar des Woords niet langer overgelaten aan het gremium dat het beroep heeft uitgebracht; het wordt afgenomen door de classis, ten overstaan van gedeputeerden van de (particuliere) synode.

De Hoge Overheid wordt in artikel 5 opgeroepen om erop toe te zien dat alles bij het beroepingswerk in goede orde verloopt:

Onvercort in 't ghene vooren gheseydt is yemanden zijn deughdelijck recht van presentatie, ofte eenigh ander recht, voor soo veel 't selve stichtelijck kan worden ghebruyckt, sonder

⁴⁵ Art.4 KO Dordrecht 1578.

⁴⁶ Art.4 KO Middelburg 1581.

⁴⁷ Art.4 KO 's-Gravenhage 1586.

nadeel van Godes Kercke, ende goede Kerckenordre; waerop de Hooge Overheden ende Synoden der respective Provincien, wel ghelieve te letten, ende ten besten vande Kercken noodige ordre te stellen.⁴⁸

Hiermee is het patronaatsrecht dan wel aan elastieken banden gelegd, maar tevens is dit recht gesanctioneerd. In het licht van de gravamina die door diverse synodes werden ingediend is dit een uitkomst die niet te verwachten was. De teneur van de meeste gravamina was immers dat minder overheidsbemoeyenis en afschaffing of inperking van het patronaatsrecht werd gewenst. In de van overheidswege opgestelde kerkordes daarentegen was de invloed van de overheid nadrukkelijk omschreven. Daarbij hadden de politieke gecommiteerden de opdracht het patronaatsrecht te handhaven. Concessies aan de overheid, zoals in deze artikelen, zijn ook in enkele andere artikelen te vinden. In het volgende hoofdstuk wordt hier nader op ingegaan.

Terwijl de rol van de overheid in artikel 4 groter is geworden, is de rol van de classis bij het beroepingswerk afgezwakt: de classis wordt ingeschakeld 'daer 'tselve tot noch toe ghebruyckelijck is gheweest'. In Emden⁴⁹ werd bepaald dat er moet worden beroepen 'met het oordeel ende goetduncken' van de classis, in 1619 is daarvan slechts het advies overgebleven. Toch is de uitgebreide en heldere beroepingsregeling uit de Zeeuwse kerkorde, waaraan diverse van de afgevaardigden naar de Dordtse Synode hadden meegewerkt en waarin de overheid een nog grotere rol speelt, niet overgenomen. Er is geen aanwijzing dat deze regeling ter synode is besproken; uit de besluitvorming kan worden geconcludeerd dat er geen behoefte was aan een regeling die de taak van de overheid in het beroepingswerk meer gedetailleerd vastlegt. Met een minder specifieke regeling is het mogelijk om meer ruimte in te nemen – overigens voor beide partijen.

7.3.1.b. De doctoren en het theologisch onderwijs

In artikel 20 wordt een regeling voor de proposities door theologische studenten genoemd. De kerkordelijke bepaling uit 1586 is ingeperkt onder verwijzing naar deze regeling, die echter nooit is opgesteld. Het was vermoedelijk de bedoeling vast te leggen wat proponenten wel en wat zij niet mogen doen, als uitvloeisel van het gesprek dat met de buitenlandse theologen aan het begin van de synodevergadering over dit onderwerp werd gevoerd. Dit gesprek was het gevolg van het Zeeuwse gravamen, waarin wordt gesteld dat recent afgestudeerde dienaren des Woords slecht waren voorbereid op de praktijk van het predikantschap. De bediening van de sacramenten is hen in ieder geval niet toegestaan; dit is vastgelegd in artikel 3.

7.3.2. Van de samenkomsten

Al in de jaren zeventig en tachtig van de 16e eeuw werd ter synode gesproken over de wenselijkheid van kerkvisitatie. Calvijn voerde een vorm van visitatie in Genève in⁵⁰ en diverse gereformeerde kerken in het buitenland kenden deze gewoonte.

⁴⁸ Deze bepaling komt overeen met die uit de instructie voor de gecommiteerden; zie *ADSND I*, 470.

⁴⁹ Art.13 van de Acta van Emden 1571.

⁵⁰ Bouwman, *Kerkrecht II*, 161v.

De Synode van 's-Gravenhage 1586 legde de mogelijkheid van classicale kerkvisitatie vast.⁵¹ De Dordtse Synode maakte van de mogelijkheid een verplichting. Het gravamen vanuit Zuid-Holland over dit onderwerp heeft de discussie hierover op de synodale agenda gezet. De Friese afgevaardigden waren tegen kerkvisitatie en de Noord-Hollanders vonden het onnodig om deze in te voeren. Toch is besloten om door middel van de kerkvisitatie het onderlinge toezicht op de leer en het kerkelijk leven te formaliseren.

7.3.3. *Van de leer, sacramenten en andere ceremoniën*

7.3.3.a. *De Leer*

Er bleek onder de afgevaardigden overeenstemming met betrekking tot de boekcensuur (Art.55). De censuur over geschriften was ook voor de uitvinding van de boekdrukkunst al gebruikelijk. Keizer Constantijn de Grote vaardigde in de vierde eeuw strenge regels tegen ketterse geschriften uit en onder andere de Rooms Katholieke Kerk volgde hem daarin.⁵²

Toen de Dordtse Synode het onderwerp behandelde, vaardigden de Staten-Generaal een plakkaat hierover uit, waarin de beoordeling en eventuele bestraffing bij de overheid lag. Dit standpunt kwam overeen met het gevoel van de meeste ter synode aanwezige buitenlandse theologen. Toch heeft de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden het niet daarbij gelaten, maar haar eigen verantwoordelijkheid genomen, zoals dat ook met tuchtzaken het geval is: bestraffing van overheidswege en kerkelijke tucht liggen niet altijd in elkaars verlengde en sluiten elkaar niet uit.⁵³ In artikel 55 van de Dordtse Kerkorde is, in aanvulling op de bepaling uit 1586, de rol van de classis toegevoegd. Het is immers de classis die het opzicht over de dienaren des Woords heeft. Waar het plakkaat van de overheid zich richt op allen, is artikel 55 bestemd voor leden van de Gereformeerde Kerk; deze beperkende en realistische toevoeging uit 1586 is gehandhaafd.⁵⁴

7.3.3.b. *De sacramenten*

Aangezien er in de Dordtse Kerkorde, naar aanleiding van een gravamen vanuit enkele particuliere synodes, een artikel over de Doop van volwassenen werd ingevoegd,⁵⁵ wordt in artikel 58, handelend over het doopformulier, ook het formulier voor de Doop van volwassenen genoemd.

7.3.3.c. *Andere ceremoniën*

In de Gereformeerde Kerk was in het verleden bepaald dat alleen de zondag als kerkelijke feestdag gevierd zou worden. Alle andere feestdagen moesten worden afgeschaft, omdat het vieren van deze dagen niet op Bijbelse gronden zou berusten. De overheid had hierop een andere visie. In een tijd waarin 'vakantie' alleen voor de kleine groep bevoorrechten was, waren de heiligendagen extra vrije dagen naast de

⁵¹ Art.40 KO 's-Gravenhage 1586.

⁵² Bouwman, *Kerkrecht II*, 587 vv.

⁵³ Zie ook Art.71 DKO.

⁵⁴ Zie ook: Wiltens, *Plakkaatboek*, 417-429, 515-519.

⁵⁵ Zie hierover verderop in dit hoofdstuk.

zondag; de bevolking had dan de mogelijkheid tot vertier. In de loop van de eeuwen waren er zoveel van deze dagen ingesteld dat de Rooms Katholieke Kerk in 1512 en 1524 maatregelen nam om hun aantal in te perken.⁵⁶ In de 16^e eeuw lag het aantal vrije dagen in de Nederlanden hoger dan tegenwoordig;⁵⁷ de rooms-katholieke heiligenkalender telde ongeveer 100 feestdagen.⁵⁸ De afschaffing van deze heiligendagen was niet bevorderlijk voor de sociale rust. De overheden wilden daarom in ieder geval een aantal kerkelijke feestdagen behouden. In 1578 werd bepaald⁵⁹ dat de kerken van deze nood een deugd moesten maken door op deze dagen kerkdiensten te houden, zodat de mensen zouden weten wat de inhoud van deze feesten is, al werd nog steeds aangedrongen op afschaffing ervan. In 1581 werd het vieren van de (eerste) Kerstdag en Hemelvaartsdag, naast de zondag, kerkordelijk vastgelegd⁶⁰ en in 1586 werden ook enkele andere kerkelijke feestdagen geaccepteerd.

Deze lijn werd in 1619 voortgezet: in diverse gravamina werd gevraagd om eenheid in het vieren van de kerkelijke feestdagen. In artikel 67 wordt bepaald dat de dienaren des Woords bij de overheid zullen aandringen op het vieren van deze dagen; hiermee gaat de aangepaste bepaling verder dan wat in de Zeeuwse en Groninger kerkorde is vastgelegd. Bouwman vermeldt dat Voetius stelt dat deze feestdagen wel door de Gereformeerde Kerk zijn getolereerd, maar geenszins goedgekeurd;⁶¹ dit strookt echter niet met de inhoud van dit artikel. De Besnijdenis van Christus en Zijn Hemelvaart worden wel genoemd, maar de Goede Vrijdag ontbreekt in dit verband. Deze laatste dag werd in gereformeerde kringen niet als feestdag gezien, het vieren ervan werd zelfs nadrukkelijk afgewezen.⁶² De rooms-katholieke gebruiken bij deze dag zullen daaraan debet zijn geweest. Alleen in de Utrechtse Kerkorde van 1612 wordt de Goede Vrijdag als kerkelijke feestdag genoemd.

Met betrekking tot het kerklied (Art.69) werd ook voor een andere formulering gekozen dan in 1586. De toegestane kerkliederen worden expliciet genoemd: naast de Psalmen en Schriftgezangen⁶³ zijn dit de berijmingen van het Onze Vader, de Apostolische Geloofsbelijdenis en de Tien Geboden. Het zingen van het gezang 'O God die onsen Vader bist' wordt in de vrijheid van de kerken gelaten. Andere liederen moeten niet in de kerkdiensten worden gezongen; waar deze gewoonte wel bestaat moet deze op een goede manier, oftewel tactisch maar doortastend en met verklaring van de reden, worden afgeschaft. De formulering uit 1586 was voor meerdere uitleg vatbaar: de Psalmen Davids worden in de kerk gezongen en het zingen van liederen die niet in de Schrift staan moet worden nagelaten. Hierbij doet zich bijvoorbeeld de vraag voor of het Onze Vader, dat wel in de Bijbel staat maar niet als lied, wel of niet gezongen mag worden in de eredienst. In diverse Staten werden, in navolging van Luther, naast de Schriftgezangen ook andere gezangen in de eredienst gezongen. In

⁵⁶ Bouwman, *Kerkrecht II*, 486.

⁵⁷ Uitgaande van een vijfdaagse werkweek en 20 vakantiedagen.

⁵⁸ Gielis, *Schaepkens*, 37.

⁵⁹ Art.75 van de Acta van Dordrecht 1578.

⁶⁰ Art.50 van de Kerkorde van Middelburg 1581.

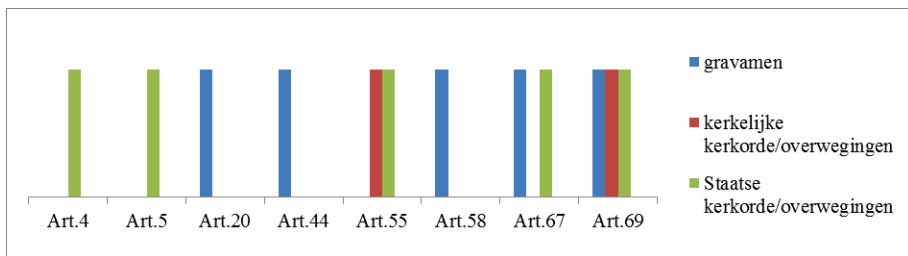
⁶¹ Bouwman, *Kerkrecht II*, 488.

⁶² Bouwman, *Kerkrecht II*, 492v.

⁶³ Schriftgezangen zijn liederen die in de Bijbel als zodanig zijn opgenomen buiten het boek van de Psalmen. Een voorbeeld hiervan is de Lofzang van Maria (Lucas 1:46-55).

de bundel Souterliedekens, het eerste Nederlandse gezangboek, dat in 1543 verscheen en waarschijnlijk werd samengesteld door Willem van Zuylen van Nyevelt, de grootvader van gecommitteerde Frederik van Zuylen van Nyevelt, waren naast de Psalmen enkele van deze liederen opgenomen. Ook in Utenhoves Psalmboek stonden niet alleen Psalmen. Calvijn hield het er op dat in de eredienst alleen die liederen worden gezongen die de HERE God Zelf gaf om Hem mee te eren.⁶⁴ Deze lijn is in 1619 opnieuw vastgelegd, zij het onder toevoeging van bovengenoemde liederen. De nieuwe formulering gaf zo te zien helderheid, al was die betrekkelijk. Er werd namelijk niet vastgelegd welke Psalmberijming werd bedoeld: de populaire berijming van Datheen of de literair en theologisch⁶⁵ meer verantwoorde berijming van Philips Marnix van Sint Aldegonde. In de praktijk werd de berijming van Datheen verkozen.⁶⁶ Pas in 1773 werd, met medewerking en goedkeuring van de Staten-Generaal, een nieuwe Psalmberijming gemaakt. Ook deze, inmiddels voor velen ‘oude’ en door een ‘nieuwe’ vervangen, berijming kon die van Datheen tot heden toe niet geheel uit de gunst en het hart van zingende Nederlandse gelovigen verdringen.

In grafiek 8 wordt een overzicht gegeven van de invloeden die leidden tot aanpassing van kerkordeartikelen. Hieruit blijkt dat dit hoofdzakelijk gravamina en invloeden vanuit de overheid waren. De opsomming laat zien dat het totaal van de aangepaste artikelen klein is: het betreft slechts acht van de 79 Haagse artikelen.

Grafiek 8: Invloeden die leidden tot de aanpassing van artikelen van de Kerkorde van 's-Gravenhage 1586

7.4. NIEUWE BEPALINGEN IN DE DORDTSE KERKORDE 1619

7.4.1. Artikel 8 DKO

Met artikel 8, over de toelating tot het ambt van dienaar des Woords van mensen die ‘singuliere gaven’ maar geen academische opleiding hebben, werd artikel 21 van de Kerkorde van Dordrecht 1574 nieuw leven ingeblazen. Dit lijkt vreemd, omdat er inmiddels in de Nederlanden diverse theologische opleidingen waren. Door de remonstrantse troebelen was echter de Leidse Academie, waar onder andere Arminius

⁶⁴ Zie de inleiding op *La forme des Prières*, afgedrukt in K. Apperloo-Boersma en H.J. Selderhuis (red.), *Calvijn en de Nederlanden* (Apeldoorn: Instituut voor Reformatieonderzoek, 2009), 185.

⁶⁵ Deze berijming staat dicht bij de Hebreeuwse tekst van de Psalmen.

⁶⁶ Zie Bouwman, *Kerkrecht II*, 503v.

had gedoceerd, in de ogen van sommigen verdacht. Ook trokken er nog steeds predikanten in spé zonder een deugdelijke theologische opleiding door het land. Om de wildgroei te beteugelen werd deze regeling opgesteld.⁶⁷ Aan de oude bepalingen werd verplichte classicaire examinatie, met goedvinden van de (particuliere) synode, alsmede een ‘stagetijd’, toegevoegd. Door deze regeling wordt duidelijk gemaakt dat het toelaten van ‘idioten’⁶⁸ tot het ambt van dienaar des Woords een uitzondering op de geldende regel is.

7.4.2. Artikel 28 DKO

Een volkomen nieuw artikel in de Dordtse Kerkorde betreft de verhouding tussen overheid en kerk. In geen van de andere kerkordes komt een vergelijkbaar artikel voor. Wel wordt in alle kerkordes van na 1586 de eed genoemd die ambtsdragers moeten afleggen en waarbij trouw aan de overheid wordt gezworen. In Zeeland weigerden de meeste predikanten deze eed af te leggen.

In vergelijking met de bepalingen uit de kerkordes van 1591 en 1612 is de formulering van de Dordtse Kerkorde een afzwakking; tevens wordt er een balans aangebracht in de lijn van Artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en Zondag 39 van de Heidelbergse Catechismus.

Er is geen gravamen bekend op grond waarvan dit artikel is geformuleerd, maar de ontwikkeling in de richting van de vaststelling van dit artikel werd al in 1578 ingezet. Toen werd namelijk voor het eerst vermeld dat een beroepen predikant wordt aangemeld bij de overheid. Daarna werd de rol die de overheid in het kerkelijk leven speelde steeds groter. De Gereformeerde Kerk zocht vanaf 1574 steeds meer de steun van die overheid en maakte daar dankbaar gebruik van. Ook de Utrechtse bepaling omtrent het opvoeden tot goede en gezagsgetrouwe burgers komt gedeeltelijk terug in artikel 28 van de Dordtse Kerkorde. Uit dit artikel kan de invloed van (de aanwezigheid van) de gecommitteerden en de goede wil van de kerkelijke afgevaardigden worden afgelezen. Tevens kan de bepaling worden gezien als regulering van de gegroeide gewoonte en als begrenzing ervan.

7.4.3. Artikel 42 DKO

In diverse ressorts bestond de gewoonte dat alle op een kerkelijke vergadering aanwezige dienaren des Woords keurstem⁶⁹ hadden.⁷⁰ Het gevolg daarvan was dat kerken met meerdere predikanten een grotere stem in het ‘kapittel’ hadden. De menselijke gedachte dat het ‘niet eerlijk’ is wanneer een kleine kerk met weinig leden evenveel invloed heeft als een grote kerk kan aan deze traditie ten grondslag liggen. Deze gedachte is echter strijdig met het Gereformeerde principe dat geen kerk over een andere kerk mag heersen, zoals in artikel 84 van de Dordtse Kerkorde is vastgelegd; in het gereformeerde denken is immers iedere kerk waar de ambten

⁶⁷ Bouwman, *Kerkrecht I*, 434v.

⁶⁸ Niet-gestudeerden.

⁶⁹ Een keurstem hebben betekent dat de persoon in kwestie stemrecht heeft. Iemand met adviserende stem heeft dit recht niet.

⁷⁰ Bouwman, *Kerkrecht II*, 137vv.

aanwezig zijn volwaardig kerk, ongeachte de grootte. De praktijk overwon hier het principe; de reden voor deze beslissing is niet uit de notulen af te leiden. Als beperking is toegevoegd dat wie niet is afgevaardigd geen keurstem heeft wanneer het zaken betreft die hemzelf of zijn kerk aangaan.

7.4.4. Artikel 48 DKO

Artikel 48 is niet af te leiden uit andere kerkordes die vanaf 1586 in de Nederlanden van kracht waren. Toch is ook hier de praktijk de aanleiding geweest voor het vaststellen van dit nieuwe artikel. In Emden was besloten dat de particuliere synodes onderlinge correspondentie zouden voeren.⁷¹ In diverse gewesten was dit trouw gedaan, al was het artikel in latere kerkelijke kerkordes niet opnieuw vastgelegd. De synode van Zuid-Holland⁷² drong aan op het opnemen van deze bepaling in de kerkorde. Uit het besluit om dit te doen kan enige scepsis worden afgeleid met betrekking tot de toestemming van de Staten-Generaal voor het in de toekomst regulier samenroepen van generale synodevergaderingen. Tevens werd door middel van dit artikel de mogelijkheid van het onderhouden van deze contacten onder de aandacht van de diverse synodes gebracht.

7.4.5. Artikel 49 DKO

Voortvloeiende uit de besluiten van de Synode van Dordrecht 1618/1619 waren er allerlei taken die moesten worden verricht. Het contact met de overheid over de genomen besluiten is één van deze taken. Ook particuliere synodes en classes nemen besluiten die moeten worden uitgevoerd na het sluiten van de vergadering in kwestie. Een voorbeeld daarvan zijn de kerkelijke examens. Daarom werd besloten dat deputaten kunnen worden aangesteld voor deze taken; ook dit is een nieuwe bepaling met een praktisch karakter. Kerkelijke vergaderingen kunnen op deze manier semipermanente organen in het leven roepen, zoals ook het geval is met het aanstellen van kerkvisitatoren. Deze organen moeten verantwoording van hun handelen afleggen op de eerstvolgende bijeenkomst van de kerkelijke vergadering die hen met hun taak belastte. De overheid wilde geen bestuursorgaan naast zich hebben; toch hebben de geëngageerden zich niet tegen deze besluitvorming verzet.

7.4.6. Artikel 59 DKO

De synode sprak diverse keren over de Doop, mede naar aanleiding van enkele gravamina. Het resultaat was een artikel over de Doop van 'bejaarden'.⁷³ Degenen die deze Doop ontvangen dienen daarna uiteraard ook deel te nemen aan de viering van het Avondmaal. De achtergrond van deze bepaling kan zijn dat er ongedoopte volwassenen waren die vroegen om gedoopt te worden met het oog op een kerkelijk huwelijk, terwijl zij niet werkelijk van zins waren om als lidmaat van de

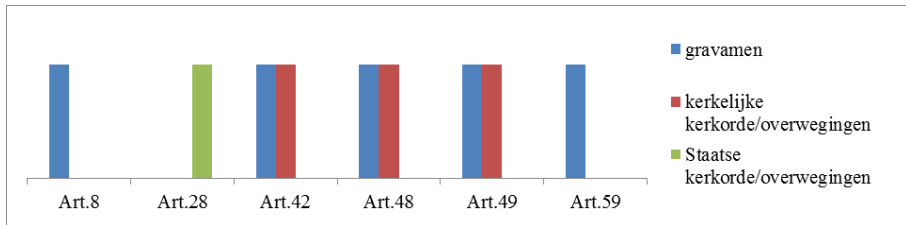
⁷¹ Art.43 van de Acta van Emden 1571.

⁷² Reitsma en Van Veen, *Acta III*, 307, 323.

⁷³ Bejaard betekent volwassen, handelingsbekwaam.

Gereformeerde Kerk te leven.⁷⁴ Het was aan de kerkenraden om de beweegredenen voor de aanvraag van volwassenen om gedoopt te worden te onderzoeken en naar bevind van zaken te handelen.

In grafiek 9 is te zien welke invloeden leidden tot nieuwe kerkordeartikelen. Het blijkt dat dit hoofdzakelijk gravamina en op de tweede plaats kerkelijke overwegingen waren, terwijl de invloed van de overheid in dezen miniem was. Zes nieuwe artikelen zijn toegevoegd aan de 79 Haagse artikelen.

Grafiek 9: Invloeden die leidden tot het opstellen van nieuwe artikelen in de Dordtse Kerkorde

7.5. WAT NIET WERD OPGENOMEN IN DE DORDTSE KERKORDE 1619

7.5.1. Van de diensten

In 1619 was het in ieder geval in de provincies Zuid-Holland, Zeeland en Groningen⁷⁵ gebruikelijk dat het kerkelijke examen uit twee gedeelten bestond: een praeparatoir (voorbereidend) examen, dat door docenten van de theologische opleiding werd afgenomen, en een peremptoir (beslissend) examen, dat door een kerkelijke vergadering werd afgenomen. In deze provincies was, overigens net als in Friesland en Gelderland, een theologische opleiding gevestigd. Mogelijk heeft de aanwezigheid van deze opleiding invloed gehad op deze examenpraktijk, waarmee een deel van de belasting van de kerkelijke vergaderingen bij het examen werd overgenomen. Ook is het mogelijk dat de leiding van deze opleidingen door middel van ‘hun’ examen het belang van deze opleiding voor het kerkelijk leven wilde onderstrepen. Toch is er geen instructie bekend waarin dit systeem van twee kerkelijke examens wordt aanbevolen; het is dan ook niet opgenomen in de Dordtse Kerkorde.⁷⁶

⁷⁴ Bouwman, *Kerkrecht II*, 444.

⁷⁵ Bouwman, *Kerkrecht I*, 402v.

⁷⁶ In later tijd is dit dubbele examensysteem alsnog ingevoerd in de Gereformeerde Kerken in Nederland, waarbij echter beide examens door een kerkelijke vergadering werden afgenomen. Het praeparatoir examen werd afgenomen door de classis waaronder de kerk ressorteerde waarin de betrokkene woonde, in later jaren werd dit de kerk waar deze persoon voor de eerste keer als lid werd ingeschreven; het peremptoir examen werd afgenomen door de classis waaronder de kerk ressorteerde die de proponent had beroepen.

De synodes van Gelderland⁷⁷ en Overijssel⁷⁸ vroegen om het aanstellen van legerpredikanten in tijd van oorlog. Dit verzoek werd niet expliciet gehonoreerd, maar er werd aan tegemoet gekomen door middel van artikel 6 van de Dordtse Kerkorde. De Gelderse vraag om vaststelling van een minimale tijd dat een dienaar des Woords in een gemeente zal dienen werd evenmin gehonoreerd. Wel werd opnieuw vastgelegd dat een dienaar des Woords niet zonder ‘bewillighingh des Kercken-Raedts met de Diaconen, ende die ghenee die te vooren in dienst van Ouderling-schap ende Diaken-schap gheweest zijn, mitsgaders die van de Magistraet, ende met voorweten vande Classe’ mocht vertrekken.

De synode van Zuid-Holland⁷⁹ vroeg om de aanstelling van ziekentroosters, ter sanctionering van een bestaande situatie. Ziekentroosters bekleedden geen kerkelijk ambt, maar deden, zoals de naam al doet vermoeden, pastoraal werk. De synode ging niet in op dit verzoek; het is ook niet bekend of erover is gesproken. Inhoudelijk kan worden opgemerkt dat de gemeenteleden naar elkaar behoren om te zien; daarnaast zijn er de bijzondere ambten met ieder een eigen taak. Een aparte, niet-ambtelijke, functie voor pastoraal werk zou niet nodig moeten zijn.

7.5.2 Van de kerkelijke samenkomsten

De synode van Zeeland⁸⁰ wilde dat haar afgevaardigden de mogelijkheid van ‘last en ruggespraak’ hadden. Dit was niet gebruikelijk. Volgens Bouwman⁸¹ betrof deze last en ruggespraak alleen de leerkwestie; hierin mochten de Zeeuwse afgevaardigden geen beslissingen nemen die tegen het eerder ter Zeeuwse synode afgesprokene ingingen. Uit de Zeeuwse opstelling spreekt enige terughoudendheid ten opzichte van het ‘kerkverband’; blijkbaar bestond er onzekerheid over de besluiten die door de synode zouden worden genomen. Er werd geen nieuwe bepaling naar aanleiding van dit gravamen opgesteld. Omdat er geen discussie over deze Zeeuwse wens bekend is, kan voorzichtig de conclusie worden getrokken dat de wijze waarop de generale synode te werk ging de Zeeuwse afgevaardigden niet teleur stelde.

Tijdens de vergadering van de Dordtse Synode werd gesproken over de zending. De synode van Noord-Holland vroeg om een regeling voor ‘kerkplanting’ en beroepingswerk in ‘de Indiën’.⁸² Deze regeling werd niet gemaakt. Dit is te verklaren uit de vanzelfsprekendheid die er is ten opzichte van kerkplanting: aangezien de hele aarde van de HERE is, zal het Evangelie overal worden verkondigd. In artikel 38 wordt aangegeven hoe te handelen wanneer ergens een nieuwe gemeente wordt gesticht. Een nieuwe regeling was niet nodig: de kerkorde die algemeen geldig is in de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden geldt ook in de Nederlandse koloniën.

⁷⁷ In de Acta van de Synode van Gelderland wordt dit gravamen niet expliciet genoemd; Kuyper, *Post-Acta*, 421.

⁷⁸ Reitsma en Van Veen, *Acta V*, 308.

⁷⁹ Reitsma en Van Veen, *Acta III*, 322.

⁸⁰ Reitsma en Van Veen, *Acta V*, 151.

⁸¹ Bouwman, *Kerkrecht II*, 60.

⁸² Hiermee worden Oost- en West-Indië bedoeld, respectievelijk het huidige Indonesië en Suriname en de Nederlandse Antillen.

De synode van Overijssel vroeg om het nemen van besluiten met meerderheid van stemmen. Dat is niet de gebruikelijke kerkelijke wijze van besluitvorming. De Acta van de Synode van Dordrecht wekken ook niet de indruk dat er gewoonlijk werd besloten door stemming: er werd al studerend, biddend, luisterend en pratend consensus bereikt.⁸³ Dit Overijsselse gravamen is dan ook niet overgenomen.

Kerkelijke vergaderingen kosten geld; dat bleek duidelijk toen de Synode van Dordrecht bijeen kwam.⁸⁴ Ook particuliere synodes maken kosten. De synodes van Overijssel en Zuid-Holland vroegen per instructie om een regeling voor de vergoeding van de onkosten van de kerkelijke activiteiten van deputaten synodi. De contraremonstrantse synode van Utrecht stelde voor de gelden van gilden en broederschappen, die van oorsprong een geestelijk doel dienden, voor deze noodzakelijke diensten aan te wenden.⁸⁵ Er zijn echter geen regelingen voor stoffelijke aangelegenheden vastgelegd in de Dordtse Kerkorde. Regelmatig namen de Staten van een ressort de kosten voor de kerkelijke vergaderingen op zich. Aangezien de situatie per regio verschillend was, lag het niet voor de hand dat er een algemene kerkelijke regeling kwam voor de financiën van de kerkelijke vergaderingen. Ook was het beheer over voormalige kerkelijke goederen gewoonlijk niet meer in kerkelijke handen, zodat het niet mogelijk was om een bepaling te maken zoals door de Utrechtse afgevaardigden gewenst werd.

7.5.3. Van de leer, sacramenten en andere ceremoniën

Er werd ter synode uitgebreid gesproken over het catechetisch onderwijs. Besluiten hierover werden genomen in de 17^e, 148ste en 177ste sessie. Blijkbaar werd dit onderwijs dermate vanzelfsprekend gevonden dat er geen kerkordeartikel aan werd gewijd.

Ook de door de Synode van Zuid-Holland⁸⁶ gevraagde schoolorde kwam er niet. Het onderwijs werd door de overheid tot haar takenpakket gerekend. Wel had de Kerk invloed op het onderwijs, of meende die invloed te hebben. Dit blijkt uit het artikel waarin van onderwijzers ondertekening van de belijdenis wordt gevraagd en uit de bepalingen voor de theologische hoogleraren.

7.5.4. Van de censuur en de kerkelijke vermaning

De gravamina die het leven van de gemeenteleden betroffen konden, zonder in details te treden, worden beantwoord met verwijzing naar de artikelen over de censuur.

7.5.5. Ten slotte

Allerlei antwoorden op praktische vragen werden evenmin vastgelegd in de kerkorde, aangezien dergelijke beslissingen daar niet thuis horen. Een voorbeeld van een

⁸³ Zie hiervoor ook hoofdstuk 8.

⁸⁴ Zie bijvoorbeeld de Acta van de gedelegeerden van de Staten-Generaal, *ADSND I*, 473-506.

⁸⁵ Reitsma en Van Veen, *Acta VI*, 355.

⁸⁶ Reitsma en Van Veen, *Acta III*, 322.

dergelijk praktisch besluit dat niet is opgenomen in de kerkorde is het laten maken van een nieuwe Bijbelvertaling, met alle regelingen en aanstellingen die hiermee verband houden.

7.6. CONCLUSIES

Vrijwel alle ter synode aanwezige predikanten waren present op de voorbereidende synodevergaderingen in hun eigen ressort. Zij konden daarom de door hun vergadering ingediende gravamina toelichten en waren op de hoogte van de gevoelens betreffende de onderwerpen waarover door hun synode geen gravamen werd ingediend.

In hoofdstuk 4 is aangetoond dat het merendeel van de afgevaardigden en hoogleraren op enigerlei wijze betrokken was bij de kerkorde van 's-Gravenhage 1586. De gecommiteerden waren in meerderheid betrokken bij de Staatse kerkorde van 1591, die bij afgevaardigden en hoogleraren op de tweede plaats stond. De gecommiteerden stemden echter in met het voorlezen van de Haagse kerkorde, als zijnde het uitgangspunt voor de kerkelijke orde. Al waren diverse gecommiteerden ouderling, zij gaven deze toestemming in hun functie als vertegenwoordiger van de Overheid. Hierbij dient te worden aangetekend dat zij dit deden ondanks het gegeven dat de overheid de kerkorde van 's-Gravenhage niet had geaprobeerde.

Uit de analyse is gebleken dat de (geest van de) Kerkorde van 1591 enige invloed heeft gehad op de inhoud van de Dordtse Kerkorde, vooral waar het de rol van de overheid betreft. Hierop wordt in het volgende hoofdstuk nader ingegaan.

Hoewel de remonstrantse kwestie veel van de tijd, aandacht en energie van de synodeleden vroeg, zagen zij toch kans om serieus aandacht te besteden aan de vele vragen die in de loop van meer dan dertig jaar in de gewesten op een antwoord van de generale synode wachtten.

Alle gravamina die werden ingediend met betrekking tot censuur en vermaning werden behandeld. Dit onderwerp had prioriteit; het was immers een van de twee redenen om de synode te houden. De tweede, kerkelijke, reden was het opstellen van een algemeen geldige kerkorde. Zoals werd geconstateerd in hoofdstuk 5 werd in de meerderheid van de Staten om een dergelijke kerkorde gevraagd. Er zijn instructies hierover bekend van de synodes van Zuid-Holland⁸⁷, Noord-Holland⁸⁸, Zeeland⁸⁹ en Utrecht⁹⁰. De synode van Groningen⁹¹ wilde eveneens een dergelijk gravamen

⁸⁷ Reitsma en Van Veen, *Acta III*, 307, 322.

⁸⁸ Reitsma en Van Veen, *Acta II*, 22.

⁸⁹ Reitsma en Van Veen, *Acta V*, 148.

⁹⁰ Reitsma en Van Veen, *Acta VI*, 354, 360. Het betreft hier uiteraard de contraremonstrantse synode van Utrecht.

⁹¹ Reitsma en Van Veen, *Acta VII*, 343. De gedeputeerden hielden het indienen van dit gravamen tegen; Reitsma en Van Veen, *Acta VII*, 355, 356.

indienen, maar de Groningse overheid belette dit. Volgens Kuyper diende ook de ‘synode’ van Drenthe⁹² een verzoek om een algemene kerkorde in. Dit lijkt te betekenen dat, voor zover bekend, alleen in de synodes van Friesland, Overijssel en Gelderland niet het verlangen naar een dergelijke kerkorde leefde. In Friesland werd inderdaad gehecht aan de eigen gewoontes en wetten naast de kerkorde van 1586.⁹³ Maar de synodes van Overijssel en Gelderland hanteerden al vele jaren de kerkorde van 1586 en toonden daarmee aan ook te hechten aan een ‘algemene kerkorde’. Het streven naar kerkordelijke eenheid werd derhalve breed gedragen.

De artikelen betreffende leer, sacramenten en andere ceremoniën en betreffende de censuur en vermaning zijn vrijwel letterlijk gelijk aan de overeenkomstige artikelen in de Kerkorde van 1586. De meeste andere kerkordes tonen inhoudelijk eenzelfde lijn. Hieruit kan worden geconcludeerd dat er een grote mate van eenstemmigheid was, niet alleen qua vorm maar ook qua inhoud van het geloof.

Het merendeel van de ingediende gravamina door de synode is behandeld, hetzij expliciet, hetzij impliciet. Kregen de particuliere synodes van de nationale synode wat zij vroegen? Uit combinatie van de gegevens die in dit hoofdstuk zijn besproken en bijlage 5a blijkt dat de weerklank van het grootste deel van de gravamina op enigerlei wijze aanwezig is in de Dordtse Kerkorde, hetzij door een aangepaste tekst, hetzij doordat de tekst juist niet werd aangepast. In het laatste geval werd in het desbetreffende gravamen gevraagd om bevestiging van de bestaande orde.

De weinige onderwerpen die nog nadere behandeling behoeften werden bewaard voor de volgende generale synode, die helaas nooit is samengekomen. Overigens hadden de resterende gravamina over het algemeen geen dringend karakter. Wel dringend was de Zeeuwse vraag om de mogelijkheid tot ruggenspraak vast te leggen. Deze noviteit was vermoedelijk alleen bedoeld met het oog op de leerkwestie die door de Synode van Dordrecht 1618/1619 werd behandeld. Dit voorstel werd door slechts één synode ingediend en er is niets bekend over steun voor of een voorstel naar aanleiding van dit gravamen. Er kan voorzichtig worden geconcludeerd dat de praktijk van de vergaderwijze de vastlegging van de gevraagde mogelijkheid overbodig maakte. Ook is het mogelijk dat de Zeeuwse afgevaardigden zonder synodale sanctionering deze ruggenspraak met hun thuisfront hadden.

De kerkorde van 's-Gravenhage 1586 was de basis voor de Dordtse Kerkorde. Er werd veranderd en vermeerderd naar nodig werd geacht voor het goed functioneren van de kerk in de toenmalige situatie en tijd. Er werden geen bepalingen uit 1586 geschrapt. De zestiende-eeuwse Haagse Kerkorde bleek een deugdelijke basis voor het kerkelijk leven in de volgende eeuw. Zoals valt af te lezen uit de grafieken 8 en 9 leidde de invloed van de overheid wel tot enkele aanpassingen, maar slechts in één geval tot een nieuw kerkordeartikel. De invloed van de gravamina was aanmerkelijk groter. Zo werd de gevraagde, voor de gehele Nederlanden bedoelde, kerkorde opgesteld, maar uiteindelijk niet in alle staten ingevoerd.

⁹² Kuyper, *Post-Acta*, 450, vermeldt dit gravamen als onderdeel van de instructie die de Drentse predikanten meekregen.

⁹³ F.L. Rutgers, ed. J. de Jong, *College-voordrachten, 1892vv* (Rotterdam: Libertas, 1918), 192.

Hoofdstuk 8. Besluiten belicht

8.1 INLEIDING

In hoofdstuk 7 is aangetoond dat de leden van de Synode van Dordrecht 1618/1619 weinig wijzigingen aanbrachten in de in 1586 vastgestelde kerkorde. In het nu volgende hoofdstuk wordt dieper ingegaan op de wijzigingen die een principieel karakter hebben of door hun aard meerdere artikelen van de kerkorde betreffen. Zoals eerder is vastgesteld, betreffen deze aanpassingen niet de leer, sacramenten, ceremoniën of tucht. Met betrekking tot deze onderwerpen werden de beslissingen uit eerdere jaren opnieuw bevestigd. De wijzigingen zijn te vinden bij ambt en ambtsbevoegdheid, de uitvoering van de besluiten van de kerkelijke vergaderingen en de verhouding van Kerk en Overheid. De genomen besluiten worden gespiegeld aan de theologische visies van de ter synode aanwezigen, voor zover die visies bekend zijn.¹

Voorafgaande aan de analyses wordt het proces van besluitvorming ter synode nader behandeld, in verband met de mogelijkheid om de invloed van de diverse aanwezigen te differentiëren.

8.2 DE BESLUITVORMING

De meeste moderne besluitvormingsmodellen² zijn gebaseerd op de sociale ruiltheorie, waarbij steun voor de ene partij bij het ene onderwerp steun voor de andere

¹ De Gereformeerde Kerk in de Nederlanden was een Calvinistische kerk. Daarom is het interessant om te onderzoeken in hoeverre de invloed van Calvin doorwerkte in de kerkordelijke besluiten van de Synode van Dordrecht 1618/1619. Hieraan zou, op basis van de gegevens die bekend zijn over de opleiding van de synodeleden (zie bijlage 1) een onderzoek kunnen worden gewijd. Wanneer Egbert Halbes, die rechten studeerde, niet wordt meegerekend, studeerden zeven van de afgevaardigden in Genève: behalve praeses Bogerman zijn dit de Waalse predikanten De la Croix, Collonius en Du Pours en de hoogleraren Lubbertus, Polyander en Thysius. Geen van de afgevaardigden studeerde bij Thysius in Harderwijk; daarom is via hem geen Geneefse invloed aan te tonen. Mogelijk heeft Sybelius nog korte tijd bij Polyander gestudeerd; andere afgevaardigden met een Leidse opleiding waren al uit Leiden vertrokken toen Polyander er in 1611 hoogleraar werd. Lubbertus heeft wel enkele van de afgevaardigden gevormd. Hommius, Lydius, Bogerman, Homerus en vermoedelijk Eilshemius studeerden bij hem in Franeker. In totaal is van tien of elf afgevaardigden, ongeveer 15% van de aanwezigen, eenvoudig aan te tonen dat zij de invloed van de Geneefse predikantenopleiding hebben ondergaan. Aangezien van de diverse opleidingen die de afgevaardigden volgden niet is uitgezocht wie daar de docenten waren en waar dezen waren opgeleid, kan de invloed van de Geneefse opleiding alleen maar groter zijn. Daarnaast ondergingen velen, zonder ooit in Genève te hebben gestudeerd, door het lezen van de geschriften van met name Calvin en Beza de invloed van de opleiding aldaar en droegen de theologische principes uit die daar werden onderwezen. Er werden vanaf 1550 opvallend veel meer werken van Calvin in het Nederlands vertaald dan in de meeste andere Europese talen (Higman, 'Calvins works', in Pettegree, *Calvinism*, 84v.). Daarnaast loopt de invloed van Calvin onder andere via de opleidingen te Heidelberg en Franeker. Een analyse van al deze gegevens past niet in het onderhavige onderzoek.

² Zie voor een uitgebreide beschrijving en analyse van deze besluitvormingsmodellen: Stokman, *Gedragwetenschappen*, 189-206.

partij bij het andere onderwerp oplevert. Andere modellen gaan uit van het bestaan en oplossen van conflicten, waarbij de partijen niet geneigd zijn samen te werken. In beide gevallen proberen de betrokken partijen de uitkomst van de besluitvorming te beïnvloeden. Volgens deze theorieën spelen macht, positie en belang van de betrokkenen hierbij een rol en is het netwerk tussen deze personen van belang.³ Het proces van besluitvorming valt uiteen in twee fases: de beïnvloedingsfase en de stemmachtfase.

Ook in de werkwijze van de Synode van Dordrecht 1618/1619 zijn twee fases te onderscheiden: een fase van studie en overleg en een fase van besluitvorming. In paragraaf 1.4 is de werkwijze van de synode nader omschreven. Aangezien de afgevaardigden naar deze synode op hoofdlijnen geen conflicterende doelen hadden, is het conflictmodel minder geschikt voor de nadere analyse van de besluitvorming. Wanneer er geen conflicterende doelen zijn is het immers onwaarschijnlijk dat er sprake is van de uitruil van steun bij de diverse beslispunten.

In het strategisch model van besluitvorming, zoals ontwikkeld door Stokman en Stokman,⁴ hebben de diverse betrokkenen op diverse terreinen belangen en bepalen ze per item hoeveel invloed ze zullen aanwenden om zoveel mogelijk hun doelen te kunnen bereiken. Bestudering van de beslisrondes kan inzicht geven in het belang dat de verschillende personen aan de verschillende onderwerpen hechten en hoe en waarvoor zij hun invloed aanwenden. Helaas geven de Acta van de Synode van Dordrecht weinig inzicht in wat er tijdens de beslisrondes met betrekking tot de kerkorde precies gebeurde. Wel wordt duidelijk dat men de tijd nam voor dit onderwerp: maar liefst een week. De Acta zijn veel uitvoeriger met betrekking tot de remonstrantse kwestie; de diverse ingediende rapporten geven daarbij de standpunten van de betrokkenen weer. Voor een onderzoek naar dit onderdeel van de Dordtse Synode is het zeker nuttig om het strategisch beslismodel te gebruiken.

Toch is het de moeite waard om dit model ook nader te bekijken met betrekking tot de vaststelling van de Dordtse Kerkorde. Potentiële invloed, standpunt oftewel gewenste uitkomst en belang van de betrokkenen moeten worden bepaald, wil er een duidelijk inzicht komen in het proces van de besluitvorming. De potentiële invloed van afgevaardigden en geëngageerden is in hoofdstuk 1 geanalyseerd. De standpunten zijn niet per individu en per onderwerp bekend, aangezien niet ieder van de aanwezigen heeft gepubliceerd over de onderwerpen die ter tafel kwamen. Slechts enkele betrokkenen hebben gepubliceerd over onderwerpen die raken aan de kerkordelijke beslissingen. Voetius' inzichten op dit terrein zijn zoveel jaren later gepubliceerd dat deze niet als relevant voor de besluitvorming in 1619 kunnen worden aanvaard.

De standpunten van de particuliere synodes met betrekking tot een aantal onderwerpen zijn uit de gravamina bekend. In hoofdstuk 7 is geconcludeerd dat vrijwel alle ingediende gravamina op de een of andere wijze door de synode zijn

³ Zie hiervoor bijlage 1.

⁴ Dit gecomputeriseerde besluitvormingsmodel is in 1995 ontwikkeld door Stokman en Stokman. Met dit model en de erbij behorende formule is redelijk exact te 'voorspellen' welke besluiten zullen worden genomen, op basis van de macht, het gewenste resultaat en het belang van de betrokkenen. Het woord 'macht' is hierboven in verband met de Synode van Dordrecht vervangen door 'potentiële invloed'.

gehonoreerd. Dat is een verrassende uitkomst in het licht van dit beslismodel, want het betekent dat aan (vrijwel) ieders belang recht is gedaan; daarom blijkt deze factor voor het beslismodel van weinig invloed.

Het belang van afgevaardigden en gecommiteerden zou op onderdelen als tegenstrijdig kunnen worden aangemerkt: de gecommiteerden waren immers door de overheid afgevaardigd en dienden de belangen van die overheid te waarborgen. In paragraaf 8.5 wordt hier nog nader op ingegaan. Toch was er een gezamenlijk hoofddoel: de opbouw van de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden volgens de gereformeerde – in casu contraremonstrantse – geloofsvisie, en daarbij en daardoor vrede in de gewesten. Dit gegeven vereenvoudigt het model aanzienlijk: aangezien er een gemeenschappelijk belang was is ook de factor belang in dit onderzoek voor alle betrokkenen min of meer gelijk, aangezien het gezamenlijk belang voor ieder (min of meer) even zwaar woog. Ook deze factor is in het model van weinig invloed.

Wel kan worden geconcludeerd dat er deelnemers aan de Dordtse Synode waren die (veel) meer invloed hadden dan anderen; dit is niet verrassend. Praeses Bogerman, scriba Hommius en de hoogleraren waren mannen naar wie met respect werd geluisterd. Diverse gecommiteerden waren lid van het Hof van de Staat die hen afvaardigde. Toch is er geen aanwijzing dat enkelen hun stempel hebben gedrukt op de besluiten betreffende de kerkorde; ook deze factor in de formule kan niet voor de een significant hoger dan voor de ander worden gedefinieerd. Wanneer in een formule alle variabelen die moeten worden ingevuld ongeveer gelijke waarde hebben zal de uitkomst steeds ongeveer gelijk zijn. Dit lijkt het geval te zijn geweest bij de besluitvorming in 1619 met betrekking tot de kerkorde. Dit is een onverwachte en vooral ongebruikelijke uitkomst. Daarom zal hierna nogmaals ingegaan op de werkwijze van de synode en het anti-hiërarchisch principe.

8.2.1. Het anti-hiërarchische principe in de praktijk van de besluitvorming

Gheen Kercke sal over andere Kercken, gheen Dienaer over andere Dienaren, geen Ouderlingh off Diaken over andere Ouderlinghen ofte Diakenen eenighe heerschappije voeren.

Oftewel: er mag geen sprake zijn van overheersing van de ene ambtsdrager over de andere of van de ene kerk over de andere. De reden hiervoor is, dat Christus de enige HERE van de Kerk is; allen zijn Zijn dienaren en moeten Hem gehoorzamen. Wie leiding geeft doet dat onder Zijn leiding en naar Zijn wil. Dit betekent dat niet de visie van de een zwaarder weegt dan die van de ander; samen moeten zij zoeken naar de éne wil van Christus. Het doel is dat de verkondiging van het Woord wordt gepropageerd en veilig gesteld.⁵ Is deze bepaling, vastgelegd als artikel 84 van de Dordtse Kerkorde, ook tijdens het vaststellen van deze kerkorde in praktijk gebracht?

De afvaardiging naar de Dordtse Synode was op de afzonderlijke, regionale, synodes geregeld. De Acta wekken niet de indruk dat daar van bovenstaande, al sedert 1571 vastgelegde, bepaling is afgeweken. Uit afgevaardigden en in enkele gevallen ook

⁵ Aldus onder andere J.Smit, 'The decline of reformed church polity'.

niet-afgevaardigden⁶ van de classes werd een afvaardiging naar de generale synode benoemd.

De Friese keuze wekt enige verwondering: deze betreft in meerderheid personen die niet aanwezig waren op de vergadering tijdens welke zij als afgevaardigden werden aangewezen. Hieruit kan worden geconcludeerd dat zij in hun ressort als zeer geschikt voor deze taak werden gezien. Deze mening lijkt met betrekking tot Johannes Bogerman breder te zijn gedeeld, getuige zijn verkiezing als praeses van de Synode van Dordrecht. Wat bij deze verkiezing ook in zijn voordeel kan hebben gewerkt is dat hij niet afkomstig was uit de voor de gewesten 'leidende' provincie Holland. Daarnaast is in hoofdstuk 1 aangetoond dat Bogerman beschikte over een groot netwerk onder predikanten, hoogleraren en gedelegeerden, die blijkens zijn verkiezing in meerderheid een positief oordeel over zijn capaciteiten velden.

De afvaardiging naar de Dordtse Synode was niet geheel evenredig. Drenthe en Utrecht zonden slechts twee afgevaardigden. Uit Gelderland kwamen er vijf, terwijl er uit de overige synoden (inclusief de Waalse) zes afgevaardigden waren. Uit Drenthe waren geen gecommiteerden aanwezig, aangezien dit gewest onder Gronings bestuur viel. De overige gewesten hadden twee gecommiteerden, uitgezonderd de Staten van Holland, die er vijf zonden.⁷ Uiteraard was er geen politieke evenknie van de Waalse synode, die immers bestond uit kerken die verspreid waren over diverse Staten.

Hieruit zou kunnen worden geconcludeerd dat de Hollandse kerken en Staten een grotere invloed ter synode hadden dan de andere. Een dergelijke invloed zou aansluiten bij het gebruik in diverse kerkelijke ressorts, dat alle op kerkelijke vergaderingen aanwezige predikanten keurstem hadden, waardoor kerken met meerdere predikanten meer zeggenschap hadden dan kleinere kerken. Een dergelijk overwicht zou op de Synode van Dordrecht zeker hebben bestaan wanneer er hoofdelijk was gestemd. Dit was echter niet het geval. Stemmingen werden gehouden per college en daarnaast om het gevoel van de aanwezigen te peilen. Er werd inhoudelijk gediscussieerd, er werden voorstellen gedaan en besproken, totdat alle aanwezigen zich konden vinden in een bepaalde beslissing.⁸ Het merendeel van de afgevaardigden was goed thuis in de materie, mede door hun aanwezigheid op de voorbereidende particuliere synodes. Dit kwam de besluitvorming op basis van argumenten ten goede, al was het, zo blijkt uit de Acta, soms een tijdrovende procedure. Toch is niet overgegaan tot stemming om het proces te versnellen. Er werd besloten op basis van argumenten en overeenstemming, niet op basis van getal. Het gereformeerde principe, zoals vastgelegd in artikel 84, werd door deze wijze van besluiten gehandhaafd, ondanks de onevenredige vertegenwoordiging. Thysius beschrijft de procedure van vergaderen in Hoofdstuk XLIX van de *Synopsis Purioris Theologiae* uit 1625. Hij stelt, met een variatie op woorden van Calvijn,⁹ dat stemmen

⁶ In bijlage 4 is te lezen welke afgevaardigden naar de Synode van Dordrecht niet waren afgevaardigd naar de voorbereidende synodevergaderingen.

⁷ De splitsing in Noord- en Zuid-Holland was een kerkelijke, geen staatkundige, indeling.

⁸ Zie hiervoor ook H.1.4.

⁹ Calvijn, *Institutie* IV, IX, 8; 'Du enim numerantur, non appenditur sententiae, meliorem partem à maiore vinci saepius necesse fuit.' ('Immers wanneer de meningen geteld, maar niet gewogen worden, moest noodzakelijkerwijs meermalen het beste deel door het grootste overwonnen worden.')

‘niet altijd geteld, maar dikwijls gewogen’ moeten worden, nadat allen hun gevoelen hebben gezegd, en dit niet op basis van hun genegenheid of vooroordeel, maar op basis van Gods Woord.¹⁰ Calvijn, die zich in de Institutie met vele voorbeelden van dwalingen zeer kritisch uitlaat over concilies, benadrukt dat de geesten van de mensen die bij een concilie betrokken zijn steeds moeten worden beproefd ‘of zij uit God zijn’.¹¹

8.2.2. De rol van de ‘politieken’ in de besluitvorming

De rol van de gedelegeerden in het besluitvormingsproces wordt verschillend ingeschat. H.H. Kuyper stelt dat zij naast een faciliterende en adviserende taak slechts in enkele gevallen vetorecht hadden,¹² terwijl F.A. van Lieburg stelt dat er feitelijk een dubbele synode was: een kerkelijke en een politieke.¹³ Deze stellingen worden noch door de Acta, noch door de Resolutiën van de Staten-Generaal ondersteund.

Het ziet er naar uit dat ook de gedelegeerden waren afgevaardigd op basis van hun kennis van de te behandelen materie, zij het niet door synodes maar door Staten; diversen van hen waren ouderling in de kerk van hun woonplaats.¹⁴ Deze aanname wordt bevestigd door het ‘Uitvoerig Rapport’ dat de Zeeuwse gedelegeerden Scotte en Campe aan hun lastgever zonden. Dit rapport gaat, inderdaad uitvoerig, in op alle theologische kwesties en argumenten, zonder echter zelfs maar het patronaatsrecht of de kerkorde te noemen.¹⁵ De Geneefse afgevaardigde Diodati schrijft¹⁶ dat de gecommiteerden goed gekozen zijn en allen Latijn spreken; zij nemen echter zelden het woord. Uit de besprekingen betreffende de kerkorde blijkt dat er binnen de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden inhoudelijke overeenstemming was op de meeste terreinen; het ligt daarom niet voor de hand dat de gedelegeerden de behoefte hadden om regelmatig hun stem te laten klinken. Alleen wanneer het een onderwerp betrof dat hun lastgevers in het bijzonder aanging was daartoe aanleiding. Dit was met name het geval wanneer het over de relatie tussen Kerk en Overheid ging.

Kuyper meent dat de kerkelijke afgevaardigden de politieke gedelegeerden niet zagen als *membra synodi*.¹⁷ Dat kan voor sommige afgevaardigden het geval zijn geweest, al is dat niet aan te tonen. In ieder geval was hoogleraar Thysius een andere

¹⁰ ‘Horum munus est, sententiam suo ordine dicere (...) non secundum affectum (...) aut praejudicium et placitum, sed sancte, secundum Dei verbum.’ H. Bavinck (ed.), *Synopsis purioris theologiae, disputationibus quinquaginta duabus Comprehensa ac conscripta per Johannem Polyandrum, Andream Rivetum, Antonium Walaeum, Antonium Thysium, S.S.Theologiae Doctores et Professores in Academia Leidensi*, (Leiden: Donner, 1881), XLIX, 49.

¹¹ Calvijn, *Institutie* IV, IX, 12.

¹² Kuyper, *Post-Acta*, 102. Hij geeft hiervan helaas geen onderbouwing.

¹³ Van Lieburg, ‘classicale organisatie’, 80. Mijns inziens ontbreekt de argumentatie om tot dit standpunt te komen.

¹⁴ Zie hiervoor bijlage 1.

¹⁵ S. Scotte en J. Campe, *Uitvoerig rapport des Heeren S. Scotte en J. Campe, Politieke Gecommitteerden wegens Zeeland, nopens het verhandelde op de Nationale Synode Te Dordrecht in de jaren 1618 en 1619*, (Bibliotheca Publica Latina Codex 1185, 22 fol.).

¹⁶ In een brief d.d. 22 november 1618 aan Benedictus Turretini, *ADSND II,2*, 244v. Diodati vertrok voor de besprekingen over de kerkorde; zijn opmerking gaat dus niet over de gesprekken die daarover zijn gevoerd.

¹⁷ Kuyper, *Post-Acta*, 102.

mening toegedaan, getuige zijn uiteenzetting in de al eerder genoemde Synopsis.¹⁸ De overheid heeft volgens hem wel degelijk een taak bij het samenroepen der en besluiten ter synode. Hoewel het mogelijk is dat Thysius pas na de totstandkoming van de Dordtse Kerkorde tot dit standpunt is gekomen, is dat niet het meest voor de hand liggend. Thysius verwoordt een standpunt dat breed werd gedragen binnen de gereformeerde theologie en ook in de praktijk werd vormgegeven. Aangezien ook afgevaardigden van de overheid in de in 1619 vastgestelde kerkordeartikelen de mogelijkheid kregen om deel uit te maken van kerkelijke vergaderingen is deze lijn gevolgd.

8.3. AMBT EN AMBTSBEVOEGDHEID

De gereformeerde visie op de ambten was in 1619 al meer dan een halve eeuw tamelijk eenduidig op schrift gesteld. Toch dienden zich op de Synode van Dordrecht enkele vraagstukken betreffende ambt en ambtsbevoegdheid aan.

8.3.1. *De proponent*

Typerend voor gereformeerde kerken is de ‘lekenambtsdrager’ die zijn ambt voor beperkte tijd bekleedt.¹⁹ Naast deze lekenambtsdrager is er de ‘vrijgestelde’ ambtsdrager, die zijn ambt in principe voor het leven vervult. De taken van diakenen, ouderlingen, doctoren en dienaren des Woords worden in de Dordtse Kerkorde, evenals in eerdere gereformeerde kerkordes, omschreven. Maar welke positie met bijbehorende taken en bevoegdheden heeft een predikant-in-opleiding, de zo geheten proponent?

De toepassing van deze benaming was niet eenduidig. Er wordt iemand mee bedoeld die ‘staat naar het ambt van predikant’. De vraag is echter, wanneer dat het geval is. Is dat wanneer iemand beroepbaar is gesteld, of al eerder? Daarnaast is het de vraag hoe iemand beroepbaar wordt gesteld. Deze vragen werden in de loop der tijd en in de verschillende gewesten op verschillende wijzen beantwoord. Tegenwoordig wordt met de benaming ‘proponent’ iemand aangeduid met een (bijna) afgeronde theologische opleiding die predikant wil worden en beroepbaar is gesteld maar nog niet in het ambt is bevestigd. De term ‘oefenaar’ is in letterlijke zin op de proponent van toepassing.²⁰

Er is in het algemeen overeenstemming over de vier voorwaarden voor toelating tot het ambt van dienaar des Woords. Calvijn bepaalde al in 1561 in de kerkorde voor

¹⁸ *Synopsis purioris theologiae*, XLIX, 30, 34, 44, 63.

¹⁹ Zie hiervoor ook hoofdstuk 3.2.1.

²⁰ In de loop der geschiedenis waren het tevens ziekentroosters, schoolmeesters en ‘lerende ouderlingen’ die met de term oefenaar werden aangeduid. Zie bijvoorbeeld De Gier, *Kerkorde*, 99v.

Genève²¹ dat na opleiding en het beroep examinatie, approbatie en bevestiging in het ambt moeten volgen.²²

Aangezien de opleiding in de begintijd van de gereformeerde kerken niet gestandaardiseerd was, waren er juist op dat punt verschillende uitwerkingen van de vier voorwaarden. De Acta van Emden 1571²³ laten in het midden of degene die wordt toegelaten om te proponeren een theologische opleiding moet hebben gevolgd. Het proponeren is juist een onderdeel van de opleiding tot de dienst des Woords en geschiedt onder leiding van een ervaren predikant in een grotere gemeente. In 1574²⁴ werd deze bepaling verder uitgewerkt door beperkende voorwaarden te stellen aan degenen die geen theologische opleiding hadden genoten. Deze bepaling is opnieuw vastgesteld als Artikel 8 van de Dordtse Kerkorde uit 1619. In 1578²⁵ en 1581²⁶ werden bepalingen opgesteld om theologische studenten in de gelegenheid te stellen om te proponeren onder leiding van een predikant, om hen zo voor te bereiden op het predikambt. Deze bepalingen werden in 1586²⁷ uitgebreid met de restrictie dat alleen door de universiteit geëxamineerde proponenten in het openbaar mogen preken; zij mogen geen sacramenten bedienen en moeten door hun opleiding of de classis bekwaam worden geacht voor het ambt van dienaar des Woords. Het besluit van de (Zuid-Hollandse) Synode van Schoonhoven uit 1597, dat dit voorgaan alleen in tegenwoordigheid van een 'professeur ofte predicant' mag geschieden onderstreept dat het daarbij gaat om oefenen.²⁸ De Synode van Schiedam verduidelijkte dit in 1602 met het besluit dat dit proponeren mogelijk is in een periode van minstens zes weken tussen het praeparatoir kerkelijk examen door de classis²⁹ en het peremptoir³⁰ examen.³¹

De diverse gewesten vulden de eis in verband met de examinatie op verschillende manieren in. De Friese Staten eisten in 1611 dat er twee hoogleraren van de Franeker Academie bij het classicale examen aanwezig zouden zijn; uiteindelijk lieten de Friese kerken de hele examenprocedure, dus ook het kerkelijke gedeelte ervan, aan deze

²¹ J. Calvijn, *Les ordonnances Ecclésiastiques de l'Église de Genève, 1561*, 5. 'Or afin que rien ne se face confusionnement en l'Église, nul se doit ingerer en cest office sans vocation: en laquelle il faut considerer trois choses, assavoir l'Examen qui est le principal: apres, à qui il appartient d'instituer les Ministres: tiercement, quelle ceremonie ou façon de faire il est bon de garder à les introduire en l'office.' In: W. Niesel (Hrsg.), *Bekennnisschriften und Kirchenordnungen der nach Gottes Wort reformierten Kirche*, (Zollikon-Zürich: Evangelischer Verlag, 1938). Calvijn noemt na de opleiding en het beroep drie noodzakelijk zaken; samen met het beroep zijn dit er dus vier.

²² Zie o.a. Rutgers, *Collegevoordrachten*, 30vv. Overigens is deze volgorde niet altijd gelijk, zoals ook in het vervolg zal blijken.

²³ Art.52 Acta Emden.

²⁴ Kerkorde Dordrecht 1574, Art.21.

²⁵ Art.49 Acta Dordrecht 1578.

²⁶ Art. 14 Kerkorde Middelburg.

²⁷ Art.18 Kerkorde 's-Gravenhage: '....wel verstaende dat gheen proponenten de Gemeynnten openbaerlyck vanden predicstoel sullen leeren, dan die wettelyken gheexamineert ende bequaam ghekent sijn inde vniverseteijt ofte Classe; ende en sullen nochtans haer niet vervordderen de Sacramenten te bedienen, ter tijt toe sijn volcomelyken beroupen ende beuesticht sijn.'

²⁸ F.L. Rutgers, *Kerkelijke Adviezen* (Kampen: J.H.Kok, 1921), I, 340.

²⁹ Dit examen diende om iemand beroepbaar te kunnen stellen.

³⁰ Dit examen ging vooraf aan de bevestiging als dienaar des Woords.

³¹ Rutgers, *Adviezen*, I, 342.

instantie over.³² Zo werd de bepaling uit de Dordtse Kerkorde,³³ dat het kerkelijke examen door de classis wordt afgenomen, terzijde geschoven. Dit bleek geen goede beslissing, aangezien de Franeker Academie uiteindelijk toestond dat dit examen werd afgenomen door niet-theologische hoogleraren. Deze regeling werd uit nood geboren, omdat Maccovius in die periode de enige theologische hoogleraar was; daarom werd in 1639 alsnog een regeling opgesteld overeenkomstig die uit de Dordtse Kerkorde.³⁴ Desalniettemin was Voetius, evenals Maccovius, ook na deze affaire nog van mening dat professoren het meest geschikt waren om de aanstaande predikanten te examineren.³⁵

Wegens het nog steeds bestaande predikantentekort werden studenten soms al voor het afronden van hun studie van de Academie gehaald om een gemeente te gaan dienen. Daarbij moet in gedachten worden gehouden dat de studie van diverse aanstaande predikanten werd betaald door een kerkelijke vergadering of instantie in het ressort waaruit zij afkomstig waren. Deze studenten hadden meestal een afspraak met de geldverstrekker gemaakt over het dienen in dit ressort wanneer zij beroepbaar zouden zijn.

De particuliere synode van Gouda wees in 1601 op het belang van een gedegen opleiding plus het nut van goede praktische scholing. Aan de Heren Staten (van Holland) werd gevraagd om te zorgen voor het onderhoud van deze studenten tijdens hun 'stage'. Dit konden de Staten niet op korte termijn regelen; daarom werden de predikanten die deze stage verzorgden verwezen naar de magistraten van hun steden.³⁶ Bij een dergelijke regeling verbaast het niet dat deze overheden enige inspraak wensten.

In de Staatse kerkordes die in 1619 officieel van kracht waren is geen bepaling over wettige beroeping als voorwaarde voor het vervullen van ambtelijke handelingen³⁷ te vinden. In de Zeeuwse kerkorde is vastgelegd dat niemand openlijk mag preken tenzij hij een bevoegd predikant is; dit betekent dat proponenten niet mogen voorgaan in een eredienst. Daarmee is de regeling uit 1586 verder ingeperkt.

De leden van de Synode van Dordrecht 1618/1619 bepaalden dat er een regeling voor het praktische deel van de predikantenopleiding zou komen³⁸: een soort stage onder

³² Kuyper, *Maccovius*, 72.

³³ DKO Art.4: '...de welke staen zal by de Classe ten over-staen van de Ghedeputeerde des Synodi ofte eenighe der selver.'

³⁴ Kuyper, *Maccovius*, 73.

³⁵ Hieraan werd toegevoegd dat desgewenst kerkelijke deputaten bij dit academische examen kunnen assisteren (Kuyper, *Maccovius*, 75).

³⁶ Hofman, *Achterdencken*, 119.

³⁷ Onder ambtelijke handelingen worden gewoonlijk verstaan: het bedienen van de sacramenten, het bevestigen van ambtsdragers en huwelijken, het uitspreken van de Groet, de genadeverkondiging en de Zegen in de eredienst.

³⁸ Art.20 DKO: 'Inde Kercken daer meer bequame Predicanten zijn, salmen 't gebruyck der propositien aenstellen, om door sulcke oeffeninghen eenige tot den dienst des Woordts te bereyden, volghende in desen de ordre daer van by desen Synode specialijck ghestelt.' Ten onrechte stelt De Gier, *Kerkorde*, 109, dat het niet geheel duidelijk is wat de bedoeling van dit artikel is. Door de relatie met Art.19, gecombineerd met de historische ontwikkeling is het duidelijk dat het gaat over degenen die een theologische opleiding volgen.

begeleiding van een ervaren predikant. Deze regeling is er echter niet gekomen. Wel werd er al in aanwezigheid van de buitenlandse theologen gesproken over de bevoegdheden en beperkingen die een proponent heeft. De afgevaardigden waren consequent en trokken de lijn uit 1586 door: alleen een bevestigde dienaar des Woords mag de sacramenten bedienen.³⁹ Aangezien een proponent nog niet in het ambt is bevestigd heeft hij geen ambtsbevoegdheid. In artikel 3 van de Dordtse Kerkerode wordt niet alleen de sacraments-, maar ook de Woordbediening voorbehouden aan wettig geroepen en bevestigde predikanten. Polyander⁴⁰ benadrukte in 1625 dat wettige roeping nodig is: eerst komt de verkiezing, daarna de ordening, die ‘heden ten dage’ bevestiging wordt genoemd.

Nadrukkelijk wordt een onderscheiding gemaakt: formeel gezien bedienen proponenten niet het Woord, maar ‘proponeren’ slechts: zij doen een voorstel in het kader van hun praktijkopleiding; daarbij staan zij onder de (bege)leiding van een ervaren predikant.

Vrijere groepen, waaronder doperse, waren soms van mening dat ieder gelovige bevoegd is de sacramenten te bedienen omdat hij in het ambt van alle gelovigen staat. In de gereformeerde kerken werd deze mening afgewezen en het is daarom niet verwonderlijk dat de leden van de Synode van Dordrecht niet deze kant opgingen in hun besluitvorming. Het merendeel van hen had gestudeerd aan als ‘goed gereformeerd’⁴¹ bekend staande universiteiten.⁴² Over dit predicaat werd getwijfeld in verband met de Leidse universiteit in de jaren rond en kort na de eeuwwisseling, aangezien Arminius daar toen grote invloed had.⁴³ De synodeleden Damman, Voetius, Sibellius, Du Pours en Walaeus studeerden juist in die jaren te Leiden; toch lieten zij zich in de jaren tussen hun opleiding en 1618 kennen als onverdacht gereformeerd. Anders zouden zij zeker niet zijn afgevaardigd naar deze synode, of daar evenals de Remonstranten zijn ‘heengezonden’. Synodelid Walaeus geeft in 1625 in de *Synopsis Purioris Theologiae*⁴⁴ een gereformeerde onderbouwing van de band tussen ambt en sacramentsbediening.

Door de eerdergenoemde vier voorwaarden voor toelating tot het ambt is een zekere barrière opgeworpen tegen eigenmachtige indringing in en de toelating van ongeschikte personen tot het ambt van dienaar des Woords.

8.3.2. *De diaken*

Volgens artikel 30 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis maken de diakenen deel uit van de kerkenraad waardoor Christus Zijn Kerk regeert.⁴⁵ Deze formulering is

³⁹ Art.3 DKO.

⁴⁰ *Synopsis purioris theologiae* XLII, 31

⁴¹ In dit verband wordt bedoeld: contraremonstrants.

⁴² Zie bijlage 1a.

⁴³ Overigens is ook Arminius niet van ‘doperse’ ideeën betreffende het ambt te betichten.

⁴⁴ *Synopsis purioris theologiae*, XLIV, 12.

⁴⁵ Art.30 NGB: Wij geloven, dat deze ware Kerk geregeerd moet worden in overeenstemming met de geestelijke orde, die onze HERE ons in zijn Woord geleerd heeft, namelijk dat er dienaren of herders moeten zijn om Gods Woord te prediken en de Sacramenten te bedienen en opzieners en diakenen om met de herders de raad der Kerk te vormen en aldus de ware godsdienst in stand te houden en te zorgen dat de ware

gekozen op basis van Bijbelse gegevens.⁴⁶ In de Dordtse Kerkorde is nadrukkelijk de relatie met deze belijdenis vastgelegd. Toch is de positie van de diaken in deze kerkorde niet zo helder en eenduidig als in de Nederlandse Geloofsbelijdenis.

Binnen de kerken die deze belijdenis onderschrijven werd en wordt verschillend gedacht over de positie van de diaken. In de Dordtse Kerkorde wordt onomwonden vastgelegd dat één van de ambten het ambt van diaken is: ‘De Diensten zijn vierderley: der Dienaren des Woordts, der Doctoren, der Ouderlinghen, ende der Diaconen.’⁴⁷

Hiermee is echter zijn positie nog niet helder gedefinieerd. In artikel 37 worden de diakenen niet genoemd als leden van de kerkenraad: ‘In allen Kercken sal een Kercken-Raedt zijn, bestaende uyt Dienaren des Woorts ende Ouderlinghen (...)’. In artikel 4⁴⁸ worden de diakenen genoemd naast de kerkenraad: ‘Ten eersten in de Verkiezinghe, de welcke na voor-gaende vasten ende bidden gheschieden zal door den Kercken-Raedt ende Diaconen...’. Er werden geen diakenen afgevaardigd naar de Synode van Dordrecht.⁴⁹ De conclusie is dan ook dat de diakenen gewoonlijk geen deel uitmaken van de kerkenraad, tenzij deze klein is. In artikel 38 van de Dordtse Kerkorde is dit als volgt geformuleerd: ‘(...) Ende daer t’ ghetal vanden Ouderlinghen seer cleyn is, sullen de Diakenen mede tot den Kercken-Raedt moghen ghenomen worden.’ Deze laatste bepaling is bedoeld voor het institueren van kerken.

In de Acta van Emden 1571⁵⁰ worden de diakenen, samen met de dienaren des Woord en de ouderlingen, als leden van de kerkenraad genoemd. In de Kerkorde van Dordrecht 1574 wordt in het vierde artikel een aanvullende verklaring hiervan gegeven:

Tot verklaringhe des 6 artikels des Embdtschen Sijnodi, soo sullen de Dienaers des Woordts, Ouderlinghen ende Diakenen de Consistorie maecken, Alsoo, dat de Dienaren ende Ouderlingen alleen onder hen versamen sullen, oock de Diaconen bijsonder, om hare eijghen saecken die d' armen aengaen te verhandelen. Doch in plaetsen daer weinich Ouderlinghen sijn sullen de Diakenen toeghelaten mueghen worden na de begheerte der Consistorie. Ende de Diaconen sullen ghehouden worden te verschijnen, wanneer se in de Consistorie beroepen worden.

Tevens wordt bepaald dat de diakenen iedere week zullen samenkomen voor het bespreken van hun taken met betrekking tot de armen.⁵¹

leer voortgang heeft, dat de overtreders op geestelijke wijze bestraft en in toom gehouden worden en dat de armen en bedroefden geholpen en getroost worden naarmate zij het nodig hebben. Op deze wijze zullen alle dingen in de Kerk in goede orde geschieden, wanneer personen gekozen worden die trouw zijn, overeenkomstig de regel die de heilige Paulus daarvoor geeft aan Timotheüs (1 Tim. 3).

⁴⁶ Over deze Bijbelse gegevens is veel geschreven. Een goed overzicht van de discussie tot halverwege de 20ste eeuw geeft A.J. Bronkhorst in zijn dissertatie *Schrift en kerkorde* (Den Haag: N.V. Zuid-Hollandse Boek- en Handelsdrukkerij, 1947).

⁴⁷ Art.2 DKO. Sedert 1581 staat dit artikel in de kerkordes die in de traditie van Emden 1571 staan.

⁴⁸ Dit artikel handelt over het beroepen van een dienaar des Woords.

⁴⁹ Voetius acht afvaardiging naar de synode van diakenen onder bepaalde voorwaarden mogelijk, maar verwijst naar de kerkorde van 's-Gravenhage, waarin dit niet is voorzien; *Politica Ecclesiastica*, Pars III, Liber I, Tractatus III, Caput I en VII, Quaest.VIII.

⁵⁰ Art.6 Acta Emden 1571. 6. ‘In een yegelijcke Kercke salmen t’ samen-coomsten ofte Consistorien der Dienaren des Woorts, Ouderlinghen ende Diaconen hebben...’

⁵¹ Kerkorde van Dordrecht 1574, Art.33.

Deze lijn wordt in de volgende kerkordes verder uitgewerkt. In de kerkorde van Middelburg 1581 worden de diakenen niet meer genoemd als leden van de kerkenraad,⁵² in de kerkordes van 1586 en 1619 is de tekst van de artikelen over de diakenen letterlijk overgenomen. In 1586 is daaraan echter een artikel toegevoegd dat het werk van de diakenen nadrukkelijk verbindt aan de Dienst des Woords; de dienares des Woords zien erop toe dat de vergaderingen van de diakenen ‘op christelijke wijze’ zullen zijn. Dit artikel is in de Dordtse Kerkorde van 1619 opgenomen als artikel 40.⁵³ Ook in de Zeeuwse, Groningse en Utrechtse kerkordes en in de Kerkorde van 1591 wordt de visie op de positie van de diaken zoals die spreekt uit de kerkorde van Middelburg 1581 verwoord.

De reden die H. Bouwman voor deze ontwikkeling geeft is dat diakenen niet het regeerambt, dat is voorbehouden aan de kerkenraad, vervullen.⁵⁴

Hoewel diakenen geen regeerambt bekleden is de diaconie toch een onmisbaar deel van het werk van Christus’ Kerk. Zoals Bucer het formuleert: zielzorg kan niet zonder ‘Leibsonge’;⁵⁵ Bucer denkt zelfs aan het aanstellen van fulltime, oftewel professionele, diakenen.⁵⁶ Barmhartigheid is immers, in navolging van Christus, een taak en eigenschap van de kerk. Deze taak en eigenschap behoren niet per definitie toe aan de overheid.

Afgevaardigde Udemans was echter van mening dat predikanten zich niet teveel met het diaconaat moeten bezighouden; dat deden de apostelen immers ook niet nadat er diakenen waren aangesteld.⁵⁷ Koelman⁵⁸ gaat enkele decennia later nog een stap verder en ziet een overeenkomst tussen diakenen enerzijds en schoolmeesters en ziekenbezoekers anderzijds: zij allen dienen de kerk en werken en vergaderen los van de kerkenraad. Het onderscheid tussen het ambt van ouderling en dat van diaken is volgens hem niet gradueel maar wezenlijk, ‘niet in trap, maar in orde’.⁵⁹

Rutgers geeft een praktische reden voor het niet (meer) behoren van diakenen tot de kerkenraad: enerzijds hebben deze broeders een niet zuiver kerkelijke taak door de noodzakelijke contacten met de wereldse overheid, anderzijds hebben zij het zo druk met hun taken dat zij de extra vergaderdruk er niet bij zouden moeten hebben. Dat laatste is ook niet nodig omdat zij niet de opdracht tot regeren hebben. Maar: ‘Er is één kerkenraad, om twee besturen te voorkomen.’⁶⁰ Daarbij legt hij de artikel 30 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis zo uit, dat daarin geen uitspraak over de kerkelijke

⁵² Art.28: ‘In allen Kercken sal een Kerckenraedt zijn, bestaende vut Dienaren des Wordts ende Ouderlinghen, dewelcke ten minsten alle weken eens tsamencomen sullen (...)’.

⁵³ ‘Insgelijcx sullen de Diakonen alle weken t’samen comen, om met aenroepinghe des Naems Gods vande saken haren Ampte betreffende, te handelen, daer toe de Dienaren goede opsicht sullen nemen, ende des noot zijnde, haer daer by laten vinden.’

⁵⁴ Zo H. Bouwman, *Het ambt der diakenen* (Kampen: Kok, 1907), 117-121.

⁵⁵ F.R.J. Knetsch, ‘Diaconaat als ambtelijke armenzorg’ in: *Nederlands Archief voor de Kerkgeschiedenis, jaargang 64, nummer 4* (Leiden: Brill, 1984), 150.

⁵⁶ Bucer heeft dit idee niet kunnen realiseren. Enerzijds doordat in Straatsburg de overheid de armenzorg verzorgde, anderzijds doordat de structuur van de Church of England het voor hem moeilijk maakte om in Engeland de diaken een plaats te geven. Knetsch, ‘Diaconaat’, passim.

⁵⁷ K. Exalto, ‘Godefridus Udemans (1581/2-1649)’ in: T. Brienens, e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme* (‘s-Gravenhage: Boekencentrum, 1989), 88.

⁵⁸ J. Koelman, *Het ambt en de plichten der ouderlingen en diakenen* (Rotterdam: Oskam, 1694), 236.

⁵⁹ Koelman, *Ouderlingen en diakenen*, 362.

⁶⁰ Rutgers, *Collegevoordrachten*, 140.

bevoegdheden wordt gedaan, maar slechts wordt aangegeven wie in de kerk iets ex officio te doen of te regelen heeft.⁶¹ C.J. Smit benadrukt dat er een verschil is tussen de principiële eenheid van de diensten en de functionele differentiëring ervan.⁶²

Volgens de bepalingen van de Dordtse Kerkorde vergaderen de diakenen apart van de kerkenraad, behalve over zaken waarbij hun medewerking met de kerkenraad nadrukkelijk is vastgelegd. Het onderscheid ‘brede’ versus ‘smalle’ kerkenraad doet zo zijn intrede, al wordt deze benaming nog niet gebruikt.⁶³ Wanneer in kleine kerken de diakenen wel alle kerkenraadsvergaderingen bijwonen worden zij ingeschakeld als ‘hulp-ouderlingen’, waarbij zij deels ook het regeerambt uitoefenen.⁶⁴

Uit de wijze waarop Calvijn in zijn *Institutie* de ambten behandelt, kan worden geconcludeerd dat hij het diakenambt als fundamenteel anders dan het ambt van dienaar des Woord en van ouderling ziet.⁶⁵ De beide laatsten bekleden het regeerambt, de diaken niet. Aan diakenen is de zorg voor de armen opgedragen. Daarbij zijn er volgens Calvijn twee soorten diakenen: diakenen die uitdelen, oftewel de aalmoezen beheren, en diakenen die barmhartigheid doen. De laatsten zijn degenen die armen en zieken verzorgen. Deze visie is ook te vinden in zijn *Ordonnances Ecclésiastiques* van 1561.⁶⁶ Hiervoor baseert hij zich op Romeinen 12:8 ‘...wie uitdeelt, in oprechtheid;...wie zich over anderen ontfermt, met blijmoedigheid.’ Dit argument is niet sterk, omdat een deel van de Bijbeltekst uit het citaat is weggelaten. Calvijn is dan ook voorzichtig: ‘indien mijn oordeel mij niet bedriegt’ wordt in de Schrift een tweevoudig diaconaat bedoeld. Voor het verzorgen van armen en zieken denkt Calvijn hierbij (ook) aan vrouwen die dit werk doen. Alleen de eerste soort diakenen bestuurt, zij het alleen de zaken van de armen.⁶⁷ Deze dubbelheid in de taken van diakenen is ook in enkele van de in deze studie besproken kerkordes te vinden, bijvoorbeeld in de Groninger Kerkorde. In deze kerkorde verrichten niet-diakenen de buitenkerkelijke diaconale taken. In de Dordtse Kerkorde is deze scheiding van taken niet overgenomen.

Zo werd de Calvinistische visie op de taken van de Kerk ook met betrekking tot het diaconaat bevestigd en de remonstrantse visie, waarin de overheid de leiding over – in ieder geval – de stoffelijke zaken van de Kerk heeft, afgewezen.⁶⁸ De gedeputeerden van de Staten keurden desalniettemin deze bepalingen niet af.

⁶¹ Rutgers, *Adviezen*, I, 276v. Dit is Rutgers’ uitleg van ‘quasi Senatus Ecclesiae’.

⁶² C.J. Smit, *God se orde vir sy kerk*, 69.

⁶³ De brede kerkenraad bestaat daarbij uit alle ambtsdragers van een gemeente, terwijl de smalle bestaat uit de ouderlingen en dienaren des Woords. De onderwerpen die behandeld worden op ‘breed’ en ‘smal’ zijn daarbij duidelijk onderscheiden.

⁶⁴ Volgens Bouwman, *Diakenen*, 121, is dit geheel in overeenstemming met hoe Voetius dit voorschrijft.

⁶⁵ *Institutie* IV, hoofdstuk 3.

⁶⁶ Zie Niesel, *Bekennisschriften*, 50: ‘Le quatrieme ordre du gouvernement Ecclesiastique, assavoir les Diacres’ Art.56. ‘Il y en a eu tousiours deux especes en l’Eglise ancienne: les uns ont esté deputez à recevoir, dispenser et conserver les biens des povres, tant aumosnes quotidiennes que possessions, rentes et pensions: les autres, pour penser et soigner les malades et administrer la pitance des povres (...)’.

⁶⁷ Calvijn, *Institutie* IV, 3, 9.

⁶⁸ De remonstrantse visie volgde hierin meer de lijn van Zwingli, die het diaconaat als taak van de overheid zag (Bouwman, *Diakenen*, 35).

Overigens lukte het Calvijn niet om in Genève de door hem gewenste kerkelijke diaconale onafhankelijkheid te verwezenlijken; de armenzorg werd in deze stad door de overheid geregeld. Het was Johannes à Lasco die voor de vluchtelingengemeente in Londen een van de overheid onafhankelijke diaconie ontwikkelde.⁶⁹ Hij bepaalt in zijn *Forma ac Ratio* tevens dat de diakenen ook een geestelijk gesprek met de bedeedden moeten hebben.⁷⁰ In zijn visie zijn de diakenen mede verantwoordelijk voor de tucht.⁷¹

Bernoulli⁷² verklaart het verschil tussen de bepalingen van Calvijn en à Lasco uit het feit dat Calvijn te maken had met ‘heel het volk’ (institutio) en à Lasco met een ‘elite’ van mensen die zich vrijwillig bij de kerk hadden aangesloten (communio). Daarbij ging à Lasco uit van twee ambten, het ambt van ouderling en het ambt van diaken, waarbij een dienaar des Woords een ouderling met een bijzondere taak is.⁷³ Er is niet met zekerheid enige invloed van de visie van à Lasco op de afgevaardigden naar de Dordtse Synode aan te wijzen.

De diakenen hebben volgens de Dordtse Kerkorde 1619 samen met de (andere) leden van de kerkenraad een taak bij de verkiezing van de dienaren des Woords, ouderlingen en diakenen, bij het ontslag van een predikant en bij het opstellen van attestaties. Dit laatste ligt voor de hand, aangezien bij het verlenen van attestaties ook wordt aangegeven of er aan de betrokkene financiële ondersteuning werd gegeven.⁷⁴

Waarom was het mogelijk dat diakenen, ondanks bovenstaande, in kleine kerken toch deel uitmaakten van de kerkenraad? Enerzijds waren de diakenen in die situatie een soort hulp-ouderlingen, terwijl de ouderlingen de diakenen konden helpen.⁷⁵ Ook is het mogelijk dat dit is bepaald om tegen te gaan dat een zeer klein aantal personen, de predikant en één of twee ouderlingen, een te grote invloed zou krijgen.⁷⁶ Deze bepaling kan worden gezien als een praktische uitwerking van het anti-hiërarchisch principe. Dit principe wordt ondersteund door het voorschrift tot periodiek aftreden van ouderlingen en diakenen. De praktijk heeft aangetoond dat het risico bestaat dat ambtsdragers die meerdere perioden aaneengesloten hun ambt vervullen meer invloed dan anderen krijgen of die invloed, soms onbewust, naar zich toetrekken. Overigens is het ook mogelijk dat iemand juist in een grote kerkenraad ‘macht’ naar zich toetrekt of ontvangt. Ten diepste gaat het om de geestelijke houding van de ambtsdragers in kwestie; die houding dient zwaar te wegen bij de verkiezing en tijdens de ambtsperiode dienen de ambtsdragers hierop te worden bevraagd. De kerkorde is een

⁶⁹ Bouwman, *Diakenen*, 36.

⁷⁰ W. Bernoulli, *Das Diakonenamt bei Johannes à Lasco* (Greifensee: Verlag des Schweiz. Ref. Diakonenhauses, 1951), 11.

⁷¹ Bernoulli, *Diakonenamt*, 14 v.

⁷² Bernoulli, *Diakonenamt*, 16.

⁷³ Bernoulli, *Diakonenamt*, 17. In Polen, waar de gereformeerde kerk geen van de overheid onafhankelijke vluchtelingenkerk was, kregen diakenen echter de positie van een soort hulppredikers en beheerders van kerkelijke fondsen. Bernoulli, *Diakonenamt*, 20 v.

⁷⁴ Art.83: ‘Voorts sal den Armen, om ghenoechsaeme oorsaken vertreckende, vanden Diakenen bystandt gedaen worden, nae discretie, mits aenteeckenende op den rugghe van hare Attestatie de plaetsen daerse henen wille, ende de hulpe diemen haer sal ghedaen hebben.’

⁷⁵ Zie De Gier, *Kerkorde*, 207v.

⁷⁶ In de Dordtse Kerkorde wordt niet gedefinieerd wat ‘klein’ in dit opzicht is.

kader om te helpen de juiste houding te bewaren; zowel in de voorschriften betreffende de diensten als in die betreffende de kerkelijke vergaderingen worden richtlijnen gegeven voor het functioneren van ambtsdragers, terwijl door de bepalingen voor de censuur misstanden worden benoemd en zo nodig ingeperkt.

Vanuit bovenstaande is het verklaarbaar dat alleen bij een kleine kerkenraad de diakenen kunnen worden gerekend tot dit gremium. Daarnaast kan ook een praktische overweging hebben meegespeeld: een grote kerkenraad kan een log lichaam voor besluitvorming worden. Wanneer de diakenen werden vrijgesteld van de reguliere vergaderingen leverde hen dat extra tijd voor hun ambtelijke werkzaamheden op, terwijl de kerkenraadsvergaderingen – mogelijk – korter duurden.

Nog een mogelijke verklaring voor de positionering van de diakenen buiten de kerkenraad is het probleem dat voortkwam uit het feit dat zij niet de vanzelfsprekende opvolgers waren van de voor-reformatorische instellingen voor armen- en ziekenzorg. De diakenen meenden overigens zelf dat zij dit wel degelijk waren: de Gereformeerde Kerk was immers niets anders dan de ge-reformeerde Kerk der eeuwen.⁷⁷ De diaconie moest zich echter nog een positie als publiek lichaam verwerven.⁷⁸ In de jaren voor 1618 waren er nog lang niet in alle kerken diaconieën; zo verwees de classis Edam anno 1618, als antwoord op een vraag hierover, naar de te verwachten kerkorde.⁷⁹ De overheid had het beheer overgenomen van de meeste stichtingen en fondsen die zich met sociaal werk bezig hielden. Diakenen werkten in sommige gevallen samen met deze beheerders. Soms werd er een verdeling gemaakt, waarbij de diakenen de zorg voor de eigen leden en gelovigen van elders, veelal geloofsvluchtelingen, op zich namen. De overheid zorgde dan voor de (overige) inwoners van de eigen stad, maar niet voor anderen.

Voor alle duidelijkheid is in artikel 40 van de Dordtse Kerkorde bepaald dat de diakenen hun bijeenkomsten op christelijke wijze, oftewel met gebed, zullen beginnen; zo wordt duidelijk gemaakt dat Christus de president is, ook van de diaconale vergadering.⁸⁰ Op deze wijze wordt het diaconale werk nadrukkelijk onder het bestuur van de HERE van de Kerk, en niet van de overheid, gebracht.

De werkwijze van burgerlijke armbesturen viel niet altijd bij de Kerk en haar leden in de smaak. Hun inkomsten waren vooral afkomstig uit de Heilige Geest-goederen en een percentage van de belastingpacht, het zo genoemde oortjesgeld.⁸¹ Soms werd er door de armbesturen ‘aan de huizen’ gecollecteerd; daarnaast waren er inkomsten uit loterijen of voorstellingen van rederijkersspelen, benefietvoorstellingen avant la

⁷⁷ De Gier, *Toelichting*, 57.

⁷⁸ Bergsma, *Gideonsbende*, 177

⁷⁹ Geudeke, *Classis Edam*, 225.

⁸⁰ Zie J. Hovius, *Het verband tussen onze Belijdenis en onze Kerkorde: enkele opmerkingen* (Sneek: Weissenbach en Zoon, 1962), 22, die Calvijn citeert. Om dezelfde reden behoort een kerkelijke vergadering een roulerend voorzitterschap te hebben, dat na de vergadering eindigt.

⁸¹ Een oortje is een kwart cent. Het oortjesgeld was een belasting van een oortje per gulden.

lettere. Daarnaast hadden diakenen geheimhoudingsplicht, maar de armen- en Heilige Geestmeesters niet.⁸²

In het algemeen was het onmogelijk dat de diakenen volledig los van de overheid hun werk konden doen. Het is dan ook begrijpelijk dat de invloed van de overheid op de verkiezing van de diakenen niet is teruggedrongen; de gecommiteerden zouden een dergelijke wijziging niet hebben gefiatteerd. In dit licht is het opmerkelijk dat de artikelen 25 en 26 niet zodanig werden aangepast dat de overheid erin wordt genoemd. De noodzakelijke⁸³ samenwerking van de diakenen met de burgerlijke overheid kan de reden zijn geweest voor de keuze om de diakenen een plaats te geven die meer in de lijn van Calvijn dan van de Nederlandse Geloofsbelijdenis ligt. Zo werd de invloed van de overheid op de kerkenraad in ieder geval niet via de stille omweg van de diaconie vergroot.

Hovius beschrijft het dualisme dat ten aanzien van de positie van de diaken is opgetreden in het gereformeerde kerkrecht.⁸⁴ Ook hij wijst op de mogelijkheid dat die het gevolg is van de noodzakelijke samenwerking van de diakenen met de burgerlijke overheid. Toch kan dit volgens Hovius niet de enige reden zijn, aangezien in de Franse kerken dezelfde ontwikkeling plaatsvond, terwijl de maatschappelijke situatie er anders was. Hij wijst op het niet-exact gedefinieerd zijn van de taken van de nieuwtestamentische διάκονος en ziet diens ambtstaak als een differentiatie van de taak van de πρεσβυτερος. Deze overweging is de moeite waard. Terecht merkt Hovius op, dat het voor de Synode van Dordrecht 1618/1619 een kleine moeite was geweest om, bij het opnieuw vaststellen van de tekst van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, deze te reviseren op het punt van de positie van de diaken. Dit zou zeker zijn gedaan wanneer er sprake was van een gewijzigd inzicht. Dit is echter niet gebeurd: blijkbaar maakt de diaken nog steeds principieel deel uit van de kerkenraad, zoals ook valt op te maken uit de bepalingen betreffende hun taak bij het beroepingswerk.

Bronkhorst stelt dat in Handelingen 6 niet wordt verhaald over de instelling van het diakenambt; ‘de zeven waren evangelisten, ouderlingen, diakenen in éénen.’⁸⁵ Maar de gebrekkige armenverzorging van de Griekssprekende weduwen gaf wel aanleiding tot de instelling van een nieuw ambt. Het is volgens hem niet vreemd dat men naar Handelingen 6 keek toen in later eeuwen voor de armenverzorging opnieuw een ambt moest worden ingesteld. De taakomschrijving van de diakenen moet volgens hem uit andere Bijbelse bronnen worden afgeleid. Maar ‘de armverzorging hangt samen met de διακονία der tafelen, dus blijkbaar met de gemeenschappelijke maaltijden der gemeente. Dit komt met de oorspronkelijke beteekenis van διάκονος -tafeldienaar-volkomen overeen.’ Geconcludeerd wordt dat de dienst van de diakenen velerlei kan zijn geweest en ook met geldzaken samenhangt.⁸⁶ Het is volgens Bronkhorst een aantrekkelijke maar niet bewijsbare conclusie dat uit het weglaten van de diakenen in

⁸² Van Deursen, *Bavianen*, 104-109, 123 en passim.

⁸³ Uit praktische overweging was deze samenwerking soms ook gewenst.

⁸⁴ J. Hovius, *Behooren de diakenen tot den kerkenraad?* (Sneek: Weissenbach & Zoon, 1951).

⁸⁵ Bronkhorst, *Schrift en Kerkerde*, 69.

⁸⁶ Bronkhorst, *Schrift en Kerkerde*, 102.

1 Timotheüs 5:17vv⁸⁷ is af te leiden dat zij ook tot het presbyterium behoorden.⁸⁸ Aangezien er sprake is van een presbyteriaal-synodaal kerkrechtelijk stelsel vindt hij het niet verwonderlijk dat de afgevaardigden naar meerdere vergaderingen, als regel, presbyters zijn. Dit onderstreept dat het in deze samenkomsten gaat om de dienst des Woords. Het karakter van deze dienst kan echter gedifferentieerd blijven. Lerende en regerende ouderlingen waren altijd vertegenwoordigd; wanneer het diaconaat ook wordt opgevat als dienst des Woords kunnen ook diakenen worden afgevaardigd.⁸⁹ Daarvoor dienen zij dan wel als behorende tot het presbyterium te worden aanvaard, in de lijn van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Overigens is een groot deel van Bronkhorsts argumentatie gericht op standpunten uit de 19^e en 20ste eeuw, al geeft hij ook een heldere analyse van Calvijns visie en exegese met betrekking tot de ambten.

Concluderend kan worden gesteld dat de positie van de diaken in de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden van 1618/1619 nog niet was uitgekristalliseerd. Met de kerkordelijke bepalingen wilde men dicht bij de Schrift blijven en vorm geven aan Christus' exclusieve heerschappij. In de discrepantie die de kerkorde laat zien wanneer het gaat over de positie van de diaken is iets af te lezen van de worsteling die gaande was: de wens die er bij diversen was om een van de overheid onafhankelijke kerk te vormen streed met de noodzaak om de steun, zowel formeel als financieel, van deze overheid te ontvangen en met deze overheid samen te werken. Het is, volgens de Nederlandse Geloofsbelijdenis,⁹⁰ immers ook de taak van de overheid om het werk van de Kerk te bevorderen. Desalniettemin bevreemdt het dat er bij de kerkenraadsvergaderingen nadrukkelijk ruimte is voor afgevaardigden van de overheid, terwijl de diakenen er geen vaste plaats hebben.

8.4. DEPUTATEN VAN DE SYNODE

Artikel 49 van de Dordtse Kerkorde lijkt uit het niets te zijn gekomen. Alleen in de remonstrants getinte Utrechtse kerkorde van 1612 wordt aan deputaten synodi een rol toebedeeld. Er is geen particuliere synode die per instructie om een dergelijke bepaling heeft gevraagd. H.C. Rutgers⁹¹ stelt ten onrechte dat het onderwerp op de

⁸⁷ 1 Tim. 5: 17-19 'Laat ouderlingen die goed leiding geven, dubbele eer waard geacht worden, vooral aan hen die arbeiden in het Woord en in de leer. Want de Schrift zegt: Een dorsende os mag u niet muilbanden, en: De arbeider is zijn loon waard. Neem tegen een ouderling geen beschuldiging aan, tenzij er twee of drie getuigen zijn.'

⁸⁸ Bronkhorst, *Schrift en Kerkorde*, 100.

⁸⁹ Bronkhorst, *Schrift en Kerkorde*, 261.

⁹⁰ Art.36 NGB. '... En hun taak is niet alleen acht te geven op de openbare orde en daarover te waken, maar ook de hand te houden aan de heilige kerkedienst, alle afgoderij en valse godsdienst te weren en uit te roeien, het rijk van de antichrist te vernietigen, de voortgang van het Koninkrijk van Jezus Christus te bevorderen en het Woord van het Evangelie overal te doen prediken, opdat God door ieder geëerd en gediend wordt, zoals Hij in zijn Woord gebiedt.'

⁹¹ H.C. Rutgers, *Kerkelijke deputaten, hun werkring en bevoegdheid inzonderheid gelijk deze gekend worden uit de handelingen der Zuid-Hollandse synoden en deputaten* (Kampen: Kok, z.j.), 23v. Hij verwijst naar artikel 35 van de acta van deze vergadering: 'Gedeputeerde des generalen synodi – Het sal oock gedacht worden, dat ten naesten generalen synode gedeputeerden desselven gestelt worden om beter correspondentie tuschen den kercken ende synoden in den provincien gehouden te worden, ende door dewelcke voortaan de generale saken der kercken gevordert worden.' (Reitsma en Van Veen, *Acta II*, 402).

synodeagenda is gekomen door een instructie uit Zuid-Holland, opgesteld door de Particuliere Synode van 's-Gravenhage 1591. Deze instructie betreft de onderlinge correspondentie tussen de diverse particuliere synodes, waarvoor gedeputeerden zouden moeten worden aangewezen. In de acta van dezelfde Hollandse synode worden afgevaardigden naar een meerdere vergadering ook gedeputeerden genoemd; de betekenis 'afgevaardigde' komt hierin duidelijk naar voren. De benaming 'deputaat' en de verschuiving van de betekenis van het woord kunnen voor verwarring zorgen: de Synode van 's-Gravenhage 1591 pleitte niet voor het instellen van deputaatschappen maar voor het versterken van de onderlinge band tussen de diverse particuliere synodes, waarvoor afgevaardigden naar elkaars synodes zouden worden gezonden.

Toch is het niet vreemd dat de bepaling betreffende kerkelijke deputaten er is gekomen. In de kerkorde van 1586 is de mogelijkheid geformuleerd dat een classis kerkvisitatoren benoemt; een mogelijkheid die in de Dordtse Kerkorde van 1619 als gewoonte is vastgelegd in artikel 44. Daarmee is voor het eerst een semipermanente kerkelijke structuur, anders dan de kerkenraad, niet alleen mogelijk maar zelfs verplicht geworden. Toch is de kerkenraad in het gereformeerde kerkrecht de enige permanente instantie; de overige kerkelijke vergaderingen bestaan slechts voor de duur van hun vergadertijd.

Uit de Acta van de diverse particuliere synodes blijkt dat er in de praktijk al meer (groepjes van) ambtsdragers waren die na het sluiten van een kerkelijke vergadering een taak uitvoerden die voortvloeide uit een opdracht van die inmiddels ontbonden vergadering.⁹² Zij werden deputaten, gedeputeerden, gecommitteerden of volmachten genoemd. Deze personen hadden een afgebakende taak en de plicht om verantwoording af te leggen aan de volgende classis of synode, al naar gelang het de ene of de andere kerkelijke vergadering was die hen had voorzien van hun opdracht. De benaming 'volmacht', die werd gebezigd in Friesland en Overijssel⁹³, is minder geschikt: deputaten hebben een beperkte taak en beperkte vrijheid van handelen. Slechts binnen die grenzen hebben zij volmacht; zij hebben geen 'macht' maar voeren slechts uit wat hun werd opgedragen en zijn verantwoording schuldig aan de vergadering die hen belastte met hun taak. De term 'volmacht' is dan ook niet overgenomen in de Dordtse Kerkorde.

Eén van de eerste gereformeerde 'deputaten' was Jean Taffin, die in 1574 door de Synode van Dordrecht werd aangewezen om met Prins Willem van Oranje te spreken over een brief van de kerk van Woerden en daarna namens de synode op deze brief te antwoorden.⁹⁴ In 1571 werden te Emden mensen aangewezen om Marnix van Sint Aldegonde bij te staan bij het verzamelen van materiaal voor het door hem te schrijven

⁹² Zo wordt bijvoorbeeld in de Acta van de Particuliere Synode van 's-Gravenhage 1591 geschreven over de deputaten van de vorige synode die verslag uitbrengen (Reitsma en Van Veen, *Acta II*, 400) en in de Acta van de Particuliere Synode van Franeker 1602 over deputaten die worden aangesteld in verband met de bedroevende situatie in de kerk van Harlingen (Reitsma en Van Veen, *Acta VI*, 127).

⁹³ Rutgers, *Deputaten*, 24.

⁹⁴ Acta van de synode van Dordrecht, 15 juli 1574; in Rutgers, F.L., *Gereformeerde landskerk in de Nederlanden; Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw, verzameld en uitgegeven door F.L. Rutgers*, (Dordrecht: J.P. van den Tol, 1980), 134.

historische werk⁹⁵ en tevens werd vastgelegd dat vóór de sluiting van een kerkelijke vergadering aan een bepaalde kerk de opdracht wordt gegeven om de volgende vergadering voor te bereiden; hier is al sprake van taken die voortvloeien uit een besluit dat is genomen door een inmiddels ontbonden kerkelijke vergadering. Zo zijn er ook in het synodale verleden sporen van deputaten of hun taken aan te wijzen.

Hoewel de Friese afgevaardigden tegen kerkvisitatie waren en de Noord-Hollandse afgevaardigden deze onnodig vonden, waren ook in deze beide gewesten, evenals elders, deputaten al lange tijd geaccepteerd.⁹⁶ Desondanks zijn er geluiden van mensen die vrezen voor hiërarchie, zoals in Friesland⁹⁷, of die slechte ervaringen hebben met deputaten, zoals in Gelderland⁹⁸. Het is verrassend dat deze slechte ervaringen naar voren worden gebracht door Nijmeegse en Bommelse remonstrantse afgevaardigden naar de Particuliere Synode van Arnhem 1618. Zij stellen

(...) dat sommige gedeputeerde vuyjt die quartieren van Zutphen ende Veluwen als dictatores perpetui, usurpierende den name der classen ende kercken, veele saecken verrichten sonder haere principalen te doen hebben behoorlicke kennisse.

De synode stelde vast dat er geenszins sprake was van misbruik van posities door deze gedeputeerden. De aangeklaagde broeders waren echter contraremonstrants evenals hun opdrachtgevers en zij handelden in de ter plaatse gerezen conflicten vanuit die geloofsvisie; dit was de reden dat de remonstrantse zegslieden zich niet eerlijk behandeld voelden. H.C. Rutgers⁹⁹ heeft dit wezenlijke detail blijkbaar over het hoofd gezien.

De Dordtse Kerkorde maakt van visitatoren – en andere deputaten – geen afzonderlijk kerkelijk college. Het is van belang om dit te constateren tegenover de term ‘interreges’ die Hugo de Groot voor deputaten gebruikte¹⁰⁰ en die door Voetius scherp en doeltreffend wordt weerlegd.¹⁰¹ Volgens Bouwman¹⁰² en H.C. Rutgers bedoelde De Groot de term ‘interreges’ kritisch in plaats van neutraal. Dat zou een verrassende ontwikkeling in het denken van De Groot betekenen, aangezien in de Utrechtse Kerkorde van 1612, waarin zijn (remonstrantse) gedachtengoed te vinden is, neutraal over deputaten wordt geschreven. De praktijk, waarover de Bommelse en Nijmeegse remonstranten op de vergadering van de Synode Gelderland klaagden, had in dat geval blijkbaar in remonstrantse kringen een veranderde visie op deputaten ten gevolge.

⁹⁵ Acta Emden, Art.49 en 50.

⁹⁶ Zie Reitsma en Van Veen, *Acta VI*, passim.

⁹⁷ Reitsma en Van Veen, *Acta VI*, 163v; afgevaardigden uit Franeker en Bolward vroegen of iemand het aanstellen van deputaten in strijd met Gods Woord acht, om ‘eenige majoriteit of hoocheit te smaecken’. Deze broeders werden door de vergadering gerust gesteld, met de toevoeging dat het aanstellen van deputaten ook niet neigt naar superintendentschap.

⁹⁸ Reitsma en Van Veen, *Acta IV*, 229 v.

⁹⁹ Rutgers, *Deputaten*, 184.

¹⁰⁰ Rutgers, *Deputaten*, 184, citeert uit Grotius’ *Pietas Ordinum Hollandiae et West-Frisiae*, Leiden, 1613, p.112 ‘qui dum Synodus non habetur ipse se pro Synode gerunt’.

¹⁰¹ Geciteerd door F.L. Rutgers in *Adviezen*, I, 313 en 321.

¹⁰² Bouwman, *Kerkrecht II*, 215.

Kerkvisitatoren zijn deputaten met een specifieke opdracht.¹⁰³ Toen de vraag of er kerkvisitatie zou moeten plaatsvinden in 1586 positief werd beantwoord, was de weg ook vrij voor het benoemen van deputaten voor andere taken. Ook de *Ordonnances Ecclésiastiques de l'Église de Genève* kennen een uitgebreide regeling voor de kerkvisitatie. Er wordt niet gesproken over andere taken zoals in de Dordtse Kerkorde bedoeld in artikel 49. Dit is niet verwonderlijk, aangezien de kerkorde voor Genève zich niet richt op een verband van kerken die onderling contact hebben, noch op meerdere vergaderingen die opdracht geven om na het sluiten van de vergadering taken af te handelen.

Die taken van deputaten synodi zijn in artikel 49 van de Dordtse Kerkorde duidelijk maar niet uitputtend omschreven, zodat er voor de synode ruimte is om naar bevind van zaken te handelen. Het was voor kerkelijke vergaderingen belangrijk om contact te onderhouden met de overheid, niet alleen met plaatselijke overheden maar ook met de Staten; er werden van kerkelijke zijde regelmatig verzoeken aan de overheid gedaan. Die betroffen bijvoorbeeld de approbatie van genomen besluiten of verzoeken om morele of financiële steun. Voor dergelijke contacten is continuïteit belangrijk; een vertrouwensband tussen personen stroomlijnt het nemen van besluiten.¹⁰⁴ Daarnaast is het omslachtig om, zoals de Waalse synode deed,¹⁰⁵ per situatie benoemingen te doen, die soms ook nog lang op zich moeten laten wachten omdat er op dat moment geen kerkelijke vergadering bijeen is.

Behalve het noodzakelijke overleg met de overheid moet ook uitvoering worden gegeven aan door de (inmiddels ontbonden) kerkelijke vergadering genomen besluiten, zoals assistentie vanuit het de meerdere vergaderingen bij het afnemen van kerkelijke examens, steun aan buitenlandse kerken of kerken onder het kruis, of het helpen oplossen van problemen in een classis of kerk.

Diverse leden van de Synode van Dordrecht vervulden in het verleden al taken die als deputaatschap zouden kunnen worden omschreven.¹⁰⁶ Zij aanvaardden ook dergelijke taken die zij na het sluiten van deze synode zouden gaan vervullen, waaronder het vervaardigen van een nieuwe Bijbelvertaling.¹⁰⁷ Zo werd meteen praktisch invulling gegeven aan de nieuwe kerkordelijke bepaling. H.C. Rutgers¹⁰⁸ beschrijft de animo die er was voor benoemingen in deputaatschappen; eer en vergoedingen zouden hierbij een rol hebben gespeeld. Hij

¹⁰³ J.D.Th. Wassenaar, *'Om te zien, hoe het hen gaat', een historisch onderzoek naar bedoeling en werkwijze van de kerkvisitatie* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2005), passim, beschrijft hoe in de diverse reformatorische stromingen kerkvisitatie beoordeeld werd. Bucer ging uit van onderlinge visitatie ter synode, Calvijn stelde een soort onderlinge visitatie in, à Lasco en Knox stelden superintendents aan, maar de Franse kerken vonden dat het onderlinge opzicht voldoende was en bleven visitatie afwijzen.

¹⁰⁴ Niet voor niets bestond er een uitgebreid netwerk van relaties tussen de afgevaardigden en gecommitteerden naar de Synode van Dordrecht 1618/1619, zoals in hoofdstuk 1 is aangetoond. Zonder dit netwerk zou de synode mogelijk nog veel langer hebben moeten vergaderen om tot een eensluidend resultaat te komen.

¹⁰⁵ De Waalse Synode benoemde inderdaad per situatie deputaten; Rutgers, *Deputaten*, 32.

¹⁰⁶ De wijze waarop diverse synodeleden in voorgaande jaren namens hun kerkelijke vergadering deel namen aan de gesprekken met de remonstranten is te definiëren als het vervullen van een deputaatschap.

¹⁰⁷ Zie hiervoor bijlage 1a.

¹⁰⁸ Rutgers, *Deputaten*, 39-47.

geeft hiervoor echter voorbeelden uit latere tijden. Mogelijk is dit een ontwikkeling die werd voorzien door de tegenstanders van het benoemen van deputaten.

In artikel 49 van de Dordtse Kerkorde worden duidelijk de grenzen van het werk van een deputaat aangegeven. Een deputaat voert slechts, maar wel geheel, uit wat hem door de synode is opgedragen. Het doel van zijn activiteiten is ‘dat goede eenigheid, ordre ende suyverheyte der leere behouden ende ghestabileert worden.’ Daarbij houdt hij schriftelijk en volledig bij wat hij voor deze taak doet, om achteraf van dit alles verantwoording te kunnen afleggen aan de synode. Een deputaat is pas van zijn taak ontslagen wanneer de synode hem van zijn taak ontheft. Deze bepalingen maken duidelijk hoezeer een deputaat zijn werk doet in opdracht en afhankelijkheid van de kerkelijke vergadering die hem zijn taak gaf.

De kerkorde biedt voldoende ruimte om een deputaat die de neiging krijgt om zich als een kerkelijke regent te gedragen in te perken; de artikelen 84¹⁰⁹ en 81¹¹⁰ en zo nodig de artikelen 79 en 80¹¹¹ zijn hiervoor geschikt. De regeling is daarmee niet alleen de sanctionering van een gegroeide kerkelijke gewoonte, maar tevens de regulering ervan.

8.5. DE VERHOUDING VAN KERK EN OVERHEID

De tekst van artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis werd door de Synode van Dordrecht als volgt vastgesteld:

Wy ghelooven dat onse goede God, uyt oorsake der verdorvenheyte des menschelicken geslachtet, Coningen, Princen ende Overheden verordent heeft, willende dat de wereltgeregeert werde door wetten ende Policien, op dat de onghedondenheyte der menschen bedwongen werde, ende het alles met goede ordinantie onder den menschen toegae. Totdien eynde heeft Hij de Overheyte het sweert in handen gegeven tot straffe der boosen ende bescherminghe der vromen. Ende haer ampt is, niet alleen acht te nemen ende te waken over de Policie, maer ooc de hant te houden aen den Heyligen Kercken-dienst, om te weyren ende uyt te royen alle afgoderie ende valschen godsdienst, om het rijke des Antichrists te gronde te werpen, ende het Coninckrijke Jesu Christi te voorderen, 't woort des Evangelij

¹⁰⁹ ‘Gheen Kercke sal over andere Kercken, gheen Dienaer over andere Dienaren, geen Ouderlingh off Diaken over andere Ouderlinghen ofte Diakenen eenighe heerschappije voeren.’

¹¹⁰ ‘De Dienaren des Woordts, Ouderlingen ende Diakenen sullen onder hen de Christelijcke Censure oeffnen, ende malkanderen vande bedieninghe hares Ampts vriendelijck vermanen.’

¹¹¹ Art. 79: ‘Wanneer de dienaers des Goddelijcken woorts, Ouderlinghen ofte Diakenen een openbare grove sonde bedrijven, die der Kercke schandelijck, ofte oock by der Overheyde straf-weerdich is, sullen wel de Ouderlingen ende Diakenen terstont door voorgaende oordeel des Kercken-Raets der selver ende der naest gheleghener Gemeente van haren dienst afgheset, maer de Dienaers opgheschorst worden. Maer of sy geheel vanden dienst af te setten zijn, sal int oordeel der Classe staen.’

Art. 80: ‘Voorts onder de grove sonden die weerdich zijn met opschortinghe ofte afstellinghe vanden dienst ghestraft te worden, zijn dese de voornaemste. Valsche Leere of Ketterije: openbare Scheur-makinghe: Opentlijcke Blasphemie: Symonie: trouloose verlattinghe sijns dienst, ofte indringinge in eens anders dienst: Meyneedicheyt: Ee-breuck: Hoererie, Dieverije, Gewelt, gewoonlijcke Dronckenmanschap, Vechterije, vuyl Gewin: Cortelijck alle desonden ende grove feyten, die den Autheur voor de Werelt eerloos maken, ende in een ander ghemeen Lidtmaet der Kercken der af-snijdinghe weerdich soude gherekent worden.’

over al te doen prediken, op dat God van een yegelick geeerd ende gedient werde, gelijc Hy in sijn woort gebiedt. Voorder, een yeder van wat qualiteyt, conditie ofte staet hy sy, is schuldich hem den Overheden te onderwerpen, schattingen te betalen, haer eere ende eerbiedinge toe te dragen, ende hen gehoorsaem te zyn in allen dingen, die niet en strijden tegen Godts woort; voor haer biddende in hare gebeden, op datse de Heere stieren wille in alle hare weggen, ende dat wy een gherust ende stille leven leyden in alle Godsalichheydt ende eerbaerheit. Ende hier over verwerpen wy de Wederdoopers ende andere oproerige menschen, ende int gemeyn alle de gene die de Overheden ende Magistraten verwerpen ende de Justitie om stooten willen, invoerende de ghemeenschap der goederen, ende verwerpen de eerbaerheit, die God onder den menschen ghestelt heeft.¹¹²

Zondag 39 van de Heidelbergse Catechismus werd als volgt geformuleerd:

Wat wil God int vijfde ghebodt?

Dat ick mijn Vader ende Moeder ende alle, die over my ghestelt zyn, alle eere, liefde ende trouwe bewijse, ende my haerer goeder leere ende straffe met behoorlicke gehoorsaemheit onderwerpe, ende oock met hare swackheit ende ghebreken ghedult hebbe, aenghesien het Gode belieft, ons door hare handt te regeren.¹¹³

Volgens de belijdenis van de Kerk heeft het Woord van God niet alleen gezag over het individu, maar ook over de samenleving. Burgerlijk recht en kerkrecht hebben dezelfde oorsprong, al is hun wijze van rechtsuitoefening verschillend. In het burgerlijk recht wordt gebruik gemaakt van dwang en strafmaatregelen, in het kerkelijk recht is de Liefde het middel. In het kerkelijk recht gaat het niet over het overtreden van bepalingen, zoals in het burgerlijk recht; daar is iets slechts een overtreding wanneer de Schrift wordt overtreden. Het is aan een rest van de paradijstoestand¹¹⁴ en aan het beeld van God zijn van de mens¹¹⁵ te danken dat er na de zondeval nog een mate van recht is in de regeringsvorm van de mens.¹¹⁶

Er is een bepaalde relatie tussen een christen en de ‘over hem gestelde overheid.’ Ook is er een Goddelijke opdracht voor die overheid met betrekking tot het leven van christenen en het Koninkrijk Gods in haar rechtsgebied. Zonder deze overtuiging zou de betrokkenheid van gedeputeerden van de overheid ter synode niet denkbaar zijn geweest. De artikelen van Thysius¹¹⁷ en Polyander¹¹⁸ in de *Synopsis Purioris Theologiae* ademen diezelfde geest van vanzelfsprekendheid, die ook bij

¹¹² Authentieke tekst zoals vastgesteld door de Synode van Dordrecht in 1619, in: J.N. Bakhuizen van den Brink, *Nederlandse Belijdenisgeschriften in authentieke teksten met inleiding en tekstvergelijking* (Amsterdam: Ton Bolland, 1976), 141 en 143. Deze synode heeft de tekstwijziging uit 1583 gehandhaafd, waardoor de tekst enigszins werd ingeperkt ten opzichte van het origineel. Zie: Van der Zwaag, *Onverkort*, 117.

¹¹³ Idem, p.209 en 211.

¹¹⁴ Zie NGB art.14.

¹¹⁵ Zie DLR Art.III en IV, 4.

¹¹⁶ C.J.Smit, *Kerkreg.*, 249 v.

¹¹⁷ *Synopsis Purioris Theologiae*, XLIX.

¹¹⁸ *Synopsis Purioris Theologiae*, XL en XLII. Polyander noemt de bediening van Mozes, waarnaar door voorstanders van leiding van de overheid in kerkelijke zaken regelmatig werd verwezen, buitengewoon en tijdelijk (stelling 51). Hiermee kwalificeert hij het beroep op Mozes' taak als ondeugdelijk in deze discussie.

Bogerman,¹¹⁹ Walaeus,¹²⁰ Hommius,¹²¹ Lubbertus,¹²² Gomarus,¹²³ van Mehen¹²⁴ en niet-synodelid maar toonaangevend theoloog van die dagen Vinsemius¹²⁵ te vinden is.¹²⁶ Gomarus benadrukt dat er wederzijds eerbied moet zijn: de predikanten staan, wanneer zij hun ambt juist en gelovig bekleden, in goddelijke en geestelijke aangelegenheden boven de overheden; de magistraten staan in aardse zaken boven de predikanten.¹²⁷ De strijd die volgens schrijvers uit later tijden in Dordrecht zou zijn gevoerd voor de onafhankelijkheid van de Kerk ten opzichte van de Overheid is voor een deel terug-projectie en niet gebaseerd op de overtuigingen van de synodeleden. Spies geeft in zijn studie over de Classis Tiel een voorbeeld van de samenwerking van Kerk en Overheid, die in de vroege 17^e eeuw op diverse terreinen harmonieus is te noemen. De Gelderse synode is dan wel aan overheidsbanden gelegd, maar de classis functioneert behoorlijk onafhankelijk, zowel van die synode als van de diverse overheden.¹²⁸ Hierbij moet echter worden aangetekend dat de situatie in de verschillende gewesten niet gelijk was en zelfs per plaats kon verschillen, afhankelijk van de persoon of instantie die de jurisdictie had.

In de Ordonnances Ecclésiastiques de l'Église de Genève is de invloed van de overheid op het kerkelijk leven een gegeven. Overigens is in deze kerkorde soms 'het best haalbare' bepaald; de overheid van Genève had grote invloed op de vaststelling van deze kerkorde.¹²⁹ Calvijns mening over de relatie van Kerk en Overheid is beter af te leiden uit zijn Institutie en Bijbelcommentaren.¹³⁰ Hij onderscheidt¹³¹ een

¹¹⁹ Van Itterzon, *Bogerman*, 103, 135.

¹²⁰ A. Walaeus, *Het ampt der kerkendienaren: midtsgaders de autoriteyt, ende opsicht, die een hooge christelicke overheynt daer over toecompt: waerin sekere nader bedenckingen van dese gheheele saecke uyt Godts Woordt worden ghestelt, maer insonderheynt over het Tractaet des E.I. Wtenbogaerts, van het ampt ende autoriteyt eener hoogher christelicker overheynt in kerckelicke saecken*. (Middelburg: Adriaen vanden Vivere, 1615). De overheid wordt door hem, op basis van de profetie over de koningen in Jesaja 49, als voedersterheer gezien (93). Walaeus vindt dat de kerkgeschiedenis geen bewijs levert voor een bepaald recht van de overheid in kerkelijke zaken; dit in tegenstelling tot Wtenbogaert (165).

¹²¹ F. Hommius, *Van de Beroepinghe der Kercken-dienaren, Ia ende Neen, van Iohannes VVtenbogaert*, (s.l, 1610), voorrede.

¹²² Van der Woude, *Lubbertus*, 283v.

¹²³ Hofman, *Achterdencken*, 364vv.

¹²⁴ Van der Zwaag, *Onverkort*, 199.

¹²⁵ A. Vinsemius, *Een kleene heldere ende klaere Spieghel der Theologie waer inne op het alderlevendichste verthoont ende ghesien wordt, hoe dat der contra-remonstranten leere niet uyt der Joden, Turcken, Saracijnen, ende Jesuwijten, etc. slyck-borne, maer uyt de springhende fonteyne des Godtlijcken Woorts gheschept ende gheput sy, teghen het schandelijck calumnieren van Ioannes Wtenbogaert ...* (Amsterdam: Titus Roelandus, 1618), 141-163.

¹²⁶ Ook Trigland en Voetius schreven over de verhouding van Kerk en Staat, maar hun geschriften hierover dateren van ruim na de Dordtse Synode.

¹²⁷ Van Itterzon, *Gomarus*, 366.

¹²⁸ Spies, *Classis Tiel*. Door de juridische structuur van de Nederbetuwe is de classis Tiel niet exemplarisch voor andere classes in andere ressorten.

¹²⁹ Zo Calvijn in een brief aan Myconius; zie Bronkhorst, *Schrift en Kerkorde*, 198.

¹³⁰ Zie hiervoor o.a. Bronkhorst, *Schrift en Kerkorde*, 197v; J. Bohatec, *Calvins Lehre von Staat und Kirche, mit besonderer Berücksichtigung des Organismusgedankens* (Aalen: Scientia, 1968); Hofman, *Achterdencken*, passim.

¹³¹ Bij Calvijn is sprake van onder-scheiding. Dit is principieel anders dan de scheiding van een twee-regimentenleer zoals Luther die ontwikkelde. Zie hierover M. Tuininga, *Calvin's Political Theology and the Public Engagement of the Church: Christ's Two Kingdoms (Law and Christianity)* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017).

tweevoudige regering: een ‘regimen spirituale’ en een ‘regimen politicum’. Een christen is aan beide onderworpen, maar deze beide ‘regimenten’ moeten niet worden vermengd. De staat is één van de uiterlijke heilsmiddelen waardoor de HERE God de wereld in stand houdt en heeft daarom een door Hem gedelegeerde regeermacht. Deze macht betreft volgens Calvijn de beide tafelen der Wet en niet alleen het intermenselijke leven.¹³² Dezelfde gedachte is in de Nederlandse Geloofsbelijdenis te vinden. Steeds wordt benadrukt dat Christus het Hoofd is van Kerk én Staat; daarom is het ondenkbaar dat een van deze beide over de ander zou heersen. De overheid houdt zich bezig met de externe discipline, de kerk met de leer en daarom ook met de geestelijke discipline. Er is geen scheiding van de machten, maar wel onderscheiding; de overheid wordt, naar Jesaja 49:23^a,¹³³ gezien als ‘voedsterheer’ van de Kerk. Als beelden worden de twee ogen (van het lichaam van Christus), of de twee brandpunten (van een ellips) gebruikt.

De relatie tussen Kerk en Overheid treedt in de Nederlanden vooral aan het licht met betrekking tot het patronaatsrecht en de betrokkenheid van de overheid bij kerkelijke vergaderingen.

8.5.1. *Het patronaatsrecht*

Het patronaatsrecht heeft zijn wortels in het oude Germaans recht. In dit rechtssysteem was de eigenaar van een stuk grond tevens de eigenaar van de erop staande gebouwen. Wanneer het een gebouw met een religieuze functie betrof, had deze ‘patroon’ het recht en de plicht om de priester die er dienst deed te benoemen en te onderhouden.¹³⁴ Dit recht bleef ook na de kerstening en de zestiende-eeuwse protestantse reformatie in de Nederlanden bestaan. Daardoor was het voor de veelal adellijke families die dit recht vanouds bezaten niet meer dan gewoon dat zij de predikant van ‘hun’ kerk benoemden en van levensonderhoud voorzagen. Daarnaast was het beheer van (rooms-katholieke) kerkelijke goederen in handen van de overheid gekomen.¹³⁵ Een complicerende factor bij dit alles was, dat het canonieke recht waaronder deze goederen vielen bij de Reformatie deels verviel, maar aangezien de Gereformeerde Kerk geen nieuwe kerk wilde zijn verviel dit recht niet geheel. Er was verwarring over de vraag wie welk recht had, onder andere over de verschillende vicariën.¹³⁶ Daarnaast was het niet helder welk recht wel en welk recht niet officieel vervallen was. Tegen deze achtergrond is het begrijpelijk waarom in de opdracht van de gecommiteerden stond dat niemand door een nieuwe regeling in zijn rechten mocht worden aangetast. Van kerkelijke zijde had men over het algemeen geen moeite met de financiële kant van het patronaatsrecht; blijkens allerlei archiefstukken werd er regelmatig een beroep op gedaan. Een voorbeeld uit Heusden in 1599 maakt duidelijk hoe verwarrend de situatie kon zijn: uit de pastoriegoederen werden twee pastoors (!) betaald, zodat er

¹³² Calvijn, *Institutie* IV, 9 en 20.

¹³³ ‘En koningen zullen uw verzorgers zijn, en hun vorstinnen uw voedsters...’

¹³⁴ Bouwman, *Kerkrecht* 1, 422vv.

¹³⁵ Zie Van Beeck Calkoen: *Geestelijke goederen*.

¹³⁶ Een vicarie was vanouds een fonds waaruit een priester werd betaald om tot in lengte van dagen de mis, bijvoorbeeld voor het zielenheil van een specifieke overledene, te lezen.

geen geld meer over was om de predikant te betalen; omdat de proost¹³⁷ wel wilde bijdragen werd het tekort aangevuld uit de abdijsgoederen.¹³⁸

Hoewel er geen bezwaar was tegen de bezoldiging van dienaren des Woords uit fondsen die door patroons, door de overheid of zelfs door rooms-katholieken werden beheerd, is hierover toch niets opgenomen in de artikelen 11 en 13 van de Dordtse Kerkorde. De kerk dient principieel haar dienaren en hun weduwen en wezen te onderhouden. Hoe de kerk aan de benodigde gelden daarvoor komt, is een praktische zaak en niet iets om vast te leggen in een kerkorde.¹³⁹

Wel was er van gereformeerde zijde principieel bezwaar tegen het recht van wereldlijke personen om geestelijken te benoemen. Het is de HERE God Die ambtsdragers roept, middels de gemeente. In het Oude Testament wordt een duidelijke scheiding aangegeven tussen de taken en verantwoordelijkheden van de koning en van de priesters. Die scheiding wordt ook van toepassing geacht op Staat en Kerk. Een christelijke overheid heeft, naar de mening van onder andere Hommius,¹⁴⁰ een voorrecht boven een niet-christelijke, namelijk een stem in het kerkelijk leven, bijvoorbeeld in het geven van consent bij het beroepen van een dienaar des Woords.

Er is dus sprake van twee met elkaar conflicterende rechtssystemen: een gewoonterecht met heidense wortels en een gereformeerd kerkrechtelijk systeem dat zich baseert op de Bijbel. De discrepantie tussen deze visies leidde tot problemen. Wanneer de patroon niet zelf overtuigd gereformeerd was en de gereformeerde ambtsvisie onderschreef, kon hij niet anders dan concluderen dat hij in zijn rechten werd aangetast door de aanhangers van ‘de nieuwe religie’ en de overheid die deze religie de ruimte gaf. Soms stelde een rooms-katholieke patroon zich soepel op, en gaf de kerkelijke gemeente die samenkwam in ‘zijn’ kerk de ruimte om gereformeerd te zijn met een gereformeerde predikant. Ook wanneer de patroon gereformeerd was, waren er in verband met dit oude recht legio problemen denkbaar en reëel, zeker wanneer de patroon inhoudelijk invloed wilde houden op wat er in ‘zijn’ kerk gebeurde. Overigens was de (machts)strijd tussen Kerk en Overheid niet een specifiek na-reformatorisch verschijnsel; deze strijd werd al vele eeuwen gevoerd.¹⁴¹ Niet altijd was de patroon een persoon. Soms had de burgerlijke overheid na de gereformeerde Reformatie van de Kerk de rechten en plichten van een rooms-katholieke instelling overgenomen.

In het verlengde van de invloed op de verkiezing van de dienaar des Woords ligt het voor de hand dat het ook vanzelfsprekend werd geacht dat de patroon invloed zou hebben op de verkiezing van de ouderlingen en diakenen. Al zijn ouderlingen en diakenen geen geestelijken, de ouderlingen vormen mede het geestelijk bestuur van een gemeente, terwijl de diakenen werkzaam zijn op het diaconale terrein dat vroeger

¹³⁷ N.B.: Een proost is het hoofd van een kapittel, dus een rooms-katholieke geestelijke.

¹³⁸ Van Beeck Calkoen, *Geestelijke goederen*, 251.

¹³⁹ Het is onnodig om te vermelden dat de wijze waarop de kerk aan haar gelden komt te allen tijde binnen de Bijbelse normen behoort te blijven.

¹⁴⁰ Hommius, *Beroepinghe*, Voorrede.

¹⁴¹ Zie bijvoorbeeld: J. Th. de Visser, *Kerk en Staat* (Leiden: A.W.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij, 1926), I.

ook onderdeel was van het werk van de geestelijkheid. Ook hier geldt dat het niet vreemd is dat de behoefte bestond om daarbij oude rechten te handhaven en slechts, zo nodig, hervormen.

Dat is dan ook de opdracht die de gedeputeerden van hun lastgevers meekregen naar de Synode van Dordrecht 1618/1619. Zij moesten erop letten dat het *ius patronatus* niet werd geschonden, maar dat eventueel misbruik ervan werd ingeperkt. Blijkbaar voldeed de formulering zoals die in de Dordtse Kerkorde werd vastgelegd volgens hen aan deze eisen. Zij wisten uit eigen ervaring hoezeer overheidspersonen betrokken waren bij de verkiezing van ambtsdragers, zowel van predikanten als van ouderlingen en diakenen. De moderne scheiding van persoon en ambt was hen vreemd: iemand ‘was’ wat hij of zij in het dagelijks leven deed: de burgemeester was, bijvoorbeeld, tevens ouderling, en geen van beide in deeltijd.

Hoewel diakenen regelmatig moesten samenwerken met overheidsinstanties, werden de artikelen¹⁴² die betrekking hadden op hun werkzaamheden niet aangevuld met een bepaling die deze samenwerking regelt en de rechten van de overheid veilig stelt.

Artikel 5 van de Dordtse Kerkorde reguleert de invloed van overheid of patroon bij het beroepen van een dienaar des Woords. Hiermee is aangesloten bij de bestaande gewoonte. Polyander meent zelfs dat hiermee een meer Bijbelse weg wordt ingeslagen dan in het verleden het geval was; hij stelt dat de Rooms Katholieke Kerk zondigt door niet de stem van de (christelijke) overheid bij de verkiezing van ambtsdragers toe te staan.¹⁴³

In het licht van deze gegevens is het opmerkelijk dat in diverse gravamina over dit onderwerp toch wordt gevraagd om minder overheidsbemoeienis en afschaffing of inperking van het patronaatsrecht.

Niet bewijsbaar, maar wel voor de hand liggend, is dat in de besluitvorming met betrekking tot het *ius patronatus* ook de invloed van de remonstrantse kwestie merkbaar is.

De Remonstranten kenden, in de lijn van Zwingli en Erastus, aan de overheid een prominente rol toe in het besturen van de Kerk, die er zou moeten zijn voor heel het volk. Met het afwijzen van hun standpunten werd de theologische hoofdlijn in de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden meer Calvinistisch, ook met betrekking tot het onderwerp ‘Kerk en Staat’. De gedeputeerden van de overheid toonden met het innemen van een gematigd standpunt met betrekking tot het *ius patronatus* een consistente en niet-opportunistische denkwijze. Overigens was, zoals hierboven beschreven, de algemene gedachtegang binnen de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden niet van dien aard dat men zich veel zorgen zou moeten maken dat deze kerk zich volledig van de overheid en haar invloed zou willen losmaken of zelfs over haar zou willen gaan heersen. Aangezien het doel van alle ter synode aanwezigen was de vrede in de kerk en daarmee in het land te dienen, zou het volgen van een

¹⁴² De artikelen 25 en 26 DKO.

¹⁴³ Polyander, *Synopsis*, (XLII, 70: ‘(...) peccant Pontificii, qui nec magistratus, nec populi Christiani suffragium ad Ecclesiasticorum suorum electionem admittunt.’

middenweg, waarbij aan beide zijden offers werden gebracht, verdedigbaar zijn geweest.

Toch is met betrekking tot dit onderwerp in de Acta en verslagen niets terug te vinden van compromis-denken. De indruk ontstaat dat de gecommitteerden zich zonder restrictie achter de genomen besluiten hebben geschaard. Scotte en Campe wijden geen enkel woord aan deze kwestie. Ook Heijngius wekt niet de indruk dat er verhitte gesprekken zijn gevoerd over het ius patronatus. In tegendeel:

Alle d' Advijsen gelesen sijnde quamen deselve in Substantie wel over een want int eerste accorderen de Collegien dat die keur blijve bij de kercke het examen bij de Classe ende d'approbatio bij den Magistraet. Ende dat in Jure Patronatus alsoo werde versien bij ordre vande heer overicheijt dat niemant in sijn recht en werde verkert ende als oock den kerke blijve ongepreindiceert.¹⁴⁴

Ook vermeldt hij dat er een aanhangsel betreffende het patronaatsrecht bij de artikelen 4 en 5 van de kerkorde is gevoegd 'welck alles bij de vergadering soo polit. als kerkl. geaprobeert is.'¹⁴⁵

8.5.2. *De betrokkenheid van de overheid bij kerkelijke vergaderingen*

Met enige regelmaat is de nadruk gelegd op de vrees van de overheid dat de Kerk een heersende positie in de Nederlanden zou willen gaan innemen. Dat zou de reden zijn waarom de overheid de vinger aan de kerkelijke pols wilde houden. Naast dit gegeven is er echter ook de kerkelijke invalshoek: de Kerk kan en wil niet door de overheid, maar alleen door Christus geregeerd te worden.

Waar volgens de belijdenis de (christelijke) overheid mede de taak heeft om te zorgen voor het welzijn van de christenen in haar rechtsgebied, het koninkrijk van Christus te bevorderen en afgoderij en valse godsdienst te weren, hoeft het niet te bevreemden dat diezelfde overheid het vanzelfsprekend vindt om ook betrokken te zijn bij het reilen en zeilen van de kerk. Daarbij is aanwezigheid op de kerkelijke vergaderingen bijna noodzakelijk.

Zo werd dit gewoonlijk ook door de overheid opgevat. Deze presentie werd vereenvoudigd door het feit dat veel burgemeesters toch al deel uitmaakten van een kerkenraad, als verkozen ouderling. Zij genoten het vertrouwen van de bevolking, getuige hun burgemeesterschap. Dat vertrouwen maakte hen bovengemiddeld geschikt om als ouderling te worden verkozen. Uiteraard moesten zij belijdend lid in volle rechten van de gereformeerde kerk in hun woonplaats zijn, wat betekende dat hun gedrag geen aanleiding gaf tot kerkelijke censuur. Een dergelijke aanwezigheid van overheidspersonen 'op persoonlijke titel' tijdens kerkelijke vergaderingen was echter geen waarborg voor betrokkenheid van de overheid bij het bestuur van de Kerk, terwijl de overheid die waarborg wel nodig achtte.

Uiteindelijk is door de Synode van Dordrecht 1618/1619 besloten tot een lijn die ook in de meeste buitenlandse gereformeerde kerken werd gevolgd, maar die niet zover

¹⁴⁴ Heijngius, *Acta*, 200 recto, 201 verso.

¹⁴⁵ Heijngius, *Acta*, 204 r. Afkortingen zoals in het handschrift.

ging dat er sprake zou zijn van een Staatskerk. Vergeleken met het kerkmodel dat in 1571 in Emden werd vastgelegd zijn er verschuivingen. Dat verbaast niet: de overheid van toen was een vijandige overheid, in 1619 was de overheid faciliterend en beschermend aanwezig. Principieel bleef de Gereformeerde Kerk onafhankelijk van de overheid, maar de overheid kreeg wel de mogelijkheid om afgevaardigden naar de kerkenraadsvergaderingen te zenden.

Hier wringt iets: kerkenraadsvergaderingen waren immers niet openbaar. De Synode van Dordrecht 1618/1619 besloot bijvoorbeeld dat proponenten alleen worden toegelaten tot deze vergaderingen wanneer ze niet ‘particulier’ oftewel besloten zijn. Diakenen nemen alleen regulier deel aan de kerkenraadsvergaderingen wanneer zij in een kleine gemeente als hulp-ouderling functioneren. Toch krijgen vertegenwoordigers van de overheid, met als enige restrictie ‘doende professie van de gereformeerde religie’, wel toegang tot deze vergaderingen. Deze concessie aan de wensen van de overheid is vergaand, al is gekozen voor een zo beperkt mogelijke formulering. Blijkbaar was deze concessie voor de gecommitteerden vergaand genoeg. Praktisch kan nog worden opgemerkt dat het voor de overheid niet gemakkelijk is om haar roeping ten aanzien van de Kerk na te komen wanneer er geen toegang is tot de kerkelijke vergaderingen.¹⁴⁶

De toestemming van de overheid voor het samenroepen van meerdere vergaderingen werd niet kerkordelijk vastgelegd, maar bleek ook in later jaren noodzakelijk. Het uitblijven van deze toestemming zorgde ervoor dat er niet opnieuw een nationale synode samenkwam. De overheid faciliteerde de Synode van Dordrecht 1618/1619. Het is interessant, maar valt buiten de grenzen van dit onderzoek, om te speculeren over de vraag wat er zou zijn gebeurd wanneer de kerken de volgende synode zonder toestemming en financiering van de Staten-Generaal zouden hebben samengeroepen. Een halve eeuw eerder was gebleken dat de kerk ook onafhankelijk van steun van de overheid kan bestaan. Zij was kerk onder het kruis – een benaming die een correcte beschrijving van de kerkrechtelijke basis en daarmee een eretitel kan zijn: Christus alleen is het Hoofd van deze kerk.

8.5.3. *Overige*

Ook op het terrein van het onderwijs raakten de activiteiten en belangen van Kerk en Overheid elkaar. Dat betrof zowel het ‘lager’ als het theologische onderwijs. Vanouds was het onderwijs een taak van de kerk, hoewel in de late middeleeuwen ook particuliere personen of stadsbesturen scholen stichtten. De kerkelijke onderwijsinstututen waren in gebieden waar de Reformatie voet aan de grond kreeg grotendeels overgenomen door de overheid. In de Dordtse Kerkorde is het toezicht van de kerk op het onderwijs gehandhaafd. Schoolmeesters worden als ‘kerkendienaars’ gezien, die door de overheid worden betaald uit de daarvoor bestemde goederen. Kerk en Hoge Overheid vonden elkaar te Dordrecht op het confessionele terrein. De confessionele eis die in de Dordtse Kerkorde aan schoolmeesters wordt gesteld is in lijn met de genomen besluiten. De

¹⁴⁶ Van der Zwaag, *Onverkort*, 211.

gecommitteerden ondersteunden deze eis; dat ligt in de lijn van de verwachting gezien de maatregelen die werden genomen in de remonstrantse kwestie.

Er werden voorzieningen getroffen voor theologische studenten en hun vorming. Ook voor de financiële kant hiervan werd een beroep gedaan op de overheid. Het ligt opnieuw voor de hand dat wie financiert ook inspraak in het gefinancierde wil hebben. Deze vanzelfsprekendheid is van kerkelijke zijde ongetwijfeld gezien, maar niet in de kerkorde vastgelegd.

De Hoge Overheid nam het besluit om de ondertekening van de Canones verplicht te stellen en stelde zelfs sancties op tegen predikanten die dit weigerden. Daarmee nam de overheid een taak op zich die in de lijn van Artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis ligt. Ook de bepaling betreffende de boekensuur¹⁴⁷ ligt in het verlengde van deze taak. In beide gevallen ging het niet om het beknotten van gewetensvrijheid, maar om het uiting geven aan gedachten op een wijze die anderen kon beïnvloeden en benadelen en die voor onrust kon zorgen.

8.5.4. *Ten slotte*

De Synode van Dordrecht 1618/1619 stelde een volledig nieuw kerkordelijk artikel op met betrekking tot de verhouding van Kerk en Staat, artikel 28.¹⁴⁸ Rutgers stelt kort en bondig dat dit artikel niet in de kerkorde thuishoort:

Men hoopte, dat de Overheid de kerkorde zou approuberen als de kerken iets toegaven. Daarom dit artikel als waarborg, dat de Overheid niet over de kerk zou gaan heerschen.¹⁴⁹

Er is geen instructie, noch enig vergelijkbaar artikel in een andere Nederlandse kerkorde uit die tijd, waarop dit artikel is gebaseerd. Het is een evenwichtig artikel, dat kan worden gezien als de verwoording van de basis voor het samenwerken van de Gereformeerde Kerk en de overheid in de Nederlanden, zoals die ook is verwoord in de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelbergse Catechismus. In vergelijking met de Staatse kerkordes is de formulering minder gericht op het belang van de overheid.

¹⁴⁷ Art.55 DKO.

¹⁴⁸ 'Ghelyck het Ampt der Christelijke Overheden is, den H. Kerckendienst in alle manieren te bevorderen, den selven met haer exempel den onderdanen te recommanderen, ende den Predicanten, Ouderlingen ende Diaconen in alle voorvallende noot de hand te bieden, ende by hare goede ordeninge te beschermen; Alzoo zijn alle Predicanten, Ouderlinghen ende Diakonen schuldigh de gantsche Ghemeente vlijtelijk ende oprechtelick in te scherpen de ghehoorsaemhey, liefde ende eerbiedinghe die sy den Magistraten schuldigh zijn: ende sullen alle Kerckelijke personen met haer goet exempel in desen de Ghemeente voor gaen, ende door behoorlijk respect ende correspondentie, de gunst der Overheden tot de Kercken soecken te verwecken ende te behouden: ten eynde een yeder het zijne in des Heeren vreesse, aen weder zijden doende, alle achterdencken ende wantrouwen moghe werden voorghecomen, ende goede eendracht tot der Kercken welstandt onderhouden.'

¹⁴⁹ Rutgers, *Collegevoordrachten*, 99. Het is als gevolg van dezelfde lijn van denken dat de Gereformeerde Kerken in Nederland in 1905 een deel van Art.36 van de NGB 'tussen haakjes zetten'.

Het is vreemd dat in een kerkorde niet alleen de taken van de Kerk, maar ook die van de overheid jegens de Kerk worden omschreven. De overheid hoefde zich geen zorgen te maken over de inmenging van de Kerk in niet-kerkelijke zaken. Al sedert 1574 was in de kerkelijke kerkordes de bepaling opgenomen dat dergelijke onderwerpen niet op de kerkelijke agenda behoren te staan; deze bepaling is als artikel 30 in de Dordtse Kerkorde opgenomen. Blijkbaar was men van kerkelijke zijde niet erg beducht voor overheidsbevoogding. De uitkomst van de 'remonstrantse kwestie', waarbij de overheid aan de kant van de Contraremonstranten stond, kan een zekere euforie en vertrouwen bij de afgevaardigden teweeg hebben gebracht. Hadden zij niet samen pal gestaan voor de eer van de HERE en Zijn koninkrijk?¹⁵⁰

Het is overigens een irreële gedachte van Rutgers dat dit artikel waarborg zou kunnen zijn tegen overheersing door de overheid. Ook bij approbatie door de overheid zou deze niet aan de kerkelijke orde zijn gebonden en te allen tijde andere (burgerlijke) wetgeving tegenover of boven de kerkorde kunnen stellen.

Wetend dat de Contraremonstranten minder dan de Remonstranten geneigd waren de overheid een leidende rol in het kerkelijke leven te geven, hebben de gecommiteerden toch ook met betrekking tot de verhouding van Kerk en Staat bewust afstand genomen van de remonstrantse theologie.

Terzijde zij opgemerkt dat de bemoeienis van de overheid zich niet uitstreckte tot andere kerkelijke stromingen, voor zover die niet werden gezien als strijdig met de openbare orde. Joden en doopsgezinden mochten bijvoorbeeld vrij vergaderen, zonder aanwezigheid van een overheidsvertegenwoordiger.¹⁵¹ Dit is gedeeltelijk in overeenstemming met Calvijns visie, dat de overheid moet optreden tegen afvalligen van de waarheid van het Evangelie, maar niet tegen degenen die deze waarheid niet kennen, zoals Joden en Turken.¹⁵² Uiteraard werd er wel opgetreden wanneer deze 'onwetenden' voor onrust of voor misleiding van de gelovigen zorgden.

Dat er ondanks alle gemaakte afspraken spanning kan ontstaan tussen het belang van de overheid en de taak van de Kerk bleek in de jaren na de Dordtse Synode.¹⁵³ De synodeleden Doucher en Triglandt kwamen bijvoorbeeld in aanvaring met de overheid omdat zij zich in de verkondiging uitspraken over fouten van regenten en de opsmuk van de rijken, waartoe veel regenten zich konden rekenen.¹⁵⁴

De rol van de gecommiteerden ter synode is onder andere door H.H. Kuyper¹⁵⁵ afgedaan als faciliterend en adviserend, zonder stemrecht en slechts in enkele gevallen met vetorecht. Deze visie is onjuist gebleken, evenals de mening van Van Lieburg dat

¹⁵⁰ Dit is immers volgens Art.36 van de NGB de taak voor zowel de Kerk als de Overheid. Hierin klinkt het woord van de HERE van de Kerk door: 'Zoek eerst het koninkrijk van God en Zijn gerechtigheid, en al deze dingen zullen u erbij gegeven worden' (Mat.6:33).

¹⁵¹ Hooijer, *Kerkenordeningen*, 440.

¹⁵² Zie Van der Zwaag, *Onverkort*, 81.

¹⁵³ Voor diverse onderzoekers kleuren deze spanningen en de eruit voortvloeiende misstanden de beoordeling van de te Dordrecht opgestelde regelingen.

¹⁵⁴ Van Deursen, *Bavianen*, 221 resp. 222.

¹⁵⁵ Kuyper, *Post-Acta*, 102.

er feitelijk een dubbele synode was, 'een van politieken en een van kerkelijken'.¹⁵⁶ Bij gelegenheid riepen de gecommiteerden afgevaardigden, onder wie praeses Bogerman, bij zich voor eigen onderzoek of instructie.¹⁵⁷ Zij namen deel aan de beraadslagingen en stelden hun eigen adviezen op. Kortom: zij namen hun taak serieus en niet alleen met het oog op hun positie als afgevaardigden van hun Staten. Dat is niet verwonderlijk, gezien hun betrokkenheid bij de materie. Die betrokkenheid was niet alleen zakelijk maar ook existentieel: het ging over het welzijn van hun eigen Kerk en over hun persoonlijk geloof. Mogelijk heeft dit gegeven bij de kerkelijke afgevaardigden geleid tot een te groot optimisme over de houding van de overheid ten opzichte van de kerk. Het vervolg van de geschiedenis laat zien dat de overheid in kerkelijke aangelegenheden toch niet altijd op dezelfde lijn zat als de kerkelijke vergaderingen. Toch komt er uit de stukken geen beeld naar voren van strijd over belangen, maar juist van een oprecht streven om gezamenlijk de Kerk en daardoor de vrede in de gewesten te dienen. Er is in de instructie¹⁵⁸ van de gecommiteerden en in de Acta zelfs geen bezwaar tegen een voor alle gewesten geldende kerkorde te bespeuren.

De Staten van Holland gaven toestemming tot het houden van een Particuliere Synode van Zuid-Holland met als doel de kerken bekend te maken wat er te Dordrecht over de leer en de kerkorde (sic!) was besloten.¹⁵⁹ De Staten-Generaal spraken diverse keren over de opgestelde kerkorde en de wijzigingen ten opzichte van de kerkorde van 1586, en lieten enkele tientallen exemplaren ervan drukken. Het doel hiervan was, te komen tot een algemeen geldige kerkorde.¹⁶⁰

8.6. CONCLUSIES

Aangezien er ten tijde van de Dordtse Synode 1618/1619 van overheidswege zoveel verschillende rechtssystemen geldig waren, lag het niet voor de hand dat er een duidelijke wens was om te komen tot één algemeen geldig kerkelijk rechtssysteem. Ook is het onverwacht dat deze wens niet op voorhand door de diverse Overheden werd gedwarsboemd. Dit temeer daar de Opstand juist een beweging was die (mede) opkwam vanuit de wens om rechten te behouden.¹⁶¹

Wat betreft de besluitvorming kan worden geconstateerd dat alle afgevaardigden, zowel de kerkelijke als de politieke, eenzelfde doel nastreefden, namelijk vrede in de Kerk en daarmee in de Nederlanden. De wijze van besluitvorming, op basis van argumenten en overeenstemming, liet weinig ruimte voor overheersing van het standpunt van enkelingen of groepen; het anti-hiërarchisch principe is zo goed mogelijk in praktijk gebracht. Er zijn geen aanwijzingen dat er compromissen zijn

¹⁵⁶ Van Lieburg, 'classicale organisatie', 80.

¹⁵⁷ Zie de Handelingen van de gedelegeerden, *ADSND* 1, 473 vv.

¹⁵⁸ *ADSND* 1, 467v.

¹⁵⁹ *Classicale Acta* V, 321.

¹⁶⁰ Resolutiën Staten-Generaal, nr.891 (p.142).

¹⁶¹ De Blécourt, *Oud Vaderlands Recht*, 21.

gesloten; de gecommitteerden schaarden zich zonder restrictie achter de genomen besluiten. Dit geeft een ander beeld van de positie van de gecommitteerden dan gewoonlijk wordt geschetst. De gecommitteerden blijken volwaardige leden van de synode te zijn geweest en voor zover dat uit de stukken is na te gaan gedroegen zij zich ook als zodanig. Zij werden gekozen (mede) op basis van hun kennis van de kerkelijke materie en gaven blijk van hun betrokkenheid bij de geloofsonderwerpen die werden besproken.

Met betrekking tot het ambt en de ambtsbevoegdheid is vastgehouden aan het principe dat alleen een beroepen en bevestigd dienaar des Woords de sacramenten mag bedienen. De positie van de diaken is meer in de lijn van Calvijn dan van de Nederlandse Geloofsbelijdenis vastgelegd. Gegeven de praktijk, waarin diakenen moesten samenwerken met de overheid, is ervoor gekozen dat de diaken niet voluit deel uitmaakt van de kerkenraad.

De Synode van Dordrecht 1618/1619 reguleerde de gewoonte dat taken die voortvloeiden uit de besluiten van een kerkelijke vergadering na het sluiten van die vergadering worden uitgevoerd door deputaten, zoals kerkvisitatoren. Zij krijgen een helder omschreven en beperkte opdracht en zijn verantwoordig schuldig aan de eerstvolgende kerkelijke vergadering. Door deze ontwikkeling functioneert het ‘kerkverband’ ook wanneer de betreffende meerdere vergadering is ontbonden. Toch is niet gekozen voor permanente kerkelijke organen naast de kerkenraad.

In lijn met de ter synode opnieuw als belijdenis der Kerk vastgestelde Nederlandse Geloofsbelijdenis is de taak van de (christelijke) overheid met betrekking tot de Kerk en haar welzijn vastgelegd in de Dordtse Kerkorde. De overheid kreeg geen leidende taak in geestelijke zaken, zoals bij het beroepen en bevestigen van dienaren des Woords, noch in de stoffelijke aangelegenheden van de kerk – ook niet in verband met haar diaconale taak. Wat in de Dordtse Kerkorde is vastgelegd in verband met de overheid blijkt niet verder te gaan dan wat in de praktijk van die tijd gebruikelijk was; deze praktijk werd er zelfs door gereguleerd. Zo is voldaan aan de opdracht die de gecommitteerden van hun lastgevers kregen; niemand werd aangetast in zijn rechten, maar misbruik van die rechten werd tegengaan. Noch uit de Acta, noch uit de persoonlijke rapporten betreffende de Synode van Dordrecht 1618./1619 kan worden aangetoond dat de overheid meer grip op de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden wilde hebben. Dit geeft een speciale kleur aan Van Lieburgs opmerking dat ‘The story of the Dordt Church Order is not just an ecclesiastical story, but a political story as well.’¹⁶²

Uit de Acta van diverse kerkelijke vergaderingen kan worden geconcludeerd dat de praktijk na de Synode van Dordrecht 1618/1619 vaak anders was. De Staten-Generaal gaven niet opnieuw toestemming voor het samenroepen van een generale synode en Staten en lagere overheden bemoeiden zich vaak wel degelijk met intern-kerkelijke

¹⁶² F.A. van Lieburg, ‘Re-understanding the Dordt Church Order’ in: A.J. Janssen en L.J. Koffeman (eds.), *Protestant Church Polity in Changing Contexts I* (Zürich: LIT Verlag, 2014), 132.

zaken.¹⁶³ Deze kennis zet de te Dordrecht genomen kerkordelijke besluiten achteraf in een negatief licht, waardoor geen recht wordt gedaan aan de stukken en de intenties van de afgevaardigden.¹⁶⁴

De wens die, zij het niet bij een meerderheid, leefde om een volledig van de overheid onafhankelijke kerk te hebben, in de lijn van de Acta van Emden 1571, werd niet gehonoreerd. In 1571 was de ‘Nederlandse’ overheid vijandig ten opzichte van de Gereformeerde Kerk. In Artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis wordt echter geen uitzondering gemaakt voor de geboden gehoorzaamheid aan een overheid die zich niet houdt aan de taak die ‘onse goede God’ aan ‘Coningen, Princen ende Overheden’ geeft; het geloofsartikel stijgt uit boven de conflicten van de tijd en het wel of niet gelovig zijn van overheidspersonen.¹⁶⁵ Die gehoorzaamheid kan een moeilijke opdracht zijn. Maar in 1618/1619 toonde de Hoge Overheid zich onverdacht gereformeerd door het standpunt dat werd ingenomen in de remonstrantse kwestie. De geestelijke eenheid was groot en er was geen reden voor afwijken van de belijdenis. Al waren er mogelijk spanningen, er was toch sprake van een zekere harmonie. Een dergelijke geloofseenheid tussen Overheid en Kerk, door Van der Zwaag treffend als ‘momenten van theocratie’ bestempeld,¹⁶⁶ is daarna in de Nederlanden niet opnieuw zichtbaar geworden.

¹⁶³ Zie bijvoorbeeld Hofman, *Achterdencken*.

¹⁶⁴ Zo citeert Bouwman, *Na 300 jaren*, 63, Voetius, die stelt dat de concessies aan de overheid zijn gedaan ‘als verslonden door de begeerte om eindelijk de Kerkenordening door de Generale Synode met publiek gezag te zien bekleed’. Hofman noemt dit ‘de prijs voor de leerstellige overwinning’ en ‘een overwinning met een bijmaak.’

Achterdenckken, 419v en 430.

¹⁶⁵ Zie Van der Zwaag, *Onverkort*, 124, 200 vv..

¹⁶⁶ Van der Zwaag, *Onverkort*, 222 vv.

Hoofdstuk 9. Evaluatie

9.1. INLEIDING

In dit onderzoek zijn de opstellers van de Dordtse Kerkorde, hun wereld en hun theologische gedachtegangen vanuit de beschikbare geschriften en informatie zo dicht mogelijk benaderd. Zelfs de beste poging daartoe wordt echter beïnvloed door het eigentijdse denken en de theologische, historische of sociologische positie van de onderzoeker. In de studies die zijn gewijd aan de Dordtse Kerkorde en de leden van de Synode van Dordrecht 1618/1619 is deze positie van de schrijver ook merkbaar van invloed op de weergave en beoordeling van deze personen en de door hen genomen besluiten.

Het is niet mogelijk om een volledig beeld van de ter synode gebruikte argumenten en discussies te reconstrueren, aangezien de stukken die de besluitvorming rond de Dordtse Kerkorde betreffen beknopt en diverse persoonlijke aantekeningen van synodeleden onvindbaar zijn. Het bleek wel mogelijk om van enige afstand, als het ware van achter de gesloten deuren van de vergaderzaal in de Kloveniersdoelen in Dordrecht, de grote lijnen van de vergadering mee te beleven.

In dit hoofdstuk worden op basis van de resultaten van het onderzoek conclusies getrokken en de onderzoeksvraag beantwoord.

9.2. CONCLUSIES

De Synode van Dordrecht vond plaats tijdens het ‘12-jarig Bestand’, een tijd die mede door de remonstrantse twisten bepaald geen vredige tijd was. Er was sociale, politieke en godsdienstige onrust en onzekerheid. Raadspensionaris Johan van Oldenbarneveldt wachtte op zijn berechting, Stadhouders Maurits had een deel van de macht naar zich toe getrokken. In deze situatie achtten de Staten-Generaal het dienstig voor de vrede in Kerk en gewesten om een Generale Synode uit te schrijven, waarvoor ook buitenlandse theologen werden uitgenodigd. Deze theologen waren overigens niet betrokken bij het besloten ‘nationale’ gedeelte van de synodevergadering, waarin de kerkorde werd behandeld.

Hoewel in de vroege 17^e eeuw een Generale of Nationale Synode en een kerkorde voor de gehele Gereformeerde Kerk in Republiek der verenigde zeven Nederlanden haaks stond op het streven naar soevereiniteit van de diverse gewesten, schreven de Staten-Generaal een dergelijke synode uit om de gerezen kerkelijke problemen op te lossen.

Van kerkelijke zijde lag de focus voor de synode niet alleen op het gezag van de belijdenis, maar ook op de kerkorde, oftewel op eenheid van belijden én organisatie,

de beide hoofdthema's van de kerkordes in de traditie van Emden. Deze thema's blijken nauw met elkaar samen te hangen. De Synode van Dordrecht 1618/1619 heeft duidelijkheid gegeven over deze onderwerpen door het vaststellen van de Canones en de Dordtse Kerkorde van 1619.

Ook de Rooms Katholieke Kerk kent een grens-overstijgend kerkrecht. De wens die door vrijwel alle particuliere synodes bij herhaling werd geuit om in de Nederlanden één kerkorde voor de gehele Gereformeerde Kerk te hebben was dus geen novum en is tegen deze achtergrond zelfs vanzelfsprekend. Al maken wereldlijke overheden gebruik van allerlei verschillende rechtssystemen en wensen zij voor hun ressort een eigen kerkorde, de Kerk wordt door Christus geregeerd en daarom zoekt zij Zijn wil, ook voor de kerkelijke orde. Deze orde behoort daarom in harmonie met het belijden van de Kerk te zijn, al zijn de bepalingen niet letterlijk uit de Schrift af te leiden. De afgevaardigden naar de Synode van Dordrecht wilden niet anders dan leer en leven in de Gereformeerde Kerk, en in de Nederlanden, onder het regime van Christus brengen en houden.

De beslissingen ter synode werden met eenparigheid van stemmen genomen. Niets wijst op het stempel van een bepaalde groep of persoon; het anti-hiërarchisch principe van de kerkorde is in praktijk gebracht, hoeveel tijd dit ook kostte.

Wie het geheel van de Dordtse Synode op zich laat inwerken komt onder de indruk van de tijd en energie (en het geld) die dit alles heeft gekost van zoveel mensen. Respect voor de consequente vergaderwijze is hier op zijn plaats. Het was mogelijk geweest om via stemmingen sneller tot besluiten te komen, maar dan was de vergadering niet verlopen volgens de bepalingen van de Kerkorde van 's-Gravenhage 1586. De Synode van Dordrecht was in feite de testcase voor de in deze kerkorde vastgelegde bepalingen. Blijkbaar slaagde deze test, want er werd niet besloten tot het inslaan van een andere koers, bijvoorbeeld door een 'efficiëntere' vergaderwijze, of tot het vaststellen van een nieuwe kerkorde. De synodeleden grepen terug op de tijdens de vorige synode gemaakte afspraken, om te zien wat er in de kerkorde zou moeten worden veranderd of toegevoegd of eruit verwijderd. In de synopsis ordinum ecclesiarum in de bijlage is af te lezen wat er is veranderd ten opzichte van de afspraken uit 1586.

Uit bovenstaande zou geconcludeerd kunnen worden dat de Dordtse Kerkorde van 1619 niets anders is dan een aangepaste versie van de Kerkorde van 's-Gravenhage 1586, en dat de synode er snel mee klaar was. Dit is een gangbare opvatting. In de woorden van Nauta: de synode 'volstond ermede, in de bestaande kerkorde hier en daar wat correcties aan te brengen.'¹ Dit blijkt een onjuiste voorstelling van zaken. Niet voor niets besteedde de synode een gehele week² aan de vaststelling van de kerkorde, terwijl ook in de voorgaande vergadermaanden al besluiten waren genomen die hun weersklank hebben in de Dordtse Kerkorde. Uiteindelijk blijken vrijwel alle

¹ Nauta, *Verklaring*, 21.

² Tijdens deze week, van 13-17 mei 1619, waren er tien synodezittingen.

gravamina en instructies die in de loop van meer dan dertig jaar in de diverse kerkelijke vergaderingen waren opgesteld te zijn beantwoord, hetzij door een aanpassing van de kerkorde, hetzij door een verwijzing naar, en daarmee bevestiging van, de al eerder vastgestelde tekst ervan. Het laatste artikel van de kerkorde van 's-Gravenhage 1586³ is volledig toegepast. De kerkorde bleek een 'levend' document dat naar de eis van de Kerk in een bepaalde tijd werd aangepast.

Uit het ontbreken van de Dordtse Kerkorde als onderdeel van de officiële (Post) Acta kan worden geconcludeerd dat het document niet als iets nieuws werd gezien, maar als een aangepaste versie van de reeds bestaande kerkorde. Om deze aangepaste kerkorde te formuleren is echter een zorgvuldige procedure gevolgd. Tijdens de Synode van Dordrecht 1618/1619 werd geen massief kerkrechtelijk monument opgericht, maar een praktisch groeidocument voor de Gereformeerde Kerk van die tijd en plaats. In de Dordtse Kerkorde 1619 worden als het ware handen en voeten gegeven aan de Bijbelse norm voor het kerkelijk en persoonlijk leven voor christenen van gereformeerd belijden.

Bij analyse van de verschillen tussen de kerkordes van 1586 en 1619 blijkt dat geen enkel artikel is verwijderd. De basis die in 1586 was gelegd en die terugging op de Acta van Emden 1571 bleek deugdelijk en bruikbaar te zijn, ook in een veranderde kerkelijke, maatschappelijke en politieke situatie. Het grondpatroon en het karakter van de kerkorde zijn niet veranderd onder invloed van de ingediende instructies en de ter synode gevoerde discussies. Deze uitkomst was zeker niet op voorhand te verwachten, gezien de herhaalde pogingen van overheden om een eigen kerkelijke orde aan de kerken aan te bieden en op te leggen. Uiteindelijk blijken de aanpassingen in de kerkorde vaker het gevolg te zijn geweest van een gravamen uit de kerken dan van de wens van een van de overheden.

Een regelmatig verwoorde visie is, dat de overheid door de beslissingen van de Dordtse Synode meer en grote invloed op het kerkelijk leven kreeg. Een verklaring die daarvoor wordt gegeven is, dat de overheid een stevige vinger in de synodale pap had. Een andere verklaring van deze vooronderstelling is, dat de synodeleden graag wilden dat de kerkorde (nu eindelijk wel) werd geaprobeerd door de overheid en dat zij daarom allerlei concessies deden. Zoals Coertzen het formuleert:

What in fact was happening was that the system of church-state relations dating from the time of Constantine was being re-established in the Netherlands: the state protected the church but also controlled the church.⁴

³ Art.79. 'Dese Artijkelen de wettelijke ordeninghe der kerken aenghaende, sijn alsoo ghesteldt ende aenghenomen met ghemeijnen accoord, datse so het profijt der kerken anders heijtschte, verandert, vermeerdert oft vermindert, moghen ende behooren te wordden. Ten sal nochtans gheen besonder Gemeynthe, Classe ofte Sijnode toestaen sulcx te doen, maer sullen neersticheyt doen om die te onderhouden, tot dat anders vande Generale oft nationale Sijnode verordent werdde.'

⁴ Coertzen, 'Church and State relations in the Netherlands and in South Africa', in Janssen en Koffeman, *Church Polity*, 138.

Dit is op tweeërlei wijze te ongenueanceerd: ten eerste bevestigde de Synode van Dordrecht inderdaad dat de Overheid de taak had om de Kerk te beschermen en daarbij een plaats had tot in de kerkenraden toe. Dat betekent echter niet dat de Staat de Kerk controleert, al is dat in later tijden, al dan niet met de Dordtse Kerkorde in de hand, meer dan eens gebeurd. Ten tweede ging het niet alleen om de invloed van de Staat, maar om de invloed van overheden op allerlei niveau, van plaatselijke heren (en dames) tot aan de Staten-Generaal.

De beide verklaringen van de veronderstelde toegenomen invloed van de Staat in het kerkelijk leven zijn onjuist gebleken. De overheid was inderdaad, in de personen van de gedeputeerden van de Staten, duidelijk aanwezig ter synode en op meerdere wijzen betrokken bij de vergadering. Maar van dominantie van deze gedeputeerden is geen spoor te vinden, ook niet in de persoonlijke verslagen van aanwezigen. Met goedkeuring van de gedeputeerden was het de kerkelijke Kerkorde van 1586 en niet een van de Staatse kerkordes die als basis werd genomen voor het verdere gesprek; het was ook deze Haagse Kerkorde die 'in substantie' door allen werd aanvaard. Een criticus zou kunnen opmerken dat er bij de keuze voor een Staatse kerkorde onenigheid tussen de gecommiteerden zou zijn ontstaan over de vraag welke van deze kerkordes dan wel als basis zou moeten worden genomen. Dit is een terechte opmerking, die eens te meer laat zien dat het niet vanzelfsprekend was dat er één kerkorde voor de gehele Republiek zou worden aangenomen.

Wilden de synodeleden de overheden gunstig stemmen door hun besluiten? Die indruk kan worden gewekt door de toevoeging van artikel 28⁵ aan de kerkorde, zonder dat daarvoor zelfs maar een gravamen was ingediend. Ook de tussentijdse rapportage door een delegatie van de kerkelijke afgevaardigden aan de Staten-Generaal zou die indruk kunnen wekken. Maar vergelijking van de Dordtse Kerkorde 1619 met de andere in die tijd geldende kerkordes laat zien dat er in 1619 niets is aangepast dat alleen te herleiden valt tot een door de overheid opgestelde kerkorde, al is enige invloed van de Staatse Kerkorde uit 1591 aanwijsbaar. Het ging de synodeleden niet om het winnen van het welgevallen van de Overheid. Het ging om het welzijn van de Kerk en haar leden. Niet de goedkeuring van de overheid was het doel, al zou die goedkeuring welkom zijn, maar een consistente wijze om Kerk van Christus te zijn.

Wat in de Dordtse Kerkorde 1619 met betrekking tot de overheid is vastgelegd is in overeenstemming met wat in Artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis wordt beleden. Hierbij moet in gedachten worden gehouden dat de overheid in de tijd dat deze belijdenis werd opgesteld de overheid was die protestanten en ook de opsteller

⁵ Art 28. 'Ghelyck het Ampt der Christelijcke Overheden is, den H. Kerckendienst in alle manieren te bevorderen, den selven met haer exempel den onderdanen te recommanderen, ende den Predicanten, Ouderlingen ende Diaconen in alle voorvallende noot de handt te bieden, ende by hare goede ordeninge te beschermen; Alzoo zijn alle Predicanten, Ouderlinghen ende Diakonen schuldigh de gantsche Ghemeente vlijtelijk ende oprechtelick in te scherpen de ghehoorsaemheyt, liefde ende eerbiedinghe die sy den Magistraten schuldigh zijn: ende sullen alle Kerckelijcke personen met haer goet exempel in desen de Ghemeente voor gaen, ende door behoorlijk respect ende correspondentie, de gunst der Overheden tot de Kercken soecken te verwecken ende te behouden: ten eynde een yeder het zijne in des Heeren vreesse, aen weder zijden doende, alle achterdencken ende wantrouwen moghe werden voorghecomen, ende goede eendracht tot der Kercken welstandt onderhouden.'

van deze belijdenis vervolgde. Ondanks dit gegeven werd deze belijdenis al in 1571 te Emden als basis voor de opbouw van het kerkelijk leven in de Nederlanden genomen. Niet de omstandigheden bepaalden de principiële houding ten opzichte van de overheid, maar de Schrift. Romeinen 13: 1-7 is in hier van belang.⁶ Toen Paulus deze woorden schreef was de overheid de christenen van die dagen evenmin gunstig gezind.

Het principe uit Artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis vraagt dus niet als voorwaarde een welwillende houding van de Overheid ten opzichte van de Kerk. Niet het principe van de houding van de Kerk ten opzichte van de overheid staat ter discussie. Wel kan er worden gesproken over de wijze waarop en in hoeverre de overheid haar taak jegens de Kerk volgens Bijbelse normen mag uitvoeren. In de jaren voor 1619 was in de Nederlanden steeds meer zichtbaar geworden dat de Overheid de taak zoals die in de Geloofsbelijdenis is beschreven op zich wilde nemen. De overheid mag niet heersen in de Kerk; Christus is immers de enige HERE van de Kerk. Het is daarom de taak van de Kerk haar inrichting vorm te geven overeenkomstig haar belijden – ervan uitgaande dat dit belijden is opgesteld in gehoorzaamheid aan de Schrift.

Dat deden de broeders in 1619 met zorgvuldigheid, al hebben zij de wens van enkele particuliere synodes tot terugdringing van de invloed van de overheid, in ieder geval in het beroepen van dienaren des Woords en in de kerkelijke vergaderingen, niet gehonoreerd.

Met de kennis van later kan worden gesteld dat de vraag om vermindering van overheidsinvloed een verstandige was, aangezien de overheid niet zo terughoudend en confessioneel betrouwbaar bleef als in 1618/1619 het geval was of leek te zijn. Voetius, die als jong predikant lid was van deze synode, is een van degenen die, decennia later, zijn afkeuring uitte over de desbetreffende bepalingen. Toch voert het te ver om te stellen dat de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden in de val van de overheid is gelopen; een dergelijke formulering suggereert een opzet van de overheid om deze kerk te domineren. Uit het onderzoek blijkt dat dit in 1619 niet het geval was. Had de overheid de Gereformeerde Kerk aan zich willen onderwerpen, dan was continuering van de oorspronkelijke steun aan de Remonstranten de eenvoudigste wijze geweest. Het waren niet de minsten in de Nederlanden die deze weg wilden bewandelen; diversen van hen moesten hun visie bekopen met gevangenschap of verbanning.

Indien de synodeleden te Dordrecht 1618/1619 hadden gestreefd naar een kerk die los van de overheid functioneerde en zij daarbij consistent hadden willen zijn, hadden zij de belijdenisgeschriften op enkele punten moeten reviseren en de overheid in de kerkorde geen taak moeten toekennen. Dat hebben zij echter niet gedaan. Gezien de werkwijze van de synode kan dit alleen maar het gevolg van een weloverwogen besluit zijn geweest. De consistentie tussen de kerkordelijke bepalingen en de gangbare theologische visies op de verhouding van Kerk en Staat is aangetoond.

⁶ Daar staat onder andere te lezen: 'Ieder mens moet zich onderwerpen aan de gezagsdragers die over (hem) gesteld zijn, want er is geen gezag dan van God, en de gezagsdragers die er zijn, zijn door God ingesteld, zodat hij die zich verzet tegen het gezag, tegen de instelling van God ingaat, en wie daartegen ingaat, zullen over zichzelf een oordeel halen....Zij (namelijk de overheid) is immers Gods dienaar, u ten goede.' (Rom. 13, 1,2,4a.)

In dit onderzoek is de stelling weerlegd dat er rond en op de Synode van Dordrecht 1618/1619 een, al dan niet bedekte, machtsstrijd tussen de kerkelijke en politieke afgevaardigden gaande was. Ook de aanname dat de gecommiteerden van de Staten alleen ter synode aanwezig waren om de belangen van de Overheden te bewaken is onjuist gebleken. Uit de beschikbare bronnen komt het beeld naar voren van gecommiteerden die oprecht geïnteresseerd waren in het geheel van de vergaderonderwerpen.

Een ander misverstand is, dat de gecommiteerden slechts een faciliterende en adviserende taak hadden, of dat er sprake was van een ‘dubbele synode’. Het is gebleken dat de gecommiteerden volop betrokken waren bij het synodewerk en bij het kerkenwerk in het algemeen. Daarnaast waren velen van hen juridisch geschoold; de ouderen onder hen zowel het wereldlijk als in het kerkelijk recht.

De afgevaardigden waren voor zover nu nog is vast te stellen gekozen om hun kennis van Schrift en Belijdenis en om hun contraremonstrantse geloofsvisie. De meesten van hen hadden meer dan gemiddelde kennis van het kerkrecht.

Uit de verslagen komt een beeld naar voren van een synode waar kerkelijke en wereldlijke deelnemers gezamenlijk het heil voor de Kerk en daarmee voor de plek waar zij woonden zochten, en dat zij daarbij gehoorzaam wilden zijn aan de HERE van de Kerk. Er blijkt ter synode een grote mate van eenstemmigheid te zijn geweest, niet alleen qua vorm maar ook qua inhoud van het geloof.

In sommige studies wordt gesteld dat de overheid zich wilde beschermen tegen de macht van de Gereformeerde Kerk. Dit is niet reëel, aangezien slechts 10 à 15 % van de bevolking van de Republiek daadwerkelijk lid was van deze Kerk. Daarbij waren de bepalingen in de kerkorde duidelijk: er worden op kerkelijke vergaderingen alleen kerkelijke zaken behandeld. Opvallend is dat in de nog beschikbare kranten uit die dagen niets over de Synode van Dordrecht wordt geschreven; de politiek speelt echter wel een belangrijke rol in de berichtgeving. Deze synode werd blijkbaar niet als bedreiging voor het politieke bestel gezien.

Kerkleden daarentegen zouden er alle reden toe hebben gehad om bang te zijn voor de macht van de overheid. In het buitenland en ook in de voor de Republiek verloren gegane Zuidelijke Nederlanden waren voorbeelden te over van onderdrukking en overheersing door de overheid. Met name Zeeuwse kerken ondersteunden diverse kerken ‘onder het kruis’. Nog slechts enige jaren eerder waren de Contraremonstranten de overheid onwelgevallig en ervoeren zij de last daarvan. Toch zijn in de Dordtse Kerkorde geen bepalingen opgenomen die wijzen op angst voor de overheid. Uit niets blijkt dat er compromissen met de overheid zijn gesloten. De besluiten gaan niet verder dan het belijden van de Kerk toestaat.

Hoewel de meerderheid van de bevolking van de Republiek der zeven Verenigde Nederlanden geen lid was van de Gereformeerde Kerk, achtten de Staten het belang van deze kerk, in de ‘contraremonstrantse versie’, zo groot dat ze de status van bevoorrechte kerk kreeg. Het spreekt voor zich dat een bevoorrechte status plus- en minpunten heeft. Blijkbaar waren zowel de vertegenwoordigers van de kerk als van de overheid van mening dat het een win-win situatie was. Toch hebben de

synodeleden nagelaten de invloed van de overheid in enkele artikelen te formuleren, terwijl dat wel voor de hand had gelegen.

Het *ius patronatus* werd niet afgeschaft, zoals vanuit diverse kerkelijke vergaderingen was verzocht. De synode had niet de positie om dit (wereldse) recht af te schaffen. De gedeputeerden hadden juist de opdracht om toe te zien dat niemand in zijn rechten werd aangetast. Dit hebben zij evenwichtig geïnterpreteerd: het *ius patronatus* werd aan banden gelegd, met het oog op de rechten van de Kerk. Zo toonden zij een contraremonstrantse, consistente en niet-opportunistische denkwijze.

Uit vergelijking van de Dordtse Kerkorde 1619 met de overige genomen besluiten en de Belijdenisgeschriften blijkt dat de besluiten van de Dordtse Synode 1618/1619 over het algemeen consistent zijn. De kerkorde sluit waar het de artikelen over de Kerk betreft nauw aan bij de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Wat in de Heidelbergse Catechismus wordt geschreven over Avondmaal, tucht en gebeden vindt zijn weerklank in de Dordtse Kerkorde van 1619. De relatie tot de overheid zoals verwoord in de kerkorde is in overeenstemming met de Nederlandse Geloofsbelijdenis⁷ en de Heidelbergse Catechismus.⁸ De overeenstemming met de Dordtse Leerregels betreft met name de nadruk op het samengaan van Woord, Sacrament en tucht, en de onmogelijkheid dat Gods uitverkorenen uit Zijn hand vallen. Belijdenisgeschriften en Kerkorde ademen aantoonbaar dezelfde geest; ze zijn gebaseerd op de Schrift.

Een uitzondering met betrekking tot de overeenstemming is de positie van de diakenen. In de Nederlandse Geloofsbelijdenis⁹ behoren zij voluit bij de kerkenraad, zoals ook in de Acta van Emden 1571 het geval was. In later jaren zijn zij losser van de kerkenraad komen te staan. De gereformeerde theologie is niet eenduidig over dit onderwerp. Een mogelijke verklaring voor de positionering van de diakenen buiten de kerkenraad is dat diakenen in de vroege 17^e eeuw onmogelijk hun taken los van de overheid konden verrichten. Toch zijn noch de desbetreffende kerkordeartikelen noch de Nederlandse Geloofsbelijdenis aangepast aan deze praktijk. Hieruit valt af te leiden dat het streven was dat de diaken weer onafhankelijk van de overheid en als volwaardig lid van de kerkenraad zou gaan functioneren.

De gang van zaken tijdens de Synode van Dordrecht is een goede illustratie van de werking in de praktijk van diverse artikelen van de Dordtse kerkorde. De samenroeping van deze synode geschiedde echter door de Staten-Generaal, en niet door de kerk die daarvoor in 1586 was aangewezen.

Er kan worden geconcludeerd dat de consistentie van de besluiten van de Synode van Dordrecht 1618/1619 in relatie tot haar kerkorde groot is.

De Dordtse Kerkorde 1619 is een vernieuwde en waar nodig aangepaste versie van de kerkorde van 's-Gravenhage 1586. Wel zijn er enkele ingrijpende veranderingen doorgevoerd. De overheid heeft een versterkte positie gekregen in het besturen van

⁷ Art.36 NGB.

⁸ In vraag en antwoord 104 wordt uitgelegd dat in het vijfde gebod de gehoorzaamheid wordt bedoeld aan 'allen die over mij gesteld zijn'; ook de overheid valt hier onder.

⁹ Art.30 NGB.

de kerk, zij het niet in geestelijke zaken. Hierbij hebben de afgevaardigden de kerkorde aangepast aan de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Toch is de positie van de wereldlijke overheden niet zo sterk geworden als de Staten mogelijk wensten.

Hier tegenover is ook de positie van de kerk verstevigd, onder andere door het instellen van enkele semipermanente organen. Daarnaast kregen niet naar de classis afgevaardigde predikanten keurstem tijdens deze vergaderingen; op deze wijze kan zo nodig extra kerkelijk gewicht worden gegeven tegenover de mening van overheidsvertegenwoordigers. Helaas gaat dit besluit ten koste van de gelijkheid van de plaatselijke kerken. Er moet worden geconcludeerd dat het toekennen van een keurstem aan niet-afgevaardigden een wereldse concessie is die niet past in het gereformeerde kerkelijk denken.

Uiteindelijk is de invloed van de overheid in kerkelijke zaken, in ieder geval in later tijd, als een doorn in het vlees ervaren, een Fremdkörper dat zoveel mogelijk is ingekapseld, maar wel tot 'ontstekingen' heeft geleid. Aangezien de kerkorde niet kon worden aangepast omdat er geen synodevergaderingen meer werden gehouden, was het onmogelijk om deze ontstekingshaard te verwijderen.

De Dordtse Kerkorde 1619 blijkt een organisch geheel te zijn, waarvoor is vastgelegd dat het zo nodig zou worden aangepast.

Door analyse van de genomen kerkordelijke besluiten is duidelijk geworden dat eenzelfde bewoording in een verschillende situatie of tijd niet per definitie dezelfde betekenis heeft. Als voorbeeld kan dienen de bepaling uit Art.14, over de tijdelijke onderbreking van het ambtswerk, die sedert 1578 is opgenomen in de kerkelijke kerkordes. Deze tekst is niet gewijzigd, maar de invulling ervan wel. De tekst werd opgesteld met het oog op dienaren des Woords die wegens vervolging moesten vluchten en daarom – tijdelijk – hun gemeente niet konden dienen. In de vroege 17e eeuw was dit voor de meeste gereformeerde Nederlandse predikanten niet meer aan de orde. Maar wel konden zij bijvoorbeeld worden geroepen om voor de Kerk als geheel een tijdrovende taak te verrichten, zoals het bezoeken van de generale synode of het vertalen van de Bijbel.

Het is ook mogelijk dat in een andere tijd hetzelfde anders moet worden verwoord. Een voorbeeld is de 'lijkpredikatie', die volgens de Dordtse Kerkorde¹⁰ niet acceptabel is. In de kerkordes van de Christelijke Gereformeerde Kerken¹¹ en de voortgezette Gereformeerde Kerken in Nederland¹² is dit artikel dusdanig aangepast dat de bedoeling ervan duidelijk wordt en is toegepast op de huidige tijd: de kerkenraad ziet er bij een dergelijke dienst op toe dat niet de overledenen maar de bediening van het Woord centraal staat. De kerkenraad werkt er zelfs aan mee dat overleden gemeenteleden op christelijke wijze worden begraven. Zo wordt voorkomen dat kerkleden bij hun begrafenis alsnog 'bewierookt' worden.

¹⁰ Art.65 DKO.

¹¹ KO CGK, Art.65.

¹² KO vGKN, Art.64.

Er kan worden geconcludeerd dat de Dordtse Kerkorde 1619 niet de monumentale status zou hebben die deze in sommige kerken heeft, wanneer de overheid in later tijden toestemming zou hebben gegeven voor het houden van volgende nationale synodes. De kerkorde zou dan naar de eisen voor de kerk van die tijd zijn aangepast, vermeerderd en verminderd. Er kan alleen maar worden gespeculeerd over het antwoord op de vraag hoe de kerkordes van de kerken die zich nu baseren op de Dordtse Kerkorde 1619 er dan zouden hebben uitgezien.

Oorspronkelijk lag het in de bedoeling om ook de dogmatische achtergrond van de genomen besluiten te onderzoeken. Tijdens het onderzoek bleek daarvoor te weinig primair materiaal voorhanden te zijn. Ook dit is een onderzoeksresultaat. Nader onderzoek naar de theologische opleidingen die door de afgevaardigden werden bezocht, zoals weergegeven in de bijlage, en naar de docenten die hen onderwijs gaven, kan mogelijk meer licht op deze achtergrond werpen. Het is helaas niet meer te achterhalen door welke theologische lectuur de aanwezigen zijn gevormd.

De relevantie van dit onderzoek is dat kerken die op de een of andere wijze willen staan op de basis van deze kerkorde een handvat hebben gekregen om de bedoeling en betekenis van de in 1619 genomen besluiten beter te doorgronden en te spiegelen aan de eisen die zij in het heden aan hun kerkelijke orde stellen.

9.3. DE PROBLEEMSTELLING

De hoofdvraag voor dit onderzoek is:

Wat is de historische context en wat zijn de kerkordelijke bronnen van de kerkorde zoals die is vastgesteld door de Synode van Dordrecht 1618/1619, wat is de relatie van deze kerkorde met de overige besluiten van deze synode, en is er consistentie tussen de kerkordelijke besluiten en de gereformeerde confessie?

Op basis van de antwoorden op de deelvragen, die in de diverse hoofdstukken zijn behandeld, is het antwoord op de hoofdvraag:

Historische context en kerkordelijke bronnen van de Dordtse Kerkorde 1619:

De historische context van de Dordtse Kerkorde 1619 is de vroege 17 eeuw in de Nederlanden, een tijd van groeiende welvaart en kerkelijke, politieke en sociale onrust en (im)migratie. De remonstrantse kwestie, de strijd om de belijdenis, was op zijn hoogtepunt. Daarnaast was er verschil van mening over de rechten van de overheid in kerkelijke zaken.

De basis voor de Dordtse Kerkorde 1619 is de Kerkorde van 's-Gravenhage 1586. Voor het begrip van deze kerkorde zijn de voorgaande kerkordes, vanaf Emden 1571, van belang. Andere bronnen zijn regionale en Staatse kerkordes die aan het eind van de 16^e en het begin van de 17^e eeuw van kracht waren in de Nederlanden. In de Acta

van de particuliere synodes van de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden is de relatie van het kerkelijk leven in de vroege 17^e eeuw met deze kerkordes af te lezen.

De relatie van de Dordtse kerkorde 1619 met de overige besluiten van deze synode:

Er blijkt consistentie te zijn tussen de (overige) besluiten van Synode van Dordrecht 1618/1619 en de Dordtse Kerkorde 1619. Er werd een klein aantal nieuwe artikelen toegevoegd aan de kerkorde. Deze artikelen betreffen het toelaten van niet-universitair geschoolden tot de dienst des Woords, de relatie met de overheid, de keurstem voor niet-afgevaardigde predikanten, de onderlinge correspondentie tussen de diverse synodes, kerkelijke deputaten en de doop van volwassenen die als kind niet zijn gedoopt.

De besluiten die in de loop van de synodevergadering over deze onderwerpen werden genomen zijn verwerkt in de kerkorde. Andere besluiten zijn niet opgenomen omdat ze praktische zaken betroffen. De Canones worden niet genoemd in de Dordtse Kerkorde; zij werden gezien als toelichting bij, of uitwerking van, de belijdenis. Vrijwel alle gravamina en instructies die ter synode werden ingediend of voor deze vergadering werden voorbereid zijn behandeld; de weerslag ervan is terug te vinden in de Dordtse Kerkorde 1619.

Consistentie tussen de kerkordelijke besluiten en de gereformeerde confessie:

De bepalingen van de Dordtse Kerkorde 1619 zijn grotendeels niet letterlijk af te leiden uit de Schrift, al is de Schrift wel de basis en toetssteen. De Dordtse Kerkorde 1619 blijkt een confessionele kerkorde te zijn. De kerkordelijke besluiten zijn consistent met de gereformeerde confessie. Er is alleen enige spanning in verband met de positie van de diaken: behoort hij wel of niet tot de kerkenraad? Hierin kan de invloed van de historische context, namelijk de verwevenheid van de diaconale taken met de overheid, worden gezien.

De theologische controverse in de Nederlanden in de vroege 17^e eeuw heeft merkbaar zijn weerslag gehad op de bepalingen die zijn vastgesteld. De kerkorde is namelijk niet aangepast aan de remonstrantse kerkvisie. Het anti-hiërarchisch principe is gehandhaafd: Christus is de enige HERE van de Kerk.

9.4. AFSLUITENDE OVERWEGINGEN

Kerken die willen staan in de traditie van ‘Dordt’ en ook voor de vormgeving van het kerkelijk leven gereformeerd willen zijn, moeten zich rekenschap geven van de achtergrond van de bepalingen van de Dordtse Kerkorde 1619. Ongewijzigd overnemen van deze kerkorde kan als gevolg hebben dat de betekenis in de Nederlandse context van het begin van de 21ste eeuw onbedoeld gewijzigd is. Om enkele voorbeelden te noemen: wanneer niet wordt toegevoegd dat ambtsdragers uitsluitend mannen zijn, is het in de huidige context juridisch vanzelfsprekend dat ook

vrouwen tot de ambten kunnen worden geroepen. Wanneer het woord ‘huwelijk’ niet nader wordt gedefinieerd, wordt het gevuld met de inhoud die het in seculier Nederland inmiddels heeft.

De Dordtse Kerkorde is nooit bedoeld om als vaststaand document de eeuwen ongewijzigd te trotseren. Niet voor niets eindigt de Dordtse Kerkorde, in navolging van de Kerkorde uit Emden 1571, met artikel 86:

Dese Artijckelen, de wettelijcke Ordeninge der Kercken aengaende, zijn alsoo gestelt ende aenghenomen met ghemeyn accoordt, datse (soo het profijt der Kercken anders vereyschte) verandert, vermeerdert ofte vermindert moghen ende behooren te worden. Ten sal nochtans gheen bysondere Gemeente, Classe ofte Synode toestaen sulcks te doen, maer sullen neersticheydt doen om die te onderhouden, tot dat anders vande Generale ofte Nationale Synode verordent wort.

Kerken die de Dordtse Kerkorde 1619 als basis van hun kerkelijk leven hanteren dienen steeds opnieuw, op basis van de Schrift en met in het oog houden van de Belijdenis, hun kerkelijke praxis onder de loep te nemen. Gewoonlijk moet die praxis worden aangepast, soms valt die behandeling de tekst van de kerkorde ten deel, om in een andere tijd en situatie op dezelfde wijze kerk te zijn in gehoorzaamheid aan Jezus Christus, het enige Hoofd van de Kerk.

In deze studie is duidelijk geworden dat de Dordtse Kerkorde 1619 een ‘format van formaat’ is – niet meer en niet minder.¹³

¹³ Een format is een voorbeeld om iets te creëren dat in een andere situatie dan waarvoor het voorbeeld is bedoeld kan worden gebruikt. Zie voor de uitwerking van deze gedachte de Epiloog.

Epiloog. ‘Een format van formaat’

INLEIDING

‘Een format van formaat’ – zo valt de Dordtse Kerkorde 1619 te kwalificeren.

Het uitgangspunt voor deze epiloog is, dat deze kerkorde blijvende waarde heeft, omdat deze is gebaseerd op de Schrift en consistent is met de confessie. Dit betekent niet dat het document na vier eeuwen ongewijzigd moet blijven, al zullen er geen fundamentele aanpassingen nodig zijn, wanneer de opstellers de Schriftbeginselen correct hebben toegepast.

De tijd en de situatie van een kerk of kerkgenootschap hebben invloed op de kerkelijke orde, omdat haar gelovige leden dan wel niet van, maar wel in de wereld zijn. Daarom worden enkele ‘Dordtse’ bepalingen tegen het licht van de actualiteit gehouden. De uitkomsten van het onderzoek zoals die in hoofdstuk 8 worden weergegeven vormen de basis voor deze overwegingen. De kerkordes van diverse kerken uit de gereformeerde oecumene worden hierbij betrokken.

EEN FORMAT VAN FORMAAT

Een format is te definiëren als een document dat dient als basis om een voor een bepaalde situatie passend ander document op te stellen. Het is geen blauwdruk die ongewijzigd op iedere situatie kan worden toegepast, maar een document dat allereerst grondig wordt bestudeerd en daarna wordt bewerkt, aangevuld of beperkt. Dit is wat in het laatste artikel van de Dordtse Kerkorde 1619 onder woorden wordt gebracht.

De vraag is uiteraard waarom voor een bepaald format wordt gekozen. In verband met de kerkelijke orde: waarom zou als regeling voor het kerkelijk leven worden gekozen voor een kerkorde die vier eeuwen geleden werd opgesteld?

Een antwoord op deze vraag kan zijn: traditie. De Dordtse Kerkorde 1619 of een afgeleide daarvan is de kerkorde die een kerk al vele jaren of zelfs eeuwen lang gebruikt. Het is goed om te beseffen waar de eigen kerkelijke wortels liggen. Toch is dit niet voldoende reden voor een keuze voor de Dordtse Kerkorde 1619.

Zo kan een kerk die in de gereformeerde¹ traditie staat besluiten om het kerkordelijke roer om te gooien, zoals de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) recent

¹ Evenals elders in dit onderzoek is gereformeerd geen normatieve maar een descriptieve term, die wordt gebruikt voor kerken die zelf aangeven in de gereformeerde traditie te willen staan en die veelal ‘gereformeerd’ als onderdeel van hun naam hebben. Zo gedefinieerd kan deze term ook slaan op de Protestantse Kerk in Nederland, waarin de Nederlands Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden zijn opgegaan.

deden. Volgens deze kerken voldeed een ander format beter om Gereformeerde Kerk te zijn in het Nederland van de 21ste eeuw. Het was overigens niet het doel van deze kerken om op deze wijze ook de theologische basis van het kerk zijn te veranderen.²

Bij de keuze voor een format voor de kerkelijke orde is die theologische basis van groot belang; de structuur van een kerkorde hangt immers nauw daarmee samen.³ Zo kan een kerk die gereformeerd wil zijn niet anders dan een kerkorde hebben die is gebaseerd op de Schrift en consistent is met de gereformeerde belijdenis.

Vasthouden aan of loslaten van de Dordtse Kerkorde 1619 als format voor de ordening van het kerkelijk leven is een theologische keuze. Het is goed wanneer deze keuze met enige regelmaat bewust worden doordacht door de kerkelijke vergaderingen, omdat anders het gevaar dreigt dat het format een massieve status krijgt, die de opstellers van deze kerkorde niet bedoelden, of juist verwordt tot een pakket van schijnbaar menselijke regels.

Bij deze doordenking is het noodzakelijk om te weten wat de principes zijn die achter het 'format' liggen. Deze studie wil daarbij behulpzaam zijn. Het is niet denkbeeldig dat wordt gevraagd of deze oude kerkorde nog wel bruikbaar is in een totaal andere tijd en maatschappelijke en kerkelijke situatie.

In het onderzoek is gebleken dat de Dordtse Kerkorde een aangepaste versie is van de Acta van Emden, die een halve eeuw eerder in een totaal andere maatschappelijke, politieke en kerkelijke situatie waren vastgesteld. Toch bleek dat basis die in Emden was gelegd, en waarop in de jaren daarna was voortgebouwd, solide genoeg om op verder te gaan. De reden daarvoor is dat die basis niet de ordening van het kerkelijk leven zelf was, maar het streven om Kerk van Christus te zijn naar de eis van de Schrift, zoals die in de Belijdenis was verwoord.

Dit betekent niet dat is gepoogd om vanuit de Bijbel of de Belijdenisgeschriften lijnrecht en haarscherp een kerkorde af te leiden. Dat is onmogelijk; de in de Schrift beschreven situaties zijn immers zeer verschillend, zowel van elkaar als van andere tijden en plaatsen.⁴ In de woorden van O. Noordmans⁵:

Ik geloof ook, dat wij met een concordantie en wat commentaren gewapend nog niet in staat zijn een Bijbelsche kerkorde in elkaar te zetten. De reformatoren hebben dat ook niet gedaan...

Maar de basisprincipes voor de Kerk van Christus kunnen wel uit de Schrift worden afgeleid.⁶ Deze principes zijn grotendeels terug te vinden in de belijdenis van de Kerk.

² *Werkorde*, 32, geciteerd in H.J.C.C.J. Wilschut, *De Werkorde nagerekend, kanttekeningen bij de conceptkerk orde voor de GKv* (2010), 139. Wilschut vindt niet-gereformeerde elementen, zowel congregationalistische als elementen 'die doen denken aan PKN-kerkrecht' zonder dat het kerkrecht van de PKN principieel wordt overgenomen, in (dit concept van) de nieuwe kerkorde van de GKv en schrijft over een 'hybride karakter'.

³ Zie o.a. J. Smit, 'The decline of reformed church polity' en Van den Broeke, 'The Composition of Reformed Church Orders'.

⁴ Zie bijvoorbeeld Bronkhorst, *Schrift en Kerkorde*. Passim.

⁵ Geciteerd door Bronkhorst in *Schrift en Kerkorde*, 153, uit *Kerkopbouw*, Jaargang V nr. 12, 122.

⁶ Bronkhorst heeft hiervan een proeve gegeven in zijn dissertatie *Schrift en Kerkorde*.

Wanneer een kerk geloofwaardig wil zijn, mag haar kerkregering niet strijdig zijn met haar belijdenis.

Vanuit deze overwegingen is het nog steeds mogelijk en zelfs aanbevelenswaardig om in allerlei verschillende situaties te werken met het format van de Dordtse Kerkorde.

ENKELE ACTUELE THEMA'S IN HET LICHT VAN DE DORDTSE KERKORDE

Wie zich verdiept in het tot stand komen van de Dordtse Kerkorde ontkomt er niet aan zich af te vragen, wat er in de jaren na 1619 is gedaan met de bepalingen en de bedoelingen achter de bepalingen van deze kerkorde.⁷ 'Waar twee hetzelfde zeggen, bedoelen zij nog niet altijd hetzelfde'; dat geldt ook voor artikelen van een kerkorde. Die kunnen in verschillende contexten verschillende betekenissen hebben. In de voorgaande hoofdstukken zijn daarvan diverse voorbeelden gegeven.

Met deze studie is een basis gelegd voor verder onderzoek, doordat de achtergrond en bedoeling van diverse bepalingen zijn verhelderd. De onderwerpen die in hoofdstuk 8 uitvoerig zijn behandeld blijken nog steeds actueel te zijn. Het antwoord op de vraag of in de latere kerkordelijke ontwikkelingen recht is gedaan aan de bedoeling van de Dordtse Kerkorde kan verhelderend werken voor het innemen van een standpunt in het heden.

De thema's die op basis van hoofdstuk 8 aan de orde komen zijn:

- Loskoppeling van Woord en Sacrament?
- De positie van de diaken ten opzichte van de kerkenraad
- Een gereformeerde bisschop?
- Plaatselijke zelfstandigheid versus kerkverband
- Kerk en overheid

Hieronder volgt een aanzet voor verder onderzoek naar deze onderwerpen en wordt een mogelijke richting gewezen.

⁷ Zoals al eerder vermeld is de Dordtse Kerkorde 1619 niet in de gehele Republiek ingevoerd; diverse gewesten behielden hun eigen regionale kerkrecht. In 1816 werd het Algemeen Reglement ingevoerd als kerkelijke wet voor de Nederlands Hervormde Kerk, zoals de Gereformeerde Kerk in Nederland toen werd genoemd. Toch raakte de DKO niet geheel in de vergetelheid, getuige de *Eere-zuil* die Schotsman in 1819 voor de Synode van Dordrecht oprichtte. De mannen van de Afscheiding stonden voor de terugkeer naar de Gereformeerde Kerk in haar 'oorspronkelijk' vorm, qua belijdenis en kerkregering. Aan het einde van diezelfde eeuw toonden ook de 'dolerenden' belangstelling voor de DKO, met als gevolg een aantal standaardwerken over deze kerkorde. Hierbij moet worden opgemerkt dat de focus daarbij sterk ligt op de kerkelijke praktijk van de 19^e en het begin van de 20ste eeuw en minder op de ontwikkelingen in de voorgaande tijd.

Loskoppeling van Woord en Sacrament?

Tijdens de Synode van Dordrecht werd uitgebreid gesproken over de bevoegdheden en positie van de proponent, degene die ‘staat naar het ambt van dienaar des Woords’. Ook toen vroeg men zich af of iemand met een theologische opleiding, maar zonder praktijkervaring, kan worden bevestigd als dienaar des Woords. Het antwoord op deze vraag was een breed gedragen ‘nee.’ Een stage, voorafgaand aan de bevestiging in het ambt en onder begeleiding van een ervaren predikant, zou deze leemte kunnen vullen. Hierbij werd bepaald dat proponenten niet gerechtigd zijn om de Sacramenten te bedienen. Maar kan iemand die deze bevoegdheid niet heeft en evenmin is bevestigd in het ambt van dienaar des Woords wel dat Woord verkondigen? Dit is overigens een vraag die ook geldt in verband met preekconsenthouders. Hier is de fundamentele vraag naar de verbinding van Woord en Sacrament aan de orde.

Er is in de loop der tijd veel geschreven over de verhouding van ambt en Woord- en Sacramentsbediening.⁸ Deze doordenking heeft in de laatste eeuw vaak te maken met groeiende oecumenische contacten.⁹ In de meeste kerken is de bediening van zowel Woord als Sacrament toevertrouwd aan bevestigde predikanten. De roeping tot het ambt middels zowel *vocatio interna* als *vocatio externa*¹⁰ is daarbij voorwaarde. In oecumenisch verband is er soms discussie over het verschil (met name in bevoegdheden) tussen het ambt aller gelovigen en het ‘bijzondere’ ambt.¹¹

In de gereformeerde ambtsvisie komt het ambt niet op uit de gemeente, maar wordt door de HERE aan Zijn Kerk geschonken, al is het ambt wel nauw aan de gemeente verbonden.¹² Iemand mag zich het ambt niet toe-eigenen; de bepalingen daarover in de Dordtse Kerkorde 1619 zijn helder.¹³ Wie tot het ambt is geroepen handelt niet op eigen autoriteit, maar in dienst van Christus.¹⁴ Zo kan er onderscheid worden gemaakt tussen legaliteit en legitimiteit in de bediening van Woord en Sacrament. Legaliteit betekent dat er volgens de (eigen) kerkelijke orde wordt gehandeld; hierbij is een objectieve toetsing mogelijk. Maar de vraag is of die orde in zichzelf legitiem is. Daarvoor moet worden onderzocht of de vastgestelde bepalingen gegrond zijn in Gods Woord.

⁸ In recent over dit onderwerp verschenen werken zijn uitvoerige literatuuropgaven te vinden. Zie bijvoorbeeld in L.J. Koffeman, *Het goed recht van de Kerk, een theologische inleiding op het kerkrecht* (Kampen: Kok, 2009) en L.J. Koffeman, *In order to Serve*.

⁹ Het rapport *Baptism, Eucharist, Ministry. Faith and Order Paper 111 (1982)* (Geneva: WCC, 1982), (*BEM-rapport*) van de commissie Faith and Order van de Wereldraad van Kerken is een van de resultaten hiervan. Zie ook het Faith and Order rapport *The Church: Towards a Common Vision* (2013).

¹⁰ De roeping tot het ambt van Godswege wordt door de persoon ervaren en erkend (*vocatio interna*) en bevestigd door de roeping door de gemeente (*vocatio externa*).

¹¹ Zie bijvoorbeeld het *BEM-rapport* van de Wereldraad van Kerken.

¹² Zie bijvoorbeeld *In goede orde, handleiding en toelichting bij de kerkelijke rechtsgang, Uitgave op last van de Generale Synode 2007 van de Gereformeerde Gemeenten door het Deputaatschap Kerkrecht* (Houten: Den Hertog, 2007), 19.

¹³ Art.3 en 16 DKO. In de artikelen 23 en 25 DKO (over de taak van de ouderlingen resp. de diakenen) wordt de bevoegdheid tot het bedienen van Woord en Sacrament nadrukkelijk niet genoemd.

¹⁴ Deze notie komt ook tot uiting in de vragen in de bevestigingsformulieren voor predikanten die in kerken van gereformeerd belijden worden gebruikt.

In de Gereformeerde Kerk worden slechts twee Sacramenten erkend: de Heilige Doop, die slechts eenmaal aan een persoon wordt bediend, en het Heilig Avondmaal. In de Dordtse Kerkorde 1619 wordt uitgegaan van een beperkt aantal Avondmaalsvieringen per jaar; hetzelfde geldt voor de andere kerkordes die rond 1600 in de Nederlanden in gebruik waren.

Ondanks het feit dat de Sacramenten niet even vaak als het Woord worden bediend, worden Woord en Sacrament vaak in een adem genoemd. De Sacramenten maken als het ware de Heilsverkondiging zicht- en tastbaar. In de woorden van zowel de Heidelbergse Catechismus¹⁵ als van de Nederlandse Geloofsbelijdenis:¹⁶ zij zijn ‘teken en zegel’ van het Verbond. De Sacramenten mogen daarom, naar de bepalingen van Dordrecht 1619, niet zonder verkondiging van het Woord worden bediend. De Sacramenten zijn gebonden aan het Woord en aan het lichaam van Christus, de Kerk. Dit betekent dat Woord en Sacrament alleen worden bediend door iemand die is geroepen door God en Zijn gemeente, daarna ordelijk in het ambt van dienaar des Woords is bevestigd en niet onder tucht staat.

In dit verband zijn er voor het heden drie aandachtspunten:

- de proponent
- het verlenen van preekconsenten
- het verlenen van sacramentsbevoegdheid aan kerkelijk werkers met preekconsent.

Een *proponent* is nog niet in het ambt bevestigd en voldoet daarom niet aan de hierboven genoemde voorwaarden. Er is al gememoreerd dat hij de Sacramenten niet mag bedienen. In verband met de bediening van het Woord werd tijdens de synode van Dordrecht verwezen naar Romeinen 10: 15. Daar wordt de vraag gesteld: ‘hoe zullen zij prediken als zij niet gezond worden?’ Om proponenten voor te bereiden op hun taak mochten zij daarom, in plaats van het Woord te bedienen, een aantal malen een ‘preekvoorstel’ houden. Dit gebeurde onder leiding en verantwoordelijkheid van een ervaren predikant. In de Dordtse Kerkorde is naast het proponeren sprake van ‘voortgaande educatie’ voor predikanten in de vorm van het houden van een classispreek.¹⁷

Het belang van een goede voorbereiding voor het ambtelijke werk van een dienaar des Woords werd onderkend. Toch wordt hiervoor geen lange periode ingeruimd. Er was een korte en intensieve voorbereiding onder leiding van een ervaren predikant. Die voorbereiding wordt duidelijk als niet-ambtelijk aangemerkt. Er kan worden geconcludeerd dat het ‘preken’ van proponenten niet is bedoeld als bediening van het Woord. Daarmee moeten zij wachten tot zij bevestigd zijn in het ambt van dienaar des Woords, waarna zij Woord én Sacrament mogen bedienen.

Het is het overwegen waard om ook in de 21ste eeuw opnieuw deze weg te bewandelen, in plaats van aan proponenten een lange en brede stage aan te bieden waarin zij nog steeds het echte werk van de dienaar des Woords niet kunnen (be)oefenen.

¹⁵ Zondag 25 HC.

¹⁶ Art.33 NGB.

¹⁷ Art.41 DKO.

In verband met de samenhang van Woord en Sacrament moet ook worden ingegaan op *het verlenen van preekconsenten*. Dit gebeurde en gebeurt gewoonlijk omdat er te weinig predikanten zijn om voor te gaan in de kerkdiensten. Het argument van het predikantentekort is in de 21ste eeuw echter niet dringender dan in de 16^e en 17^e eeuw; de oplossingen uit die tijd zijn daarom ook voor het heden de moeite van het bestuderen waard.

In het recente verleden is in Nederlandse kerken soms tamelijk ruimhartig omgesprongen met het verlenen van preekconsenten; hierbij was echter geen sprake van het verlenen van bevoegdheid tot bediening van de Sacramenten. Een voorbeeld van een regeling voor het verlenen van preekconsent is te vinden in de nieuwe kerkorde van de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt.¹⁸

De wenselijkheid van het verstrekken van preekconsenten moet principieel en niet alleen praktisch worden doordacht. Te Dordrecht werd niet gesproken over preekconsenthouders, maar wel over broeders met singuliere gaven. Zij konden via een zorgvuldige procedure worden toegelaten tot het ambt van dienaar des Woords, zonder dat zij de vereiste opleiding hadden gevolgd. Zo werd de wildgroei van verkondigers besnoeid, terwijl degenen die werkelijk door de HERE waren geroepen voluit hun taak als bedienaars van Woord en Sacrament konden vervullen.

Met eventuele toekomstige preekconsenthouders kan worden gesproken over de vraag waarom zij wel zouden willen preken maar er geen behoefte aan hebben om predikant te worden. Het gesprek zal ook moeten gaan over de roeping van Godswegen en de geschiktheid die de HERE met de roeping geeft. Dan blijkt het misschien mogelijk om ook met hen de weg naar het predikantschap op basis van singuliere gaven te gaan.

Een andere optie die het overwegen waard is, is om duidelijk onderscheid te (blijven) maken tussen enerzijds het ‘spreken van een geestelijk woord’ door iemand die niet is bevestigd in het ambt van dienaar des Woords, en anderzijds de Woordbediening door wie is geroepen tot de bediening van Woord én Sacrament.

De triosynode van de Nederlands Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden heeft aan het eind van de vorige en het begin van deze eeuw de wenselijkheid onderzocht van *het verlenen van sacramentsbevoegdheid aan kerkelijk werkers met preekconsent*.¹⁹ Dit heeft geresulteerd in een bepaling in de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland dat het breed moderamen van de classis aan een kerkelijk werker, die als boventallig lid van de kerkenraad als ouderling of diaken (Nota Bene!) met een bepaalde opdracht is bevestigd en preekconsent heeft ontvangen, de bevoegdheid kan verlenen tot het bedienen van de Sacramenten en het verrichten van ambtelijke handelingen. Met dit besluit is een wissel in het kerkelijk denken omgezet. Blijkens de bepaling dat de desbetreffende kerkelijk werker in het ambt moet zijn bevestigd zijn de opstellers van de regeling zich bewust geweest van

¹⁸ Art.B32.2 KO GKv.

¹⁹ L.J. Koffeman en T. van Eijk e.a. (red.), *Gedoopt, gevormd, gezond; status en statuut van de pastoraal werk(st)er* ('s-Gravenhage: Boekencentrum, 2001), 213 vv.

deze wissel. De ambtelijke status van degene die Woord en Sacrament bedient is gewaarborgd en de samenhang van de bediening van Woord en Sacrament is gehandhaafd. Maar er is op deze wijze een soort ‘tweede orde’ van predikers geschapen: mensen zonder de voorgeschreven opleiding die in de praktijk min of meer als dienaren des Woords functioneren. De bepaling dat de desbetreffende persoon ook als diaken kan zijn bevestigd is in dit verband vreemd en kan zijn ingegeven door het diaconale werkveld van de kerkelijke werker in kwestie, aangezien de taak van diakenen niet verbonden is met (het opzicht over) de Woordbediening. Hierbij kan de kanttkening worden gemaakt dat Avondmaal en diaconaat wel vanouds verbonden zijn.

Met het verlenen van preekconsent én Sacramentsbevoegdheid lijkt tegemoet te worden gekomen aan een praktische nood van de kerk in een bepaalde situatie. In dit verband kan erop worden gewezen dat in de tweede helft van de 20ste eeuw werd gestimuleerd dat de wika’s²⁰ in de Nederlands Hervormde Kerk via het kerkordeartikel betreffende de singuliere gaven²¹ predikant werden.

Het is vreemd dat niet opnieuw voor deze oplossing is gekozen wanneer het de bedoeling was om tegemoet te komen aan het gebrek aan bedienaars van Woord en Sacrament.

De positie van de diaken ten opzichte van de kerkenraad²²

In de kerken uit de Calvinistische traditie is de positie van de diaken niet eenduidig. In alle kerken zijn zij ambtsdrager, maar niet altijd maken zij deel uit van de kerkenraad. Dat komt overeen met de discrepantie die is opgemerkt in het onderzoek naar de Dordtse Kerkerde en is beschreven in hoofdstuk 8.3.2.

Diakenen behoren bijvoorbeeld in de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)²³ en de Free Reformed Church of Australia²⁴ niet tot de kerkenraad, maar zij vergaderen wel regelmatig samen met de kerkenraad, terwijl zij in de Zuid-Afrikaanse Nederduitse Gereformeerde Kerk,²⁵ de Christian Reformed Church in North America,²⁶ de Protestantse Kerk in Nederland²⁷ en de Christelijke Gereformeerde Kerken²⁸ wel deel uitmaken van de kerkenraad.

Alle ambtsdragers komen samen in de kerkenraad, tenzij de kerkenraad wordt gedefinieerd als het gremium dat leiding geeft aan de gemeente. In dat geval vormen

²⁰ Werkers in kerkelijke arbeid.

²¹ Dit is een 20ste eeuwse variant van Art. 8 DKO.

²² Voor literatuur over dit onderwerp wordt verwezen naar de vorige hoofdstukken.

²³ B29 KO GKv 2014.

²⁴ Art.36 KO FRCA 2003.

²⁵ Art.26.2 KO NGK 2011.

²⁶ Art.35 KO CRCNA 2010.

²⁷ Ord.4-6-3 KO PKN 2013.

²⁸ Art.37 KO CGK 2010. Volgens Art.33 van deze kerkerde kunnen diakenen ook worden afgevaardigd naar een meerdere vergadering, wanneer daarvoor geen ouderling beschikbaar is; zij ontvangen dan keurstem en zijn dan aanwezig als hulp-ouderling.

dienaren des Woords en ouderlingen de kerkenraad. De taken van de ambtsdragers zijn immers onderscheiden; de geestelijke leiding en als onderdeel daarvan de tucht zijn het terrein van ouderlingen en dienaren des Woords, de meer stoffelijke verzorging van gemeenteleden en anderen die hulp behoeven is de taak van de diakenen. Toch geven diverse kerkordes en bevestigingsformulieren er blijk van dat de diakenen niet louter financiële taken hebben: ze dienen de gemeenteleden op te wekken tot hulpvaardigheid en zij vertroosten de behoeftigen, niet alleen met de daad maar ook met het Woord.²⁹ Dit is in overeenstemming met hoe in het Nieuwe Testament wordt geschreven over de diaconale taken.

Het onderzoek naar de ontwikkeling, context en theologie van de Dordtse Kerkorde 1619 heeft het vermoeden gewekt dat de diakenen in de loop van de geschiedenis in de gereformeerde kerken een plek buiten de kerkenraad kregen als gevolg van de invloed die de overheid had op veel van hun taken. Er zijn aanwijzingen dat de leden van de Synode van Dordrecht 1618/1619 hoopten dat er ooit een situatie zou ontstaan waarin de diakenen, zoals in de Acta van Emden 1571 werd beschreven, weer voluit deel zouden kunnen uitmaken van de kerkenraad. De diakenen worden in de Dordtse Kerkorde 1619 nadrukkelijk betrokken bij het beroepingswerk; dit is een taak waarvan het leidinggevende aspect duidelijk is. Ook behoren de diakenen in kleine gemeentes als ‘hulp-ouderlingen’ tot de kerkenraad.

Wanneer, zoals in de Nederlandse situatie van de 21ste eeuw, de directe overheidsinvloed op het werk van de diakenen niet meer aanwezig is, is dit beletsel voor volledig lidmaatschap van diakenen van de kerkenraad weggenomen.

De scheiding die door diverse kerken wordt gemaakt tussen de ‘brede’ en de ‘smalle’³⁰ kerkenraad, waarbij de laatste het opzicht als taak heeft, kan wel formeel maar niet principieel op de Dordtse Kerkorde 1619 terug worden gevoerd. Het verdient dan ook aanbeveling om in de lijn van de Nederlandse Geloofsbelijdenis de diakenen een volwaardige en eigensoortige plaats in de kerkenraad te laten innemen. C.J. Smit betoogt dat er principiële eenheid is van de diensten, maar functionele differentiatie, en dat er daarom geen tegenstrijdigheid is tussen de Dordtse Kerkorde 1619 en de Nederlandse Geloofsbelijdenis.³¹ Zijn argumentatie overtuigt, gezien de uitkomst van het onderzoek, niet.

Op de kerkenraadsagenda staan onderwerpen die een diaconaal aspect hebben;³² ook die behoren tot de dienst aan Christus. In navolging van Christus hebben kerkenraden niet alleen het zielenheil, maar ook het lichamelijke welzijn van mensen en de rechtvaardigheid van structuren op het oog. De onderscheiden taken van de diverse ambtsdragers moeten niet uit het oog worden verloren of worden vermengd; zij zijn complementair. De taak van de diakenen is niet louter stoffelijk, maar ook

²⁹ Zo wordt het bijvoorbeeld in het bevestigingsformulier voor ambtsdragers van de voortgezette Gereformeerde Kerken in Nederland verwoord.

³⁰ In de brede kerkenraad komen alle ambtsdragers samen, in de smalle alleen predikant(en) en ouderlingen.

³¹ C.J. Smit, *God se orde*, 69.

³² Dat blijkt uit de Acta van kerkelijke vergaderingen in de 16e en 17e eeuw en dit is ook de ervaring van kerkenraden in andere tijden.

geestelijk. Hun aanwezigheid tijdens de kerkenraadsvergaderingen is in lijn met Schrift en Belijdenis.

In de Nederlandse situatie is het dan ook aanbevelenswaardig om hen hun plaats als volwaardige leden van de kerkenraad te laten innemen.³³

Een gereformeerde bisschop?

In Nederland is enkele malen³⁴ de oproep gehoord om te komen tot een gereformeerde bisschop, een superintendent of een ‘pastor pastorum.’ Plomp legde in 1961 een voorstel hiervoor voor aan de synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Hij noemde praktische redenen voor het instellen van een dergelijke functie in de kerken.³⁵ In de jaren negentig van de 20ste eeuw was het Koffeman die deze gedachte opnieuw uitwerkte. In de Protestantse Kerk in Nederland is in het kader van ‘Kerk 2025’ met het aanstellen van classispredikanten een regeling getroffen die in deze richting gaat.³⁶ Daarmee is de vraag naar de (on)wenselijkheid van een gereformeerde ‘bisschop’ voor Nederlandse gereformeerde kerken weer actueel geworden.

Al tijdens 16^e-eeuwse synodevergaderingen van de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden kwamen vragen over superintendents, naar buitenlands model, ter tafel. Op deze vragen werd steeds afwijzend gereageerd. In 1586 werd wel een artikel over de kerkvisitatie geformuleerd, dat in de Dordtse Kerkorde 1619 werd gehandhaafd. Ook werd in deze kerkorde een artikel over deputaten en hun taken toegevoegd.³⁷ Daarmee was er een opening voor taken die als bisschoppelijk, episcopaal, kunnen worden aangemerkt, omdat ze bovenplaatselijk en semipermanent zijn en een element van (onderling) opzicht hebben.

Bronkhorst constateert dat de Lutherse bisschop een geheel andere functie heeft dan bijvoorbeeld een rooms-katholieke. Voor Luther is iedere prediker van het Woord eigenlijk bisschop. Het bisschopsambt wordt door hem niet als ‘hoger’ ambt gezien en zeker niet als de ‘ruggegraat van de Kerk’. ‘De dienst van de bisschop is een bijzondere vorm – met als hoofdinhoud de visitatie – van de “Dienst am Wort”’.³⁸

³³ In een andere context is het mogelijk dat een andere beslissing het werk van de Kerk van Christus beter kan dienen.

³⁴ Bijvoorbeeld tijdens de Synode van Apeldoorn van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1961; zie J. Plomp, *Presbyteriaal-Episcopaal?* (Kampen: Kok, 1967).

³⁵ Hij noemt vooral efficiency en de pastorale steun voor (mede-)predikanten; de term ‘pastor pastorum’ wijst ook in deze richting.

³⁶ Zie het profiel en de functieomschrijving van de classispredikant, versie 4 (06-09-2017), te vinden op www.protestantsekerk.nl/synode. De Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden is een van de kerken die de Protestantse Kerk in de Nederlanden hebben gevormd. De Evangelisch Lutherse Kerk kent vanouds bisschoppen, maar het Lutherse gedachtegoed schijnt geen enkele rol te hebben gespeeld in het aanstellen van classispredikanten. De Evangelisch-Lutherse kerk in het Koninkrijk der Nederlanden kent immers geen bisschoppen.

³⁷ Art.49 DKO.

³⁸ Bronkhorst, *Schrift en Kerkorde*, 254.

Van der Walt stelt dat het opzicht een onderdeel is van de taak van de presbyter. Daarom is er geen sprake van dat een episkopos ‘primus inter pares’ van de presbyters zou zijn.³⁹

Er is spanning tussen het Dordtse Artikel over de gelijkheid van de predikanten⁴⁰ en de aanstelling van predikanten die episcopale taken hebben ten opzichte van elkaar en van kerken waarin zij niet zijn beroepen, hoezeer deze taken ook zijn bedoeld als liefdevol omzien naar elkaar. In de Protestantse Kerk in Nederland wordt de classispredikant als het ware gezien als de personificatie van dit ‘omzien naar elkaar’ en ‘toezien op elkaar’ naar de Bijbelse opdracht. Zijn/haar aanstelling wordt gezien als mogelijkheid om de kerk in de huidige tijd nieuw elan en diepgang te geven. Onder verwijzing naar Barnabas⁴¹ wordt als doel omschreven: plaatselijke gemeentes stimuleren in het kerk zijn en daarbij de onderlinge verbondenheid, roeping en verantwoordelijkheid vormgeven. De classispredikant is de geestelijk leider van de classis en kan in plaatselijke gemeentes interveniëren wanneer daar iets is dat de roeping om geloofsgemeenschap te zijn in de weg staat. De classispredikant neemt dergelijke beslissingen samen met het breed moderamen van de classicale vergadering, om te voorkomen ‘dat aan één persoon ‘doorzettingsmacht’ gegeven wordt.’⁴² Een deel van zijn/haar taken vervult hij/zij in samenwerking met het college van kerkvisitatoren. De classispredikant heeft dus een andere functie dan een visitor. Er is gekozen voor de naam classispredikant, niet voor superintendent of bisschop, al laat het profiel bisschoppelijke trekken zien: ἐπισκοπή betekent immers opziener, iemand die toezicht houdt.⁴³

Ook binnen enkele andere protestantse kerken functioneren bisschoppen of superintendenten.⁴⁴ In de Nederlanden waren er in de 16^e eeuw enkele gereformeerde superintendenten; bekende namen zijn in dit verband Johannes Fontanus, die in Gelderland, en Doede van Amsweer, die in Groningen deze functie vervulde. De gereformeerde Church of Scotland kende tot 1625 superintendenten met bisschoppelijke trekken.

Plomp stelt dat Calvijn niet principieel anti-episcopaal was. Hij citeert een brief van Calvijn aan koning Sigismund van Polen, geschreven vanuit Genève op 5 december 1554. In deze brief doet hij de aanbeveling om voor de Poolse reformatie een aartsbisschop aan te stellen, ‘niet om over andere te heersen... maar om ter wille

³⁹ Van der Walt, *Christus as Hoof*, 75vv.

⁴⁰ Art.17 DKO. ‘Onder de Dienaren des Woordts sal ghelijckheyt gehouden worden, aengaende de lasten hares Dienstes, mits-gaders ooc in andere dingen soo veel moghelijcken is, volghende het oordeel des Kercken-Raets, ende (dies van noode zijnde) des Classis: het welcke oock in Ouderlinghen ende Diakenen te onderhouden is.’

⁴¹ Hand.11.

⁴² Aldus geformuleerd in de functieomschrijving.

⁴³ Hierbij moet niet worden gedacht aan de wijze waarop bijvoorbeeld in de Rooms Katholieke Kerk het bisschopsambt zich heeft ontwikkeld. Voor nadere informatie over het bisschopsambt en de visie daarop wordt verwezen naar kerkhistorische, kerkrechtelijke en dogmatische handboeken, zoals Von Campenhausen, *Amt*, H. Bouwman, *Kerkrecht* en Van Genderen en Velema, *Dogmatiek*.

⁴⁴ Bijvoorbeeld de Anglicaanse Kerk, de Hongaarse Gereformeerde kerk en de Evangelisch-Lutherse Kerk. De Hongaarse gereformeerde bisschoppen zijn leiders van de kerkelijke districten; zij hebben geen hogere rang dan hun collega-predikanten; ze worden door de presbyteria van de gemeentes gekozen. Naast hen staat een districtsvoorzitter die is gekozen uit de ouderlingen. Zie Bronkhorst, *Schrift en Kerkerde*, 255.

van de orde het voorzitterschap der synoden te bekleden en de heilige eenheid onder zijn collega's en broeders te bevorderen.⁴⁵ Calvijns opvolger Beza wees het episcopalisme echter radicaal af omdat hij in de Engelse kerk het misbruik van dit ambt had gezien.⁴⁶

Voetius riep de bisschoppen en superintendenten van zijn tijd – die overigens niet meer in de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden te vinden waren – op om zelfs geen schaduw van macht over andere kerken, personen of kerkelijke zaken te laten zien.⁴⁷ Artikel 31 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis is nog duidelijker dan het eerder genoemde artikel 17 van de Dordtse Kerkorde 1619:

...Wat de dienaren des Woords betreft, zij hebben, op welke plaats zij ook zijn, gelijke macht en gezag, daar zij allen dienaren van Jezus Christus zijn, de enige, algemene Bisschop en het enige Hoofd van de Kerk...

Het is hiermee niet te verenigen dat er dienaren des Woords zijn die door hun bovenplaatselijke status meer bevoegdheden hebben dan hun collegae. Bronkhorst⁴⁸ waarschuwt dat de bisschop, hoezeer zijn positie in bepaalde systemen ook is beperkt, eo ipso superintendant is en daarmee superieur, althans de geestelijk verantwoordelijk leider, van een groep geestelijke leiders der gemeente.⁴⁹

Met het oog op de huidige ontwikkelingen is het de vraag of het in overeenstemming is met de belijdenis en op basis daarvan met de Dordtse Kerkorde 1619 om gereformeerde bisschoppen of mensen met een verwante functie aan te stellen. Het Schriftberoep en de exegetische verantwoording zijn daarbij van doorslaggevend belang.

Het opzicht is verankerd in de Bijbelse voorschriften voor het gemeentelven. De vraag is, hoe dit in de praktijk van de 21ste eeuw uitgewerkt moet worden binnen het kader van een gereformeerde kerkregering. Is de keuze voor een classispredikant of een gereformeerde bisschoppelijke figuur hierop het juiste antwoord?

De classispredikant binnen de Protestantse Kerk in Nederland heeft het recht om te interveniëren en tijdelijke maatregelen voor een gemeente te nemen en daarbij de opdracht om 'een cultuur van mobiliteit en flexibiliteit' te bevorderen. Het is de opdracht van de classispredikant om zijn/haar taak in alle vriendelijkheid en bescheidenheid uit te oefenen. Deze taak is met strikte regels omheind. Toch lijkt het onmogelijk om deze taak uit te oefenen zonder in bepaalde situaties in het recht van kerkenraden te treden. Finale beslissingen die worden opgelegd aan gemeenten, kerkenraden of ambtsdragers, worden niet door de classispredikant alleen genomen, maar door het breed moderamen van de classicale vergadering.

⁴⁵ Plomp, *Presbyteriaal-Episcopaal?*, p.16v.

⁴⁶ Plomp, *Presbyteriaal-Episcopaal?*, p.25.

⁴⁷ G. Voetius, *Gisberti Voetii Politicae Ecclesiasticae* (Amstelodami: ex officinâ Joannis à Waesberge, 1663-1676) I, 1, p.110v.

⁴⁸ In zijn dissertatie zijn zeer veel nuttige verwijzingen naar, zij het wat oudere, literatuur over deze materie te vinden.

⁴⁹ Bronkhorst, *Schrift en Kerkorde*, 248.

Het woord ‘opleggen’ en ook de gebezigde term ‘geestelijk leiderschap’ staan op gespannen voet met artikel 84 van de Dordtse Kerkorde 1619.⁵⁰ Plaatselijke kerken zijn in het Dordtse bestel voluit kerk en lichaam van Christus⁵¹ en niet slechts een deel van dit lichaam. Een meerdere vergadering is in het gereformeerde kerkrecht niet meerder in macht maar slechts in het getal van het aantal kerken dat erin samenkomt. Een dergelijke vergadering, hetzij classis of synode, kan geen ‘heerschappij’ uitoefenen over een plaatselijke kerk en finale beslissingen nemen. Wel kan eventueel worden geconstateerd dat een kerk zich buiten de orde van Schrift en Belijdenis of van de gezamenlijke afspraken plaatst. Binnen het kerkverband spreken de kerken en ambtsdragers elkaar aan op deze basis.

Small constateert dat kerkelijke vergaderingen zich niet altijd meer bewust zijn dat zij geen democratisch bestuursorgaan vormen; geestelijk leiding geven op Bijbelse wijze betekent immers niet dat de stemmen moeten worden geteld, maar dat ze worden gewogen. Hij meent dat juist een bisschoppelijke figuur de ‘democratische gijzeling’ van de kerk zou kunnen doorbreken.⁵²

De afgevaardigden naar de Synode van Dordrecht 1618/1619 hebben in de lijn van de Belijdenis geen superintendents aangesteld. Wel is er een bepaling opgenomen in verband met kerkvisitatie – een bij uitstek bisschoppelijke (opziens)taak, die echter nadrukkelijk door meerdere dienaren des Woords gezamenlijk, en daarbij voor een beperkte tijd, werd uitgevoerd.⁵³ Deze oplossing biedt ook in de 21ste eeuw vooralsnog voldoende mogelijkheden om de taak van de onderlinge verantwoordelijkheid van kerken ten opzichte van elkaar te vervullen.⁵⁴

Het aanstellen van een ‘gereformeerde bisschop’, een predikant met bovenplaatselijke bevoegdheden, is niet in de lijn van de Dordtse Kerkorde 1619.

Plaatselijke zelfstandigheid versus kerkverband⁵⁵

Bij de behandeling van de verhouding tussen plaatselijke zelfstandigheid en kerkverband speelt het anti-hiërarchisch principe een rol, evenals de artikelen 48 en 49 van de Dordtse Kerkorde 1619⁵⁶ en de vraag naar (de wenselijkheid van) een gereformeerde bisschop.

Voor veel christenen en kerkenraden ligt de nadruk op de plaatselijke gemeente. In de gereformeerde theologie is de plaatselijke kerk volledig kerk, maar tevens onderdeel

⁵⁰ ‘Gheen Kercke sal over andere Kercken, gheen Dienaer over andere Dienaren, geen Ouderlingh off Diaken over andere Ouderlinghen ofte Diakenen eenighe heerschappije voeren.’

⁵¹ Ook in het document over de classispredikant van de PKN wordt geschreven dat ‘het hart van de kerk klopt in de plaatselijke gemeente, als volwaardige gestalte van de kerk als lichaam van Christus.’

⁵² Small, ‘The democratic captivity of the Church’ in Janssen en Koffeman, *Church Polity*, 49 vv.

⁵³ Art.44 DKO.

⁵⁴ Een korte en heldere verwoording van deze taak geeft Koffeman in *In order to serve*, 227.

⁵⁵ Er is verband tussen deze paragraaf en de vorige, namelijk de vraag in hoeverre een plaatselijke gemeente volkomen zelfstandig is en hoe ver de invloed van het kerkverband strekt.

⁵⁶ Respectievelijk over onderlinge correspondentie van kerkelijke vergaderingen en het aanstellen van kerkelijke deputaten. Zie hiervoor hoofdstuk 7.4.4. en 7.4.5.

van de Kerk. Onder andere door oecumenische contacten kan de relatie tot het kerkverband onder druk komen te staan, bijvoorbeeld wanneer een synode besluiten neemt die niet stroken met wat in een samenwerkingsgemeente als juist wordt gezien. Overigens is in het gereformeerde kerkrecht de plaatselijke zelfstandigheid vaker een onderwerp van controversie geweest,⁵⁷ bijvoorbeeld in de polemieken rond de Vrijmaking van 1944.⁵⁸ Toen was de vraag of er van synodewege met tuchtmaatregelen kon worden ingegrepen op het plaatselijke niveau. Voetius had hierop bevestigend geantwoord.⁵⁹ M. Bouwman⁶⁰ meent dat de gedachte aan grotere plaatselijke zelfstandigheid, waarbij besluiten van meerdere vergaderingen door de kerkenraden moeten worden geratificeerd,⁶¹ pas aan het einde van de 19^e eeuw bij Rutgers naar voren komt; Rutgers zou zich hiervoor ten onrechte op Voetius baseren.⁶²

Gemeenteleden voelen zich om psychologische of sociologische redenen⁶³ meestal meer verbonden met 'hun' gemeente dan met een kerkverband of een bovenplaatselijke kerk. Het is de taak van de kerkenraad en de meerdere vergaderingen om het 'grotere verband' van de Kerk van Christus onder de aandacht van de gemeenteleden te brengen. Wanneer er in de kerkenraad geen positieve aandacht is voor het gehele lichaam van Christus, blijft de focus op het kleinplaatselijke gericht. Dat komt tot uiting wanneer de afvaardiging naar een classis of synode of andere bovenplaatselijke taken worden gezien als iets wat men graag aan een mede-kerkenraadslid overlaat, bij voorkeur aan 'iemand die (wel) van vergaderen houdt.' Zo wordt onrecht gedaan aan de geestelijke betekenis van het samenkomen in meerdere vergaderingen: daar komen afgevaardigden van de kerken samen om de HERE en Zijn Kerk te dienen.

Het Bijbelse beeld van het lichaam uit 1 Korinthe 12⁶⁴ is verhelderend. Zij die Christus belijden als HERE en Verlosser vormen samen het lichaam van Christus, de Kerk,

⁵⁷ Zie hiervoor ook M. Bouwman, *Voetius over het gezag der synoden* (Amsterdam: S.J.P. Bakker, 1937), passim.

⁵⁸ Het is de moeite waard om de literatuur uit die dagen hier op na te lezen.

⁵⁹ Voetius, *Politicae Ecclesiasticae*, IV, 865, 869, 891, 898v., en I, 227. Als lid van de Synode van Dordrecht 1618/1619 was Voetius betrokken geweest bij het afzetten van remonstrantse (plaatselijke) predikanten.

⁶⁰ M. Bouwman, *Tweeërlei Kerkrecht? Het zoogenaamde oude kerkrecht noch oud, noch gereformeerd* (Amsterdam: S.J.P. Bakker, 1944).

⁶¹ Dit was de gewoonte in de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt. In de nieuwe kerkorde van deze kerken is vastgelegd dat een besluit van een kerkelijke vergadering bindende kracht heeft en gewoonlijk direct in werking treedt (KO GKv F72.1 en 2). Wilschut, *Werkorde*, 125v, geeft een genuanceerd beeld van de ratificering. Het 'als bindend aanvaarden' uit de vorige versie (Art.31) van de KO GKv impliceert volgens hem eveneens dat het een bindend besluit is, maar het heeft als 'extra' dat de kerkenraad in kwestie dit ook actief erkent.

⁶² M. Bouwman, *Tweeërlei kerkrecht?*, 71. M. Bouwmans visie en uitleg van Voetius' werk is niet onomstreden.

⁶³ Op plaatselijke niveau kennen mensen elkaar en vaak is er een emotionele band met het kerkgebouw waar wordt samengekomen.

⁶⁴ 1 Kor. 12:12-31. Onder andere door Calvijn is dit beeld prachtig uitgewerkt, waarbij bijvoorbeeld de tucht als de zenuwen van het lichaam worden geschetst.

waarvan Christus het Hoofd is.⁶⁵ Niet alleen de plaatselijke kerk is belangrijk; evenzeer is het grotere geheel van betekenis voor alle gemeenteleden.⁶⁶

In de synode van Emden in 1571 kwamen afgevaardigden van diverse plaatselijke gereformeerde kerken bijeen. Ze erkenden hun eenheid op basis van Schrift en Belijdenis en vormden zo een ‘kerkverband’. De kerkelijke en politieke situatie was in 1619 een geheel andere, maar er trad geen principiële verschuiving op in het denken over de verhouding tussen de plaatselijke kerk en het kerkverband. De instructies en de besprekingen ter synode laten zien hoeveel belang er werd gehecht enerzijds aan het kerk van Christus zijn in de plaatselijke situatie en anderzijds aan de eenheid van geloven, belijden en handelen van de gehele Gereformeerde Kerk. De vaststelling van de Canones getuigt daarvan, maar ook het anti-hiërarchisch principe, waarin duidelijk wordt gemaakt dat allen samen, zonder rangorde, Christus als Hoofd dienen.

In de Nederlandse Geloofsbelijdenis komt tot uitdrukking dat plaatselijke kerken voluit kerk van Christus zijn.⁶⁷ Maar de plaatselijke gemeente is niet het centrum van de Kerk, het is er een onderdeel van. Zonder kerkelijk verband missen kerken de onderlinge bemoediging en correctie, zoals die al tussen de nieuwtestamentische gemeentes bestond. Gespiegeld aan het beeld van het lichaam van Christus kan worden gesteld dat een geamputeerd lichaamsdeel afsterft; het moet om te kunnen functioneren samen met de andere lichaamsdelen verbonden zijn met het Hoofd. De Kerk van Christus is immers

niet gelegen in, gebonden aan of beperkt tot een bepaalde plaats of gebonden aan bepaalde personen, maar zij is verbreid en verstrooid over de gehele wereld en toch met hart en wil samengevoegd en verenigd in eenzelfde Geest, door de kracht van het geloof.⁶⁸

Daarom is de onderlinge correspondentie, zoals vastgelegd in artikel 48 van de Dordtse Kerkorde 1619, belangrijk. Ook de vraag naar de mogelijke wenselijkheid van een gereformeerde bisschop komt op uit dit besef.

Veel werk in dienst van Christus en Zijn Kerk kan en moet op plaatselijk niveau worden gedaan. Maar daarnaast zijn er taken, bijvoorbeeld in de Zending, in het contact met Gods volk Israël en in de opleiding van predikanten, die het plaatselijke overstijgen. Daarvoor werken kerken samen in kerkelijk verband, zoals bepaald in artikel 30 van de Dordtse Kerkorde 1619.⁶⁹ Kerkelijke vergaderingen hebben geen gezag in zichzelf; hun gezag is het gezag van het Woord, in zoverre zij dat Woord naspreken.⁷⁰ Aan dat Woord hebben de plaatselijke kerken zich gebonden en zo

⁶⁵ Zie bijvoorbeeld Koffeman, *In Order to Serve*, 205, die het rapport *The Church – Towards a Common Vision* (2013) van de commissie Faith and Order van de Wereldraad van Kerken citeert.

⁶⁶ Zie bijvoorbeeld A.D. Pont, *Die Historiese Agtergronde van ons Kerkelike Reg* (Kaapstad: HAUM, 1981), 221 en Walt, *Christus as Hoof*, 46.

⁶⁷ Art.30 en 31 NGB.

⁶⁸ Art.27 NGB.

⁶⁹ ‘...In meerder vergaderine salmen niet handelen, dan t’gene dat in mindere niet heeft afgehandelt konnen worden, ofte dat tot den Kercken der meerder vergaderinghe int ghemeyn behoort.’

⁷⁰ Zo bijvoorbeeld C.J. Smit, *Kerkreg*, 88, 96 en Walt, *Christus as Hoof*, 150v.

nemen zij hun taken op zich om de HERE van de Kerk te dienen, met het oog op Zijn koninkrijk. Zo nodig geven zij daarvoor bepaalde taken aan deputaten.⁷¹

De Dordtse Kerkorde 1619 geeft vorm aan een evenwichtige verhouding tussen plaatselijke kerk en kerkverband, gebaseerd op Schrift en Belijdenis. Daarom zijn deze bepalingen ook in de 21ste eeuw nog goed bruikbaar.

*Kerk en Overheid*⁷²

Nederland⁷³ kent officieel de scheiding van Kerk en Staat. Van Bijsterveld wijst er in haar studie over Overheid en Godsdienst⁷⁴ op, dat dit beginsel in 1796 is geproclameerd om de overheid te laten terugtreden ten opzichte van het kerkelijk leven. De betekenis van het begrip is echter niet duidelijk omlind op schrift gesteld en wordt daarom verschillend uitgelegd, waarbij de juridische betekenis soms uit het oog wordt verloren.⁷⁵ De mening dat er niets van religie in de openbare ruimte, die ‘neutraal’ zou moeten zijn, te merken mag zijn is een onjuiste conclusie die helaas zelfs door sommige politici wordt getrokken. Kerk en Staat hebben elk een eigen domein waarin de ander in principe geen zeggenschap heeft. Toch behoudt enerzijds de overheid zich het recht voor om in te grijpen wanneer de Kerk de wetten van de Staat schendt, terwijl het anderzijds de taak van de Kerk is om profetisch te spreken wanneer de overheid de wetten van de HERE schendt.

Kerkrecht is principieel van een andere orde dan het recht van de overheid; het heeft een geestelijk karakter.⁷⁶ Toch is er nog een zekere mate van recht en Goddelijke normen in de menselijke regeringsvormen te vinden, ten gevolge van een rest van de paradijstoestand en van het beeld Gods in de mens.⁷⁷

Binnen de eigen ruimte worden kerkgenootschappen geregeerd door hun eigen statuut.⁷⁸ De verhouding tussen Kerk en Overheid is in Nederland principieel niet vijandig. Toch lijkt er een groeiende spanning te ontstaan, bijvoorbeeld door de

⁷¹ Art.49 DKO.

⁷² Zie onder andere Van Kooten, *Het kerkgenootschap*, en Koffeman, *In Order to Serve*, 237 vv.. Koffeman verwijst naar diverse relevante literatuur. In het PKN-rapport ‘*De kerk en de democratische rechtsstaat*’ (2009) wordt een helder beeld geschetst van de huidige ontwikkelingen op dit terrein en de achtergronden van het denken hierover. Bewust wordt in dit rapport een bredere term gekozen dan ‘overheid’, aangezien er meerdere lagen van gezag in het burgerlijke bestuur bestaan. Met al die lagen hebben christenen en kerken te maken. Daarnaast is de ‘civil society’ van belang, dat deel van de samenleving dat niet primair behoort tot het bestuur, de economische markt of de privé sector van het leven. De kerken behoren in de Nederlandse samenleving (ook) tot dit ‘maatschappelijke middenveld’, al hebben ze naar hun aard een geheel eigen opdracht en plaats in de samenleving. Die plaats en opdracht worden echter in steeds mindere mate erkend en gewaardeerd. Diverse kerken werken samen in het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CIO).

⁷³ Er moet ook rekening worden gehouden met Europese wetgeving, zoals de privacywetgeving.

⁷⁴ Van Bijsterveld, *Overheid en Godsdienst*, 154v.

⁷⁵ Zo wordt in het politieke debat soms naar deze scheiding verwezen in verband met een gewenst verbod voor ambtenaren om een hoofddoek, keppeltje of kruisje te dragen tijdens hun werk.

⁷⁶ Zie o.a. Calvijn, *Instituut* IV. 20.1.

⁷⁷ Zie artikel 14 NGB en DLR III en IV,4.

⁷⁸ Artikel 2:2 van het Burgerlijk Wetboek.

buitenkerkelijke visie dat een predikant in een arbeidsverhouding tot zijn kerkenraad staat. Kerken worden binnen de Nederlandse samenleving steeds meer gezien als gelijkwaardig aan verenigingen die een maatschappelijk doel beogen, waarbij het geloof zou behoren tot de privésfeer. Dat is bijvoorbeeld te merken aan de, steeds uitgebreider wordende, voorwaarden voor de ANBI-status⁷⁹ van kerken. Daarin worden kerken collegialistisch beoordeeld, als een vereniging die is aangegaan door mensen. Kerken geven soms zelf aanleiding tot deze mening, bijvoorbeeld door managementstrategieën te omarmen en visiedocumenten op te stellen.⁸⁰

De woorden uit Romeinen 13:1-7 spelen een belangrijke rol in verband met de verhouding tot de overheid; de overheid is de dienaar van God en Hij geeft haar haar gezag. Ook de woorden van de HERE Jezus ‘geef dan aan de keizer wat van de keizer is...’⁸¹ en uit de eerste Petrusbrief ‘eer de koning’⁸² roepen op tot – een zekere – gehoorzaamheid aan de overheid. Daarbij moet worden aangetekend dat de overheid in de nieuwtestamentische tijd een vijandige overheid was.

Ook in artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis wordt de overheid als dienaar Gods getekend. In dit artikel wordt enerzijds duidelijk gemaakt dat gereformeerden gezagsgetrouwe burgers zijn, en anderzijds wordt de taak van de overheid tegenover de gelovigen onder woorden gebracht. Juist die bewoording heeft tot discussie geleid, onder andere op de synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland in 1905. Toen zijn ‘de eenentwintig woorden’⁸³ als het ware tussen haakjes gezet, omdat ze als niet meer passend bij de toenmalige situatie werden beoordeeld. Het was de bedoeling dat er een vervangende formule zou komen, maar dat is niet gebeurd. In dit onderzoek is steeds uitgegaan van de onverkorte tekst van artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Tegenover de ‘gezagsgetrouwe’ houding staan de woorden van Petrus⁸⁴ dat men aan God meer gehoorzaam moet zijn dan aan mensen. In deze spanning leven christenen, onder welke wereldse overheid dan ook, als burgers van het Koninkrijk van God: ze zijn wel in, maar niet van de wereld.

De Synode van Dordrecht heeft, in beginsel in samenwerking en overeenstemming met vertegenwoordigers van de Hoge Overheid, afspraken gemaakt over de relatie van Kerk en Overheid.⁸⁵ Deze afspraken blijken vier eeuwen later vaak niet meer

⁷⁹ Algemeen Nut Beogende Instelling. Giften aan een dergelijke instelling komen in aanmerking voor aftrek van de inkomsten- of vennootschapsbelasting. Daarnaast hoeft een ANBI geen erfbelasting of schenkelasting voor erfenissen en schenkingen te betalen en komt de instelling onder andere in aanmerking voor teruggaaf van energiebelasting. De meeste kerken bezitten een dergelijke status en moeten daarvoor voldoen aan een aantal wettelijke eisen. Het verdient aanbeveling om de overheidsvoorwaarden goed te doordenken en daarbij de vraag te stellen of de ANBI-status en de financiële voordelen daarvan opwegen tegen de regels en inspanningsverplichtingen die eraan verbonden zijn.

⁸⁰ Het principiële verschil tussen de gereformeerde kerkvisie en de collegialistische wordt uiteen gezet door J. Smit in ‘The decline of reformed church polity’. Wanneer de kerk wordt gezien als de uitdrukking van menselijke wil, heeft de mens ook de autoriteit om te beslissen of een kerk nuttig of nodig is.

⁸¹ Matt.22:21b.

⁸² 1 Petr.2:17b.

⁸³ Dit betreft het gedeelte dat handelt over het weren en uitroeien van valse godsdienst en afgoderij. Van der Zwaag, *Onverkort*, behandelt uitvoerig de spanning die deze woorden ook in de praktijk van de 16^e eeuw al oproepen.

⁸⁴ Hand.5:29b.

⁸⁵ Zie wat hierover is geschreven is in hoofdstuk 8.5.

relevant te zijn. De overheid is niet meer betrokken bij het beroepingswerk⁸⁶ en het levensonderhoud van predikanten; er verschijnt ook geen delegatie van Burgemeester & Wethouders in kerkenraadsvergaderingen. Wel zijn er diaconale terreinen waarop nog sprake kan zijn van samenwerking tussen kerkelijke organisaties en de overheid.

Hoe zijn de kerken die hun kerkelijke orde afleiden van de Dordtse Kerkorde omgegaan met deze veranderingen? Sommige kerken hebben artikel 28 van de Dordtse Kerkorde⁸⁷ gehandhaafd; een voorbeeld hiervan zijn de Gereformeerde Gemeenten⁸⁸ en de Canadian and American Reformed Churches.⁸⁹ De vraag is dan, hoe het eerste deel van het artikel functioneert. Het kan een appèl zijn op de overheid, die veelal geen weet zal hebben van het feit dat dit appèl wordt gedaan. Het tweede deel, over de houding van de ambtsdragers ten opzichte van de overheid, kan wel in praktijk worden gebracht, al is dit geen eenvoudige opdracht wanneer de overheid nadrukkelijk seculier is.

De Christelijke Gereformeerde Kerken kennen een verkorte versie van artikel 28,⁹⁰ evenals bijvoorbeeld de Vrije Gereformeerde Kerke in Suid-Afrika⁹¹ en de Free Reformed Churches of Australia.⁹² In deze kerkordes is het eerste deel van het artikel verdwenen en wordt alleen de opdracht van de ambtsdragers ten opzichte van de overheid benoemd.

Andere kerken van gereformeerde kerkregering hebben het hele artikel laten vervallen en in verband met 'de betrekkingen van de kerk naar buiten' of 'rechtspersoonlijkheid' iets over de relatie met de overheid en/of het burgerlijk recht opgenomen.⁹³ De Nederduitse Gereformeerde Kerk (in Zuid-Afrika) maakt daarbij gebruik van de gelegenheid om te wijzen op de vrijheid van godsdienst, dat een onvervreemdbaar recht van de kerk wordt genoemd.⁹⁴

In de Nederlandse politiek van de 21ste eeuw is geen concrete uitwerking van artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, hoewel de Staatkundig Gereformeerde

⁸⁶ In de kerkenordering van de Gereformeerde Gemeenten is dit gedeelte van de artikelen 4 en 5 dan ook tussen haakjes gezet. In de kerkorde van de Canadian and American Reformed Churches, die nauw aansluit bij de DKO, is de verwijzing naar de overheid in de artikelen 4 en 5 geschrapt.

⁸⁷ 'Ghelyck het Ampt der Christelijcke Overheden is, den H. Kerckendienst in alle manieren te bevorderen, den selven met haer exempel den onderdanen te recommanderen, ende den Predicanten, Ouderlingen ende Diaconen in alle voorvallende noot de handt te bieden, ende by hare goede ordeninge te beschermen; Alzoo zijn alle Predicanten, Ouderlinghen ende Diakonen schuldigh de gantsche Ghemeente vlijtelijck ende oprechtelijck in te scherpen de ghehoorsaemhey, liefde ende eerbiedinghe die sy den Magistraten schuldigh zijn: ende sullen alle Kerckelijcke persoonen met haer goet exempel in desen de Ghemeente voor gaen, ende door behoorlijck respect ende correspondentie, de gunst der Overheden tot de Kercken soecken te verwecken ende te behouden: ten eynde een yeder het zijne in des Heeren vreesse, aen weder zijden doende, alle achterdencken ende wantrouwen moghe werden voorghecomen, ende goede eendracht tot der Kercken welstandt onderhouden.'

⁸⁸ Art.28 KO GG.

⁸⁹ Art.28 KO CanRC. Deze kerken hebben het gedeelte over de taak van overheid wel ingekort tot 'As it is the office of the civil authorities to promote in every way the holy ministry,' waarna wordt vervolgd met de taak van de ambtsdragers ten opzichte van de overheid.

⁹⁰ Art.28 KO CGK.

⁹¹ Art.27 KO VGKSA.

⁹² Art.27 KO FRCA.

⁹³ Zo bijvoorbeeld Art.84 van de KO van de voortgezette Gereformeerde Kerken in Nederland en G84.1 van de KO van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt).

⁹⁴ Art.67 KO NGKerk.

Partij hier wel naar streeft. De principes van Kerk en overheid botsen tegenwoordig meer met elkaar dan ten tijde van de Dordtse Synode 1618/1619.⁹⁵

Kunnen de besluiten die in verband met de verhouding van Kerk en Overheid door de Dordtse Synode werden genomen worden vertaald naar de huidige situatie en kan daarbij nog steeds een rol worden toegekend aan artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis? Zo niet, dan heeft dat consequenties voor het belijden van de Kerk. Zoals reeds vermeld hebben de Gereformeerde Kerken in Nederland in 1905 die consequentie getrokken door een deel van dit artikel ‘tussen haakjes te zetten.’ Al werd de Nederlandse Geloofsbelijdenis hierdoor niet principieel gewijzigd, er werd wel een principe van de Belijdenis buiten werking gesteld. Een kerk die een dergelijk besluit overweegt dient zich rekenschap te geven van de vraag of het acceptabel is dat de Belijdenis wordt aangepast aan de kerkelijke en maatschappelijk orde, of dat die orde moet worden aangepast aan het belijden van de Kerk.

Het is gebleken dat de vraag naar de vertaling van de Belijdenis naar de dagelijkse praktijk in de 17^e eeuw niet gemakkelijk is afgedaan, evenmin als in de 16^e eeuw bij het opstellen ervan. Dat kan christenen vandaag inspireren om met evenveel inzet het eigen belijden te doordenken en toe te passen, ook op de verhouding van Kerk en Overheid en bij botsende belangen en principes. Enerzijds is het perspectief van deze belijdenis eschatologisch. In deze wereld is er geen overheid die geheel volgens de bedoelingen van de HERE God regeert. Ook Calvijn geeft aan dat er bijvoorbeeld met betrekking tot de rechtspraak in Genève het nodige in de houding van mensen valt te verbeteren.⁹⁶ Maar toch roept hij op tot gehoorzaamheid aan de overheid,⁹⁷ ook in het geval dat die overheid niet Godvrezend is; zulke overheden kunnen zelfs een (terechte) straf van God zijn.⁹⁸ Anderzijds is het perspectief van deze belijdenis appellerend. Christenen zijn geroepen om een appèl op de overheid te doen, niet zozeer ten behoeve van het eigen kerkelijk leven als wel om die overheid te herinneren aan haar hoge taak en roeping. Het maakt hierbij niet uit of de desbetreffende overheid deze roeping verstaat. Het gaat erom of de Kerk haar roeping verstaat.

Er moet worden geconcludeerd dat het eerste deel van artikel 28 van de Dordtse Kerkorde een ‘Fremdkörper’ blijft. Hoewel de bepaling in overeenstemming is met het belijden van de Kerk behoort een dergelijke bepaling, over de taak van de overheid ten opzichte van de kerk, niet thuis in een kerkorde. In dat licht bezien is de opmerking van de Nederduitse Gereformeerde Kerk in Zuid-Afrika over godsdienstvrijheid⁹⁹ ook buiten de orde.

⁹⁵ De verbeterde verhouding tussen de Gereformeerde Kerk (naar contraremonstrants model) en de Overheid was in die tijd een recente ontwikkeling. In de eerste jaren van haar bestaan schaarde de Gereformeerde Kerk in de Republiek zich achter Prins Willem van Oranje en de Opstand, en daarmee tegen het toenmalige wettige gezag, de koning van Spanje die Heer der Nederlanden was. Het kan niet worden ontkend dat er spanning was tussen deze keuze en artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis.

⁹⁶ Calvijn, *Institutie* IV.20. 19.

⁹⁷ Calvijn, *Institutie* IV.20. 22 en 23, 29 vv.

⁹⁸ Calvijn, *Institutie* IV.20. 24 vv.

⁹⁹ Art.67 KO NGKerk.

Het is consistent om als uitwerking van de belijdenis het tweede deel van artikel 28 van de Dordtse Kerkorde te handhaven, op voorwaarde dat artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis binnen de desbetreffende kerk functioneert. Wanneer dat niet het geval is, is het een loze bepaling die beter kan worden verwijderd uit de kerkorde. De consequentie daarvan is dat er ook moet worden nagedacht over de functie en formulering van het belijden van deze kerk. Is de Belijdenis een historisch document dat om die reden ongerept in stand moet worden gehouden, of is het de verwoording van het actuele belijden van de kerk? Er zijn goede Bijbelse redenen voor het behouden van de complete tekst van artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. De eschatologische en profetische noties van dit artikel moeten niet wijken voor de praktische constatering dat de erin beleden taak van de overheid ‘niet van deze tijd’ is.

TEN SLOTTE

Het onderzoek heeft, mede in relatie tot de hierboven genoemde onderwerpen, aangetoond dat de Dordtse Kerkorde 1619 waarde heeft, ook in andere tijden en omstandigheden dan waarin de opstellers leefden. Toch zijn er met betrekking tot de praktijk van het kerk zijn in de 21ste eeuw lacunes in deze kerkorde. Daarom hebben diverse kerken uit de traditie van deze kerkorde artikelen toegevoegd met betrekking tot vermogensrechtelijke zaken, rechtspersoonlijkheid, kerkelijk-maatschappelijke organisaties, zending, evangelisatie en de relatie tot het volk Israël. Het is terecht, en in overeenstemming met de slotbepaling van de Dordtse Kerkorde 1619, dat er ook op deze terreinen aanvullingen zijn gemaakt.¹⁰⁰

Het is belangrijk dat in kerkelijke vergaderingen ook de veranderingen in de burgerlijke wetgeving nauwlettend worden gevolgd. Als gevolg van degelijke veranderingen kan het nuttig of zelfs noodzakelijk zijn om bijvoorbeeld vast te leggen wat binnen de desbetreffende kerk de definitie is voor een huwelijk. Omdat is gebleken dat gereformeerd kerkrecht principieel flexibel kerkrecht is, is het niet meer dan logisch wanneer ook in de toekomst aanvullingen en wijzigingen nodig zijn van kerkordes die zich baseren op de Dordtse Kerkorde 1619. Maar voor er aanpassingen worden gemaakt moet er deugdelijk onderzoek worden gedaan, niet alleen naar de situatie die ogenschijnlijk vraagt om de aanpassing, maar ook naar de Bijbelse en confessionele principes achter de Dordtse Kerkorde 1619. Bij aanpassing van het kerkrecht is immers niet de praktijk van doorslaggevend belang. Beslissingen op dit terrein moeten worden genomen op basis van theologische principes, principes die gebaseerd zijn op of in harmonie zijn met het Woord van de HERE van de Kerk. Het is een uitdaging om de achtergronden van de Dordtse Kerkorde 1619 te onderzoeken en te proberen er lessen voor het heden uit te destilleren.

¹⁰⁰ Diverse van deze elementen zijn te vinden in resp. Art.75 KO CanRC en Art.G83 KO GKv; Art.84 KO CGK, Art.G84 KO GKv en Art.84 KO vGKN; Art.73-76 KO CRCNA, Art.39 AKS NGK, Art.68 KO NGKerk (Zuid-Afrika), Art.77-79 KO vGKN.

Hoe zou de kerkorde geformuleerd zijn wanneer de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden ook in de jaren en eeuwen na 1619 regelmatig in synode bijeen was gekomen? Daarover kan alleen worden gespeculeerd. Het is wel zeker dat de inhoud ervan in de loop van de eeuwen zou zijn veranderd, vermeerderd en verminderd. Mogelijk waren dan enkele van de hierboven behandelde onderwerpen al eerder uitgewerkt in evenwichtige bepalingen en hadden de verschillende kerken niet ieder apart de materie behoeven te doordenken. Misschien zouden er zelfs niet zoveel verschillende kerken van gereformeerde signatuur zijn geweest.

Er zijn vanuit de Nederlanden gereformeerde kerken in allerlei windstreken gesticht, die met de geestelijke erfenis uit het vaderland een eigen kerkelijke orde aanbrachten, passend bij de nieuwe omstandigheden. Zij hebben het Woord van Christus verkondigd en hebben velen tot zegen mogen zijn op de plaats waar zij zijn geplant. Deze kerken zijn met elkaar verboden door de gezamenlijke basis van Schrift en Belijdenis en ook van de kerkelijke orde. Het zou goed zijn wanneer zij elkaar vinden in het gesprek over deze gezamenlijke basis en vooral over de HERE Die hen samenbindt.¹⁰¹ Bij dit gesprek kan artikel 85 van de Dordtse Kerkorde een weg wijzen:

In middelmatighe dinghen salmen de buiten-Lantsche Kercken niet verwerpen, die ander gebruyck hebben dan wy.

Een synode van gereformeerde kerken die, al dan niet in Dordrecht, samenkomt volgens de bepalingen die de Dordtse Kerkorde 1619 ervoor geeft... dat klinkt als toekomstmuziek. Die muziek zal gaan klinken wanneer de afgevaardigden samen de Schrift en de gereformeerde Belijdenis spellen en toepassen in de praktijk van hun persoonlijk en kerkelijk leven. Voor die praktijk ligt er een format klaar – vier eeuwen oud, maar nog steeds goed bruikbaar!

¹⁰¹ In het midden van de 20ste eeuw is voor een dergelijk contact de Gereformeerde Oecumenische Synode (GOS) opgericht, de latere Gereformeerde Oecumenische Raad (GOR). Een afsplitsing (of opvolger) van deze raad is de International Conference of Reformed Churches (ICRC). Helaas blijkt regelmatig dat de kerken van gereformeerd belijden zo ver uit elkaar zijn gegroeid dat ze elkaar niet goed weten te verstaan en vast te houden.

Samenvatting

De hoofdvraag voor dit onderzoek is:

Wat is de historische context en wat zijn de kerkordelijke bronnen van de kerkorde zoals die is vastgesteld door de Synode van Dordrecht 1618/1619, wat is de relatie van deze kerkorde met de overige besluiten van deze synode, en is er consistentie tussen de kerkordelijke besluiten en de gereformeerde confessie?

Om deze vraag te beantwoorden zijn de context, ontwikkeling en theologie van de Dordtse Kerkorde 1619 onderzocht. Hieruit zijn conclusies getrokken en enkele lijnen uitgezet voor het gebruik van deze kerkorde als basis voor het kerkelijk leven in de 21ste eeuw, aangezien pas op basis van deze kennis kan worden bepaald of er recht wordt of moet worden gedaan aan de bedoeling van de opstellers van de Dordtse Kerkorde 1619.

DE CONTEXT VAN DE DORDTSE KERKORDE 1619

De situatie in de Nederlanden aan het begin van de 17^e eeuw

De protestantse reformatie kwam in de Nederlanden relatief langzaam op gang. Met name in de Noordelijke Nederlanden was de invloed van Calvijn groter dan die van Luther. De rooms-katholieke koning van Spanje was Heer van de Nederlanden; hij wenste geen ketterij op zijn grondgebied. De regionale overheden waren van mening dat zij door hun Heer in diverse van hun rechten werden aangetast. Zo ontstond de Opstand en waren de Nederlanden vanaf 1568 in oorlog met Spanje. Van 1609 tot 1621 was er een bestand, hoewel er nog steeds sprake was van oorlogshandelingen. In 1618 was het nog niet duidelijk of het bestand zou standhouden en zou leiden tot vrede, of dat de strijd zou worden hervat. In dit politieke krachtenveld waren Johan van Oldenbarneveldt en Prins Maurits hoofdrolspelers.

De levensstandaard in de Republiek was aanzienlijk hoger dan in de rest van Europa, al leefden velen in armoede. De opleidingsgraad van de inwoners was relatief hoog en de sociale zorg was relatief goed geregeld. De belastingen waren dan ook hoog. De Republiek was voor velen een toevluchtsoord omdat gewetensvrijheid werd gegarandeerd, overeenkomstig de Unie van Utrecht. Daarom kwamen veel Zuid-Nederlanders, met diverse maatschappelijke en religieuze achtergronden, naar de Republiek. Het begin van de 17^e eeuw was een periode van misoogsten, overstromingen en epidemieën.

De Republiek was in die tijd zeker geen ‘gereformeerde natie’. Naar schatting was 10-15 % van de anderhalf miljoen Nederlanders belijdend lid van de Gereformeerde

Kerk, al bezochten veel meer mensen de kerkdiensten. Sommige gebieden waren nog overwegend rooms-katholiek; er waren ook niet- of anders gelovigen.

Binnen de Republiek bestond een divers, ingewikkeld en soms strijdig stelsel van verschillende jurisdicties. Diverse kerkelijke vergaderingen en regionale overheden hadden eigen kerkordes, waarbij veelal een ruime plaats aan de overheid werd toegekend. Deze kerkordes golden in plaats van de in 1586 te 's-Gravenhage door de Gereformeerde Kerk vastgestelde kerkorde.

De Staten Generaal gaven na 1586 niet opnieuw toestemming voor het samenroepen van een Generale (of nationale) Synode. Door de hoog oplopende onenigheid tussen Remonstranten en Contraremonstranten besloten zij uiteindelijk dat er toch een synode moest komen.

DE ONTWIKKELING VAN DE DORDTSE KERKORDE 1619

De voorbereiding van de Synode van Dordrecht 1618/19

De particuliere synodes bereidden deze generale synode voor in hun eigen vergaderingen. Daarmee waren ze al begonnen na de Synode van 's-Gravenhage in 1586. Helaas gaven de overheden van diverse gewesten niet steeds toestemming voor deze reguliere vergaderingen.

De meeste op de Dordtse Synode aanwezige predikanten waren ook afgevaardigd naar de (laatste) voorbereidende particuliere synodevergaderingen. Zij waren inhoudelijk goed voorbereid en op de hoogte van de standpunten van de synodes die zij vertegenwoordigden. Dit geldt ook voor bijna de helft van de ter synode aanwezige ouderlingen. Het merendeel van de hoogleraren en de gecommitteerden van de Staten woonde deze voorbereidende vergaderingen niet bij. De gecommitteerden kenden echter wel het standpunt van de Staten die zij vertegenwoordigden.

De instructies en gravamina van de diverse synodes geven een duidelijk beeld van de vragen die er leefden en die men ter synode wilde bespreken. De extractlijsten van de instructies voor de Synode van Dordrecht blijken niet volledig te zijn. Het is opmerkelijk dat vanuit vijf van de negen particuliere synodes nadrukkelijk werd gevraagd om een voor de gehele Republiek geldende kerkorde, terwijl in twee andere synodes al werd gewerkt met de Kerkorde uit 1586.

De meeste gravamina betreffen de leer, sacramenten en ceremoniën. Uit deze gravamina spreekt enerzijds een grote geestelijke eenheid tussen de kerken in de verschillende gewesten. Anderzijds blijkt dat er onder de bevolking veel onkunde was aangaande de gereformeerde leer en de praktische consequenties hiervan. In verband met huwelijk en begraven en andere onderwerpen die het burgerlijk leven raken wordt nadrukkelijk de rol van de overheid genoemd. Het patronaatsrecht, dat voor de Staten-Generaal onbespreekbaar was, is toch door twee synodes op de agenda geplaatst. Over het algemeen is de behoefte gevoeld aan eenheid in leer, leven en kerkelijke orde.

De Synode van Dordrecht 1618/1619

In de Synode van Dordrecht van 1618/1619 kwamen de afgevaardigden van de Particuliere Synodes en van de Staten van de Republiek der zeven Verenigde Nederlanden samen. De Staten-Generaal nodigden ook afgevaardigden uit van enkele buitenlandse gereformeerde kerken. Het hoofdonderwerp van deze synode was (de reactie op) de leer van de Remonstranten. De vaststelling van de Dordtse Leerregels (Canones) was het gevolg hiervan.

De synode werd geopend op 13 november 1618. Op 9 mei 1619 werd het ‘internationale’ gedeelte ervan gesloten. Na het vertrek van de buitenlandse theologen vergaderde de synode van 13 tot 29 mei over een aantal zaken die vanuit de particuliere synodes waren aangedragen, zoals het opstellen van een kerkorde die voor de gehele Gereformeerde Kerk in de Nederlanden geldig zou moeten zijn: de Dordtse Kerkorde (DKO) van 1619.

De afgevaardigden en gecommiteerden naar deze synode blijken over een uitgebreid onderling netwerk te hebben beschikt en in hun tijd tot de ‘bekende Nederlanders’ te hebben behoord. De invloed van Zuidelijke Nederlanders tijdens de synode was niet zo groot als wel wordt gedacht. Praeses Bogerman en scriba Hommius vallen op door hun uitzonderlijk grote netwerk.

De Dordtse Kerkorde 1619 in relatie tot eerdere kerkordes

Gezamenlijk kozen de afgevaardigden en gecommiteerden naar de Synode van Dordrecht voor een contraremonstrantse koers voor de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden. Deze keus kwam ook tot uiting in de kerkorde: de remonstrantse visie betreffende grote(re) overheidsinvloed in de kerk werd niet overgenomen en de kerkorde van 's-Gravenhage 1586 werd als basis voor het gesprek over de kerkelijke orde genomen. Dat was niet vanzelfsprekend, omdat deze kerkorde niet door de overheid was geaprobeerde en diverse provincies na 1586 hun eigen kerkorde vaststelden. Toch is de invloed van die andere kerkordes op de inhoud van de Dordtse Kerkorde aantoonbaar klein.

Vergelijking van deze kerkordes toont aan dat het grootste verschil is te vinden in de visie op de positie van de overheid ten opzichte van de kerk. Het gaat daarbij hoofdzakelijk over de rol van de overheid bij de verkiezing van predikanten, ouderlingen en diakenen, en in de kerkelijke vergaderingen. Diakenen werkten voor het sociale werk samen met de overheid, dat meestal door de overheid werd gefinancierd uit geconfisqueerde rooms-katholieke kerkelijke goederen.

Er is verschil van inzicht over het aantal te vieren kerkelijke feestdagen. De Staatse kerkordes kennen daarvan een groter aantal dan de kerkelijke tegenhangers. In de Dordtse Kerkorde is hierin een aanpassing aan de wensen van de overheid te zien.

De Utrechtse Kerkorde uit 1612 heeft met betrekking tot de meeste onderwerpen een heel eigen karakter. Dit is dan ook een remonstrants getinte kerkorde, die vermoedelijk is opgesteld door Wtenbogaert.

Besprekingen betreffende de kerkorde

Afgezien van de Acta zijn er weinig geschriften over de besprekingen over de kerkorde. Het verslag van ouderling Heijngius geeft een impressie van de vergaderwijze. Hij vermeldt regelmatig de instemming van de gecommiteerden, zelfs bij een zo gevoelig onderwerp als het patronaatsrecht.

Alle afgevaardigden, zowel de kerkelijke als de politieke, streefden eenzelfde doel na: vrede in de Kerk en daarmee in de Nederlanden. Er werd besloten op basis van argumenten en overeenstemming. Daardoor was er weinig ruimte voor overheersing van het standpunt van enkelingen of groepen; het anti-hiërarchisch principe is zo goed mogelijk in praktijk gebracht. Er zijn geen aanwijzingen dat er compromissen zijn gesloten. De gecommiteerden schaarden zich zonder restrictie achter de genomen besluiten. Zij blijken volwaardige leden van de synode te zijn geweest. Ze werden gekozen (mede) op basis van hun kennis van de kerkelijke materie en gaven blijk van hun betrokkenheid bij de besproken geloofsonderwerpen.

Vrijwel alle gravamina zijn behandeld, zelfs wanneer deze niet op de extractlijsten staan. De niet behandelde gravamina hebben geen dringend karakter, omdat ze praktische of vanzelfsprekende zaken betreffen.

Het grondpatroon van de kerkorde is niet veranderd door de ingediende instructies en gevoerde discussies. Wel is de weerklank ervan terug te vinden in de Dordtse Kerkorde. Uit een vergelijking van deze kerkorde met de belijdenisgeschriften blijkt dat de kerkorde (grotendeels) in harmonie is met het belijden van de Gereformeerde Kerk.

DE THEOLOGIE VAN DE DORDTSE KERKORDE 1619

De inhoud van de Dordtse Kerkorde 1619

De Dordtse Kerkorde is een vernieuwde en waar nodig aangepaste versie van de kerkorde van 's-Gravenhage 1586. Deze laatste heeft haar basis in de Acta van de Synode van Emden 1571. Ondanks een sterk veranderde context is er geen nieuwe grondslag voor het kerkelijk leven gekozen; de veranderingen zijn gering en zelden principieel.

De grootste invloed voor de doorgevoerde veranderingen kwam niet van de overheid maar uit de kerken. Wel kreeg de overheid een verstevigde positie in het besturen van de kerk, naar de ruimte die de Nederlandse Geloofsbelijdenis de overheid biedt. Die invloed ging echter niet verder dan wat in de praktijk van die tijd gebruikelijk was; de nieuwe formuleringen reguleerden deze praktijk. Op deze manier werd voldaan aan de opdracht die de gecommiteerden van hun lastgevers kregen: zorgen dat niemand werd aangetast in zijn rechten, en misbruik van die rechten tegengaan. Tegen de achtergrond van de Staatse kerkordes is Artikel 28 van de Dordtse Kerkorde een kleine concessie aan de wensen van de overheid.

Hier tegenover is ook de positie van de kerk verstevigd, onder andere door het instellen van enkele semipermanente kerkelijke organen. Ook door het toekennen van keurstem aan niet naar de classis afgevaardigde predikanten is grotere kerkelijke invloed mogelijk op vergaderingen waar ook afgevaardigden van de overheid een stem hebben.

De wens van sommigen om een van de overheid onafhankelijke kerk te hebben, in de lijn van de Acta van Emden 1571, werd niet gehonoreerd. In 1618/1619 was de geestelijke eenheid met de Hoge Overheid groot; daarom was er geen praktische reden voor afwijken van de belijdenis.

Met betrekking tot het ambt en de ambtsbevoegdheid is vastgehouden aan het principe dat alleen een beroepen en bevestigd dienaar des Woords de sacramenten mag bedienen. De positie van de diaken is meer in de lijn van Calvijn dan van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Er is een mogelijkheid geopend voor mensen zonder theologische opleiding maar met bijzondere gaven om dienaar des Woords te worden. In de Dordtse Kerkorde 1619 is voor het eerst in de traditie van het Nederlandse gereformeerde kerkrecht officieel sprake van een semipermanent orgaan: deputaten van de synode. Hun door de synode opgedragen taak eindigt niet met het eindigen van de synode. Dit betreft onder andere degenen die werden aangesteld voor het vertalen van de Bijbel (met de Statenvertaling als uiteindelijk resultaat) en kerkvisitatoren. Door het vastleggen van de mogelijkheid voor onderlinge correspondentie tussen provinciale synodes lijkt bij voorbaat een eventueel opnieuw lang uitblijven van een Nationale Synode te worden ondervangen.

De gevraagde, voor de gehele Nederlanden bedoelde, kerkorde werd opgesteld met goedkeuring van de gecommiteerden van de Staten. Uiteindelijk werd deze kerkorde toch niet breed ingevoerd. Gezien de gecompliceerde politieke situatie in de Nederlanden van die tijd is dat niet verrassend. Het verrassende is dat er een wens was om te komen tot één algemeen geldig kerkelijk rechtssysteem en dat dit streven niet op voorhand door de diverse overheden werd gedwarsboomd.

De theologie van de Dordtse Kerkorde 1619

Twee belangrijke theologische principes voor de Dordtse Kerkorde 1619 zijn het anti-hiërarchische principe en het daaruit voortvloeiende presbyteriaal-synodale, anti-independentistische, principe. Er is in de Kerk van Christus maar één hoofd: Christus Zelf. Daarom is geen enkele ambtsdrager, kerk of kerkelijke vergadering belangrijker dan een andere. De plaatselijke kerk is voluit kerk en wordt in opdracht en onder leiding van Christus geregeerd door de kerkenraad, het presbyterium. Deze kerken komen samen in kerkelijke vergaderingen (synodes), waar wordt gehandeld over datgene dat gezamenlijk moet worden gedaan of niet plaatselijk kan worden afgehandeld. De gezamenlijkheid van de opdracht komt onder andere tot uiting in het werk van deputaten van de synode.

Analyse van de Dordtse Kerkorde in relatie tot de gereformeerde belijdenisgeschriften toont aan dat er geen discrepantie is tussen beide, behalve in verband met de positie van de diaken. Deze is wel ambtsdrager, maar geen volwaardig lid van de kerkenraad,

behalve in bepaalde situaties. Hier is de lijn van de Nederlandse Geloofsbelijdenis losgelaten en de, in de gegeven omstandigheden praktischer, invulling van Calvijn gevolgd. De theologische bezinning op de positie van de diaken was nog niet uitgekristalliseerd.

De overheid blijkt, in navolging van de Schrift, te worden gezien als dienaar van God en krijgt de positie ten opzichte van de Kerk die daarbij behoort. Diverse deelnemers aan de Synode van Dordrecht 1618/1619 schreven hierover in deze geest. Er is bewust niet gekozen voor de remonstrantse visie op de verhouding van Kerk en Overheid, waarin de overheid de leiding in kerkelijke zaken heeft.

Nadrukkelijk zijn Woord en Sacrament aan elkaar verbonden. Er mogen geen sacramenten worden bediend zonder dat het Woord, waarvan het sacrament teken en zegel is, wordt verkondigd. Dit Woord, en daarom ook de sacramenten, mogen alleen worden bediend door op ordelijke wijze door de kerk geëxamineerde en bevestigde dienaren des Woords. De Dordtse Kerkorde 1619 is stevig geworteld in de gereformeerde confessie.

DE DORDTSE KERKORDE 1619; ENKELE CONCLUSIES

Er is consistentie tussen de Dordtse Kerkorde en de andere door de Synode van Dordrecht 1618/1619 genomen besluiten. Gezien de vele onderwerpen die de revue passeerden is dit een prestatie van formaat. Deze kerkorde is dan ook niet in een verloren moment van de synodevergadering vastgesteld. Er is een hele week aan de bespreking ervan besteed. Tijdens deze bespreking is recht gedaan aan de vragen die vanuit de kerken op de synodetafel waren neergelegd.

De overheid was ter synode geen tegenpartij of controle instantie van de kerkelijke afgevaardigden. De gecommiteerden blijken volwaardige deelnemers te zijn geweest, met hart voor de Gereformeerde Kerk. Het is onjuist om te stellen dat de overheid door de Dordtse Kerkorde meer invloed in het kerkelijk leven kreeg. Alle aanwezigen zochten samen het goede voor de Kerk van Christus in de toenmalige situatie.

Door een veranderende situatie kunnen woorden een andere betekenis krijgen. Om dit te kunnen signaleren is het nodig om de achtergrond van kerkordelijke bepalingen te kennen. Dan kan het zelfs nodig blijken om een andere formulering te kiezen om dezelfde bedoeling te verwoorden. Dit onderzoek kan hierbij helpen. Kerken die de Dordtse Kerkorde 1619 als basis van hun kerkelijk leven hanteren dienen steeds opnieuw, op basis van de Schrift en met in het oog houden van de Belijdenis, hun kerkelijke praxis onder de loop te nemen. Soms moet die praxis worden aangepast, een andere keer de tekst van de kerkorde. Het doel is immers om kerk te zijn in gehoorzaamheid aan Jezus Christus, het enige Hoofd van de Kerk.

De Dordtse Kerkorde 1619 wordt soms gezien als een vrijwel onaantastbaar monument. Het onderzoek heeft aangetoond dat dit niet de bedoeling was van de opstellers. Wanneer de synode in de loop der jaren na 1619 opnieuw zou zijn samengeroepen, zou deze kerkorde zijn aangepast aan de eisen voor het kerkelijk leven van de desbetreffende tijd en situatie, zoals beschreven in het laatste artikel

ervan. In deze studie is duidelijk geworden dat de Dordtse Kerkorde 1619 een ‘format van formaat’ is – niet meer en niet minder.

DE DORDTSE KERKORDE 1619: EEN FORMAT VAN FORMAAT

Omdat de Dordtse Kerkorde een bruikbaar format is gebleken voor het denken over de kerkelijke orde, onafhankelijk van de situatie waarin de desbetreffende kerk zich bevindt, worden er enkele lijnen getrokken naar de praktijk van de 21ste eeuw. Er zijn een aantal actuele onderwerpen die ook in 1619 aan de orde waren. Op basis van het onderzoek worden handvatten gegeven voor het denken over de (los)koppeling van Woord en Sacrament, de positie van de diaken ten opzichte van de kerkenraad, de (on)wenselijkheid van het aanstellen van een gereformeerde bisschop, plaatselijke zelfstandigheid versus kerkverband en de relatie van Kerk en Overheid. Hierbij wordt ook gekeken naar de kerkordes van diverse kerken wereldwijd uit de traditie van Dordrecht.

Niet de praktijk of de burgerlijke wetgeving moet leidend zijn bij het nemen van beslissingen op dit terrein. De doorslag moet worden gegeven door theologische principes die zijn gebaseerd op het Woord van de HERE van de Kerk, of die in harmonie daarmee zijn.

Er wordt afgesloten met een oproep aan alle kerken die een kerkorde hebben die is gebaseerd op de Dordtse Kerkorde van 1619: laten afgevaardigden van deze kerken zich samen buigen voor het Woord van de HERE en de Belijdenis spellen en tot klinken brengen in het persoonlijk en kerkelijk leven. Daarvoor is de Dordtse Kerkorde een format van formaat – vier eeuwen oud, maar nog steeds bruikbaar.

Summary

The Dordt Church Order 1619 Development, Context and Theology

The central question of this study is:

What is the historical context and what are the church orderly sources of the Church Order as determined by the Synod of Dordt 1618/1619, what is the relation of this Church Order with the other decisions of this Synod, and is there consistency between the church orderly decisions and the reformed confession?

To answer these questions, the context, development and theology of the Dordt Church Order 1619 are examined. Conclusions are drawn, as well as some suggestions are made for the use of this Church Order as a base for ecclesiastical life in the 21st century. Only based on this knowledge one can ascertain if justice has been done or should be done to the intentions of the composers of the Dordt Church Order 1619.

THE CONTEXT OF THE DORDT CHURCH ORDER 1619

The situation in the Netherlands at the Beginning of the 17th century

The Reformation was slow to get under way in the Netherlands. Especially in the Northern Netherlands Calvin was more influential than Luther. The king of Spain, a Roman Catholic, was the sovereign of the Netherlands and heresy in his territory was unacceptable to him. The Governments of the different provinces in the Netherlands were of the opinion that the King disregarded and slighted their rights. A revolt ensued and from 1568 onward the Netherlands were at war with Spain. From 1609 till 1621 there was a truce, even though there were still on-going military actions. In 1618 it was not evident whether the truce would hold, leading to peace, or that the conflict would rekindle. Johan van Oldenbarneveldt, a leading Dutch statesman, and Prince Maurice, son of William the Silent and Stadtholder of the Netherlands, were the main actors and had become opponents in the struggle about the war between Spain and the Republic of the Netherlands.

The standard of living in the Republic of the Netherlands was higher than in the rest of Europe, although many people did live in poverty. The level of education was relatively high and the system of social care fairly well organized. As a consequence, taxation was high. The Republic was a safe haven for many, for the Union of Utrecht (1579, unifying the northern provinces of the Netherlands) guaranteed freedom of conscience. As a result many refugees from the Southern Netherlands, from different

social and religious backgrounds, came north to the Republic. At the start of the 17th century a period of crop failures, floods and epidemics occurred.

The Dutch Republic was certainly not a 'reformed nation' in those years. To give a rough estimate: 10 to 15 % of the 1.5 million Dutchmen in the Netherlands were a confirmed member of the Reformed Church, although far more people than that attended the services. Some regions of the Republic were still predominantly Roman Catholic; and there were non-believers and adherers of other churches, religions and affections.

The systems of jurisdiction in the country were divers, complicated and occasionally even mutually conflicting. Various ecclesiastical assemblies and regional Governments had their own church orders. Most of them granted large power and influence to the (regional or local) government. These regional church orders were in force, despite of the fact that the Reformed Church had determined a Church Order in 1586 in The Hague.

From the year 1586 onward, the States General (the assembly of the provincial states of the Republic) refused permission to assemble a General (of National) Synod. Due to mounting disagreements between the Remonstrant and the Contra-remonstrant factions, the States General later decided that a Synod had become indispensable.

THE DEVELOPMENT OF THE DORDT CHURCH ORDER 1619

The Preparations of the Synod of Dordt 1618/1619

The regional synods prepared for a general synod in their own assemblies, having started after the Synod of The Hague in 1586. It was unfortunate, however, that not all regional governments gave their permission to hold regional assemblies.

Of the ministers of the Word who attended the Dordt Synod, the majority had also been delegated to the (final) preparing regional synods. With respect to content, they were well prepared and acquainted with the points of view of the synods they were representing. This also applied to almost half of the elders attending the Synod of Dordt. Of the professors and State Delegates, the majority did not attend the preparing assemblies. The State delegates were nevertheless familiar with the points of view and opinions held in the States they represented.

The instructions and gravamina, put forward by the synods, paint a clear picture of the subjects and questions that mattered and that they wanted to be discussed at the general synod. The extract lists of instructions for the Synod of Dordt appear to be incomplete. It is a remarkable fact that of the nine regional synods five explicitly demand a church order valid for the entire Republic, two other synods already applying the 'general' Church Order of 1586.

Most gravamina pertain to doctrine, sacraments and ceremonies. On the one hand these gravamina show a spiritual consensus among the various regional churches. While on the other hand they show church-members's innocence of the reformed doctrine and its practical consequences. In matters concerning civic life, such as

marriage, funerals, etc, the role of the government is explicitly mentioned. The *ius patronatus*, being non-negotiable for the States General, was nevertheless placed on the synod's agenda by two regional synods. One can sense a need for mutual unity in doctrine, way of living and ecclesiastical order.

The Synod of Dordt 1618/1619

The Synod of Dordt 1618/1619 was an assembly of delegates of de regional synods and delegates of the States of the Republic of the Seven United Netherlands. The States General had also invited deputies of a number of foreign reformed churches. The principal subject of this synod was (the reaction to) the doctrines of the Remonstrants. The determination of the Canons of Dordt was the result of the considerations.

The synod was opened on November 13th in the year 1618. On May 9th of the following year, the 'international' section of the synod ended. After the departure of the foreign theologians, the synod was continued form May 13th till May 29th, with the discussion of some issues placed on the agenda by the regional synods, such as the determination of a church order for the whole Reformed Church in the Netherlands: the Dordt Church Order 1619.

The delegates of the regional synods and those of the States appear to have been part of an extensive interrelated network and they were among the most prominent Dutchmen of their time. Praeses Bogerman and scriba Hommius are remarkable for their greatly extended network. In contrast to what is sometimes thought, the influence on the synod exerted by refugees from the Southern Netherlands was not superior.

The Dordt Church Order 1619 in Comparison with earlier Church Orders

A contra-remonstrant orientation for the Reformed Church in the Netherlands was jointly chosen by both the delegates of the regional synods and of the States. The choice for this orientation was made manifest in the church order: the remonstrant point of view concerning a large(r) influence exerted by the government in church matters was not adopted. The Church Order of The Hague 1586 formed the basis for the discussions on ecclesiastical order. However there was no discussion at all on the choice of this basis, although this church order was not approved of by the States General and after 1586 several provinces had even established their own church order. Nevertheless, these particular church orders have had little impact on the content of the Dordt Church order.

When comparing these diverse church orders, the most important difference proves to be the view held on the role of the authorities in matters concerning the church. And this mainly concerns the role of the government in electing the ministers of the Word, elders and deacons, and also in the assemblies of the church. Deacons collaborated with the authorities in the field of social work; this social work was primarily financed by confiscated Roman Catholic properties.

A difference of opinion existed on the number of ecclesiastical high days. The State's church orders acknowledge more holy days than in the ecclesiastical

counterparts. In this matter one can observe an adaptation to the wishes of the authorities in the ensuing Dordt Church Order.

The Utrecht Church Order 1612 reveals a specific character of its own as to many subjects. This church order is of a remonstrant nature, likely to have been drawn up by Johannes Wtenbogaert.

Discussions regarding the Church Polity

Apart from the Acta, there are few documents concerning the discussions held about church polity during the Synod of Dordt 1618/1619. An impression of the deliberations is to be found in elder Heijngius' reportings. Regularly the approval of the State delegates is mentioned by him, even on such delicate matters as the *ius patronatus*.

All delegates, ecclesiastical as well as the political, pursued the same goal: peace within the Church, hence within the Netherlands. Decisions were made based on arguments and agreement. Therefore there was little opportunity for individual persons or groups to dominate the proceedings; the anti-hierarchical principle was maintained as well as possible. No evidence is to be found that any compromises were made. Without any restriction the State delegates ranged themselves behind the decisions taken. It appears that they were genuine members of the synod. They were chosen, moreover, as delegates for their knowledge of ecclesiastical subjects and proved to be involved in the matters of faith being discussed.

Apparently nearly all gravamina were dealt with, even when they are not to be found on the extract lists. The gravamina not dealt with were not of an urgent nature, for they concerned practical or self-evident matters.

The ground plan of the church polity was not changed by the instructions presented and discussions held. But both resonance in the Dordt Church Order. When comparing the Dordt Church Order with the Confessions of Faith, the Church Order appears to be largely in harmony with the Confession of the Reformed Church.

THE THEOLOGY OF THE DORDT CHURCH ORDER 1619

The Contents of the Dordt Church Order 1619

The Dordt Church Order appears to be a renewal and, when necessary, an adapted version of the Church Order of The Hague 1586. The latter was based on the Acta of the Synod of Emden 1571. Despite vastly altered circumstances, no new principles for ecclesiastical life had been chosen; the alterations are remarkably few and rarely fundamental.

The most important influence for the alterations carried through derived not from the government, but from the churches themselves. The government nevertheless gained a strengthened position in church governance, though within the scope the

Confessio Belgica allows. The influence of the authorities did not reach further than what was the custom in that era; the new formulations confirmed this practice. And so the mandate of the State delegates was endorsed: no one was to be slighted in their rights and abuse of these rights was to be restrained. Viewed in the light of the States' Church Orders, Article 28 of the Dordt Church Order is but a minor concession to the wishes of the authorities.

In contrast, the position of the Church had been strengthened, e.g. by the installation of a few semi-permanent ecclesiastical organs. Likewise, by conferring a 'keurstem' (a limited right of voting) to non-delegated ministers of the Word, a larger ecclesiastical influence was made possible in those assemblies where delegates of the authorities also had a right to vote.

The desire of some delegates for a church independent of the government, as laid down in the Acta of Emden 1571, was not honoured. In 1618/1619 a spiritual unity with the High Authorities prevailed, therefore no practical reasons for deviating from the Confession existed.

Regarding the offices and the ministerial competence the principle is upheld that only ministers of the Word called and ordained were authorized to administer the Sacraments. The position of the deacon is more attuned to Calvin than to the Confessio Belgica. For a person without a theological training, but being singularly gifted, the opportunity had been created anew to become a minister of the Word.

It was the first time that semi-permanent organs were established within the tradition of Dutch reformed church polity: deputies of the synod. Their task, allotted to them by the synod, did not end when the synod closed. These tasks concerned, for example, the translation of the Bible, resulting in the 'Statenvertaling' of 1637, and the visitation of churches. It seems that fearing a renewed delay of a national synod, the possibility of reciprocal correspondence between regional synods was embedded.

The Church Order, required for all the Netherlands, was drawn up with the approval of the State delegates. Eventually this Church Order was not implemented in all regions. Not surprising, when one considers the complicated political situation in the Netherlands of those days. But what does surprise is that a nation-wide valid ecclesiastical legal system was aspired, and that this aspiration was not thwarted beforehand by the various authorities.

The Theology of the Dordt Church Order 1619

Two fundamental theological principles of the Dordt Church Order are the anti-hierarchical principle and the ensuing presbyterial-synodical, anti-independentistic, principle. There is one, and only one, Head of the Church: Jesus Christ. Therefore no office-bearer, church or assembly is of more importance than any other. The local church is in full church and is reigned by Christ, by the church council (the presbyterium). These churches gather in assemblies (synods), where they decide on matters that can not be settled at local level. The united mission is displayed, for instance, in the work of the synod's deputies.

Analysing the Dordt Church Order in relationship with the reformed Confessions of Faith, no discrepancies appear between the two, excepting the position of the deacon. The deacon is an office-bearer, but not a full member of the church council, apart from some specific situations. As concerning this point, the policy of the *Confessio Belgica* is abandoned and the more practical, attuned to the circumstances of that day and age, arrangements of Calvin were embraced. The theological reflections on the position of the deacon had not yet found closure.

The government appears to have been seen, as in accordance with the Holy Scripture, as God's servant and in consequence gains a thereby appropriate standing towards the Church. Several members of the Synod of Dordt 1618/1619 wrote on this matter in this line of thought. The remonstrant view on the relationship between Church and State, whereby government takes lead in church matters, was deliberately not chosen.

The Lord's Word and the Sacraments are explicitly interconnected. No Sacraments are to be served without the Holy Scripture being read and preached, the Sacraments being sign and seal of this Word. Holy Scripture, and thereby the Sacraments, are exclusively to be administered by ministers of the Word, who have been examined and ordained according to the church order. It is evident that the Dordt Church Order 1619 is firmly ingrained in reformed confession.

THE DORDT CHURCH ORDER 1619; SOME CONCLUSIONS

Consistency can be found between the Dordt Church Order and the other resolutions made by the Synod of Dordt 1618/1619. Considering the many subjects that were discussed, one can say that this is a tremendous feat. This Church Order was not composed in an off moment of the synodical assembly. A whole week was spent on discussing this subject. During the discussions, justice was done to the many questions brought on the synod's notice.

At the Synod the government did not act as an opponent or controlling authority towards the ecclesiastical delegates. The State deputies appeared to have acted as genuine members of the synod, fully involved with the Reformed Church's welfare. It is incorrect to assume that the authorities gained more control on ecclesiastical life by way of the Dordt Church Order. All present worked for the welfare of the Church of Christ, within the context of that day and age.

Due to a change of situation, words can gain a difference in meaning. Therefore it is imperative to be acquainted with the background of the church orderly regulations, in order to recognize such changes in meaning. It can be necessary to choose a different formulation, so as to preserve the original meaning. This study can be of assistance in this process. Those churches that have the Dordt Church Order 1619 as a basis for their ecclesiastical life, will constantly have to examine their ecclesiastical praxis, following Scripture and the Confession of Faith. Occasionally praxis will have to be adapted, in other instances the wording of the church order will have to be changed. The ultimate purpose is to be church in obedience to Jesus Christ, the only Head of the Church.

The Dordt Church Order 1619 is occasionally considered to be an almost unalterable monument. This study provides evidence that this was not the aim of the drafters of this Order. Should the synod have been called together in the years following 1619, the aforementioned church order would have been changed to meet the demands of ecclesiastical life of that era and circumstances, as is in accordance with its last article. This study shows the Dordt Church Order to be a formidable format, no more than that and no less.

THE DORDT CHURCH ORDER 1619: A FORMIDABLE FORMAT

As the Dordt Church Order proves to be a useful format for contemplating on ecclesiastical order, independent of the circumstances of the church in question, one can extrapolate to the 21st century. Some of the topics in discussion nowadays were also at issue in 1619.

Based on this research one can outline paths for reflecting on the (dis)connection of Word and Sacrament, on the position of the deacon in regard to the church council, on the (un)desirability of the institution of a reformed bishop and on the relationship between Church and State. The church orders of churches from all over the world, that adhere to the tradition of Dordt, have also been taken into this investigation.

Neither the praxis nor civil law should be guiding the decisions made in these matters. Theological principles, based on the Word of the Lord of the Church, or those in harmony with the Lord's Word, should be the pivotal and decisive factors.

Ending with a summon to all churches using a church order based on the Dordt Church Order 1619: let deputies of these churches gather together and bow in unison to the Word of the Lord, and together expound and let sound the Confession of Faith in one's own and in ecclesiastical life. The Dordt Church Order is a formidable format for this purpose – four centuries of age, but still beneficial and worthwhile.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

BRONNEN

- Bakhuizen van den Brink, J.N., e.a. (red.), *Documenta Reformatoria*, deel I, Kampen: Kok, 1960
- Bakhuizen van den Brink, J.N., *De Nederlandse belijdenisgeschriften in authentieke teksten met inleiding en tekstvergelijking*, Amsterdam: Ton Bolland, 1976
- Bavinck, H. (ed.), *Synopsis purioris theologiae, disputationibus quinquaginta duabis Comprehensa ac conscripta per Johannem Polyandrum, Andream Rivetum, Antonium Walaenum, Antonium Thysium, S.S.Theologiae Doctores et Professores in Academia Leidensi*, Leiden: Donner, 1881
- Belt, H. van den, ed., *Synopsis Purioris Theologiae 2*, Leiden: Brill, 2016
- Biesterveld, P. en Kuyper H.H., *Kerkelijk Handboekje bevattende de bepalingen der Nederlandse Synoden en andere stukken van betekenis voor de Regeering der Kerken*, Kampen: J.H. Bos, 1905
- Blécourt, A.S. de, en Japikse, N. (red.), *Klein Plakkaatboek van Nederland. Verzameling van ordinanciën en plakaten betreffende regeeringsvorm, kerk en rechtspraak (14e eeuw tot 1749)*, Groningen/Den Haag, 1919
- Bos, F.L., *De Orde der Kerk, toegelicht met kerkelijke besluiten uit vier eeuwen*, 's-Gravenhage: Uitgeverij Guido de Bres, 1950
- Bots, H., e.a., *Livre des Actes des Eglises Wallonnes aux Pays-Bas 1601-1697*, 's-Gravenhage: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 2005
- Calvijn, J., *Les ordonnances Ecclésiastiques de l'Église de Genève, 1561*
- Calvijn, J., *Institutio christianae religionis*, Genève: J. Stoer, 1618
- Cau, C., *Groot Placcaetboek*, I, Den Haag, 1658
- Donner, J.H., en van den Hoorn, S.A., *Acta of handelingen der Nationale Synode, inde naam onzes Heeren Jezus Christus, gehouden door autoriteit der Hoogmoogende Heeren Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden te Dordrecht, ten jare 1618 en 1619*, Leiden: Donner, s.a.
- Goeters, J.F. Gerhard (Hrsg.), *Die Akten der Synode der Niederländischen Kirchen zu Emden vom 4.-13. Oktober 1571: im lateinischen Grundtext mitsamt den alten niederländischen, französischen und deutschen Übersetzungen*, Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1971
- Gomarus, F., *Opera theologica omnia*, Amsterdam, 1644/1664 (2e druk)
- Hales, J., *Letters from the Synod of Dort to Sir John Dudley, British Ambassador at The Hague*, Glasgow, 1765
- Heijngius, Theodorus, *Acta synodi nation. breviter conscripta*, MS 457 Universiteitsbibliotheek Utrecht
- Hommius, F., *Van de Beroepinghe der Kercken-dienaren, Ia ende Neen, van Iohannes VVtenbogaert*, s.l, 1610
- Hooijer, C., *Oude kerkordeningen der Nederlandsche Hervormden Gemeenten (1563-1638) en het concept-reglement op de organisatie van het Hervormd Kerkgenootschap in het Koninkrijk Holland (1809)*,

- Zalt-Bommel: Noman en Zoon, 1865
- Japikse, N. en Van Deursen, A.Th., e.a.(red.); *Resolutiën van de Staten Generaal 1576-1630*, oude reeks 14 delen, nieuwe reeks zeven delen, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, 's Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1915 en later
- Kruyff, C. de, *Utrechts synodaal-handboekje, of Hoofdzaakelyke inhoud der synodalia van de synodus van Utrecht van 1619 tot 1801: waar achter gevoegd is Manier van procedereen in het kerkelyke, zamengesteld en opgemaakt ten dienste van de synodus van Utrecht*, Utrecht: by W. van Yzerworst, 1803
- Niesel, W. (Hrsg.), *Bekennnisschriften und Kirchenordnungen der nach Gottes Wort reformierten Kirche*, Zollikon-Zürich: Evangelischer Verlag, 1938
- Posthumus Meyjes, G.H.M., en Bot, H., *Livre des Actes Eglises Wallonnes 1601-1697*, Den Haag: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 2005
- Reitsma, J. en Van Veen, S.D., *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, acht delen, Groningen: Wolters, 1892-1899
- Rutgers, F.L., *Gereformeerde landskerk in de Nederlanden; Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw, verzameld en uitgegeven door F.L. Rutgers*, Dordrecht: J.P. van den Tol, 1980
- Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Classicale Acta*, 's-Gravenhage: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis/Huygens Instituut, 1990 vv
- Scotte, S. en Campe, J., *Uitvoerig rapport des Heeren S.Scotte en J.Campe, Politieke Gecommitteerden wegens Zeeland, nopens het verhandelde op de Nationale Synode Te Dordrecht in de jaren 1618 en 1619*, Bibliotheca Publica Latina Codex 1185, 22 fol.
- Sibelius, C., *Annotationes ad synodum Dordracenam*, erfgoedcentrum Dordrecht, nr 1113
- Sinnema, D., e.a., (red.), *Acta et Documenta Synodi Nationalis Dordrechtanae (1618-1619)* I, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015
- Sinnema, D., e.a., (red.), *Acta et Documenta Synodi Nationalis Dordrechtanae (1618-1619)*, II,2, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017
- Walaeus, A., *Het ampt der kerckendienaren: midtsgaders de authoriteyt, ende opsicht, die een hooge christelicke overheyt daer over toecompt: waerin sekere nader bedenkingen van dese gheheele saecke uyt Godts Woordt worden ghestelt, maer insonderheyt over het Tractaet des E.I. Wtenbogaerts, van het ampt ende authoriteyt eener hoogher christelicker overheyt in kerckelicke saecken*, Middelburg: Adriaen vanden Vivere, 1615
- Wiltens, N., *Kerkelyk plakaat-boek, behelzende de plakaaten, ordonnantien, ende resolutien, Over de kerkeleyke zaken, 2 delen*, 's Gravenhage: P. en I. Scheltus, 1722
- Wtenbogaert, J.(?), *Utrechtse Kerkorde 1612*

LITERATUUR

- Aa, A.J. van der, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden*,
Haarlem: J.J. van Brederode, 1852-1877
- Apperloo-Boersma, K. en Selderhuis, H.J. (red.), *Calvijn en de Nederlanden*,
Apeldoorn: Instituut voor Reformatieonderzoek, 2009
- Baars, A, en Groothedde, A., *Belijden in zeventiende eeuw, harmonie van zeven protestantse
belijdenisgeschriften*, De Banier, 2013
- Baptism, Eucharist, Ministry. Faith and Order Paper 111 (1982)*. Geneva: WCC.
- Baudartius, W., *Memorien ofte Cort Verhael der Gedenck-weerdighste, so
Kerckelijcke als Wereltlijcke Gheschiedenissen van Nederlant, etc*,
Arnhem, 1624-25
- Beeck Calkoen, J.F.van, *Onderzoek naar den rechtstoestand der Geestelijke en
Kerkelijke Goederen in Holland na de Reformatie*,
Amsterdam: J.H. de Bussy, 1910
- Beekhuis-Snieders, J.W.T.M., m.m.v. Perton, H., *Nadere toegang op de protocollen
van de Provinciale Synode van Drenthe (1622-1809)*,
Assen: Rijksarchief in Drenthe, 1990
- Benedict, Ph., *Christ's Churches purely reformed: a social history of Calvinism*,
New Haven & Londen: Yale University Press, 2002
- Bergsma, W., *Tussen Gideonsbende en publieke kerk: een studie over het
Gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650*,
Hilversum: Verloren, 1999
- Bernoulli, W., *Das Diakonenamt bei Johannes à Lasco*,
Greifensee: Verlag des Schweiz. Ref. Diakonenhauses, 1951
- Blécourt, A.S. de, *Kort begrip van het oud-vaderlands recht*,
Groningen/Djakarta: J.B. Wolters, 1950
- Bohatec, J., *Calvins Lehre von Staat und Kirche, mit besonderer Berücksichtigung
des Organismusgedankens*, Aalen: Scientia, 1968
- Böhl, E. (vertaling van W.E.M. Engelberts), *Bladen ter herinnering aan de
Dordrechtse Synode, 250 jaren na hare tezamenkomst*,
's Gravenhage: H.J. Gerretsen, 1869
- Borsius, J., 'H. Faukelius in zijn leven, karakter en letterkundige verdiensten' in
Nederlandsch Archief voor de Kerkelijke Geschiedenis, deel IV, p.186-348,
Leiden: S. en J. Luchtmans, 1844
- Bouwman, H., *Het ambt der diakenen*, Kampen: Kok, 1907
- Bouwman, H., *De kerkelijke tucht naar het gereformeerd kerkrecht*,
Kampen: Kok, 1912
- Bouwman, H., *Gereformeerd kerkrecht*, Kampen: Kok, 1928-1934
- Bouwman, H., e.a. *De Dordtse Synode van 1618-1619: ter gedachtenis na
driehonderd jaren*, Gereformeerd Traktaatgenootschap "Filippus", 1918
- Bouwman, M., *Tweeërlei Kerkrecht? Het zoogenaamde oude kerkrecht noch oud,
noch gereformeerd*, Amsterdam: S.J.P. Bakker, 1944
- Bouwman, M., *Voetius over het gezag der synoden*, Amsterdam: S.J.P. Bakker, 1937
- Brandt, G., *G. Brandts Historie der Reformatie, en andere kerkelycke
geschiedenissen, in en ontrent de Nederlanden*.

- Tot Amsterdam (etc): voor Jan Riewertsz (etc), 1671-1703
- Bremmer, R.H., *Gereformeerde kerk in de storm (1568-1579)*, Enschede: Boersma, 1979
- Bremmer, R.H., 'De nationale synode van 's-Gravenhage (1586) in haar politieke en kerkelijke context', in: *Kerk en Theologie*, 1988, p.181-204, 's-Gravenhage: Boekencentrum
- Briels, J., *De Zuid-Nederlandse immigratie 1572-1630*, Haarlem: Fibula-van Dishoeck, 1978
- Briels, J., *Zuid-Nederlanders in de Republiek 1572-1630: een demografische en cultuurhistorische studie*, Sint-Niklaas: Danthe, 1985
- Broek Roelofs, O.C., *Wilhelmus Baudartius*, Kampen: Kok, 1947
- Broeke, C. van den, *Een geschiedenis van de classis*, Kampen: Kok, 2005
- Broeke, C. van den, 'The Composition of Reformed Church Orders: A Dutch, Reformed, and Juridical Perspective', in: *In die Skriflig/In Luce Verbi (publication forthcoming)*, Cape Town: African Online Scientific Information Systems (Pty) Ltd t/a AOSIS, 2018
- Bronkhorst, A.J., *Schrift en kerkorde*, Den Haag: N.V. Zuid-Hollandse Boek- en Handelsdrukkerij, 1947
- Brouwer, J., *Kronieken van Spaansche soldaten uit het begin van den tachtigjarigen oorlog*, Zutphen: W.J. Thieme & Cie, 1933
- Brucherus, H.H., *Geschiedenis van de opkomst en vestiging van de Kerkhervorming in de Provincie Groningen*, Groningen: Oomkes, 1821
- Busch, E., 'Church and Politics in the Reformed Tradition' in: McKim, D.K., ed., *Major Themes in the Reformed Tradition*, 180-195, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1992
- Bijsterveld, S.van, *Overheid en godsdienst; Herijking van een onderlinge relatie*, derde herziene druk, Den Haag: Boom juridisch, 2018
- Calvijn, J., Sizoo, A., *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst IV, IX*, Delft: Meinema, s.a.
- Calvijn, J., Busch, E. (Hrsg): 'Gestalt und Ordnung der Kirche', *Calvin-Studienausgabe, Band 2*, Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1997
- Campehausen, H. Frhr von, *Kirchliches Amt und Geistliche Vollmacht in den ersten Drie Jahrhunderten*, Tübingen: J.C.B.Mohr, 1953
- Coertzen, P., 'Decently and in Order'. *A Theological Reflection on the Order for, and the Order in the Church*, Canon Law Monograph Series 4, Leuven, 2004
- Conring, E., *Kirche und Staat nach der Lehre der niederländischen Calvinisten in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag des Erziehungsvereins, 1965
- Colijn, J.J.A., *Schets van de geschiedenis van de Hongaarse Gereformeerde kerk*, Middelburg: Stichting de Gihonbron, 2011
- Deddens, D., *De Ratificering der besluiten van meerdere vergaderingen; Rede, Uitgesproken bij de aanvaarding van het Hoogleeraarsambt aan de Theologische Hoogeschool te Kampen op Maandag 28 januari 1946*, Groningen: s.n., s.a.

- Damman, S., *Van de Eenicheyt, die de Remonstranten houden, met de Gereformeerde kercken en andere, aengaende het stuck der leere begrepen in de vyf articulen*, Zutph., 1616
- Deddens, D., 'De Nederlandse gereformeerde kerken in de periode 1560-1816' in: Drimmelen, L.C. van, en Spijker, W. van 't, *Inleiding tot de studie van het Kerkrecht*, Kampen: Kok, 1992
- Dekker, R., 'Handwerkslieden en arbeiders in Holland van de zestiende tot de achttiende Eeuw: identiteit, cultuur en protest', in: Boekhorst, P. te, e.a. (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850*, Meppel, Amsterdam, Heerlen: Boom, Open Universiteit, 1992
- Deursen, A.Th. van, *Bavianen en Slijkgeuzen*, Franeker: Van Wijnen, 1998
- Deursen, A.Th. van, *De last van veel geluk: 1555-1702, de geschiedenis van Nederland*, Amsterdam: Bakker, 2006
- Deursen, A.Th. van, *De gouden eeuw volgens A.Th. van Deursen*, Amsterdam: Bert Bakker, 2012
- Doekes, L., e.a., *Van Dordt tot Dordt 1618-1968*, Vlaardingen: Bolland, 1969
- Dooren, J.P. van, 'De Tekst van de Akta van de Synode te Dordrecht' in: *Nederlands Archief voor de Kerkgeschiedenis, deel 51*, p.187-198, Leiden: Brill, 1971
- Dooren, J.P. van, e.a., *De Nationale Synode te Middelburg in 1581, Calvinisme in opbouw in de Noordelijke en zuidelijke Nederlanden*, Middelburg: Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, 1981
- Drimmelen, L. van en Spijker, W. van 't, *Inleiding in de studie van het Kerkrecht*, Kampen, 1992
- Duke, A., *Reformation and Revolt in the Low Countries*, London: The Hambledon Press, 1990
- Duker, A., *Gisbertus Voetius*, deel 1 en 3 Leiden: Groen, 1989
- Edema van der Tuuk, H., *Johannes Bogerman*, Groningen: Wolters, 1868
- Egmond, F., 'Onderwerelden: Marginaliteit en misdaad in de Republiek', in: Boekhorst, P. te, e.a. red., *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850*, Meppel, Amsterdam, Heerlen: Boom, Open Universiteit, 1992
- Elias, J.E., *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795*, Amsterdam: N. Israël, 1963
- Enk, P. van, *Frankrijk en de Hugenoten – drie eeuwen onderdrukking en verzet*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2009
- Enno van Gelder, H.A., *Getemperde vrijheid. Een verhandeling over de verhouding van Kerk en Staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting inzake godsdienst, drukpers en onderwijs, gedurende de 17e eeuw*. Groningen: Wolters Noordhof, 1972
- Exalto, K., e.a., *De Nationale Synode van Dordrecht 13 november 1618-29 mei 1619*, Maassluis: Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk, z.j.
- Exalto, K., 'Godefridus Udemans (1581/2-1649)' in: Brienens, T., e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, 's-Gravenhage: Boekencentrum, 1989, 87-121
- Eijk, T. van, e.a. (red.), *Gedoopt, gevormd, gezonden; status en statuut van de pastoraal werk(st)er*, 's-Gravenhage: Boekencentrum, 2001.
- Florijn, H., 'Johannes de Laet (1581-1649) and the Synod of Dort, 1618-1619', *Lias* 25, Nijmegen: 1998

- Genderen, J. van en Velema, W.H., *Beknopte Gereformeerde Dogmatiek*, Kampen: Kok, 1992
- Gerding, M.A.W., Van Booma, J.G.J., e.a. (red.), *'In alle onwetenschap, bijsterijde unde wildicheyt', de reformatie in Drenthe in de zestiende en zeventiende eeuw*, Delft: Eburon, 1998
- Geudeke, L. *De classis Edam, 1572-1650; Opbouw van een nieuwe kerk in een verdeelde samenleving*, Gouda: Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis, 2010
- Geyl, P. 'De protestantisering in Noord-Nederland' in: *Verzamelde opstellen*, deel 1, p.205-218, Utrecht: Het Spectrum, 1978
- Geyl, P., 'Historische appreciaties van het zeventiende-eeuwse Hollandse regentenregime', in: *Verzamelde opstellen*, deel 2, p.3-15, Utrecht: Het Spectrum, 1978
- Gier, K. de, *De geschiedenis en de kenmerken van het gereformeerd kerkrecht*, Houten: Den Hertog, 1997
- Gier, K. de, *De Dordtse Kerkorde, Een praktische verklaring*, Houten: Den Hertog, 2001
- Glasius, B., *Geschiedenis der Nationale Synode, in 1618 en 1619 gehouden te Dordrecht, in hare voorgeschiedenis, handelingen en gevolgen*, Leiden: Engels, 1860/1
- Goudriaan, A.F. en Lieburg, F.A. van, *Revisiting the Synod of Dordt (1618-1619)*, Leiden: Brill, 2011
- Gras, H., *Diaconie-archieven als bron, Een gids voor historisch onderzoek, samengesteld op basis van archivalia en inventarissen van Hervormde gemeenten in Drenthe*, Assen: Rijksarchief in Drenthe, 1988
- Grell, O.P., 'Merchants and ministers: the foundation of international Calvinism', in: Pettegree, A., e.a. ed., *Calvinism in Europe, 1540-1620*, Cambridge: University Press, 1994
- Grieken, M. van, *Beginselen van Kerkrecht: zooals we die vinden uiteengezet in de oudste kerkordeningen der Nederlandsche Gereformeerde of Hervormde kerken*, Maassluis: de Waarheidsvriend, 1934
- Groen van Prinsterer, G., *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland*, 6^e druk, Amsterdam: J.A.Wormser, 1895
- Haar, H.W. ter, *Jacobus Trigland, 's Gravenhage*: Martinus Nijhoff, 1891
- Haar, J. van der, *Internationale ökumenische Beziehungen im 17. Und 18. Jahrhundert. Bibliographie von aus dem Englischen, Niederländischen und Französischen ins Deutsche übersetzten theologischen Büchern von (1600-1800)*, Ederveen: Kool, 1997
- Haitjema, Th.L., 'Calvijn en de oorsprongen van het Nederlandsche Gereformeerde Kerkrecht' in: *Christendom en Historie: lustrumbundel, uitgegeven vanwege het Gezelschap van Christelijke Historici in Nederland*, Kampen: Kok, 1925
- Harten-Tip, A. van, *De ontwikkeling van het kerkrecht van de Gereformeerde kerk in de Nederlanden van 1571-1586*, doctoraalscriptie TUA, 2010
- Hoffmann, H.E. von, *Das Kirchenverfassungsrecht der niederländischen Reformierten bis zum Beginne der Dordrechter Nationalsynode von 1618/1619*, Leipzig: Hirschfeld, 1902

- Hofman, T.E., *Eenich Achterdencken. Spanning tussen kerk en staat 1570-1620*, Heerenveen: Groen, 1997
- Hofstede, P., *Korte Historie van de Synode Nationaal, gehouden binnen Dordrecht, in de Jaaren 1618 en 1619. Uit echte Gedenkstukken, en geloofwaardige schryveren Opgemaakt, door den Procureur van de Vaderlandsche Kerke*, Arnhem: Wouter Troost, 1776
- Hofstede de Groot, C.P., *Honderd jaren uit de geschiedenis der hervorming in de Nederlanden (1518-1619)*, Leiden: Sijthof, 1883
- Horst, D.J.H. ter, *Daniël Heinsius (1580-1655)*, Utrecht: Hoeijenbos en Co, 1934
- Hovius, J., *Behooren de diakenen tot den kerkenraad?*
Sneek: Weissenbach & Zoon, 1951
- Hovius, J., *Het verband tussen onze Belijdenis en onze Kerkorde: enkele opmerkingen*, Sneek: Weissenbach en Zoon, 1962
- Hovius, J., *Notities betreffende de Synode van Emden, 1571, en haar artikelen*, Kampen: Kok, 1972
- In goede orde, handleiding en toelichting bij de kerkelijke rechtsgang*, Uitgave op last van de Generale Synode 2007 van de Gereformeerde Gemeenten door het Deputaatschap Kerkrecht, Houten: Den Hertog, 2007
- Israël, J.I., *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness and Fall, 1477-1806*, Oxford: Clarendon Press, 1995
- Israël, J.I., 'The Intellectual Debate about Toleration in the Dutch Republic' in: Berkvens-Stevelinck, C. (ed.), *The Emergence of Tolerance in the Dutch Republic*, Leiden: Brill, 1997
- Itterzon, G.P. van, *Franciscus Gomarus*, 's Gravenhage: Nijhof, 1929,
- Itterzon, G.P. van, 'Koning Jacobus I en de Synode van Dordrecht' in: *Nederlands Archief voor de Kerkgeschiedenis*, deel 24, 's-Gravenhage : Nijhoff, 1931
- Itterzon, G.P. van, *Johannes Bogerman*, Amsterdam: Bolland, 1980
- Jacobs, J.A., 'Johannes de Laet en de Nieuwe Wereld' in: *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie 50*, Den Haag: Zuidam & Zonen, 1996
- Jansen, Joh., *Korte verklaring van de Kerkenordering*, Kampen: J.H. Kok N.V., 1937
- Janssen, A.J. en Koffeman, L.J. (red.), *Protestant Church Polity in Changing Contexts I*, Zürich/Münster: LIT Verlag, 2014
- Jong, O.J. de, *Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Nijkerk: Callenbach, 1978
- Jonge van Ellemeet, B.M. de, 'De organisatie der Utrechtse gereformeerde kerken voor de invoering der Dordtse kerkenorde', in: *Nederlands Archief voor de Kerkgeschiedenis*, deel 36 (1948-'49), p.247-263,
's Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1948-1949
- Kaajan, H., e.a., *De groote synode van Dordrecht in 1618-1619*, Amsterdam: de Standaard, ca 1905
- Kaajan, H., *De pro-acta der Dortsche Synode in 1618*, Rotterdam: de Vries, 1914
- Kamphuis, J., *Kerkelijke besluitvaardigheid, Over de bevestiging van het gereformeerde kerkverband in de jaren 1574 tot 1581/2 ondanks de oppositie van het confessioneel en kerkelijk indifferentisme, zoals deze oppositie inzonderheid vanuit Leiden werd gevoerd*, Groningen: de Vuurbaak, 1970
- Kemp, C.M. van der, *Schets ten betooge van de hooge eerwaardigheid der Dordtsche Synode van 1618 en 1619, ook nog in den tegenwoordigen tijd*,

- Amsterdam: Höverker, 1850
- Knetsch, F.R.J., 'Kerkordelijke bepalingen van de Nederlandse synodes onder het Kruis 1563/4', in: Fabius, J., e.a., *Kerkhistorische studiën: feestbundel, uitgegeven ter gelegenheid van het 80-jarig bestaan van het Kerkhistorisch gezelschap S.S.S.*, Leiden: [s.n.], 1982
- Knetsch, F.R.J., 'Diaconaat als ambtelijke armenzorg', *Nederlands Archief voor de Kerkgeschiedenis, jaargang 64, nummer 4*, Leiden: Brill, 1984
- Koelman, J., *Het ambt en de plichten der ouderlingen en diakenen*, Rotterdam: Oskam, 1694
- Koffeman, L.J., 'Het bijzondere van het kerkelijk ambt' in *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, 91, 1, 28-43
- Koffeman, L.J., *Het goed recht van de Kerk, een theologische inleiding op het kerkrecht*, Kampen: Kok, 2009
- Koffeman, L.J., *In Order to Serve, An Ecumenical Introduction to Church Polity*, Zürich/Münster: Lit Verlag, 2014
- Kooten, T. van, *Het kerkgenootschap in de neutrale staat; verkenning en analyse van de positie van het kerkgenootschap binnen de Nederlandse rechtsorde*, Den Haag: Boom juridisch, 2017
- Kuyper, A. jr., *Johannes Maccovius*, Leiden: D. Donner, 1899
- Kuyper, H.H., *De Post-Acta of nahandelingen van de Nationale Synode van Dordrecht in 1618 en 1619 gehouden*, Amsterdam/Pretoria: Höveker & Wormser, 1899
- Lamping, A.J., *Johannes Polyander, een dienaar van Kerk en Universiteit*, Leiden: Brill, 1980
- Lechler, G.V., *Geschichte der Presbyterial- und Synodalverfassung seit der Reformation*, Leiden: Noothoven van Goor, 1854
- Leydekker, J., *Eere van de nationale synode van Dordrecht in den jare 1618 en 1619, voorgestaan en bevestigd tegen de beschuldigingen van G.Brand, in zijn Historie der Reformatie, met eenmerkingen op zyn eensydig verhaal omtrent de Remonstrantse Voorvallen, voor, onder, als na het houden van de synode, door Jacobus Leydekker*, Amsterdam: Jacobus Verheyde e.a., 1737
- Lieburg, F.A. van, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten tot 1816*, Dordrecht, 1996
- Lieburg, F.A. van, 'Van classicale organisatie tot civil society' in: *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 15 nummer 3, 78-83, Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis, 2013
- Lieburg, F.A. van, 'Re-understanding the Dordt Church Order' in: Janssen, A.J. en Koffeman, L.J. (eds.), *Protestant Church Polity in Changing Contexts I*, 117-136, Zürich: LIT Verlag, 2014
- Lind van Wijngaarden, J.D. de, *Antonius Walaesus*, Leiden: Los, 1891
- Little, D., 'Reformed Faith and Religious Liberty', in: McKim, D.K., (ed.), *Major Themes in the Reformed Tradition*, 196-213, Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1992
- Lomberg, E. (Hrsg.), *Emder Synode 1571-1971: Beiträge zur Geschichte und zum 400jährigen Jubiläum*, Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1973
- Meer, B. van, *De synode te Emden 1571*, 's Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1892

- Meertens, P.J., 'Godefridus Cornelisz Udemans' in *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 28, p.65-106, 's-Gravenhage: Nijhoff, 1936
- Meindersma, W., *De Synode van Dordrecht in 1618-1619*, Zalt-Bommel, 1918
- Milton, A., *The British Delegation and the Synod of Dort (1618-19)*, Woodbridge: The Boydell Press 2005
- Molhuysen, P.S., en Blok, P.J., *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, Leiden: Sijthoff, 1911-1937
- Mout, M.E.H.N., 'Limits and Debates: A Comparative View of the Dutch Toleration in the Sixteenth and Early Seventeenth Centuries' in: Berkvens-Stevelinck, C., e.a. (ed.), *The Emergence of Tolerance in the Dutch Republic*, Leiden: Brill, 1997
- Nauta, D., *Opera Minora: kerkhistorische verhandelingen over Calvijn en de geschiedenis van de kerk in Nederland*, Kampen: Kok, 1961
- Nauta, D., *Verklaring van de kerkorde van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, Kampen: Kok, 1971
- Nauta, D. e.a. (red.), *De Synode van Emden 1571-1971: een bundel opstellen ter gelegenheid van de vierhonderdjarige herdenking*, Kampen: Kok, 1971
- Nauta, D. en J.P. van Dooren (red.), *De Nationale Synode van Dordrecht 1578: Gereformeerden in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden bijeen*, Amsterdam: Buijten & Schipperheijn en Ton Bolland, 1978
- Nauta, D. e.a. (red.), *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Protestantisme*, Kampen: Kok, 1978-2006
- Nieboer, A.H., *Ter herdenking van de Nationale Synode van Dordrecht 1618-1619 bij haar aanstaande derde eeuwgetijde*, Rotterdam: Libertas, 1918
- Noordmans, O., *Beginselen van kerkorde*, Assen: Van Gorcum, 1935
- Noordzij, H., *Handboek van de Reformatie: Nederlandse kerkhervorming in de 16^e eeuw*, 2^e druk, Kampen: Kok, 2012
- Oldenhuis, F.T., "De structuur van de kerkenordening: van 'Emden' tot 'Dordrecht'" in: *Rechtsvinding van de burgerlijke rechter in kerkelijke conflicten*, Groningen: De Vuurbaak, 1977
- Pettegree, A., 'Coming to terms with victory: the upbuilding of a Calvinist church in Holland, 1572-1590', in: Pettegree, A., e.a. ed., *Calvinism in Europe, 1540-1620*, Cambridge: University Press, 1994
- Pettegree, A., 'The politics of toleration in the Free Netherlands, 1572-1620, in: Grell, O.P., e.a. (ed.), *Tolerance and Intolerance in the European Reformation*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996
- Plomp, J., *Presbyteriaal-Episcopaal?* Kampen: Kok, 1967
- Plomp, J., *Beginselen van reformatorisch Kerkrecht*, Kampen: Kok, 1967
- Plomp, J., *De kerkelijke tucht bij Calvijn*, Kampen: Kok, 1969
- Pont, A.D., *Die Historiese Agtergronde van ons Kerkelike Reg*, Kaapstad: HAUM, 1981
- Poujol, D.-F., *Histoire et influence des Églises Wallonnes dans les Pays-Bas*, Paris: Librairie Fischbacher, 1902
- Ravensbergen, Chr., 'Papen en papistische papen; de classis Neder-Veluwe en het examineren van katholieke geestelijken (1592-1620), in: *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, jaargang 15, nummer 3, 84-89,

- Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis, 2013
- Reitsma, J., en Lindeboom, J., *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, Utrecht: Kemink, 1933,
- Rieker, K., *Grundsätze reformierter Kirchenverfassung*, Leipzig: Hirschfeld, 1899
- Roelevink, J., 'Dit moet maar niet in de notulen... De invloed van onderwerpen, voorzichtigheid en conflicten op de classicale verslaglegging tot 1620', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis, jaargang 19, nummer 2*, Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis, 2016.
- Rogier, L.J., *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16^e en 17^e eeuw*, deel 2 en 3, Amsterdam/Brussel, 1964
- Roodenburg, H., *Onder censuur; De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700*, Hilversum: Verloren, 1990
- Rutgers, F.L., *Het Kerkrecht in zoover het de kerk met het recht in verband brengt*, Amsterdam: Wormser, 1894
- Rutgers, F.L., ed. J. de Jong, *College-voordrachten, 1892vv*, deel 4
Rotterdam: Libertas, 1918,
- Rutgers, F.L., *Kerkelijke Adviezen*, twee delen, Kampen: J.H.Kok, 1921
- Rutgers, F.L., *De geldigheid van de oude kerkenordening der Nederlandsche Gereformeerde Kerken*, Amsterdam: Ton Bolland, 1971
- Rutgers, F.L., en van 't Spijker, W., *Calvijs invloed op de Reformatie in de Nederlanden: voor zoveel die door hemzelf is uitgeoefend*, Leeuwarden: De Tille, 1980
- Rutgers, H.C., *Kerkelijke deputaten, hun werkkring en bevoegdheid inzonderheid gelijk deze gekend worden uit de handelingen der Zuid-Hollandse synoden en deputaten*, Kampen: Kok, z.j.
- Sap, J.W., *Wegbereiders der revolutie, Calvinisme en de strijd om de democratische rechtsstaat*, Groningen: Wolters-Noordhoff, 1993
- Schelven, A.A. van, *Het Calvinisme gedurende zijn bloeitijd: zijn uitbreiding en cultuurhistorische betekenis*, drie delen, Amsterdam: Ten Have, 1943-1965
- Schelven, A.A. van, *Omvang en invloed der Zuid-Nederlandsche immigratie van het laatste kwart der 16^e eeuw*, 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1919
- Schotsman, N. *Eere-zuil, ter gedachtenis van de voor twee honderd jaren te Dordrecht gehoudene Nationale Synode, opgerigt door Nicolaas Schotsman, Predikant te Leiden*, Leiden: J. van Thoir, 1819
- Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek Nederlandse kerkgeschiedenis*, Kampen: Kok, 2006
- Smit, C.J., *God se orde vir sy kerk- 'n beskouing oor kerkorde*, Pretoria: NG Kerkboekhandel Transvaal, 1984
- Smit, C.J., *Kerkreg en Kerkorde in die lig van God se reg en orde vor sy kerk*, Proefschrift Theologiese Faculteit Potschefstroom, 1985
- Smit, C.J., 'A governing of the heart, mainly as seen bij John Calvin', in: Neuser, W.H. und Selderhuis, H.J., Hrgs., *Ordenlich und Fruchtbar, Festschrift für Willem van 't Spijker*, Leiden: J.J. Groen en Zoon, 1997
- Smit, J., 'The decline of reformed church polity in South Africa' in: *In die Skriflig/ In Luce Verbi*, Cape Town: African Online Scientific Information Systems (Pty) Ltd t/a AOSIS, 2305-0853, 2018
- Sohm, R., e.a., *Kirchenrecht*, Leipzig: Duncker & Humblot, 1892

- Speelman, H.A., *De vaderlandse kerk, Samen op weg en het kerkbegrip bij Calvin*, Kok: Kampen, 1995
- Spies, P.D., *De classis Tiel 1579-1816; De gereformeerde kerk in de Nederbetuwe in het spanningsveld van politieke machten en maatschappelijke veranderingen*, 2017
- Spohnholz, J., *The Convent of Wesel, The Event that Never was and the Invention of Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017
- Spijker, W. van 't, *De ambten bij Martin Bucer*, Kampen: J.H. Kok, 1970
- Spijker, W. van 't, e.a., *De synode van Dordrecht in 1618 en 1619*, Houten: Den Hertog, 1987
- Spijker, W. van 't, 'Guillemus Amesius (1576-1633)', in: Brienen e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, 's-Gravenhage: Boekencentrum, 1989, p.53-86
- Spijker, W. van 't, 'Rechtvaardiging en recht in de kerk; over de theologische achtergronden van het gereformeerde kerkrecht', in: *Hervormde Theologische Studies*, 48 (3/4), *Tydskrif van die Fakulteit Teologie, Universiteit van Pretoria*, p. 995-1011, Pretoria: Tydskrifafdeling van die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika, 1992
- Stokman, F., *Gedragwetenschappen in context: Essays over beleidsrelevante en wetenschappelijke uitdagingen*, Den Haag: Sdu Uitgevers, 1999
- Trigland, J., *Kerckelycke geschiedenissen begrypende de swaere en bekommerlijke geschillen, in de Vereenigde Nederlanden voor-gevallen, met deselver beslissinge, ende aenmerckingen op de kerckelycke historie van Johannes Vtenbogaert*. Leiden: Adriaen Wyngaarden, 1650
- Tuininga, M., *Calvin's Political Theology and the Public Engagement of the Church: Christ's Two Kingdoms (Law and Christianity)*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017
- Verheyden, A.L.E., *De Hervorming in de zuidelijke Nederlanden in de XVIe eeuw*, Brussel: Synode van de Protestantse Kerken, 1949
- Vinen, G. der, *Bloemlezing: geschiedkundige minder algemeen bekende bijzonderheden, betrekkelijk de Nationale Synode te Dordrecht, gehouden in de jaren 1618 en 1619: eene ontspannende lectuur voor den tegenwoordigen tijd / verz. en bew. tot verstand van haren aard en haar gezag door Gamma der Vinen*, Groningen: Smit, 1835
- Vinsemius, A., *Een kleene heldere ende klaere Spieghel der Theologie waer inne op het alderlevendichste verthoont ende ghesien wordt, hoe dat der contra-remonstranten leere niet uyt der Joden, Turcken, Saracijnen, ende Jesuwijten, etc. slyck-borne, maer uyt de springhende fonteyne des Godtlijcken Woorts gheschept ende gheput sy, teghen het schandelijck calumnieren van Ioannes Wtenbogaert* Amsterdam: Titus Roelandus, 1618
- Visser, J. Th. de, *Kerk en Staat, deel I en II*, Leiden: A.W.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij, 1926
- Voetius, G., *Gisberti Voetii Politicae Ecclesiasticae*, Amstelodami: ex officinâ Joannis à Waesberge, 1663-1676
- Vos, D. de, *Hervormd en gereformeerd kerkrecht; een vergelijking;*

- Kampen: Brevier, 2017
- Vry, F.de, *Historie ofte kort ende waerachtich verhael van den oorspronck end voortganck der kerkelijcke beroerten in Hollandt*, 1621
- Wagenaar, L.H., *Van Strijd en Overwinning, de groote Synode van 1618 op 1619, en wat aan haar voorafging voor het christelijk volk beschreven*, Utrecht: Ruys, 1909
- Walt, J.J. van der, *Christus as Hoof van die Kerk en die presbiteriale kerkregering*, Potchefroom: Pro Rege, 1976
- Wassenaar, J.D.Th., *'Om te zien, hoe het hun gaat', een historisch onderzoek naar bedoeling en werkwijze van de kerkvisitatie*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2005
- Weerda, J.R., *Nach Gottes Wort reformierte Kirche: Beiträge zu ihrer Geschichte und Ihrem Recht*, München: Chr.Kaiser Verlag, 1964
- Wijzenbeek-Olthuis, Th., 'Vreemd en eigen: Ontwikkelingen in de woon- en leefcultuur binnen de Hollandse steden van de zestiende tot de negentiende eeuw', in: Boekhorst, P.te, e.a. red., *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850*, Meppel, Amsterdam, Heerlen: Boom, Open Universiteit, 1992
- Wilschut, H.J.C.C.J., *De Werkorde nagerekend, kanttekeningen bij de conceptkerkorde voor de GKv*, 2010
- Woltjer, J.J., 'De plaats van de calvinisten in de Nederlandse samenleving', in *'De zeventiende eeuw'*, jaargang 10, deel 1, p.3-20, Hilversum: Verloren, 1994
- Woltjer, J.J., *Op weg naar tachtig jaar oorlog, het verhaal van de eeuw waarin ons land ontstond*, Amsterdam: Balans, 2011
- Woude, G. van der, *Sibrandus Lubbertus, Leven en werken, in het bijzonder naar zijn correspondentie*, Kampen: Kok, 1963
- Wouters, A.Ph.F., en Abels, P.H.A.M., *Nieuw en ongezien: Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621*, Delft: Eburon, 1994
- Wtenbogaert, J., *Tractaet van 't Ampt ende Autoriteyt eener Hooger Christelicker Overheyt in kerckelicke saecken*, 's Gravenhage, 1610
- Wtenbogaert, J., *Kerckeliicke Historie..... van het jaer vierhondert af tot in het jaer sestien hondert ende negentien*, Rotterdam: 1647
- Wijmenga, P.J., *Festus Hommius*, Leiden: Donner, 1899
- Zwaag, K. van der, *Onverkort of gekortwiekt? Artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de spanning tussen overheid en religie. Een systematisch-historische interpretatie van een 'omstreden' geloofsartikel*, Heerenveen: Groen, 1999

WEBSITES

Kerkordes: www.kerkrecht.nl

Tekst van de Pacificatie van Gent:

https://nl.wikisource.org/wiki/Pacificatie_van_Gent

Functieprofiel classispredikant PKN: www.protestantsekerk.nl/synode

PKN-rapport 'De kerk en de democratische rechtsstaat':

www.protestantsekerk.nl/downloads

Bevestigingsformulier ambtsdragres vGKN: www.vgkn.nl

Kloosters in Nederland: <http://geoplaza.vu.nl/cms/maps/235-kloosterkaart>

Registers

PERSOONSREGISTER

A

Agricola, J., 15, 289, 295, 300
Aldegonde, Ph. Marnix van, 45, 110, 123, 152, 164, 188
Alting, M., 45, 71, 111
Amesius, G., 12, 14, 281, 272vv, 283-284, 288, 294
Arminius, J., 34, 70-71, 108, 164, 180
Arnoldi, H., 13, 272vv, 280-284, 286, 293, 298
Asschenberg, Th., 16, 123, 272vv, 281-282, 284, 289, 295, 300
Aylva, E. van, 18, 121, 127, 272vv, 292, 297, 299
Aysma, T. van, 14, 121, 127, 272vv, 280-284, 288, 295, 299

B

Balcanquahall, W., 24, 47
Bartholdi, S., 13, 117, 272vv, 287, 294, 299
Baudartius, W., 7, 44
Beckius, E., 16, 272vv, 280-284, 290, 296, 300
Beza, Th., 44, 78, 102, 172, 194, 225
Boelensz, J., 17, 272vv, 280, 282-283, 285, 291, 296, 299
Bogerman, J., 11, 14, 18-20, 22, 24-26, 28, 30, 320-34, 44, 135-136, 138, 147, 172-174, 193, 196, 201, 237, 244, 272vv, 280-284, 288, 294, 299
Bouillet, J., 12, 272vv, 286, 293, 298
Bouwman, H., 7, 9, 35, 49, 151-152, 159, 161-168, 182-184, 189, 194, 203, 224
Bouwman, M., 159, 227
Brandt, G., 7-8, 24, 29, 46, 73, 129
Brederode, W. IV van, 12, 17, 78, 272vv, 291, 296, 299

Broeckhuisen ten Doerne, W. van, 15, 272vv, 281, 284, 295, 300
Broeke, C. van den, 8, 52, 54, 79, 94, 216
Bronkhorst, A.J., 181, 186-187, 193, 216, 224-225
Bucer, M., 52, 182, 190

C

Calvijn, J., 1, 4, 45-46, 79, 152, 159, 161, 164, 172-178, 183-187, 190, 193-194, 200, 202, 225, 228-229, 232, 235, 239-240
Campe, J., 18, 77, 176, 197, 272vv, 292, 299
Clant, E.J., 18, 272vv, 282-283, 285, 292, 297, 300
Coertzen, P., 206
Colonius, D., 16, 28, 272vv, 280-284, 296, 300
Coolhaes, C., 57, 61
Crucius/de la Croix, J., 16, 172, 272vv, 280-284, 290-291, 300

D

Damman, S., 12, 18-19, 22, 119, 180, 272vv, 280-284, 286, 293, 298
Datheen, P., 2, 45, 164
Deddens, D., 16, 29, 58, 62, 67, 73
Deursen, A. Th. van, 9-11, 19, 32-37, 39-44, 149, 153, 168, 200
Dibbetz, J., 14, 28, 73, 158, 272vv, 280-284, 288, 294, 299
Doreslaer, A. à, 13, 124, 272vv, 287, 294, 298
Doucher, J., 16, 200, 272vv, 280-284, 290, 296, 300

E

Eilshemius, Ph. D.F., 14, 172, 272vv, 281-284, 288, 295, 299

Essen, H. van, 17, 45, 272vv, 280-284, 291, 297, 298

F

Faukelius, H., 14, 18-19, 22, 26, 272vv, 280-284, 287, 294, 299
Filips II, 32, 42-43, 50, 55, 60

G

Gomarus, F., 16, 18, 22, 30, 34, 72, 147, 149, 193, 272vv, 280-284, 290, 296, 300
Gregorius/Goris, M., 17-18, 23, 25, 147, 272vv, 280-284, 291, 296, 298
Groot, H. de, 18, 40, 42-44, 189

H

Hagen, H., 17, 272vv, 291, 297, 300
Halbes, E., 15, 72, 77, 272vv, 280-284, 289, 295, 300
Hales, J. 7, 24, 28
Harinxma à Donia, E. van, 18, 23, 272vv, 280-285, 292, 297, 299
Harinxma à Donia, K. van, 14, 18, 272vv, 281-285, 288, 294, 299
Hartevelt, W. van, 17, 272vv, 281, 283, 285, 291, 297, 299
Heemskerck, D. ab/van, 13, 17, 77, 272vv, 280-284, 287, 294, 298
Hemert, J. van, 17, 272vv, 281, 283, 285, 291, 297, 300
Heijngius, D., 13, 28, 129-130, 133-134, 136, 138, 140, 145-146, 197, 238, 272vv
Heinsius, D., 12, 18, 28, 272vv, 280-285, 292, 297
Hille/Hillenius, C., 15, 19, 28, 122-124, 272vv, 280-284, 289, 295, 300
Hoffer, A., 13, 272vv, 280-284, 288, 294, 299
Homerus, W., 15, 28, 172, 272vv, 280-284, 289, 295, 300
Hommius, F., 13, 18-20, 22-23, 26, 28, 116, 124-126, 131, 172, 174 193, 195, 237, 272vv, 280-284, 286, 293, 298

Honaert, R. van den, 17, 272vv, 280-284, 291, 296, 298

J

Jacobus I, 44-47
Johannis, F., 14, 272vv, 280-284, 288, 294, 299

K

Kaajan, H., 2, 7, 23-24, 30, 142
Koffeman, L.J., 4, 202, 206, 218, 220, 223, 226, 238-239
Kuyper, H.H., 2, 7-8, 14-15, 17, 24-25, 27-29, 58, 115-116, 118, 121, 125, 129-133, 143, 168, 171, 176, 200

L

Laet, J. de, 13, 18, 272vv, 280-284, 287, 293, 2988
Lasco, J. à, 2, 152, 184, 190
Langius, J., 15, 272vv, 289, 295, 300
Lauwick, J. à/van der, 15, 272vv, 281 284, 289, 295, 300
Leicester, Graaf van, 17, 42, 46, 61-62, 69-71
Lieburg, F.A. van, 2, 12, 15, 17, 42, 138, 176, 200-202
Lodewijk XIII, 29, 44-45
Lubbertus, S., 14, 16, 18, 22, 27, 30, 71, 111, 172, 193, 272vv, 280-284, 290, 296, 299
Lydius, B., 13, 22-23, 26, 28, 71, 111, 172, 272vv, 280-284, 286, 293, 298

M

Maccovius, J., 25, 27, 121, 138, 179
Maurits, Graaf/Prins, 14, 16, 19, 26, 32, 34-44, 69-71, 204, 291, 296
Mehen, E. van, 12, 28, 64, 119, 193, 272vv, 280-284, 286, 293, 298
Muys ab/van Holy, A., 13, 18, 23, 272vv, 280-285, 278, 293, 28

Muys ab/van Holy, H., 17, 23, 26,
272vv, 280-285, 291, 296, 298

N

Naerenus, S., 14, 24, 40, 73
Nauta, D., 7, 9, 50, 62, 79, 205
Noordmans, O., 216
Nyenburg, G. Jansz. van de 13, 17,
272vv, 23, 285, 296, 299 101

O

Oldenbarneveldt, J. van, 14, 16-17,
25, 40-44, 70-71, 73, 108, 204
Oortcampius, A., 14, 73, 272vv, 280-
284, 288, 294, 299

P

Placius, G., 15, 19, 125, 272vv, 289,
295, 300
Plomp, J., 23-225
Polyander, J., 16, 26, 28, 142, 172,
180, 192, 196, 272vv, 280-284, 290,
296, 298, 300
Pont/Pontanus, P. du, 16, 272vv, 280-
284, 290, 295, 300
Pours, J. du, 16, 23, 172, 180, 272vv,
280-284, 290, 296, 300

R

Regius, C., 14, 28, 272vv, 280-284,
287, 294, 299
Roelevink, J. 22, 69-70
Rolandus, J., 13, 18-19, 26, 28, 117-
118, 272vv, 280-284, 287, 294, 298
Romeling/Romelingh, P., 16, 115,
123-124, 272vv, 280-284, 295, 300
Rufelaert, J., 15 272vv, 280-284, 289,
295, 300
Rutgers, F.L., 2, 7-9, 54, 57, 89, 171,
178, 182-183, 188-189, 199-200
Rutgers, H.C., 187-190
de Rijcke, L. de, 14, 125, 272vv, 280-
284, 288, 294, 299

S

Sande, J. van der, 14, 77, 272vv, 280-
284, 288, 294, 299
Scotte, S., 17-18, 176-177, 197,
272vv, 280-284, 291, 297, 299
Selderhuis, H.J., 29, 33-34, 37, 40,
42, 44, 46, 50, 62, 164
Sibelius, C., 7, 15, 19, 28, 180,
272vv, 280-284, 289, 299
Smit, C.J., 5, 106, 131, 183, 192, 222,
229
Smit, J., 5, 174, 216, 230
Stephani, W., 12, 272vv, 280-284,
286, 293, 298

T

Thysius, A., 16, 52, 147, 172, 175-
177, 1192, 272vv, 280-284, 290, 296,
298
Trigland, J., 3, 7, 13-14, 70-71, 150,
193, 200, 272vv, 280-284, 2887, 293,
298

U

Udemans, G., 14, 45, 119, 182,
272vv, 280-284, 28, 294, 299

V

Verheijden, J., 12, 39, 77, 272vv,
280-284, 286, 293, 298
Voetius, G., 3, 13, 28, 159, 163, 173,
179-181, 183, 189, 193, 203, 208, 25-
227, 272vv, 280-284, 287, 293, 298
Vogellius, H., 15, 28, 272vv, 280-
284, 288, 294, 299
Vorstius, C., 25, 27, 34, 44, 117, 138
Vosbergen, J., 13, 18, 65, 77, 272vv,
280-284, 287, 294, 299

W

Walacus, A., 16, 78, 180, 193, 272vv,
280-284, 290, 296, 299
Wiferding, H., 15, 272vv, 280-284,
289, 295, 299

Willem Lodewijk, stadhouder, 14-15,
18-19, 29, 71, 73, 80, 108, 122, 281,
300

Willem, Prins van Oranje, 18, 54, 57,
60, 67-68, 188, 232

Wtenbogaert, J., 7, 12, 69-71, 108,
111, 115, 141, 193

Y

Ysbrants, H., 18, 77, 272vv, 280-284,
292, 232, 297

Z

Zuylen van Nijeveld, F. van, 17,
272vv, 291, 297, 299

Zwingli, H., 68, 183, 196

ZAAKREGISTER

A

Acta authentica, 28, 30, 131
Afscheiding, 8, 217
afzetting van predikanten, 65, 68, 104-105, 439
ambtelijke handelingen, 149, 179, 221
ambt, 6, 27, 52, 64, 81-93, 104, 110-111, 135-136, 141, 148-154, 164-168, 177-187, 218-229, 318-319
zie ook de diverse ambten; verkiezing
ambtsbevoegdheid, 177-187
ANBI-status, 230
anti-hiërarchisch principe, 50, 106-107, 113, 139, 146, 159, 174, 184, 201, 205, 213, 226-228, 238, 321
attestatie, 105-107, 113, 117, 125, 144, 159, 184, 309
avondgebeden, 101, 157, 320
avondmaal, 24, 52, 61-62, 67-72, 99-106, 112-113, 118, 132, 140-144, 166, 210, 218-221, 306-307, 313, 316, 320
zie ook: sacramenten

B

begraven, 36, 55, 101, 123-125, 128, 141, 211, 236, 313, 320
beheer, 88, 151, 169, 185, 194-195
belijdende leden, 35, 87, 99
belijdenis (-geschriften), 10, 131-132, 146, 155-156, 192, 208-210, 318-321
zie ook de diverse belijdenisgeschriften
beroepingswerk, 27, 70, 72, 74, 81-82, 134, 160-161, 168, 186, 222, 439
besluitvorming, 23-26, 168-169, 172-177, 439
Bestand, 10, 32-44, 80, 126, 204
bevestiging in het ambt, 61, 72, 83-85, 101, 109, 120, 136, 178-180, 218, 303, 311, 315, 318, 439
Bijbelvertaling, 24, 29-30, 117-118, 126, 143-144, 190, 308, 314, 316
bijgeloof, 33, 55, 99, 157

bisschop, 135, 223-226
boekcensuur, 24, 98, 103, 111, 113, 118, 121, 142, 162, 199, 309, 314, 319, 439
buitenlandse kerken, 44-47, 107, 126, 137, 152, 190, 197, 312, 439

C

Canones, 7, 24-30, 138, 141, 145, 155, 199, 205, 213, 228
.....zie ook: Dordtse Leerregels
catechese, 14, 24
catechismusprediking, 24, 142
Censura Morum, 72, 104-105, 107, 113, 199, 205, 321, 439
censuur, 98, 103-107, 113, 144-145, 158-159, 169-171, 309, 314, 316, 320, 439
.....zie ook: discipline
ceremoniën, 101-103, 113, 122, 140-144, 155-158, 169, 171, 304
classis, 52, 55, 60-61, 66, 68-72, 82-83, 91-94, 109, 137-140, 143, 146, 160-162, 178, 188, 223-226, 318, 439
classispredikant, 223-226, 261
collator, 72, 84, 86, 120
collegium qualificatum, 65
Contraremonstranten/
contraremonstrants, 10, 16, 19, 26-27, 34-36, 73-74, 77, 80, 118-120, 125, 138, 200, 209-210
Convent van Wezel, 2-3, 50
credentiebrief, 18, 24, 91, 96, 122, 138, 439

D

deputaat, 94-97, 111, 137, 139, 166, 187-191, 239, 312, 319
diaconie/diakon, 55, 61, 64, 66, 68-69, 74, 81, 87-93, 105, 109, 111, 113, 117, 120, 125, 132, 134, 137, 140, 147-151, 153-154, 180-187, 195-196, 202, 210, 213, 220-223, 315, 319, 440
dienaar des Woords, 61, 68, 81-85, 88, 90-91, 109, 113, 134, 148-152,

160-168, 174, 177-184, 195-196, 202, 218-221, 224-225, 318-319, 440, 442
zie ook: predikant
 discipline, 79, 86-87, 96, 103-107, 112, 144-145, 158-159, 169, 194, 439-440
 zie ook: censuur
 doctor, 81, 85-87, 91, 111, 113, 132, 76, 88, 148-149, 152-153, 161, 319, 440
 Doleantie, 8
 doop, 24, 27, 52, 67, 69, 71, 99-103, 112-113, 116-118, 120, 126, 132, 136, 140-144, 156-158, 162, 166-167, 169, 213, 305-307, 313-314, 316, 319, 440, 442
zie ook: sacramenten
 .*doop van volwassenen*, 99, 112, 117, 140, 142, 162, 166-167, 213, 305-306, 313
doopformulier, 99, 117, 140, 142, 156, 162, 305, 313, 440
 doopregister, 99, 141, 313, 440
kinderdoop, 18, 144, 307
 Dordtse Leerregels, 7, 26, 131-132, 210, 318-321
 zie ook: Canones

E

echtscheiding, 55, 68, 101-102, 440
 eed, 66, 0, 72, 74, 82-84, 90, 108-109, 144, 165, 314
 emeritaats- en weduwenuitkering, 82, 84, 120, 123, 132, 124, 151, 195, 440, 442
 examen, 72, 74, 83-84, 94, 136, 160, 166-167, 178-179, 190, 197, 440
 excommunicatie, 69, 72, 132, 440

F

feestdagen (kerkelijke), 27, 55, 58, 60, 62, 96, 99-103, 112, 115, 119, 122, 125, 141, 143-144, 157, 162-163, 307-308, 314, 320, 440

Frans/Frankrijk, 2, 10, 29, 41-46, 49, 60, 137, 186, 190

G

gebeden, 23-26, 86, 91-96, 101, 110, 115, 132, 138, 141, 185, 210, 308, 314
 gedeputeerde, 17-18, 23, 41, 61, 68, 70, 73-75, 84, 86, 96, 98, 105, 108, 111, 123, 127, 130, 143, 60, 188-189, 192, 196, 207, 210, 284-285, 292, 301
 generale synode, 9-10, 28, 54, 91-92, 97, 108, 137-140, 166, 175, 40
zie ook: nationale synode
 Genève, 11, 45-46, 72, 161, 178, 190, 193, 232
 gravamen, 115, 118-120, 126-127, 147-148, 151, 158, 161-162, 165, 168-171, 206
zie ook: instructie

H

Heidelbergse Catechismus, 25, 27, 70, 83, 89, 98, 123, 131-132, 137, 142, 155-156, 158, 165, 192, 199, 210, 129, 318-321
 heidenkinderen, 142, 156
 heiligendagen, 55, 162-163
 heks/heksenverbranding, 33
 Hoorn, 15, 26, 70, 138
 Hugenoten, 46
 huisbezoek, 61, 87, 441
 huwelijk, 16, 24, 27, 32, 36, 50, 52, 55, 68, 101-102, 118-120, 125-126, 128, 141, 143, 157-158, 166, 179, 214, 233, 307, 313, 320, 441

I

instructie, 10, 14, 23, 57, 115-116, 119-120, 124-146, 151, 169, 188, 206, 228, 311-314, 441
zie ook: gravamen
 ius patronatus, 27, 70, 72-74, 81, 84-85, 116, 120, 126, 128, 130, 133-136,

146, 150-151, 161, 176, 194-197,
210, 302, 311
ius vocandi, 72, 83

J

Joden, 118, 141, 200, 305, 313

K

Kampen, 15, 25, 120, 138
kerk onder het kruis, 8, 34, 44, 47,
66, 115, 119, 126, 134, 149, 190,
198, 209, 312
kerk en overheid/staat, 30, 34-36, 47,
54-55, 7-75, 80-97, 101-103, 106-
113, 137, 139-140, 143-144, 146,
153-154, 157, 160-162, 165-167,
183-187, 190-201, 229-233

..... *zie ook: overheid*

kerkdienst, 33, 36, 60, 102-103, 132,
143, 163, 220, 441

kerkelijke examens, 94, 134, 148,
165-167, 178, 311

kerkelijke huwelijksbevestiging, 101,
118

kerkenraad, 92-93, 133-137, 154-155,
161-162, 168-169, 197-198, 221-223,
312, 125, 129, 441

kerk lied, 27, 63, 86, 102, 141, 163-
164, 308, 320, 441

..... *zie ook: Psalmen*

Kerkordes; *zie ook de synopsis
ordinum ecclesiarum*

..... *Emden 1571*, 8, 50-54, 58, 60, 97,
129, 140, 148, 178, 181, 188, 205-
206

..... *Dordrecht 1574*, 54-55, 67

..... *Holland en Zeeland 1576*, 57, 67-68

..... *Dordrecht 1578*, 55-58, 60, 64, 85,
89

..... *Harderwijk 1580*, 64-65

..... *Middelburg 1581*, 8-61, 67-68, 79,
87, 108, 140, 160, 163, 182

..... *Holland 1583*, 67-70

..... *'s-Gravenhage 1586*, 26, 49, 60-65,
69, 104, 110, 112, 129-130, 147, 160,
164, 171, 182, 205-206

..... *Utrecht 1590*, 69
Kercken-ordeninghe 1591, 69-71, 86,
102, 104, 109-110, 170

..... *Zeeland 1591*, 65-66, 78, 109

..... *Groningen 1595*, 71-73

..... *Utrecht 1612*, 73-75, 84, 163

kerkplanting, 134, 168

kerkverband, 30, 93-98, 128, 137-
140, 154-155, 161-162, 168-169,
202, 226-229

kerkvisitatie/kerkvisitator, 24, 61, 93-
97, 111, 137, 139, 161-162, 166, 188-
190, 202, 223-226, 312

keurstem, 93, 137-138, 165-166, 175,
211, 213, 140, 146

klokkluiden, 55, 441

L

last en ruggespraak, 119, 125, 168,
304, 312, 315

Leiden, 44-45, 54, 82, 180

lijkpredikatie *zie: begraven*

Luthers, 32, 47, 126, 134, 220, 223,
305

M

magistraat *zie: kerk en overheid,
overheid*

middelmatige dingen, 60, 107, 113,
157, 159, 234

moderamen, 18-25, 220, 224-225

N

nationale synode, 9-10, 12, 29, 42,
44, 92, 94-97, 105, 128, 304, 315,
319, 441

..... *zie ook: generale synode*

Nederlandse Geloofsbelijdenis, 25,
27, 45, 64, 79-80, 85, 89, 98, 131-
132, 135, 137, 140-141, 146, 149,
155-156, 158, 165, 180-182, 186-
187, 191, 194, 199, 202-203, 208-
210, 219, 222, 225, 228, 230-23, 238

240, 318-321 *zie ook:
belijdenisgeschriften*

O

oecumenische contacten, 10, 23-24, 29, 44-47 107, 139, 312, 439
onderhoud predikanten, 85, 134, 151, 194-195, 231, 441
onderlinge correspondentie, 29, 35, 94-95, 111, 117, 124, 137, 139-140, 146, 166, 188, 213, 304, 312, 439
ondertekening belijdenis, 24, 27, 64, 98, 111, 134, 141, 153, 155, 169, 199, 302-303, 311, 315, 319
ondertekeningsformulieren, 26-27, 17, 134
onderwijs/onderwijskrachten, 36, 86-87, 90-91, 111, 113, 126, 134, 136-137, 152-153, 161, 169, 198-199
.....*zie ook: school, schoolmeester*
ongedoopte, 18, 121, 141, 143, 158, 166, 307, 313
openbare geloofsbelijdenis, 72, 100, 112, 157
ouderling, 61, 64-70, 74, 77, 73, 91, 93-96, 109, 113, 133-137, 140, 148-150, 153-154, 167, 181-187, 195-196, 303, 311, 315, 319, 442
overheid, 17-18, 89-90, 137, 165, 176-177, 194-198, 229-233
.....*zie ook kerk en overheid*

P

Palts, 8, 9, 11, 45, 57
particuliere synode, 11-12, 61, 68, 91, 94-98, 113, 115-123, 166, 169, 188, 297-300, 303, 310, 441
.....*zie ook: provinciale synode*
patroon/patronaatsrecht,
.....*zie: ius patronatus*
periodiek aftreden, 184
plaatselijke zelfstandigheid, 50, 54, 154, 226-229
praeses, 441
predikant, 23-24, 31, 35-36, 45-46, 61, 64-75, 81-85, 87, 89, 93-96, 104-105, 108-109, 133-141, 146, 151, 155, 194-195, 223-226, 301-302, 314, 438, 440, 441

.....*zie ook: dienaar des Woords*
. *opleiding*, 24, 45, 87, 132, 136, 152, 164-165, 167, 177-180, 301, 310
.....*zie ook: student*
.. *-traktement*, 81, 120, 126, 135, 151, 302
..... *-weduwen en -wezen*, 82, 84, 120, 123, 132, 134, 151, 195, 302
.....*-pensioen*, 123, 151, 310
preekconsent, 218-221
professor, *zie: doctor*
proponent/proponeren/propositie, 85, 87, 129, 134, 136, 149, 156, 161, 167, 17-180, 198, 218-221, 441
provinciale synode, 40, 54, 64-66, 75, 82, 91, 5-97
.....*zie ook: particuliere synode*
Psalmen, 101-102, 143, 163-164
.....*zie ook: kerklied*

R

Reformatie, 31-33, 45, 64, 80, 83, 110, 194-195, 198, 224
Remonstranten/remonstrants, 7-11, 19, 23-30, 34-36, 40-41, 47, 69, 73-75, 90, 106, 116-124, 138, 141, 145, 158, 164, 180, 183, 189, 196, 200, 204, 208
Rooms Katholieke Kerk, 32, 36, 43, 45, 55, 134, 156-157, 162-163, 196, 205, 224

S

sacramenten, 52, 79, 8-103, 140-144, 155-158, 162-164, 169, 171, 178-180, 219-221, 303-304, 307, 312, 315, 441
.....*zie ook: avondmaal, doop*
...*sacramentsbevoegdheid*, 149, 210-221
samenroepen kerkelijke vergadering, 57, 60, 96, 166, 177, 198, 303, 314
school/schoolmeester, 68, 85-86, 90-91, 132, 134, 141, 153, 182, 198, 303, 313
.....*zie ook: onderwijs*

Schotland/ Schotse Kerk, 10, 46-47
scriba, 18, 22, 25, 27, 116, 133, 138, 441
senatus ecclesiasticus, 72, 90
singuliere gaven, 136, 164, 220-221
Spanje, 36, 41, 43-44, 46-47, 50, 232
Staten-Generaal, 9-10, 12, 17-18, 23-30, 42-48, 58, 60, 62, 79, 128, 131, 133-134, 138-139, 162, 164, 166, 176, 198, 201, 203-204, 207, 210
Statenvertaling, 24, 29-30, 144
student, 85-87, 90, 111, 136, 151-152, 161, 178-179, 199, 441
.....*zie ook predikant opleiding*
superintendent, 61, 152, 189-190, 223-226
synode van Emden, 8, 50-55, 104, 117, 152, 228
synode van Dordrecht 1574, 54-55, 57, 139
synode van Dordrecht 1578, 55-58, 64
synode van Middelburg 1581, 58-61
synode van 's-Gravenhage 1586, 60-64, 129, 164

T

tolerantie, 33, 38-39, 48
traktement, *zie: predikantstraktement*
translatie, 66, 109
tucht, *zie censuur*

U

Unie van Utrecht, 38, 48, 58, 66

V

vast-, en bededagen, 101, 157, 319
verkiezing ambtsdrager, 50, 55, 66, 80, 84, 88, 90, 111, 137, 147, 153-154, 180-181, 184, 186, 195-196, 318, 442
visitatie, *zie kerkvisitatie*
vluchtelingengemeente, 44-45, 50, 100, 184
vocatio externa en interna, 218
voorzitter, *zie: praeses*

W

Waals/Waalse synode/Wallonnes, 16, 18-19, 39, 57, 78, 95, 123-124, 137, 175, 190, 442
wederopname, 104-105, 132, 158, 308, 313
weduwen en wezen, *zie: predikantsweduwen en -wezen*
Woord en Sacrament, 218-221

Z

Zending, 27, 119, 142, 168, 228, 233, 304, 312
ziekentroosters, 168, 302, 311, 314
zondag, 100, 103, 117-118, 143, 157, 162-163, 307, 313, 442
Zuidelijke Nederlanden/Zuid-Nederlands, 37, 39-41, 46, 48, 57-58, 60-61, 68

Bijlagen

BIJ HOOFDSTUK 1

Bijlage 1a: afgevaardigden, hoogleraren en gecommitteerden der Dordtse Synode die zich bezighielden met de vaststelling van de DKO

Naam	geboren / gestorven	Ambt	Studie	Beïnvloed door	Bevriend met	Bijzonderheden
Synode van Gelderland						
Wilhelmus Stephani	1570/5-1634	Predikant te Wezel (1603), Brandenburg (1611), Kampen (1615), Arnhem (1616)		Lubbertus		Deputaat i.v.m. kerkelijke conflicten te Hoorn.
Ellardus van Mehen	1570 -1639	Predikant te Harderwijk (1598)	Leiden (tot 1595)	Schoonvader J. Fontanus	Hommus	
Johannes Bouillet	± 1573-1632	Predikant te Warnsveld (1608)				
Sebastiaan Damman	1578 -1640	Predikant te Zutphen (1604)	Leiden (1598-1604)		Hommus, Bogerman	Scriba v.d. synode; revisor en vertaler N.T.
Jacobus Verheijden (Verheiden)	± 1562 - ± 1622	Ouderling te Nijmegen (1595)	Leiden (voor 1592) en Heidelberg			Studeerde rechten en theologie; burgemeester van Nijmegen.
Synode van Zuid Holland						
Festus Hommius	1576 - 1642	Predikant te Warmond (1597), Dokkum (1599), legerpredikant (1602), docent en predikant te Leiden (1602)	Franeker (1593), La Rochelle (1595), Leiden (1596)	Drustus, Lubbertus	Lubbertus, Gomarus, Thysius, Voetius, Walaetus, Bogerman, Damman, Arnoldi,	Scriba v.d. synode; vertaler N.T. Revisor liturgische geschriften. Revisor en editor Acta.

Jacobus Rolandus	1562 - 1632	Predikant te De Palis (1587), Delft (1594), Frankenthal (1598), Amsterdam (1603)	Genève en Heidelberg (voor 1587)		Hommius, Bogerman	Assessor v.d. synode; Vertaler N.T., revisor O.T.
Dominicus van Heemskereck	1570 - 1624	Ouderling te Amsterdam	Studeerde rechten in Leiden			Doctor in de beide rechten.
Samuël Bartholdi	1574 - 1640	Predikant te Winkel (1594), Monnikendam (1599)				
Synode van Zeeland						
Josias Vosbergen	± 1570 – na 1626	Ouderling te Middelburg	Studeerde rechten in Leiden			Doctor in de beide rechten; Raadsheer rekenkamer Zeeland.
Hermannus Faulkelius	± 1560 - 1625	Predikant te Keulen (1585), Middelburg (1599)	Gent, Leiden (1583-1585)	Kimedoncius Danaeus, Drustus	Hommius, Bogerman	Assessor v.d. synode; vertaler N.T.
Cornelius Regius	1580 - 1629	Predikant te Goes	Leiden			
Godefridus Udemans	± 1581 - 1649	Predikant te Haamstede (1599), Zierikzee (1604)	Leiden?		Hoffer, W. Teellinck, J. Cats, Voetius, Hommius	Onderzocht problemen Utrecht. Stimuleerde de Zending. Verbeterde Nederlandse vertaling NGB.
Lambertus de Rijke	1575 - 1658	Predikant te Fijnaart (1602), Bergen op Zoom (1604)	Leiden			
Adriaan Hoffer	1589 - 1644	Ouderling te Zierikzee	Studeerde in Leiden (rechten?)		Udemans	Schepen/Raad van Zierikzee.
Synode van Utrecht						
Johannes Dibbetz	1567 - 1626	Predikant te Keulen, Ridderkerk, Dordrecht (1597)	Leiden (1581), Heidelberg, Herborn		Polyander	Algestaan door Dordrecht aan Utrecht wegens problemen aldaar.
Arnouldus Oortcampius	± 1563 - 1632	Predikant te Amersfoort (1594)	Leiden			
Synode van Friesland						
Johannes Bogerman	1576 - 1637	Predikant te Sneek (1599), Enkhuizen (1603), Leeuwarden (1604)	Franecker (1592), Heidelberg, Genève, Zürich, Lausanne, Oxford, Cambridge	Drustus, Lydius, Lubbertus, Kimedoncius, Beza,	J. Hall, Gomarus, Walaeus, Rolandus, Faulkelius, Hommius	Praeses van de synode, vertaler van het O.T.

Guilhelmus Amestius	1576- 1633						Breitinger, Rainoldus, Perkins	Damman, Lydius, Trigland, Hille, Breitinger, Lubbertus	
Florentius Johannis	± 1575 - 1637	Predikant Engelse gemeente 's-Gravenhage 1611-1618		Cambridge (1594)	Augustinus, Perkins				secretaris van praeses Bogerman.
Johannes van der Sande	1568 - 1638	Predikant te Oenkerk (1601), Sneek (1603)		Franeker					
Keimpe van Harinxma à Donia	1554 - 1622	Ouderling te Leeuwarden		Studie rechten te Wittenberg en Leiden (tot 1597)					Doctor in de beide rechten; Hoogl. rechten te Franeker; raadshoer Hof van Friesland.
Philippus Daniël F. Eilshemius	1579 - 1631	Ouderling te Leeuwarden						Vader van Ernst Harinxma à Donia	Curator Academie Franeker, raadshoer Hof van Friesland.
Taco van Aysma	1576 - 1626	Predikant te Harlingen		Franeker?				Lubbertus	
Hieronymus Vogellius	± 1579 - 1654	Ouderling te Hichtum		Studeerde (rechten ?) in Franeker en Heidelberg					
Synode van Overijssel									
Caspar Sibelius	1590 - 1658	Predikant te Hem, Hasselt (1614), uitgeleend aan Kampen (1617)		Leiden (periode onbekend)					
Hermannus Wiferding	Voor 1560 - 1627	Predikant te Gullik, Deventer (1617)		Herborn, Leiden (1608)			Gomarus, Fontanus		Laatste gedeelte synode afwezige. Revisor N.T.
Willem van Broeckhuisen ten Doerne	1588 - 1642	Predikant te Groningen en Zwolle (1580)							Afgevaardigde naar diverse regionale kerkvergaderingen.
Jan van der Lauwick	1580 - 1637	'gehequalificeerd' persoon uit Kampen							Burgemeester van Kampen.
Johannes Langius	Voor 1573 - 1624	Predikant te Doesburg (1593), Vollenhove (1600)							Revisor N.T.

Synode van Groningen						
				Leiden		Bogerman
Cornelis Hille	1568 - 1632	Predikant te Uitgeest, Hillegondsberg (1591), Alkmaar (1596), Groningen (1612)				Revisor liturgie. Deputaat i.v.m. problemen te Hoorn; afgevaardigde van Willem Lodewijk voor PS Drenthe.
Wolfgang Agricola	± 1560 - 1626	Predikant te Garsthuizen (1597), Losdorp (1604), Bedum (1611)		Predikant 'op singuliere gaven'		Regelmatig kerkvisitator; lid div. prov. moderamina.
Wigboldus Homerus	± 1567 - 1638	Predikant te Meeden (1598), Midwolda (1601)		Heidelberg (1593), Franeker (1596)		
Georgius Placius	1584 - 1647	Predikant te Wezel (1603), Appingedam				
Egbert Halbes	voor 1570 - 1638	Ouderling te Groningen		Groningen, Heidelberg (1587), Genève (1594), Orléans (1597), Padua (1613) e.a.		Studeerde beide rechten.
Johannes Rufelaert	± 1551 - 1621	Ouderling te Stedum				Mede-oprichter Groninger Universiteit.
Synode van Drenthe						
Themo van Asschenberg	voor 1588 - 1625	Predikant te Diever (1608), Meppel (1618)				
Patroclus Romelingh	1576 - 1647	Predikant te Dalfsen, Ruinen (± 1604)		Franeker en Steinfurt		
Waalse synode						
Jean de la Croix	1560 - 1625	Predikant te Haarlem (1590)		Genève (1585), Heidelberg, Leiden (1589)		
Pierre du Pont	± 1550 - ± 1631	Ouderling te Amsterdam				
Jean Doucher	1573 - 1629	Predikant te Middelburg (1608), Vlissingen (1612)				
Daniël Colonus	1566 - 1635	Predikant te Rotterdam (1591), Leiden (1605)		Gent, Genève (1584), Leiden (1589)	Beza	Stelde de verbeterde Franse tekst van de NGB op.

Evaridus Beckius	1552-1625	Ouderling te Middelburg							
Jeremias du Pours	1582 - 1648	Predikant te Middelburg (1606)	Leiden (1601-1605), Genève (1604)	Gomarus					Leidde de Franse openingsdienst v.d. synode.
Hoogleraren									
Sibrandus Lubbertus	+1555 - 1625	Predikant te Emden (1582), hoogleraar te Franeker (1585)	Wittenberg (1574), Genève (1576), Basel (1577), Marburg (1577), Neustadt (1580), Heidelberg (1587)	Beza, Ursinus, Zanchius, Junius	Ubbo Emmius, Beza, Breitinger, Gomarus, Lydius, Hommius, Menso Alting, Willem Lodewijk, Bogerman, Heinsius, Eilshemius jr., Polyander, de Laet				Revisor van de vertaling van het Oude Testament.
Johannes Polyander	1568 - 1646	Waaals predikant te Dordrecht (1591), in dienst Waalse synode (1602), hoogleraar te Leiden (1611)	Bremen (1582); Heidelberg (1586); Genève (1590); Leiden (1590/1)	Junius; Beza	Lubbertus, Colonus, Dibbetz				Herziening lit. formulieren; opstellen catechesemethodes; correctie verkorte Acta; revisor vertaling O.T.; steunde oproep tot Zending.
Franciscus Gomarus	1563 - 1641	Predikant te Frankfurt am Main (1586), Hoogleraar (en predikant) te Leiden (1594), Hoogleraar te Middelburg (1611), Saumur (1615), Groningen (1618)	Straatsburg (1577), Neustadt, Oxford, Cambridge, Heidelberg	Schoonvader Junius, Ursinus, Beza, Zanchius, Reinoldus, Whitaker, Kimedoncius, diverse rabbinen	Lubbertus, Walaeus, Voetius, De Laet, Bogerman				Revisor vertaling O. T.
Antonius Thysius	1565 - 1640	Hoogleraar te Harderwijk (1601)	Leiden (1581), Neustadt, Genève, Lausanne, Basel, Zürich, Bern, Straatsburg, Heidelberg, Oxford, Cambridge	Beza	Hommius Gomarus				Secundus vertaler en revisor O.T.

Antonius Walaeus	1573 - 1639	Predikant te Koudekerke (1602), assistent-hofprediker van Graaf Maurits van Nassau (1604), Middelburg (1605)	Middelburg (1588), Leiden (1596-1602)	Gomarus, Junius, Beza	Hugo de Groot, Hommius, Bogerman	Secundus vertaler en revisor N.T.
Politieke gecommitteerden						
Hugo Muys van Holy	1565 - 1626	Staten van Holland			Broer van Arent Muys van Holy	Schout en ouderling van Dordrecht
Gerard Jansz. v.d. Nyenburg	1576 - 1636	Staten van Holland				Ouderling en burgemeester van Alkmaar
Cornelis Fransz. de Witt	1545 - 1622	Staten van Holland				Vervanger van H. Muys van Holy; financiën der synode.
Walraven van Brederode	1596 - 1620	Staten van Holland				o.a. burggraaf van Utrecht
Rochus van den Honaert	1572 - 1638	Staten van Holland	Studie rechten in Leiden			Doctor in beide rechten; Raadsheer Hoge Raad van Holland, Zeeland en W-Friesland; curator Academie Leiden.
Jacob Boelensz.	1554 - 1621	Staten van Holland				Burgemeester van Amsterdam.
Martinus Gregorius	± 1569 - 1632	Staten van Gelderland	Studie rechten in Herborn, Genève en Leiden			Hield openingsrede en dankwoord namens Staten-Generaal. Raad van Hof Gelderland en Zutphen.
Henrick van Essen	1579 - 1641	Staten van Gelderland	Studie rechten Leiden en Genève			Curator Academie Harderwijk. Raad van Hof van Gelderland en Zutphen.
Henricus Hagen	± 1555 - 1626	Staten van Overijssel				Burgemeester van Vollenhove.
Johan van Hemert	± 1560 - 1634	Staten van Overijssel				Burgemeester van Deventer.
Frederik van Zuylen van Nijvelt	Voor 1565 - 1629	Staten van Utrecht				

Willem van Hartevelt	+ 1575 - 1663	Staten van Utrecht				Burgemeester van Amersfoort.
Simon Scotte	+ 1570 - 1645	Staten van Zeeland				Doctor in de beide rechten; secretaris van Middelburg.
Jacob Campe	1575 - 1625	Staten van Zeeland				Doctor in de beide rechten; Raad v. Staten van Zeeland.
Ernst van Aylva	1548 - 1627	Staten van Friesland				
Ernst van Harinxma à Donia	1585 - 1634	Staten van Friesland			Zoon van Keimpe Harinxma à Donia	Raadshere van Hof van Friesland.
Edzard Jacob Clant	1584 - 1648	Staten van Groningen	Studie rechten te Groningen en Franeker (tot 1606)			
Hieronymus Ysbrants	1582 - 1625	Staten van Groningen	Studie in Marburg en Franeker (1605)			Doctor in de beide rechten.
Daniël Heinsius	1580 - 1655	secretaris van de politieke gecommitteerden	Franeker 1596-1598 rechten; Leiden 1598-1602 rechten en Grieks		Hugo de Groot, Voetius, Colomius, Lubbertus	Docent/hoogleraar Grieks te Leiden (1602), later ook geschiedenis. Henuitgaven werken kerkvaders; publiceerde eigen (theologisch) werk.

De gegevens voor deze tabel zijn afkomstig uit de biografieën en biografische handboeken die in de literaturopgave zijn vermeld, uit predikantenlijsten van de diverse kerken en in het geval van Bartholdi en Rufelaert van hun grafstenen. Zie voor gedetailleerde bronvermelding de noten in hoofdstuk 1.3.1. De grafieken 1, 2 en 3 en figuur 1 zijn afgeleid uit deze tabel.

De gegevens van Amesius, Cornelis Fransz. de Witt en Heinsius zijn in grijs weergegeven, omdat zij niet als officiële afgevaardigde aanwezig waren tijdens het onderzochte gedeelte van de synode.

Bijlage 1b: onderlinge relaties tussen de afgevaardigden, voor en tijdens de Synode van Dordrecht 1618/1619 (voor zover bekend)

<u>Wilhelmus Stephani</u> :	beïnvloed door Lubbertus
<u>Ellardus van Mehen</u> :	predikant te Harderwijk, waar Thysius hoogleraar was en Van Essen curator; studie met Verheijden, Vogellius en de Rijke (en Van Essen en v.d. Sande - rechten) te Leiden (Gomarus); vriend van Hommius.
<u>Sebastiaan Damman</u> :	studie met Lydius, De Laet, Du Pours, Walaeus (Van Essen,) Regius (Udemans?) en Heinsius te Leiden toen Gomarus er doceerde; vriend van Hommius en Bogerman.
<u>Jacobus Verheijden</u> :	studie met Hille (en Van Heemskerck en Vosbergen; rechten) en theologie met Van Mehen, De la Croix, Colonus en Polyander te Leiden; studie rechten met Halbes en van Aysma te Heidelberg.
<u>Festus Hommius</u> :	docent en evenals Colonus predikant te Leiden, waar De Laet ouderling was, Polyander -eerder ook Gomarus- en Heinsius (hoog)leraar en Van den Honaert curator van de Academie; studie met Johannes, Romeling (Van Essen en Lydius? en) Bogerman te Franeker, waar Lubbertus doceerde, en met Arnoldi, (Vogellius en v.d. Sande) en Walaeus te Leiden waar Gomarus doceerde; beïnvloed door Lubbertus; vriend van Lubbertus, Gomarus, Thysius, Voetius, Walaeus, Bogerman, Damman, Arnoldi, Van Mehen, Rolandus, Faulkelius, Udemans, Trigland.
<u>Henricus Arnoldi</u> :	studie met Hommius, (van der Sande) (van Essen, de Rijke, Vogellius, Lydius, Udemans?) en Walaeus te Leiden, waar Gomarus doceerde; vriend van Hommius.
<u>Balthasar Lydius</u> :	evenals Dibbetz predikant te Dordrecht, waar A. de Muys van Holy ouderling en H. de Muys van Holy schout was; studie met Homerus, Johannes, Romeling (van Aysma en Heinsius) te Franeker, waar Lubbertus doceerde, en met Damman, (De Laet?) Du Pours, (van Essen) Regius, Walaeus en Heinsius te Leiden waar Gomarus doceerde; vriend van Lubbertus en Bogerman.
<u>Gisbertus Voetius</u> :	studie met Sibelius en Du Pours (en Hoffer?) te Leiden, waar Gomarus doceerde; beïnvloed door Gomarus, Lubbertus en Hommius; vriend van Heinsius, Gomarus, Hommius, Udemans.
<u>Arent Muys van Holy</u> :	ouderling te Dordrecht, waar Lydius en Dibbetz - en voorheen Polyander - predikant waren en zijn broer van Hugo Muys van Holy schout.
<u>Johannes de Laet</u> :	ouderling te Leiden, waar Hommius en Colonus predikant waren, Polyander - en eerder Gomarus - (en Heinsius) (hoog)leraar en V.d. Honaert curator; studie met Damman, (Lydius,) Du Pours, Regius en Heinsius te Leiden waar Gomarus doceerde; vriend van Gomarus en Lubbertus.
<u>Theodorus Heijncius</u> :	evenals van Heemskerck en Du Pont ouderling te Amsterdam, waar Trigland en Rolandus predikant waren en Boelensz burgemeester.
<u>Jacobus Trigland</u> :	evenals Rolandus predikant te Amsterdam, waar Heijncius, Van Heemskerck en Du Pont ouderling waren en Boelensz burgemeester; vriend van Hommius en Bogerman.
<u>Jacobus Rolandus</u> :	evenals Trigland predikant te Amsterdam, waar Heijncius, Van Heemskerck en Du Pont ouderling waren en Boelensz burgemeester; studie te Heidelberg met Colonus en Polyander en met Gomarus te Heidelberg; vriend van Hommius en Bogerman.
<u>Dominicus van Heemskerck</u> :	evenals Heijncius en Du Pont ouderling te Amsterdam, waar Trigland en Rolandus predikant waren en Boelensz burgemeester; studie rechten in Leiden met Gregorius, v.d. Honaert en Vosbergen.
<u>Josias Vosbergen</u> :	evenals Beckius ouderling te Middelburg, waar Faulkelius, Walaeus en Du Pours -en eerder Doucher- predikant waren, Gomarus had gedoceerd en Scotte stadssecretaris was; studie rechten te Leiden met van Heemskerck, Gregorius en v.d.Honaert.

<u>Hermannus Faulkelius</u> :	evenals Du Pours en Walaeus - en eerder Doucher - predikant te Middelburg, waar Vosbergen en Beckius ouderling waren, Gomarus had gedoopt en Scotte stadssecretaris was; studie met (Dibbetz? en) Oortcampius te Leiden; vriend van Hommius en Bogerman.
<u>Cornelius Regius</u> :	Studie te Leiden met Walaeus, de Laet (van Essen) en Damman.
<u>Godefridus Udemans</u> :	predikant te Zierikzee, waar Hoffer ouderling, schepen en Raad was; vriend van Hoffer, Voetius, Hommius.
<u>Lambertus de Rijke</u> :	studie met Vogellius en Van Mehen.
<u>Adriaan Hoffer</u> :	ouderling, schepen en Raad te Zierikzee, waar Udemans predikant was; vriend van Udemans. (Studeerde in Leiden toen Voetius, Dibelius en Du Pours er theologie studeerden en Gomarus er doceerde).
<u>Johannes Dibbetz</u> :	evenals Lydius -en eerder Polyander- predikant te Dordrecht, waar A. de Muys van Holy ouderling en H. de Muys van Holy schout was; studie met Thysius, Oortcampius (en Faulkelius?) te Leiden en met Thysius (en De la Croix, Polyander en Gomarus?) te Heidelberg; vriend van Polyander.
<u>Arnoldus Oortcampius</u> :	jeugd gedeeltelijk tegelijkertijd met Johannis in Culemborg; studie te Leiden met Dibbetz, Thysius en Faulkelius (en Thysius); predikant te Amersfoort, waar Van Hartevelt burgemeester was.
<u>Johannes Bogerman</u> :	predikant te Leeuwarden, waar v.d. Sande en Van Harinxma ouderling waren; studie met Hommius te Franeker waar Lubbertus doceerde, met Homerus (en Thysius?) te Heidelberg, (met Halbes en van Aysma, die rechten studeerden, te Genève) en met Amesius (en Thysius?) te Cambridge; beïnvloed door Lubbertus; vriend van Gomarus, Walaeus, Rolandus, Faulkelius, Hommius, Damman, Lydius, Trigland, Hille, Lubbertus.
<u>Guilielmus Amesius</u> :	secretaris van Bogerman; studeerde met Bogerman (en Thysius?) te Cambridge.
<u>Florentius Johannis</u> :	jeugd gedeeltelijk tegelijkertijd met Oortcampius te Culemborg; studie in Franeker met Romeligh, Homerus en Hommius, Lydius (en Heinsius?)
<u>Johannes van der Sande</u> :	evenals Van Harinxma sr. ouderling te Leeuwarden, waar Bogerman predikant was; (studie rechten te Leiden t.t.v. Arnoldi, Hommius en Walaeus (Gomarus); hoogleraar (rechten) aan de Academie te Franeker, waar ook Lubbertus doceerde en Van Harinxma sr. curator was; evenals vader en zoon Van Harinxma raadsheer Hof van Friesland.
<u>Keimpe van Harinxma à Donia</u> :	evenals Van der Sande ouderling te Leeuwarden, waar Bogerman predikant was; vader van Ernst Harinxma à Donia; curator Academie te Franeker, waar Lubbertus en v.d.Sande doceerden; evenals zijn zoon en Van der Sande raadsheer Hof van Friesland.
<u>Philippus Daniël F.Eilshemius</u> :	vriend van Lubbertus.
<u>Taco van Aysma</u> :	studie rechten met Halbes en Verheijden te Heidelberg en met Heinsius te Franeker
<u>Hieronymus Vogellius</u> :	predikant te Kampen, waar v.d.Lauwick burgemeester was; studie te Leiden met Van Mehen en de Rijke.
<u>Caspar Sibelius</u> :	predikant te Deventer, waar Van Hemert burgemeester was; studie met Voetius te Leiden toen Gomarus er hoogleraar was; beïnvloed door Gomarus.
<u>Hermannus Wiferding</u> :	predikant te Zwolle, waar Van Broeckhuisen ten Doerne woonde.
<u>Willem van Broeckhuisen ten Doerne</u> :	'gehequalificeerd' persoon uit Zwolle, waar Wiferding predikant was.
<u>Jan van der Lauwick</u> :	'gehequalificeerd' persoon uit Kampen, waar Vogellius predikant was.
<u>Cornelis Hille</u> :	predikant te Groningen, waar Halbes ouderling, Gomarus hoogleraar en Rufelaer oprichter der Academie was; afgevaardigde van Willem Lodewijk naar PS Drenthe, waarvan van Asschenberg en Romeligh afgevaardigden waren; studie met Verheijden, (Van Mehen?), De la Croix, Colonijs en Polyander te Leiden (toen v.d.Honaert, Vosbergen, Gregorius en van

	Heemskerck er rechten studeerden); vriend van Bogerman.
<u>Wigboldus Homerus:</u>	studie met Johannis, Romelingh (Thysius? en Halbes die rechten studeerde?) en Bogerman te Heidelberg, met Heinsius, Johannis, Romelingh en Lydius te Franeker, waar Lubbertus doceerde.
<u>Egbert Halbes:</u>	ouderling te Groningen, waar Hille predikant, Gomarus hoogleraar en Rufelaert oprichter der Academie was; studie rechten te Heidelberg met Verheijden en van Aysma (in dezelfde tijd als Homerus en Polyander; idem te Genève in dezelfde tijd als Bogerman.)
<u>Johannes Rufelaert:</u>	mede-oprichter van de Groninger Universiteit, waar Gomarus doceerde, terwijl Hille in de kerk van Groningen predikant en Halbes ouderling was.
<u>Themo van Asschenberg:</u>	afgevaardigde van Drenthe, waarheen Hille afgevaardigde was.
<u>Patroclus Romelingh:</u>	afgevaardigde van Drenthe, waarheen Hille afgevaardigde was; studie in Franeker met Johannis, Hommius, Homerus, Lydius (en Heinsius?)
<u>Jean de la Croix:</u>	studie met Colonius (Gregorius) en Thysius te Genève, met (Halbes) Lubbertus (Verheijden, v. Aysma) en Polyander te Heidelberg, met Verheijden, Hille (v.d.Honaert, van Heemskerck, Vosbergen) en Colonius te Leiden.
<u>Pierre du Pont:</u>	evenals Heijncius en Van Heemskerck ouderling te Amsterdam, waar Trigland en Rolandus predikant waren en Boelensz burgemeester.
<u>Jean Doucher:</u>	evenals Faulkelius predikant te Middelburg toen Gomarus er doceerde. Beckius en Vosbergen waren hier ouderling en Scotte stadssecretaris.
<u>Daniël Colonius:</u>	evenals Hommius - en eerder Gomarus - predikant te Leiden, waar De Laet ouderling was en Polyander (en Heinsius) (hoog)leraar en Van den Honaert curator van de Academie; studie met De la Croix, Rolandus en Thysius (Gregorius) te Genève, met Verheijden, Hille, De la Croix en Polyander (en Vosbergen, Van Heemskerck, v.d. Honaert) te Leiden; vriend van Polyander, Heinsius, Hommius.
<u>Evarodus Beckius:</u>	evenals Vosbergen ouderling te Middelburg, waar Faulkelius, Walaeus, Du Pours -en eerdere Doucher- predikant waren en Scotte stadssecretaris en waar Gomarus had gedoceerd.
<u>Jeremias du Pours:</u>	evenals Faulkelius, Walaeus - en eerder Doucher - predikant te Middelburg, waar Vosbergen en Beckius ouderling waren en Scotte stadssecretaris en waar Gomarus had gedoceerd; studie met Damman, Voetius, De Laet, Lydius (en Heinsius en Hoffer) te Leiden, waar Gomarus doceerde; studie te Genève (waar v. Essen rechten studeerde); beïnvloed door Gomarus.
<u>Sibrandus Lubbertus:</u>	hoogleraar te Franeker, waar Hommius, Lydius, Bogerman, (Eilshemius?) Homerus (Clant en Heinsius) studeerden, Van de Sande rechten doceerde en Van Harinxma sr. curator was; studie met Gomarus en Thysius te Neustadt en met (Halbes,) De la Croix en Polyander te Heidelberg; vriend van Gomarus, Lydius, Hommius, Bogerman, Heinsius, Eilshemius, Polyander en De Laet.
<u>Johannes Polyander:</u>	hoogleraar te Leiden, waar Hommius (docent) en Colonius predikant waren, De Laet ouderling, Heinsius hoogleraar Grieks en Van den Honaert curator; studie met (Halbes,) De la Croix, Rolandus en Lubbertus te Heidelberg; met (Van Mehen?, v.d. Honaert, v.Heemskerck, Gregorius), Verheijden, Hille, De la Croix en Colonius te Leiden; vriend van Lubbertus, Colonius, Dibbetz.
<u>Franciscus Gomarus:</u>	hoogleraar aan de Academie te Groningen, waarvan Rufelaert mede-oprichter was; Hille was in Groningen predikant en Halbes ouderling; studenten uit Leiden waren Van Mehen, Damman, Hommius, Arnoldi, Walaeus, Lydius, Voetius, De Laet, Du Pours, Heinsius, Sibelius, waar v.d.Honaert curator was; studie met Lubbertus (en Thysius?) te Neustadt; met Rolandus (en Dibbetz?) te Heidelberg; kende Faulkelius uit Middelburg; vriend van Lubbertus, Walaeus, Voetius, De Laet, Thysius en Bogerman.
<u>Antonius Thysius:</u>	hoogleraar te Harderwijk, waar Van Mehen predikant was en Van Essen

	curator; studie met Dibbetz, Oortcampius te Leiden; met Lubbertus te Neustadt; met Colonius en De la Croix te Genève; (met Dibbetz te Heidelberg en met Bogerman en Amesius te Cambridge?); vriend van Hommius, Gomarus.
<u>Antonius Walaeus:</u>	(docent en) - evenals Du Pours en Faulkelius - predikant te Middelburg, waar Vosbergen en Beckius ouderling waren en Scotte stadssecretaris; studie met Damman, Arnoldi, Hommius, Lydius, Du Pours, Regius (de Laet en Oortcampius? en v.d. Sande en Heinsius) te Leiden waar Gomarus doceerde; beïnvloed door Gomarus; vriend van Hommius en Bogerman.
<u>Hugo Muys van Holy:</u>	schout van Dordrecht, waar zijn broer Arent Muys van Holy ouderling was en Lydius en Dibbetz - en eerder Polyander - predikant.
<u>Gerard Jansz. v.d. Nyenburg:</u>	aangetrouwde familie van Jacob Boelensz.
<u>Rochus van den Honaert:</u>	curator v.d. Academie te Leiden, waar Polyander - en eerder Gomarus - en Heinsius hoogleraar waren, Hommius (tevens docent) en Colonius predikant en De Laet ouderling; studie rechten te Leiden met Gregorius, van Heemskerck en Vosbergen.
<u>Jacob Boelensz.:</u>	burgemeester van Amsterdam, waar Trigland en Rolandus predikant waren en Heijncius, Van Heemskerck en Du Pont ouderling; aangetrouwde familie van Gerard Jansz. v.d. Nyenburg.
<u>Martinus Gregorius:</u>	studie rechten te Leiden met v.d. Honaert, Vosbergen en van Heemskerck.
<u>Henrick van Essen:</u>	curator van de Academie te Harderwijk, waar Thysius hoogleraar was en Van Mehen predikant; studie rechten te Leiden (met v.d.Sande?; Damman, Lydius en Regius).
<u>Johan van Hemert:</u>	burgemeester van Deventer, waar Sibelius predikant was.
<u>Willem van Hartevelt:</u>	burgemeester van Amersfoort, waar Oortcampius predikant was.
<u>Simon Scotte:</u>	secretaris van Middelburg, waar Faulkelius, Walaeus en Du Pours - en eerder Doucher - predikant en Vosbergen en Beckius ouderling waren en Gomarus had gedoopt.
<u>Ernst van Harinxma à Donia:</u>	zoon van Keimpe Harinxma à Donia; evenals zijn vader en Van der Sande raadsheer Hof van Friesland.
<u>Edzard Jacob Clant:</u>	studie rechten te Franeker met Ysbrants t.t.v. hoogleraarschap Lubbertus.
<u>Hieronymus Ysbrants:</u>	studeerde rechten te Franeker met Clant t.t.v. hoogleraarschap Lubbertus.
<u>Daniël Heinsius:</u>	hoogleraar (Grieks) te Leiden, waar Polyander en Hommius -en eerder Gomarus- theologie doceerden, Hommius en Colonius predikant waren, De Laet ouderling en Van den Honaert curator van de Academie; studie rechten te Franeker met van Aysma; idem + Grieks t.t.v. Lydius, (Udemans?) De Laet, Du Pours en Damman te Leiden, waar Gomarus doceerde; vriend van Voetius, Colonius, Lubbertus.

De gegevens voor deze tabel zijn afkomstig uit de biografieën en biografische handboeken die in de literatuuropgave zijn vermeld en uit predikantenlijsten van de diverse kerken; zie ook de noten zoals aangegeven bij bijlage 1a.

In enkele gevallen zijn de weergegeven relaties niet wederkerig. Dat kan het geval zijn met iemand die de invloed van een hoogleraar heeft ondergaan, of die een predikant heeft meegemaakt zonder met hem te hebben samengewerkt.

Ten overvloede zij nog opgemerkt dat niet alle relaties na vier eeuwen nog zijn te achterhalen. Daarom is dit een opsomming van het minimale aantal relaties dat de desbetreffende personen met elkaar hadden.

Bijlage 1c: de relaties tussen de afgevaardigden naar de Synode van Dordrecht in getallen

Bij de opstelling van de Dordtse Kerkorde waren 51 afgevaardigden, vijf hoogleraren en 17 gedeputeerden betrokken, plus de secretaris van de praeses, Amesius, en de secretaris van de gedeputeerden, Heinsius. Hoewel de laatste twee geen stemrecht hadden, hadden zij wel invloed. In totaal betreft het 75 personen.

Wanneer een relatie niet zeker is, wordt deze niet meegeteld; meerdere soorten relaties met dezelfde persoon worden als één geteld. In het geval dat iemand in dezelfde tijd als een andere afgevaardigde, maar aan een andere faculteit, aan dezelfde Academie studeerde, is deze relatie niet meegerekend.

De gegevens zijn afkomstig uit de in de literatuuropgave vermelde biografieën en biografische handboeken, de predikantenlijsten van diverse kerken en enkele grafstenen. Zie voor gedetailleerde bronvermelding de noten in hoofdstuk 1.3.1.

51 Afgevaardigden en een secretaris:

Van zes afgevaardigden zijn geen relaties met andere afgevaardigden, de hoogleraren of gedeputeerden bekend;

van acht afgevaardigden (Stephani, Hoffer, Amesius, Eilshemius, Wiferding, van Broeckhuisen ten Doerne, v.d. Lauwick en van Asschenberg) één relatie;

van één afgevaardigde (De Rijcke) twee relaties;

van zes afgevaardigden (Arnoldi, Udemans, Van Aysma, Vogellius, Sibelius en Rufelaert) drie relaties;

van vier afgevaardigden (A. Muys van Holy, Regius, Van der Sande en K. van Harinxma à Donia) vier relaties;

van zeven afgevaardigden (Heijncius, Oortcampius, Johannis, Homerus, Halbes, Du Pont en Doucher) vijf relaties;

van twee afgevaardigden (Dibbetz en De la Croix) zes relaties;

van vijf afgevaardigden (Van Mehen, Verheijden, Voetius, Trigland en Beckius) zeven relaties;

van één afgevaardigde (Van Heemskerck) acht relaties;

van één afgevaardigde (Damman) negen relaties;

van vier afgevaardigden (De Laet, Rolandus, Vosbergen en Hille) tien relaties;

van drie afgevaardigden (Faukelius, Colonius, Du Pours) elf relaties;

van één afgevaardigde (Bogerman) veertien relaties;

van één afgevaardigde (Lydius) vijftien relaties;

van één afgevaardigde (Hommius) twintig relaties.

Hoogleraren:

Antonius Thysius: negen relaties;

Johannes Polyander: elf relaties

Antonius Walacus: twaalf relaties;

Sibrandus Lubbertus: dertien relaties;

Franciscus Gomarus: twintig relaties.

17 Gedeputeerden en een secretaris:

Van vijf gedeputeerden zijn geen relaties met andere gedeputeerden, de afgevaardigden of hoogleraren bekend;

van drie gedeputeerden (V.d. Nyenburg, van Hemert en van Hartevelt) één relatie;

van vier gedeputeerden (van Essen, E. Van Harinxma à Donia, Clant en Ysbrants) twee relaties;

van één gedeputeerden (Gregorius) drie relaties;

van één gedeputeerde (Muys van Holy) vier relaties;

van één gedeputeerde (Boelensz) zes relaties;

van één gedeputeerde (Scotte) zeven relaties;

van één gedeputeerde (v.d.Honaert) negen relaties;

van de secretaris (Heinsius) elf relaties.

In totaal geeft dit het volgende overzicht voor de betrokkenen zoals weergegeven in grafiek 1 op pagina 20.

De leeftijdsopbouw van de synodeleden is weergegeven in grafiek 2, eveneens op pagina 20.

BIJ HOOFDSTUK 2

Bijlage 2: afkomst van de afgevaardigden, hoogleraren en gecommiteerden der Dordtse Synode die zich bezighielden met de vaststelling van de DKO

In Zuid-Nederland geboren zijn weergegeven in **blauw**, wie stamt uit een Zuid-Nederlands geslacht in **lichtblauw**, andere émigré's in **rood**; wie daarbij stamt uit Noord-Nederlands geslacht in **oranje**; in de Republiek geboren uit een buitenlandse familie in **rose**. Bij onbekende en niet met enige zekerheid te herleiden plaats van herkomst is de naam weergegeven in **groen**. Bij vermoedelijk Zuid-Nederlandse afkomst is de naam ook in **blauw** weergegeven.

De gegevens zijn afkomstig uit de biografieën en handboeken die in de literatuuropgave vermeld zijn.

Naam	* / †	Afkomst (ev. familie)	Ambt	Bijzonderheden
Synode van Gelderland				
Wilhelmus Stephani	1570/5 -1634	Keulen	Predikant te Wezel, Brandenburg, Kampen, Arnhem	
Ellardus van Mehen	1570- 1639	Harderwijk of Barneveld	Predikant te Harderwijk	
Johannes Bouillet	± 1573 -1632	Vermoedelijk Vlaanderen	Predikant te Warnsveld	
Sebastiaan Damman	1578 - 1640	Antwerpen	Predikant te Zutphen	Scriba synode; revisor/vert. N.T.
Jacobus Verheijden	± 1562 - ± 1622	Grave	Ouderling te Nijmegen	Burgemeester van Nijmegen
Synode van Zuid Holland				
Festus Hommius	1576 - 1642	Jelsum (Frl)	Predikant te Warmond, Dokkum, legerpredikant Docent en predikant te Leiden	Scriba synode; vertaler N.T.; revisor lit. geschr.; revisor en editor Acta.
Henricus Arnoldi	1577 - 1637	Fam.verm. uit Naarden e.o.	Pred. te IJsselmonde, Delft	Revisor N.T.
Balthasar Lydius	± 1576 -1629	Darmstadt; fam. uit Noordelijke Nederlanden	Predikant te Dordrecht	Leidde Nederduitse diensten bij

				opening en sluiting synode en openingszitting.
Gisbertus Voetius	1589 - 1676	Heusden; fam. uit West-Falen	Predikant te Vlijmen, Heusden	
Arent Muys v. Holy	± 1562 - 1622	Dordrecht	Ouderling te Dordrecht	
Johannes de Laet	1581 - 1649	Antwerpen	Ouderling te Leiden	
Synode van Noord-Holland				
Theodorus Heijncius	± 1565 - 1628	Amsterdam?	Ouderling te Amsterdam (eerder diaken)	
Jacobus Trigland	1583 - 1654	Vianen; fam. uit Gouda	Predikant te Stolwijk, Amsterdam	R.k opgevoed en opgeleid.
Abraham van Doeslaer	± 1579 - 1655	Noordelijke Nederlanden	Predikant te Niedorp, Enkhuizen	
Jacobus Rolandus	1562 - 1632	Delft, uit Delftse familie	Predikant te De Palts, Delft, Frankenthal, Amsterdam	Assessor synode; Vertaler N.T., revisor O.T.
Dominicus van Heemskerck	1570 - 1624	Amsterdamse familie	Ouderling te Amsterdam	
Samuël Bartholdi	1574 - 1640	Dordrecht; familie afkomstig uit Naarden	Predikant te Winkel, Monnikendam	
Synode van Zeeland				
Josias Vosbergen	± 1570 - na 1626	Zeeland	Ouderling te Middelburg	Raadsheer rekenkamer Zeeland
Hermannus Faulkelius	± 1560 - 1625	Brugge	Predikant te Keulen, Middelburg	Assessor synode; vertaler N.T.
Cornelius Regius	1580 - 1629	Verm. Engeland, fam. verm. uit Vlaanderen	Predikant te Goes	

Godefridus Udemans	± 1581 - 1649	Bergen op Zoom (verm. Zeeuwse familie)	Predikant te Haamstede, Zierikzee	Verbeterde Nederduitse vertaling NGB.
Lambertus de Rijcke	1575 - 1658	Westmaas; Fam. uit Gent?	Predikant te Fijnaart, Bergen op Zoom	
Adriaan Hoffer	1589 - 1644	Zierikzee	Ouderling te Zierikzee	Schepen en Raad van Zierikzee
Synode van Utrecht				
Johannes Dibbetz	1567 - 1626	Doesburg of Keulen	Predikant te Keulen, Ridderkerk, Dordrecht	
Arnoldus Oortcampius	± 1563 - 1632	Culemborg	Predikant te Amersfoort	
Synode van Friesland				
Johannes Bogerman	1576 - 1637	Uplewert (Ost Friesland); Friese familie	Predikant te Sneek, Enkhuizen, Leeuwarden	Praeses synode, vertaler O.T.
Guilielmus Amesius	1576-1633	Ipswich (Eng.)	predikant Engelse gemeente 's Gravenhage 1611-1618	secretaris van praeses Bogerman
Florentius Johannis	± 1575 - 1637	Culemborg	Predikant te Oenkerk, Sneek	
Johannes van der Sande	1568 - 1638	Arnhem	Ouderling te Leeuwarden	Raadsheer Hof van Friesland
Keimpe van Harinxma à Donia	1554 - 1622	Friesland	Ouderling te Leeuwarden	Curator Academie Franeker, raadsheer Hof van Friesland
Philippus Daniël F. Eilshemius	1579 - 1631	Emden; fam. uit Eilsum (Frl)	Predikant te Harlingen	
Taco van Aysma	1576 - 1626	Friesland	Ouderling te Hichtum	
Synode van Overijssel				
Hieronymus Vogellius	± 1579 - 1654	Weurt (Gld)	Predikant te Hem,	

			Hasselt (Kampen)	
Caspar Sibelius	1590 - 1658	Elberfeld	Predikant te Gulik, Deventer	Revisor N.T.
Hermannus Wiferding	Voor 1560 - 1627		Predikant te Zwolle	
Willem van Broeckhui- sen ten Doerne	1588 – 1642	N. Nederlanden (Overijssel?)	Ouderling te Zwolle	
Jan van der Lauwick	1580 - 1637	Gelderland?	Ouderling te Kampen	Burgemeester van Kampen
Johannes Langius	Voor 1573 - 1624	Fam. uit Enkhuizen	Predikant te Doesburg, Vollenhove	Revisor N.T.
Synode van Groningen				
Cornelis Hille	1568 - 1632	Norwich; fam. uit Yperen	Predikant te Uitgeest, Hillegondsber g, Alkmaar, Groningen	
Wolfgang Agricola	± 1560 - 1626	Verm. Groningse familie	Predikant te Garsthuizen, Losdorp, Bedum	
Wigboldus Homerus	±1567 - 1638	Oostwold	Predikant te Meeden, Midwolda	
Georgius Placius	1584 - 1647	Leipzig	Predikant te Wezel, Appingedam	
Egbert Halbes	voor 1570 - 1638	Groningen	Ouderling te Groningen	
Johannes Rufelaert	± 1551 - 1621	Groningen	Ouderling te Stedum	Mede-oprichter Groninger Universiteit.
Synode van Drenthe				
Themo van Asschenberg	voor 1588 - 1625		Predikant te Diever, Meppel	
Patroclus Romelingh	1576 - 1647	Quakenbrück	Predikant te Dalfsen,	

			Ruinen	
Waalse synode				
Jean de la Croix	1560 - 1625	Rijssel	Predikant te Haarlem	
Pierre du Pont	± 1550 - ± 1631	Zuid-Nederlands	Ouderling te Amsterdam	
Jean Doucher	1573 - 1629	Gent	Predikant te Middelburg, Vlissingen	
Daniël Colonius	1566 - 1635	Metz	Predikant te Rotterdam, Leiden	Verbeterde Franse tekst NGB.
Evardus Beckius	1552 - 1625	Franstalig	Ouderling te Middelburg	
Jeremias du Pours	1582 - 1648	Nieuwpoort	Predikant te Middelburg	Leidde Franse dienst synode.
Hoogleraren				
Sibrandus Lubbertus	± 1555 - 1625	Langweer (Frl.)	predikant te Emden, hoogleraar te Franeker	Revisor vertaling Oude Testament.
Johannes Polyander	1568 - 1646	Metz; fam. uit Gent	Waals predikant te Dordrecht, in dienst Waalse synode, hoogleraar te Leiden	Revisor vertaling O.T.
Franciscus Gomarus	1563 - 1641	Brugge	Predikant te Frankfurt am Main, Hoogleraar (en predikant) te Leiden, Hoogl. te Middelburg, Saumur, Groningen	Revisor vertaling O.T.
Antonius Thysius	1565 - 1640	Antwerpen	Hoogleraar te Harderwijk	
Antonius Walaeus	1573 - 1639	Gent	Predikant te Koude-kerke, assistent-hofprediker	

			van Graaf Maurits, Middelburg	
Politieke gecommiteerden				
Hugo Muys van Holy	1565 - 1626	Dordrecht	Staten van Holland	Schout van Dordrecht
Gerard Jansz. v.d. Nyenburg	1576 - 1636	Egmond? Holland	Staten van Holland	Ouderling en burgemeester Alkmaar
Cornelis Fransz. de Witt	1545 - 1622	Dordrecht	Staten van Holland	Vervanger van H. Muys van Holy.
Walraven van Brederode	1596 - 1620	Zeeland (of Holland)	Staten van Holland	o.a. burggraaf van Utrecht
Rochus van den Honaert	1572 - 1638	Dordrecht	Staten van Holland	Raadsheer Hoge Raad Holland, Zeeland en W-Friesland; curator Academie Leiden
Jacob Boelensz.	1554 - 1621	Amsterdam?	Staten van Holland	Burgemeester Amsterdam
Martinus Gregorius	± 1569 - 1632	Vader uit Roermond; vermoedelijk Z- Nederlandse fam.	Staten van Gelderland	Sprak namens St. Gen. Raad van Hof Gelderland en Zutphen.
Henrick van Essen	1579 - 1641	Gelderland	Staten van Gelderland	Curator Academie Harderwijk. Raad van Hof van Gelderland en Zutphen.
Henricus Hagen	± 1555 - 1626	Fam. uit Vollenhove	Staten van Overijssel	Burgemeester van Vollenhove.
Johan van Hemert	± 1560 - 1634	Deventer?	Staten van Overijssel	Burgemeester van Deventer.
Frederik van Zuylen van Nijevelt	Voor 1565 - 1629	Utrecht	Staten van Utrecht	
Willem van Hartevelt	± 1575 -1663	Utrecht?	Staten van Utrecht	Burgemeester van Amersfoort.
Simon Scotte	+1570 - 1645	Middelburg	Staten van Zeeland	Doctor in de beide rechten;

				secretaris van Middelburg.
Jacob Campe	1575 - 1625	Veere	Staten van Zeeland	Raad v. Staten van Zeeland.
Ernst van Aylva	1548 - 1627	Friesland	Staten van Friesland	
Ernst van Harinxma à Donia	1585 - 1634	Friesland	Staten van Friesland	Raadsheer Hof van Friesland
Edzard Jacob Clant	1584 - 1648	Bremen; ouders uit Groningen	Staten van Groningen	
Hieronymus Ysbrants	1582 - 1625	Groningen?	Staten van Groningen	
Daniël Heinsius	1580 - 1655	Gent	secretaris van de politieke gecommitteerden	

In totaal 75 personen: 51 afgevaardigden plus een secretaris, vijf hoogleraren en 17 gecommitteerden plus een secretaris.

Van deze personen zijn er 19 – respectievelijk 13 (onder wie de zes Waalse afgevaardigden), vier en twee – (vermoedelijk) van Zuid-Nederlandse afkomst. Negen personen – respectievelijk acht, geen en één – zijn niet in de Nederlanden geboren; van hen stammen drie wel uit een Noord-Nederlandse familie. Eén is in de Republiek geboren maar stamt uit een – niet Waalse – buitenlandse familie. Van negen personen – respectievelijk vijf, geen en vier – is de afkomst niet met enige zekerheid te herleiden. Van 37 personen – respectievelijk 25, één en 12 – (plus van de secundus Cornelisz Franszoon de Witt) staat vast dat zij in de Noordelijke Nederlanden geboren zijn uit een Noord-Nederlands geslacht.

Geconcludeerd kan worden dat de helft van de afgevaardigden, hoogleraren en gedeputeerden (37 personen) absoluut zeker van Noord-Nederlandse afkomst was. Hierbij kunnen de drie personen die in het buitenland werden geboren uit Noord-Nederlandse ouders worden opgeteld: 40 personen.

Maximaal 19 afgevaardigden, hoogleraren en gedeputeerden hebben Zuid-Nederlandse wortels. Dit is de helft van het aantal personen van Noord-Nederlandse afkomst. De eerlijkheid gebiedt te vermelden dat het wel vier van de vijf hoogleraren betreft.

Op pagina 41 zijn deze gegevens in grafiek 3 weergegeven.

Bijlage 3: De afgevaardigden en gecommiteerden in relatie tot de diverse kerkordes

Door de kerken vastgestelde kerkordes zijn weergegeven in **groen**, door de overheid opgestelde kerkordes in **oranje**. Wanneer iemand een rol heeft gespeeld bij het op- of vaststellen van een kerkorde, is deze kerkorde **vet** weergegeven.

Naam	geboren / gestorven	Ambt	Had te maken met de Kerkorde van
Syn. Gelderland			
Wilhelmus Stephani	1570/5 - 1634	Predikant te Wezel, Brandenburg, Kampen, Arnhem	's-Gr.1586 (en H'wijk 1580)
Ellardus van Mehen	1570 - 1639	Predikant te Harderwijk	's-Gr.1586 (en H'wijk 1580)
Johannes Bouillet	± 1573 - 1632	Predikant te Warnsveld	's-Gr.1586 (en H'wijk 1580)
Sebastiaan Damman	1578 - 1640	Predikant te Zutphen	's-Gr.1586 (en H'wijk 1580)
Jacobus Verheijden	± 1562 - ± 1622	Ouderling te Nijmegen	's-Gr.1586 (en H'wijk 1580)
Synode van Zuid Holland			
Festus Hommius	1576 - 1642	Predikant te Warmond, Dokkum, legerpredikant, docent en predikant te Leiden	's-Gr.1586 en KO 1591
Henricus Arnoldi	1577 - 1637	Pred. te IJsselmonde, Delft	's-Gr.1586 en KO 1591
Balthasar Lydius	± 1576 - 1629	Predikant te Dordrecht	's-Gr.1586 en KO 1591
Gisbertus Voetius	1589 - 1676	Predikant te Vlijmen, Heusden	's-Gr.1586 en KO 1591
Arent Muys v.Holy	± 1562 - 1622	Ouderling te Dordrecht	's-Gr.1586 en KO 1591
Johannes de Laet	1581 - 1649	Ouderling te Leiden	's-Gr.1586 en KO 1591
Synode Noord-Holland			
Theodorus Heijncius	± 1565 - 1628	Ouderling te Amsterdam (eerder diaken)	's-Gr.1586 en KO 1591
Jacobus Trigland	1583 - 1654	Predikant te Stolwijk, Amsterdam	's-Gr.1586 en KO 1591 (eerder: RK kerkrecht)

Abraham van Doeslaer	± 1579 - 1655	Predikant te Niedorp, Enkhuizen	's-Gr.1586 en KO 1591
Jacobus Rolandus	1562 - 1632	Predikant te De Palts, Delft, Frankenthal, Amsterdam	's-Gr.1586 en KO 1591
Dominicus van Heemskerck	1570 - 1624	Ouderling te Amsterdam	's-Gr.1586 en KO 1591
Samuël Bartholdi	1574 - 1640	Predikant te Winkel, Monnikendam	's-Gr.1586 en KO 1591
Synode van Zeeland			
Josias Vosbergen	± 1570 –na 1626	Ouderling te Middelburg	(’s-Gr.1586) M’burg 1591
Hermannus Faulkelius	± 1560 - 1625	Predikant te Keulen, Middelburg	(’s-Gr.1586) M’burg 1591
Cornelius Regius	1580 - 1629	Predikant te Goes	(’s-Gr.1586) M’burg 1591
Godefridus Udemans	± 1581 - 1649	Predikant te Haamstede, Zierikzee	(’s-Gr.1586) M’burg 1591
Lambertus de Rijcke	1575 - 1658	Predikant te Fijnaart, Bergen op Zoom	(’s-Gr.1586) M’burg 1591
Adriaan Hoffer	1589 - 1644	Ouderling te Zierikzee	(’s-Gr.1586) M’burg 1591
Synode van Utrecht			
Johannes Dibbetz	1567 - 1626	Predikant te Keulen, Ridderkerk, Dordrecht	's-Gr.1586, KO 1591 en Utrecht 1612
Arnoldus Oortcampius	± 1563 - 1632	Predikant te Amersfoort	's-Gr.1586 en Utrecht 1612
Synode van Friesland			
Johannes Bogerman	1576 - 1637	Predikant te Sneek, Enkhuizen, Leeuwarden	's-Gr.1586 (en KO 1591)
Guilielmus Amesius	1576- 1633	Predikant Engelse gemeente 's-Gravenhage 1611-1618	's-Gr.1586 en KO 1591
Florentius Johannis	± 1575 - 1637	Predikant te Oenkerk, Sneek	's-Gr.1586
Johannes van der Sande	1568 - 1638	Ouderling te Leeuwarden	's-Gr.1586
Keimpe van Harinxma à Donia	1554 - 1622	Ouderling te Leeuwarden	's-Gr.1586

Philippus Daniël F.Eilshemius	1579 - 1631	Predikant te Harlingen	's-Gr.1586
Taco van Aysma	1576 - 1626	Ouderling te Hichtum	's-Gr.1586
Synode van Overijssel			
Hieronymus Vogellius	± 1579 - 1654	Predikant te Hem, Hasselt (Kampen)	's-Gr.1586 (en KO 1591)
Caspar Sibelius	1590 - 1658	Predikant te Gulik, Deventer	's-Gr.1586
Hermannus Wiferding	Voor 1560 - 1627	Predikant te Zwolle	's-Gr.1586
Willem van Broeckhuisen ten Doerne	1588 - 1642	Ouderling te Zwolle	's-Gr.1586
Jan van der Lauwick	1580 - 1637	Ouderling te Kampen	's-Gr.1586
Johannes Langius	Voor 1573 - 1624	Predikant te Doesburg, Vollenhove	's-Gr.1586
Synode van Groningen			
Cornelis Hille	1568 - 1632	Predikant te Uitgeest, Hillegonsberg, Alkmaar, Groningen	's-Gr.1586, KO 1591 en Groningen 1595
Wolfgang Agricola	± 1560 - 1626	Predikant te Garsthuizen, Losdorp, Bedum	's-Gr.1586 en Groningen 1595
Wigboldus Homerus	±1567 - 1638	Predikant te Meeden, Midwolda	's-Gr.1586 en Groningen 1595
Georgius Placius	1584 - 1647	Predikant te Wezel, Appingedam	's-Gr.1586 en Groningen 1595
Egbert Halbes	voor 1570 - 1638	Ouderling te Groningen	's-Gr.1586 en Groningen 1595
Johannes Rufelaert	± 1551 - 1621	Ouderling te Stedum	's-Gr.1586 en Groningen 1595
Synode van Drenthe			
Themo van Asschenberg	voor 1588 - 1625	Predikant te Diever, Meppel	's-Gr.1586 en Groningen 1595
Patroclus Romelingh	1576 - 1647	Predikant te Dalftsen, Ruinen	's-Gr.1586 en Groningen 1595
Waalse synode			
Jean de la Croix	1560 - 1625	Predikant te Haarlem	's-Gr.1586 en KO 1591
Pierre du Pont	± 1550 – ± 1631	Ouderling te Amsterdam	's-Gr.1586 en KO 1591

Jean Doucher	1573 - 1629	Predikant te Middelburg, Vlissingen	's-Gr.1586 en M'burg 1591
Daniël Colonus	1566 - 1635	Predikant te Rotterdam, Leiden	's-Gr.1586 en KO 1591
Evardus Beckius	1552 - 1625	Ouderling te Middelburg	's-Gr.1586 en M'burg 1591
Jeremias du Pours	1582 - 1648	Predikant te Middelburg	's-Gr.1586 en M'burg 1591
Hoogleraren			
Sibrandus Lubbertus	± 1555 - 1625	Predikant te Emden, hoogleraar te Franeker	's-Gr.1586 en Groningen 1595
Johannes Polyander	1568 - 1646	Waals predikant te Dordrecht, in dienst Waalse synode, hoogleraar te Leiden	's-Gr.1586, KO 1591
Franciscus Gomarus	1563 - 1641	Predikant te Frankfurt am Main, Hoogleraar (en predikant) te Leiden, Hoogl. te Middelburg, Saumur, Groningen	's-Gr.1586, KO 1591, M'burg 1591 en Groningen 1595
Antonius Thysius	1565 - 1640	Hoogleraar te Harderwijk	's-Gr. 1586 (en H'wijk 1580)
Antonius Walaeus	1573 - 1639	Predikant te Koudekerke, assistent-hofprediker van stadhouder Maurits, Middelburg	's-Gr.1586, KO 1591 en M'burg 1591
Politieke geëmitteerden			
Hugo Muys van Holy	1565 - 1626	Staten van Holland	('s-Gr.1586) KO 1591
Gerard Jansz. v.d. Nyenburg	1576 - 1636	Staten van Holland	's-Gr.1586 en KO 1591
Cornelis Fransz. de Witt	1545 - 1622	Staten van Holland	('s-Gr.1586) KO 1591
Walraven van Brederode	1596 - 1620	Staten van Holland	('s-Gr.1586) KO 1591 en Utrecht 1612
Rochus van den Honaert	1572 - 1638	Staten van Holland	('s-Gr.1586) KO 1591 en M'burg 1591
Jacob Boelensz.	1554 - 1621	Staten van Holland	('s-Gr.1586) KO 1591
Martinus Gregorius	± 1569 - 1632	Staten van Gelderland	(H'wijk 1580,) 's Gr.1586

Henrick van Essen	1579 - 1641	Staten van Gelderland	(H'wijk 1580,) 's Gr.1586
Henricus Hagen	± 1555 - 1626	Staten van Overijssel	('s-Gr.1586)
Johan van Hemert	± 1560 - 1634	Staten van Overijssel	('s-Gr.1586)
Frederik van Zuylen van Nijevelt	Voor 1565 - 1629	Staten van Utrecht	('s-Gr.1586, KO 1591) Utrecht 1612
Willem van Hartevelt	± 1575 - 1663	Staten van Utrecht	('s-Gr.1586) Utrecht 1612
Simon Scotte	±1570 - 1645	Staten van Zeeland	('s-Gr.1586) M'burg 1591
Jacob Campe	1575 - 1625	Staten van Zeeland	('s-Gr.1586) M'burg 1591
Ernst van Aylva	1548 - 1627	Staten van Friesland	('s-Gr.1586)
Ernst van Harinxma à Donia	1585 - 1634	Staten van Friesland	('s-Gr.1586)
Edzard Jacob Clant	1584 - 1648	Staten van Groningen	('s-Gr.1586) Groningen 1595
Hieronymus Ysbrants	1582 - 1625	Staten van Groningen	('s-Gr.1586) Groningen 1595
Daniël Heinsius	1580 - 1655	Secretaris van de politieke gecommitteerden	('s-Gr.1586) KO 1591

In totaal 75 personen: 51 afgevaardigden plus een secretaris, vijf hoogleraren en 17 gecommitteerden plus een secretaris.

Alleen gecommitteerden die ook ambtsdrager waren, worden gerekend als zijnde betrokken bij kerkelijke kerkordes. Gegevens voor deze tabel zijn te vinden in de hoofdstukken 1 en 3.

In grafiek 4, op pagina 78, worden bovenstaande gegevens in beeld gebracht. De betrokkenheid die tussen haakjes is gezet is daarbij niet mee gerekend.

BIJ HOOFDSTUK 5

Bijlage 4: De afgevaardigden en gecommitteerden die de voorbereidende vergaderingen van de Particuliere Synodes bijwoonden.¹

De personen die zowel aanwezig waren bij de behandeling van de kerkorde tijdens de Synode van Dordrecht 1618/1619 als tijdens de voorbereidende vergaderingen zijn **vet** weergegeven.

Uit Gelderland:

Wilhelmus Stephani, predikant te Arnhem

Ellardus van Mehen, predikant te Harderwijk, aanwezig als deputaat synodi; tevens aanwezig op de geref. synode van Utrecht, als uitgeleend predikant

Johannes Bouillet, predikant te Warnsveld

Sebastiaan Damman, predikant te Zutphen, aanwezig als deputaat synodi²; tevens aanwezig op de geref. synode van Utrecht, als uitgeleend predikant

Jacobus Verheijden, ouderling te Nijmegen

Anthonius Thysius, hoogleraar te Harderwijk

Martinus Gregorius, gedeputeerde van het Landschap

Henrick van Essen, gedeputeerde van het Landschap

Uit Zuid-Holland:³

Festus Hommius, predikant te Leiden

Henricus Arnoldi, predikant te Delft; ook aanwezig op de Synode van Gelderland⁴

Balthasar Lydius, predikant te Dordrecht

Gisbertus Voetius, predikant te Heusden

Arent Muys van Holy, ouderling te Dordrecht

Johannes de Laet, ouderling te Leiden

Johannes Polyander, hoogleraar te Leiden

Hugo Muys van Holy, gedeputeerde van de Staten van Holland

Rochus van den Honaert, gedeputeerde van de Staten van Holland

Uit Noord-Holland:

Theodorus Heijncius, ouderling te Amsterdam

Jacobus Trigland, predikant te Amsterdam

Abraham van Doeslaer, predikant te Enkhuizen

Jacobus Rolandus, predikant te Amsterdam

Dominucus van Heemskerck, ouderling te Amsterdam

¹ De gegevens voor deze bijlage zijn afkomstig uit de Acta van de vergaderingen van de desbetreffende Particuliere Synodes.

² Reitsma en Van Veen, *Acta*, IV, 210.

³ De gedeputeerden van de Staten van Holland zijn ingedeeld bij de PS waar zij woonden, hetzij Noord-, hetzij Zuid-Holland.

⁴ Reitsma en Van Veen, *Acta*, IV, 210.

Samuël Bartholdi, predikant te Monnickendam

Gerard Jansz. v.d. Nyenburg (ouderling te Alkmaar), gedeputeerde Staten van Holland

Walraven van Brederode, gedeputeerde van de Staten van Holland

Jacob Boelensz, gedeputeerde van de Staten van Holland

Uit Zeeland:

Josias Vosbergen, ouderling te Middelburg

Hermannus Faukelius, predikant te Middelburg

Cornelius Regius, predikant te Goes

Godefridus Udemans, predikant te Zierikzee; tevens aanwezig op de geref. synode van Utrecht, als uitgeleend predikant

Lambertus de Rijcke, predikant te Bergen op Zoom⁵

Adriaan Hoffer, ouderling te Zierikzee

Anthonius Walaeus, docent te Middelburg

Simon Scotte, gedeputeerde van de Staten van Zeeland

Jacob Campe, gedeputeerde van de Staten van Zeeland

Uit Utrecht:

Johannes Dibbetz, predikant te Dordrecht⁶

Arnoldus Oortcampius, predikant te Amersfoort

Frederik van Zuylen van Nijvelt, gedeputeerde van de Staten van Utrecht

Willem van Hartvelt, gedeputeerde van de Staten van Utrecht

Uit Friesland:⁷

Johannes Bogerman, predikant te Leeuwarden

Florentius Johannis, predikant te Sneek (alleen in september)

Johannes van der Sande, ouderling te Leeuwarden

Keimpe van Harinxma à Donia, ouderling te Leeuwarden (alleen in september)

Philippus Daniël F. Eilshemius, predikant te Harlingen

Taco van Aysma, ouderling te Hichtum (aanwezig in juni en september)

Sibrandus Lubbertus, hoogleraar te Franeker

Ernst van Aylva, gedeputeerde van de Staten van Friesland (aanwezig in juni en september)

Ernst van Harinxma à Donia, gedeputeerde van de Staten van Friesland

Uit Overijssel:

Hieronymus Vogellius, predikant te Hasselt (uitgeleend aan Kampen)

Casper Sibelius, predikant te Deventer⁸

Hermannus Wiferding, predikant te Zwolle

⁵ In de Acta is toegevoegd: 'ende fort Lilloo'.

⁶ Dibbets was op verzoek van de kerk van Utrecht en met autorisatie van de Staten van Utrecht en de vroetschap van de stad Utrecht uitgeleend aan de kerk van Utrecht.

⁷ De synode van Friesland vergaderde twee maal ter voorbereiding op de Generale Synode: in juni en in september 1618.

⁸ Sibelius ging in april 1619 ziek naar huis en maakte de nazittingen van de synode daarom niet mee.

Willem van Broeckhuisen ten Doerne, als ouderling, uit Zwolle
Jan van der Lauwick, als ouderling⁹, uit Kampen
Johannes Langius, predikant te Vollenhove
Henricus Hagen, gedeputeerde van de Staten van Overijssel
Johan van Hemert, gedeputeerde van de Staten van Overijssel

Uit Groningen:

Cornelis Hille, predikant te Groningen; tevens aanwezig op de Drentse synode¹⁰
Wolfgang Agricola, predikant te Bedum
Wigboldus Homerus, predikant te Midwolda
Georgius Placius, predikant te Appingedam
Egbert Halbes, ouderling te Groningen
Johannes Rufelaert, ouderling te Stedum
Franciscus Gomarus, hoogleraar te Groningen
Edzard Jacob Clant, gedeputeerde van Stad en Ommelanden (alleen aanwezig van 23-25 september)
Hieronymus IJsbrants, gedeputeerde van Stad en Ommelanden

Uit Drenthe:

Themo van Asschenberg, predikant te Meppel
Patroclus Romelingh, predikant te Ruinen¹¹

De Waalse Synode:¹²

Jean de la Croix, predikant te Haarlem
Pierre du Pont, ouderling te Amsterdam
Jean Doucher, predikant te Vlissingen
Daniël Colonijs, predikant te Leiden
Evardus Beckius, ouderling te Middelburg
Jeremias du Pours, predikant te Middelburg
(Johannes Polyander, hoogleraar te Leiden)

⁹ De broeders Van Broeckhuijsen ten Doerne en Van der Lawick waren geen ouderling, maar ‘ghequalificeerde personen, doende professie van de religie’, oftewel: zij waren van gereformeerd belijden en geschikt voor de taak van afgevaardigde (Reitsma en Van Veen, *Acta V*, 310).

¹⁰ VIII, 216v. Hille was aanwezig op de Drentse synode als gecommiteerde van stadhouder Willem Lodewijk, die de noordelijke provincies bestuurde en de gereformeerde religie zeer was toegedaan

¹¹ Romelingh heeft op 4 september de Acta niet ondertekend. Mogelijk verliet hij de vergadering eerder.

¹² Aangezien in het *Livre Synodal* geen presentielijsten zijn opgenomen, is het niet mogelijk om vast te stellen welke afgevaardigden de voorbereidende synodevergadering hebben bezocht. Zie: H. Bots e.a., *Livre des Actes des Eglises Wallonnes aux Pays-Bas 1601-1697*, ('s-Gravenhage: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 2005).

Synode van....	Predikanten	Ouderlingen	Hoogleraren	Gedeputeerden
Gelderland	3 (van 4; plus 1 uit Zuid-Holland)	-----	1	1 (van 2)
Zuid-Holland	4 (van 4)	-----	-----	-----
Noord-Holland	3 (van 4)	----- (1) ¹³		1 (van 3)
Zeeland	4 (van 4)	2 (van 2)	-----	1 (van 2)
Utrecht	2 (van 2; + 2 uit Gelderland en 1 uit Zeeland)			-----
Friesland	1 (van 3)	2 (van 3)	-----	1 (van 2)
Overijssel	3 (van 4)	-----		-----
Groningen	4 (van 4)	2 (van 2)	1	1 (van 2)
Drenthe	2 (van 2; + 1 uit Groningen)			

Tabel 2: Aantallen op de voorbereidende synodevergaderingen aanwezige afgevaardigden en gedeputeerden

Omdat er geen gegevens zijn over de aan- of afwezigheid van de Waalse afgevaardigden, zijn dezen in het bovenstaande overzicht buiten beschouwing gelaten, evenals Amesijs en Heinsius, die geen officiële afgevaardigden waren noch op de voorbereidende synodevergaderingen aanwezig waren.

In totaal betreft het dan 67 personen: afgevaardigden, hoogleraren en gedeputeerden. Van hen waren 31 als predikant, 14 als ouderling, 5 als hoogleraar en 17 als gedeputeerde aanwezig op de Dordtse Synode. Op de voorbereidende vergaderingen waren van dezen 26 predikanten, 6 ouderlingen, 2 hoogleraren en 5 gedeputeerden aanwezig.

Deze gegevens worden weergegeven in grafiek 6 op pagina 127.

¹³ V.d. Nyenburg was ouderling, maar aanwezig als gedeputeerde.

Bijlage 5: Overzicht van de opgestelde gravamina, geordend naar onderwerp¹⁴

Eén kerkorde voor alle provincies:

- De synode van Zuid-Holland¹⁵
- De synode van Noord-Holland¹⁶
- De synode van Zeeland¹⁷
- De synode van Utrecht (contraremonstrants)¹⁸
- (De synode van Groningen¹⁹)

A. Van de diensten

A.1. De predikanten

A.1.a. Ondertekening van de belijdenis door predikanten:

- De synode van Zuid-Holland²⁰
- De synode van Noord-Holland²¹
- De synode van Overijssel²²

A.1.b. Opleiding van predikanten:

- De synode van Noord-Holland²³
- De synode van Zeeland²⁴

A.1.c. Het beroepen en bevestigen van predikanten:

- De synode van Zuid-Holland²⁵
- De synode van Overijssel²⁶

A.1.d. Vertrek van predikanten naar elders:

- De synode van Overijssel²⁷

A.1.e. Patronaatsrecht en gebruik van de geestelijke goederen:

- De synode van Zuid-Holland²⁸
- De synode van Overijssel²⁹

¹⁴ De gegevens voor deze bijlage zijn afkomstig uit de Acta van de voorbereidende vergaderingen van de diverse Particuliere Synodes. Alle verwijzingen naar Reitsma en Van Veen, *Acta*, worden gegeven met aanduiding van het desbetreffende deel en de pagina. Er zijn ook particuliere gravamina opgesteld die op de desbetreffende synode werden behandeld. Deze zijn niet opgenomen in dit overzicht.

¹⁵ III, 307, 322.

¹⁶ II, 22.

¹⁷ V, 148.

¹⁸ VI, 354, 360.

¹⁹ VII, 343. De gedeputeerden hielden het indienen van dit gravamen tegen; VII, 355, 356.

²⁰ III, 309, 304, 319.

²¹ II, 29.

²² V, 308.

²³ II, 41.

²⁴ V, 149.

²⁵ III, 306, 321.

²⁶ V, 308.

²⁷ V, 308.

²⁸ III, 306, 321.

²⁹ V, 309.

(De synode van Groningen³⁰)

A.1.f. Aanstelling van legerpredikanten in tijd van oorlog:
De synode van Overijssel³¹

A.1.g. Predikantstraktementen, voorzieningen voor emeriti en weduwen en wezen:
De synode van Zuid-Holland³²

A.1.h. Eenvoud in kleding en levenswijze predikanten:
De synode van Overijssel³³

A.1.i. Openbare bevestiging van ouderlingen en diakenen:
De synode van Overijssel³⁴

A.1.j. Ondertekening van de belijdenis door ouderlingen en diakenen:
De synode van Overijssel³⁵

A.1.k. Kerkmeesters enz. moeten lidmaat zijn van de Gereformeerde Kerk:
De synode van Zuid-Holland³⁶

A.2. Het onderwijs

A.2.a. Vraag om toezicht op de Academie, de scholen en de inhoud van het lesprogramma:

De synode van Noord-Holland³⁷

De synode van Zuid-Holland³⁸

De synode van Overijssel³⁹

A.2.b. Instemming met de gereformeerde belijdenis door schoolmeesters enz.:

De synode van Noord-Holland⁴⁰

De synode van Overijssel⁴¹

De synode van Utrecht (contraremonstrants)⁴²

A.2.c. Aanstelling ziekentroosters, rectoren en schoolmeesters:

De synode van Zuid-Holland⁴³

³⁰ VII, 343. Ook dit gravamen mocht van de gedeputeerden niet worden ingediend; VII, 357.

³¹ V, 308.

³² III, 307, 323,324.

³³ V, 308.

³⁴ V, 307.

³⁵ V, 308.

³⁶ III, 307, 323.

³⁷ II, 15, 27.

³⁸ III, 302, 303, 317.

³⁹ V, 309.

⁴⁰ II, 16.

⁴¹ V, 309.

⁴² VI, 355.

⁴³ III, 322.

A.2.d. Opstellen schoolorde:
De synode van Zuid-Holland⁴⁴

B. Van de kerkelijke samenkomsten

B.1. Onderlinge correspondentie door Particuliere Synodes:
De synode van Zuid-Holland⁴⁵

B.2. Frequentie van samenroepen Nationale Synode:
De synode van Zeeland⁴⁶
De synode van Groningen⁴⁷

B.3. Last en ruggenspraak van afgevaardigden:
De synode van Zeeland⁴⁸

B.4. Het houden van kerkenraadsvergaderingen:
De synode van Overijssel⁴⁹

B.5. Besluiten met meerderheid van stemmen:
De synode van Overijssel⁵⁰

C. Van de leer, sacramenten en andere ceremoniën

C.1. De leer

C.1.a. De remonstrantse kwestie en annexe zaken:
De synode van Noord-Holland⁵¹
De synode van Overijssel⁵²
De synode van Utrecht (contraremonstrants)⁵³
(De synode van Groningen)⁵⁴

C.1.b. De formulieren van enigheid:
De synode van Zuid-Holland⁵⁵
De synode van Overijssel⁵⁶

C.1.c. Onderwijs in de christelijke leer:
De synode van Zuid-Holland⁵⁷

⁴⁴ III, 322.

⁴⁵ III, 307, 323.

⁴⁶ V, 151.

⁴⁷ VII, 343.

⁴⁸ V, 151.

⁴⁹ V, 308.

⁵⁰ V, 308.

⁵¹ II, 3-15.

⁵² V, 309.

⁵³ VI, 354, 355.

⁵⁴ VII, 343.

⁵⁵ III, 320.

⁵⁶ V, 309.

⁵⁷ III, 307, 321.

De synode van Zeeland⁵⁸
De synode van Overijssel⁵⁹

C.1.d. Weerlegging van leer der Mennonieten:

De synode van Noord-Holland⁶⁰
De synode van Zeeland⁶¹
De synode van Overijssel⁶²
De synode van Groningen⁶³

C.1.e. Weerlegging en inperking van rooms-katholieke invloeden:

De synode van Noord-Holland⁶⁴
De synode van Gelderland⁶⁵
De synode van Zeeland⁶⁶
De synode van Overijssel⁶⁷
De synode van Utrecht (contraremonstrants)⁶⁸
De synode van Groningen⁶⁹

C.1.f. Hoe om te gaan met leden die Luthers worden of onder invloed staan van een sekte:

De synode van Noord-Holland⁷⁰
De synode van Zeeland⁷¹

C.1.g. Jodenzending:

De synode van Zeeland⁷²

C.2.De sacramenten

C.2.a. Vraag om een doopformulier (voor kinder- en volwassendoop):

De synode van Noord-Holland⁷³
De synode van Overijssel⁷⁴

C.2.b. Erkenning doopbediening door een rooms-katholieke geestelijke, unitariër, wederdoper of geëxcommuniceerde:

⁵⁸ V, 148.

⁵⁹ V, 308.

⁶⁰ II, 15, 41.

⁶¹ V, 149.

⁶² V, 310.

⁶³ VII, 343.

⁶⁴ II, 15, 16, 41.

⁶⁵ IV, 224, zie idem 201.

⁶⁶ V, 149.

⁶⁷ V, 309.

⁶⁸ VI, 355.

⁶⁹ VII, 343.

⁷⁰ II, 24, 30.

⁷¹ V, 149.

⁷² V, 148.

⁷³ II, 18, 19, 41.

⁷⁴ V, 307.

De synode van Noord-Holland⁷⁵

De synode van Zuid-Holland⁷⁶

De synode van Gelderland⁷⁷

De synode van Groningen⁷⁸

De synode van Friesland⁷⁹

C.2.c. Mag een (jong)volwassene worden gedoopt zonder dat deze daarna aan het Avondmaal wil deelnemen?

De synode van Noord-Holland⁸⁰

De synode van Utrecht (contraremonstrants)⁸¹

C.2.d. Mag iemand op het ziekbed of in een besloten bijeenkomst worden gedoopt?

De synode van Noord-Holland⁸²

De synode van Utrecht (contraremonstrants)⁸³

C.2.e. Afwezigheid van de vader bij de Doop; doopsbediening voor een buitenechtelijk kind:

De synode van Zuid-Holland⁸⁴

De synode van Utrecht (contraremonstrants)⁸⁵

C.2.f. Doopouders die geen lid in volle rechten zijn:

De synode van Gelderland⁸⁶

De synode van Noord-Holland⁸⁷

C.2.g. Hoe te handelen met iemand die dacht gedoopt te zijn maar, na belijdenis te hebben afgelegd en Avondmaal gevierd te hebben, ontdekt dat hij ongedoopt is?

De synode van Utrecht (contraremonstrants)⁸⁸

C.2.h. Hoe te handelen met wie niet weet of hij is gedoopt en zich daarover zorgen maakt?

De synode van Groningen⁸⁹

C.2.i. Toelating van een doofstomme tot het Avondmaal:

⁷⁵ II, 18, 42.

⁷⁶ III, 307, 323.

⁷⁷ IV, 302.

⁷⁸ VII, 343, 344.

⁷⁹ VI, 52 en 156.

⁸⁰ II, 41.

⁸¹ VI, 354.

⁸² II, 41, 42.

⁸³ VI, 354.

⁸⁴ III, 307, 323.

⁸⁵ VI, 354.

⁸⁶ IV, 303.

⁸⁷ II, 30.

⁸⁸ VI, 354.

⁸⁹ VII, 344.

De synode van Noord-Holland⁹⁰

C.2.j. Toelating tot het Avondmaal van iemand die alleen op het punt van de kinderdoop afwijkt van de gereformeerde leer:

De synode van Noord-Holland⁹¹

C.2.k. Visitatie van lidmaten voor de viering van het Avondmaal:

De synode van Overijssel⁹²

C.3. De ceremoniën

C.3.a. Kerkelijke bevestiging van het huwelijk van een gedoopte met een ongedoopte:

De synode van Noord-Holland⁹³

De synode van Zuid-Holland⁹⁴

De synode van Zeeland⁹⁵

De synode van Friesland⁹⁶

C.3.b. Opstelling van een huwelijksformulier of -regeling:

De synode van Noord-Holland⁹⁷

De synode van Overijssel⁹⁸

De synode van Groningen⁹⁹

C.3.c. Ethische kwesties betreffende het huwelijk:

De synode van Noord-Holland¹⁰⁰

C.3.d. Lijkpredicaties en begrafenisgebruiken:

De synode van Zuid-Holland¹⁰¹

De synode van Gelderland¹⁰²

De synode van Overijssel¹⁰³

De synode van Utrecht (contraremonstrants)¹⁰⁴

De synode van Groningen¹⁰⁵

C.3.e. Kerkelijke feestdagen:

⁹⁰ II, 27.

⁹¹ II, 41.

⁹² V, 308.

⁹³ II, 20.

⁹⁴ III, 301.

⁹⁵ V, 150.

⁹⁶ VI, 254.

⁹⁷ II, 22, 23.

⁹⁸ V, 308, 309.

⁹⁹ VII, 343.

¹⁰⁰ II, 23, 29.

¹⁰¹ III, 307, 323.

¹⁰² IV, 302.

¹⁰³ V, 309.

¹⁰⁴ VI, 355.

¹⁰⁵ VII, 343.

De synode van Zuid-Holland¹⁰⁶
De synode van Gelderland¹⁰⁷
De synode van Zeeland¹⁰⁸
De synode van Groningen¹⁰⁹

C.3.f. Zondagsheiliging:
De synode van Zeeland¹¹⁰
De synode van Overijssel¹¹¹
De synode van Utrecht (contraremonstrants)¹¹²

C.3.g. Gebeden voor en na de predicatie en eenheid in de eredienst:
De synode van Gelderland¹¹³
De synode van Overijssel¹¹⁴
De synode van Groningen¹¹⁵

C.3.h. Liederen in de eredienst:
De synode van Gelderland¹¹⁶
De synode van Overijssel¹¹⁷

C.3.i. Rooms-katholieke organisten vervangen door gereformeerde:
De synode van Overijssel¹¹⁸

C.4. Overige onderwerpen betreffende leer, sacramenten en ceremoniën

C.4.a. Vraag om een nieuwe Bijbelvertaling:

De synode van Noord-Holland¹¹⁹
De synode van Zeeland¹²⁰
De synode van Overijssel¹²¹

C.4.b. Zaken betreffende Oost-Indië, waaronder een Bijbelvertaling in het Maleis:
De synode van Noord-Holland¹²²

¹⁰⁶ III, 307, 323.

¹⁰⁷ IV, 303.

¹⁰⁸ V, 150.

¹⁰⁹ VII, 343.

¹¹⁰ V, 150.

¹¹¹ V, 309.

¹¹² VI, 355.

¹¹³ IV, 303.

¹¹⁴ V, 308.

¹¹⁵ VII, 343.

¹¹⁶ IV, 303.

¹¹⁷ V, 308.

¹¹⁸ V, 309.

¹¹⁹ II, 16, 17, 25.

¹²⁰ V, 149, 150.

¹²¹ V, 309.

¹²² II, 24.

D. Van de censuur en de kerkelijke vermaning

D.1. De censuur

D.1.a. Censuur tegen predikanten:

De synode van Zuid-Holland¹²³

D.1.b. Wederopname na berouw (gemeenteleden en/of ambtsdragers):

De synode van Noord-Holland¹²⁴

De synode van Overijssel¹²⁵

D.2. Boekcensuur

De synode van Noord-Holland¹²⁶

De synode van Zuid-Holland¹²⁷

De synode van Zeeland¹²⁸

De synode van Overijssel¹²⁹

E. Overige zaken

E.1. Attestaties

De synode van Noord-Holland¹³⁰

E.2. Ruimte voor afwijking van de kerkorde

De synode van Zuid-Holland¹³¹

E.3. Ongewenst burgerlijk gedrag (vrijtijdsbesteding en dergelijke)

De synode van Zuid-Holland¹³²

De synode van Zeeland¹³³

De synode van Utrecht (contraremonstrants)¹³⁴

De synode van Groningen¹³⁵

E.4. Vergoeding onkosten kerkelijke activiteiten deputaten

De synode van Overijssel¹³⁶

E.5. Aanwending gelden van gilden en broederschappen voor noodzakelijke diensten

De synode van Utrecht (contraremonstrants)¹³⁷

¹²³ III, 303, 304.

¹²⁴ II, 23.

¹²⁵ V, 309.

¹²⁶ II, 28.

¹²⁷ III, 305, 320, 321, 323.

¹²⁸ V, 150.

¹²⁹ V, 309.

¹³⁰ II, 17, 41.

¹³¹ III, 306, 321.

¹³² III, 308, 323.

¹³³ V, 150.

¹³⁴ VI, 355.

¹³⁵ VII, 343.

¹³⁶ V, 309.

¹³⁷ VI, 355.

Samenvattend

Overijssel: 29 gravamina

Noord-Holland: 24 gravamina

Zuid-Holland: 21 gravamina

Zeeland: 15 gravamina

Utrecht (contraremonstrants): 12 gravamina

Groningen: 10 gravamina (plus drie ingetrokken gravamina)

Gelderland: 7 gravamina

Friesland: 2 gravamina

Drenthe: geen gravamen

Waalse Synode: geen gravamen

Deze gegevens worden weergegeven in grafiek 5 op pagina 126.

Bijlage 5a. Onderwerp en herkomst van de gravamina voor de Synode van Dordrecht 1618/1619¹

zoals deze zijn te vinden in de Acta van de particuliere synodes, instructies en extractlijsten

Onderwerp	Acta PS	Instructies	Lijst A	Lijst B	Lijst C	varia
Algemene KO	ZH, NH, Z, U, (Gr)	NH, O		NH	x	Dr ²
Van de diensten						
Ondertekening belijdenis predikanten	ZH, NH, O	ZH, NH, O	ZH			
Opleiding en examinatie predikanten	NH, Z	NH, Z	NH	NH		
Exercitium Prophetiae		Gld	Gld	Gld		
Predikanten zonder universitaire opleiding		Gld, ZH	Gld, ZH	Gld, ZH		
Beroep en bevestiging predikanten	ZH, O	ZH, O	ZH	ZH		
Beproeving geref. geworden r-k. geestelijken		ZH	ZH	ZH		
Geref. geworden pastoor: in zelfde plaats werken?		Gld		Gld		
Predikant met niet-geref. echtgenote		Gld				
Vertrek predikanten pas na bepaalde tijd	O	Gld, ZH, O	Gld	Gld		
Patronaatsrecht / gebruik geest. goederen	ZH, O (Gr)	ZH		ZH	x	Dr ³
Legerpredikanten; dienst doen in veroverde steden	O	Gld, O	Gld	Gld	x	
Tractementen / pensioenen	ZH			ZH	x	
Kleding / levensstijl pred.	O					
Gelijkheid van de diensten		Gr				
Openbare bevestiging ouderlingen en diakenen	O	O				
Ondertekening belijdenis door ouderling/diaken	O	O				

¹ De particuliere synodes worden aangeduid met afkortingen, de Waalse synode met W, de kerk onder het kruis met †. Extractlijst C, bedoelt om voor te leggen aan de Staten-Generaal, vermeldt niet de herkomst van de genoemde instructies; daarom zijn deze aangeduid met een x. In de kolom 'varia' worden de uit andere bronnen bekende instructies weergegeven.

² Kuyper, *Post-Acta*, 450, vermeldt dit gravamen als onderdeel van de instructie die de Drentse predikanten meekregen.

³ Ook dit gravamen is in de hierboven vermelde instructie te vinden. De Drentse afgevaardigden moesten helpen het misbruik van de jura patronatus et collationum tegen te gaan, maar niemand in zijn rechten aan te tasten.

Kerkmeesters e.d. lidmaat	ZH					
Toezicht op onderwijs	ZH, NH, O	ZH, NH	ZH	ZH, NH	x	
Eén schoolorde	ZH	Gld, ZH, O	Gld, ZH	Gld, ZH	x	
Instemming met belijdenis door onderwijsgeevenden, rectoren en ziekentroosters	ZH, NH, O, U	ZH, NH, O, U	ZH	ZH		
Van de samenkomsten						
Onderlinge correspondentie PS-en	ZH	ZH		ZH		
Correspondentie met / afvaardiging naar buitenlandse kerken		Gld, ZH		Gld, ZH	x	
Zorg voor kruiskerken		Gld	Gld	Gld	x	
Frequentie GS	Z, Gr	Z				
Last en ruggespraak	Z					
Kerkenraadsvergaderingen houden	O					
Besluiten met meerderheid van stemmen	O					
Stemmen niet-afgevaardigde predikanten / adviseurs		ZH, W		ZH		
Afvaardiging naar meerdere vergaderingen		W				
Instructie deputaten		Gld		Gld		
Acta herlezen en bewaren				ZH	x	
Kerkvisitatie		ZH				
Leer, sacramenten, ceremoniën						
Leer	NH, O, U (Gr)	ZH, NH, O, Gr		ZH	x	
Augsburgse Confessie		ZH				
Kwestie Vorstius		ZH				
Formulieren van enigheid	ZH, O	ZH		ZH		
Onderwijs in chr. leer	ZH, Z, O	ZH, Z, O				Fr ⁴
Weerlegging leer Mennonieten / 'sekten'	NH, Z, O, Gr	NH, Z, O		NH, Z	x	
Weerleggen en inperken r-k. invloeden	NH, Gld, Z, O, U, Gr	ZH, NH, O, W, U		ZH, NH	x	
Omgaan met rem. invloed		ZH, NH			x	
Leden onder Lutherse of sektarische invloed	NH, Z	NH		Gld		

⁴ Heijngius noteerde dit gravamen.

Div. i.v.m. Oost-Indië en zending i.h.a.	NH	NH	NH	NH, Z	x	
Jodenzending	Z	Z			x	
Doopformulier	NH, O					
Maatregelen tegen ongeregelheden bij doop		NH				
Erkenning bediening doop buiten Geref. Kerk	ZH, NH, Gld, Gr	ZH, NH, Gr, †		NH		Fr ⁵
Relatie volwassendoop en viering Avondmaal	NH, U	ZH, NH, U		NH		
Formulier volwassendoop		ZH, NH		ZH, NH		
Dopen op ziekbed of in besloten bijeenkomst	NH, U	ZH, NH, U		ZH, NH		
Afw. vader bij Doop; Doop buitenechtelijk kind	ZH, U	ZH, U		ZH		
Doopouders geen lid in volle rechten	Gld, NH					
Moeder wil niet dat vader kind in Geref. Kerk laat dopen		†				
Doopregister		ZH		ZH		
Belijdend lid blijkt ongedoopt	U	U				
Onduidelijkheid over gedoopt zijn	Gr	Gr				
Doofstomme aan HA?	NH	NH		NH		
Met afwijkende doopvisie aan HA?	NH	NH		NH		
Visitatie lidmaten voor viering HA	O	O				
Eenheid in bediening en formulier sacramenten		Gld, ZH, O				
Huw. bevestiging gedoopte met ongedoopte / geëxcom. e.d.	ZH, NH, Z, Fr	ZH, NH, Z, W		ZH, NH		
Huwelijksregeling	NH, O, Gr	ZH, NH, O		NH	x	
Huwelijk gesloten door r.k. geestelijke		†				
Div. ethiek huwelijk	NH	ZH, NH		NH		
Lijkpredikaties en begrafenisgebruiken	Gld, ZH, O, U, Gr	Gld, ZH, O, U	Gld, ZH	Gld, ZH		

⁵ Dit gravamen is af te leiden uit oudere synodale acta.

Kerkelijke feestdagen	Gld, ZH, Z, Gr	Gld, ZH, Z		Gld, ZH		
Zondagsheiliging	Z, O, U	ZH, Z, O, W, U		ZH	x	
Gebeden rond prediking/ eenheid in eredienst/sacr.	Gld, O, Gr	Gld, ZH, NH, O		Gld, ZH		
Nieuwe Psalmberijming		Dr				
R-k. organisten vervangen	O	O				
Bijbelvertaling	NH, Z, O	ZH, NH, Z, O			x	Gld ⁶
Censuur en vermaning						
Censuur ambtsdragers	ZH	NH				
Wederopname	NH, O	NH, O, W		NH		
Alle zonden gelijk behandeld?		NH				
Ouders die hun kinderen onder invloed van verkeerde leer brengen		W				
Man leeft tegen geref. leer t.g.v. houding echtgenote		†				
Lombarden aan HA of als doopouder		Gld, ZH, W		Gld		
Wie zonder ervoor te werken inkomsten uit geest. goederen heeft toelaten aan HA?		Gld	Gld	Gld		
Verplichting tot geven informatie aan overheid		ZH				
Boekcensuur en controle drukken Bijbels	ZH, NH, Z, O	ZH, NH, Z, O, W			x	
Overige zaken						
Attestaties	NH	NH				
Bedelbrieven				NH		
Afwijking van KO mogelijk	ZH					
Ongewenst burgerlijk gedrag, incl. overdaad	ZH, Z, U, Gr	ZH, Z, U		ZH	x	
Eedaflegging		NH		ZH	x	
Kosten meerdere vergaderingen	O	ZH		ZH	x (Bijbel- vertaling)	
Gelden van gilden e.d. voor noodz. diensten	U	U				

⁶ Dit gravamen wordt vermeld door Heijngius en Sibelius.

BIJ HOOFDSTUK 6

Bijlage 6: Gravamina die niet zijn behandeld op de Synode van Dordrecht 1618/1619¹

A. Van de diensten

A.1. De predikanten

Vertrek van predikanten naar elders: De synode van Overijssel²

Eenvoud in kleding en levenswijze predikanten: De synode van Overijssel³

Openbare bevestiging van ouderlingen en diakenen: De synode van Overijssel⁴

Ondertekening van de belijdenis door ouderlingen en diakenen: De synode van Overijssel⁵

Kerkmeesters enz. moeten lidmaat zijn van de Gereformeerde Kerk: De synode van Zuid-Holland⁶

A.2. Het onderwijs

Aanstelling ziekentroosters: De synode van Zuid-Holland⁷

Opstellen schoolorde: De synode van Zuid-Holland⁸

B. Van de kerkelijke samenkomsten

Frequentie van samenroepen nationale synode: De synodes van Zeeland⁹ en Groningen¹⁰

Last en ruggenspraak van afgevaardigden: De synode van Zeeland¹¹

Het houden van kerkenraadsvergaderingen: De synode van Overijssel¹²

Besluiten met meerderheid van stemmen: De synode van Overijssel¹³

¹ De gegevens voor deze bijlage zijn ontleend aan de Acta van de voorbereidende vergaderingen van de diverse Particuliere Synodes en van de Synode van Dordrecht 1618/1619. Alle verwijzingen naar Reitsma en Van Veen, *Acta*, worden gegeven met aanduiding van het desbetreffende deel en de pagina. Er zijn ook particuliere gravamina opgesteld die op de desbetreffende synode werden behandeld. Deze zijn niet opgenomen in dit overzicht.

² V, 308.

³ V, 308.

⁴ V, 307.

⁵ V, 308.

⁶ III, 307, 323.

⁷ III, 322.

⁸ III, 322.

⁹ V, 151.

¹⁰ VII, 343.

¹¹ V, 151.

¹² V, 308.

¹³ V, 308.

C. Van de leer, sacramenten en andere ceremoniën

C.1. De leer

De formulieren van enigheid: De synodes van Zuid-Holland¹⁴ en Overijssel¹⁵

Onderwijs in de christelijke leer: De synodes van Zuid-Holland¹⁶ Zeeland¹⁷ en Overijssel¹⁸

Hoe om te gaan met leden die Luthers worden of onder invloed staan van een sekte?

De synodes van Noord-Holland¹⁹ en Zeeland²⁰

C.2. De sacramenten

Doopouders die geen lid in volle rechten zijn: De synode van Gelderland²¹

Hoe te handelen met iemand die dacht gedoopt te zijn maar, na belijdenis te hebben afgelegd en Avondmaal gevierd te hebben, ontdekt dat hij ongedoopt is? De synode van Utrecht (contraremonstrants)²²

Hoe te handelen met wie niet weet of hij is gedoopt en zich daarover zorgen maakt?

De synode van Groningen²³

Visitatie van lidmaten voor de viering van het Avondmaal: De synode van Overijssel²⁴

C.3. De ceremoniën

Rooms-katholieke organisten vervangen door gereformeerde: De synode van Overijssel²⁵

Zaken betreffende Oost-Indië, waaronder een Bijbelvertaling in het Maleis: De synode van Noord-Holland²⁶

D. Van de censuur en de kerkelijke vermaning

Geen onbehandelde gravamina

¹⁴ III, 320.

¹⁵ V, 309.

¹⁶ III, 307, 321.

¹⁷ V, 148.

¹⁸ V, 308.

¹⁹ II, 24, 30.

²⁰ V, 149.

²¹ IV, 303.

²² VI, 354.

²³ VII, 344.

²⁴ V, 308.

²⁵ V, 309.

²⁶ II, 24.

E. Overige zaken

Ruimte voor afwijking van de kerkorde: De synode van Zuid-Holland²⁷

Vergoeding onkosten kerkelijke activiteiten deputaten: De synode van Overijssel²⁸

Aanwending gelden van gilden en broederschappen voor noodzakelijke diensten: De synode van Utrecht (contraremonstrants)²⁹

²⁷ III, 306, 321.

²⁸ V, 309.

²⁹ VI, 355.

Bijlage 7: Vergelijking van de Dordtse Kerkorde met de Nederlandse Geloofsbelijdenis, de Heidelbergse Catechismus en de Dordtse Leerregels³⁰

In onderstaand overzicht worden alleen die kerkordeartikelen genoemd waarmee een overeenkomst is in een van de drie op de Dordtse Synode behandelde belijdenisgeschriften.

Wat extra aandacht verdient is **vet** gedrukt. De inhoud van de kerkordeartikelen is kort aangeduid; voor de tekst van de artikelen wordt verwezen naar de Synopsis Ordinum Ecclesiarum in de afzonderlijke bijlage.

Dordtse Kerkorde (korte aanduiding)	Nederlandse Geloofsbelijdenis	Heidelbergse Catechismus	Dordtse Leerregels
Art.1. Wat nodig is in de Kerk van Christus	Art.30		
2. De vier Diensten.	Art.30, Art.31; de doctoren worden hierin niet genoemd		
3. Wettelijke bevestiging noodzakelijk voor een ambtsdrager.	Art.31		
4 en 5. Wijze van beroepen van dienaren des Woords.	Art.31, 36	Vraag en antwoord 104	H.I, Art.3; de overheid niet genoemd
6. Dienaren des Woords met bijzondere opdracht.	Art.31, Art.36	Vraag en antwoord 104	
7. Een dienaar des Woords dient aan een gemeente verbonden te zijn.	Art.31		
10. Toestemming voor een dienaar des Woords om een beroep naar elders aan te nemen.	Art.31, 36	Vraag en antwoord 104	
15. Niemand mag zonder toestemming van classis, synode of kerkenraad preken.	Art.31		

³⁰ Voor deze vergelijking is dankbaar gebruik gemaakt van A. Baars en A. Groothedde, *Belijden in zeventvoud, harmonie van zeven protestantse belijdenisgeschriften* (De Banier, 2013).

16. Taken van de dienaren des Woords.	Art.30, 33	Vraag en antwoord 65, 83, 84 en 116	H 3/4, Art.17 H.V, Art.14
17. Gelijke verdeling van taken tussen ambtsdragers.	Art.31		
18. Taak van de doctoren.		(Vraag en antwoord 83)	
22. Wijze van verkiezing van de ouderlingen.	Art.31		
23. Taak van de ouderlingen.	Art.30	Vraag en antwoord 83	
24. Wijze van verkiezing van de diakenen.	Art.31		
25. Taak van de diakenen.	Art.30		
26. Samenwerking van diakenen met niet-kerkelijke armenzorgers.	Art.36	Vraag en antwoord 104	
28. Taak t.a.v. de overheid.	Art.36	Vraag en antwoord 104	
37. Samenstelling en werkwijze kerkenraad.	Art.31 (inclusief diakenen) Art.36	(Vraag en antwoord 104)	
49. Deputaten Synodi.	Art.36	Vraag en antwoord 104	
50. De Nationale Synode.	Art.36	Vraag en antwoord 104	
53. Ondertekening van de belijdenis door de dienaren des Woords en de theol. professoren noodzakelijk.	Art.27, Art.29	Vraag en antwoord 54, 122	
54. idem. door de schoolmeesters.	Art.27, Art.29	Vraag en antwoord 54, 122	
55. Boekcensuur.	Art.29	(Vraag en antwoord 122)	
56. Doopbediening in openbare dienst met Woordverkondiging.	Art.33 en 34	Vraag en antwoord 66, (69, 70, 71, 72, 73,) 74	(H.I, Art.17) H.3/4, Art.17

61. Toelating tot viering van het Avondmaal.	Art.29, Art.35	Vraag en antwoord 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82	H.3/4, Art.17
62. Wijze van Avondmaalsviering.	(Art.29)	Vraag en antwoord 80	(H.V, Art.14)
64. De avondgebeden.	Art.36	Vraag en antwoord 104, 116	
65. Lijkpredikaties.	(Art.37)	(Vraag en antwoord 42, 45)	
66. Vast- en bededagen.	Art.26, Art.36	Vraag en antwoord 104, 116, 117, 118 , 121, 123	
67. Chr. feestdagen.	Art.36	Vraag en antwoord 104	
69. Kerkliederen.	Art.29		
70. Regelingen voor het huwelijk.	Art.(32,) 36	Vraag en antwoord 104,108, 109	
71. Doel van de censuur.	Art.28, Art.29 , Art.30, Art.32 , Art.36	(Vraag en antwoord 32, 43), 85 , 104, 105, 114, 115, 122	H.I, Art.13, H. III/IV, Art.5, 17
72. Heimelijke zonden; Matth. 18.	(Art.14) Art.29	(Vraag en antwoord 2, 3, 5, 8, 10-14, 114, 115, 122, 127)	(H.I, Art.1) (H.III/IV, Art.1-3) (H.V, Art.2-7)
73-75. Procedure bij censuur.		Vraag en antwoord 85	
76, 77. Afhouding van het avondmaal en afsnijding.		Vraag en antwoord 82 , 83, 85 , 87	H.V verwerping 7
78. Wederopneming.	Art.29	Vraag en antwoord 83, 85 , 88, 89, 90, 126	H.V, Art.13 H.V, verwerping 3, 8
79. Procedure voor tucht over ambtsdragers.	Art.36	Vraag en antwoord 85 , 104, 105, 122	

80. Zondenregister.	(Art.29, Art.36)	Vraag en antwoord (85, 87 , 94-113, (122))	
81. Censura Morum.		Vraag en antwoord 122	
84. Anti-hiërarchisch principe.	Art.29, Art.31 , Art.32	(Vraag en antwoord 50)	

Tabel 3: Vergelijking van de DKO met de belijdenisgeschriften

Synopsis ordinum ecclesiarum 1571-1619

Om de ontwikkelingen in het kerkrecht van de Gereformeerde kerk in de Nederlanden die leidden tot de vaststelling van de Dordtse Kerkorde van 1619 goed te kunnen bestuderen is het noodzakelijk om de teksten van aan deze kerkorde voorafgaande Nederlandse kerkordes te vergelijken. Hiertoe zijn de erkende kerkordes, vanaf de kerkorde van Emden 1571, in een synopsis samengevoegd.

Als uitgangspunt zijn dae Acta van de synode van Emden 1571, de eerste kerkelijke orde voor de Gereformeerde Kerk in de Nederlanden, genomen. De overeenkomende artikelen uit de volgende kerkordes zijn naast deze artikelen in een schema gezet. Een enkele keer zijn meerdere artikelen later tot één artikel samengevoegd. Dit is in het schema te zien. Vaker is een artikel later gesplitst in meerdere artikelen. Ook dit is in het schema duidelijk weergegeven. Regelmatig zijn aan artikelen van eerdere kerkordes nieuwe artikelen toegevoegd, die deze artikelen uitwerken door er nieuwe elementen aan toe te voegen. Deze nieuwe artikelen zijn na het betreffende artikel geplaatst, om zo goed mogelijk de samenhang van het geheel te kunnen overzien. Ook zijn er door enkele synodes bepalingen gemaakt die een nieuw element toevoegen. Deze bepalingen zijn na het slotartikel van de Acta van de synode van Emden 1571 geplaatst. Hierbij is de volgorde van de betreffende kerkorde aangehouden, te beginnen bij de kerkorde van Dordrecht 1574, chronologisch gevolgd door de latere kerkordes.

Voor het opstellen van deze synopsis ordinum ecclesiarum 1571-1619 is gebruik gemaakt van de tekst van de betreffende kerkordes zoals die te vinden is in de digitale weergave van: P. Biesterveld & H.H. Kuyper, *Kerkelijk Handboekje bevattende de bepalingen der Nederlandse Synoden en andere stukken van betekenis voor de Regeering der Kerken*, Kampen: J.H.Bos, 1905. De beheerders van www.kerkrecht.nl gaven welwillend toestemming voor het gebruik van deze tekst, waarvoor mijn hartelijke dank. Alleen voor de tekst van Artikel 9 van de kerkorde van Dordrecht 1574 is gebruikt gemaakt van de tekst zoals F.L. Rutgers die geeft in zijn *Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw*, Dordrecht: J.P. van den Tol, 1980. Biesterveld en Kuyper geven slechts aan dat in dit artikel de classisindeling wordt weergegeven, terwijl Rutgers de originele tekst geeft.

Om het zoeken in deze synopsis ordinum ecclesiarum 1571-1619 te vereenvoudigen zijn na de tekst ervan twee schema's met de nummers van de artikelen per kerkorde toegevoegd. Het eerste schema gaat uit van de kerkorde van Emden 1571 en volgt de ontwikkeling van hieruit. Het tweede schema gaat uit van de kerkorde van Dordrecht 1619 en geeft aan in welke eerdere kerkordeartikelen de betreffende artikelen uit 1619 zijn terug te vinden. Als slot volgt een index van de belangrijkste onderwerpen uit de betreffende kerkordes.

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
<p>1. Gheen Kercke sal over een ander Kercke, gheen Dienaer des Woorts, gheen Ouderlinck, noch Diaken sal d' een over d' ander heerschappie voeren, maar een yeghelijck sal hen voor alle suspicien, ende aenlockinge om te heerschappen wachten.</p>	<p>32. De Ouderlinghen ende Diaconen in haren dienste gheconfirmeert sijnde, sullen de belijdinghe ende articulen der Discipline onderschrijven.</p>	<p>102. Gheen Kercke en sal ouer andere Kercken, gheen Dienaer ouer andere Dienaers, gheen Ouderlinck noch Diaken ouer andere Ouderlinghen ofte Diaconen eenighe heerschappie voeren ofte ouerhant hebben, maer lieuer sal hem een yeghelijck van alle oorsake ende suspitie van dien wachten, Hoewel wt plicht der liefde de eene Kercke de andere, de een Dienaer den anderen etc. niet alleen moghen, maer oock behooren te vermanen.</p>	<p>68. Gheen Kercke sal ouer andere Kercken, gheen Dienaer ouer andere Dienaren, gheen Ouderlinck noch Diaken ouer andere Ouderlinghen ofte Diaconen eenighe heerschappie voeren.</p>	<p>77. Gheen kerke sal ouer een ander kerken, gheen dienaer ouer andere dienaren, gheen ouderlinck noch dijaken ouer andere ouderlinghen ofte dyakenen eenighe heerschappie voeren.</p>	<p>84. Gheen Kercke sal over andere Kercken, gheen Dienaer over andere Dienaren, geen Ouderlingh off Diaken over andere Ouderlinghen ofte Diaconen eenighe heerschappie voeren.</p>
<p>2. Om die eendrachtigheyt in de Leere tusschen de Nederlandtsche Kercken te bewijzen, heeft het den Broederen goet ghedocht de belijdinghe des Gheloofs der Nederlandtsche Kercken te onderschrijven, insgelijcx oock de</p>	<p>53. Om eendrachticheyt in der Leere te betuyghen achten wy datmen in allen Kercken der Nederlanden de belydenisse des gheloofs in seuen en dertich artykelen begrepen in dit laer 1578 herdrukt, ende den Coninck Philippo ouer vele jaren ouerghegeueu onderschryuen sal. Ende ghelyck dit van den</p>	<p>37. De Dienaers des Woords, Ouderlinghen ende Diaconen, item de Professeurs inder Theologie (twelck oock den anderen Professoren wel betaeamt) ende de Schoolmeesters sullen de Belydenisse des gheloofs der Nederlandtschen Kercken ondertejkenen.</p>	<p>47. De Dienaers des woerts, Item Professors inde Theologien, het welke oock den anderen professoren wel betaeamt, sullen de belydenisse des gheloofs der nederlantischer kerken onderteekenen, ende de Dienaers, die sulx sullen refuseren, sullen de facto van haren dienst byden kerkenraet oft de Classe opghescort</p>	<p>53. De Dienaren des Woords Gods, Item die Professoren inde Theologie (twelck oock den anderen Professoren wel betaeamt) sullen de belijdenissen des Geloofs der Nederlandtscher Kercken onderteekenen, ende de Dienaren die sulcks refuseren, sullen de</p>	

<p>belijdinghe der Kercken in Vranckrijk te ondertecken, om daer mede hare verbindinghe ende eenigheyt met der selver Françoischer Kercken te betuygen, seeckerlijk vertrouwende, dat de Dienaren der selver Françoischer Kercken oock op hare zijde de belijdenisse des Ghe-loofs der Neder-landscher Kercken, tot ghetuygnisse der onderlingher eendrachtigheyt, onderschrijven sullen.</p>		<p>Dienaeren des woords ende Professoren der Theologie ghedaen sal worden, soo ware oock goet dat het selfde van den Ouderlinghen gheschiedde.</p>		<p>wordden, ter tijt toe sij haer daer inne gheheelijcken verclaert sullen hebben. Ende indien sij obstinateelijck in weijeringhe blijven, sullen van haren dienst gheheelijcken afghesteldt wordden.</p>	<p>facto van haren Dienst by den Kercken-Raet, ofte Classe opgeschorst worden, ter tijdt toe sy haer daer inne gheheelijcken verclaert sullen hebben: ende indien sy obstinateelijcken in weygeringe bleven, sullen sy van haren Dienst gheheelijcken afghestelt worden.</p>
<p>3. Men heeft vercooren Petrum Dathenum en Iohannem Taffinum, die dit den Kercken-Dienaeren ter naest-comende versamelinge in Vranckrijk aensegghen, ende ter naester t' samencoomste der Broederen der Nederlantsche Kercken, antwoort weder inbrengen sullen.</p>					

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
<p>4. Men sal oock de Nederlantsche Kercken-Dienaers die in dese versamelinghe niet en zijn, vermanen, dat sy in die selve onderschrijvinghe bewillighen: T'selve salmen oock allen anderen doen, die van nu voortaan, tot den dienst des Woorts beroepen sullen worden, eer sy in haren dienst treden.</p>		<p>50. De Professoren der Theologie sullen de beleydenisse des gheloofs der nederlantscher Kereken onderschryuen.</p>	<p>13. Het ampt der Doctoren inde Theologie is de H. Schriffure vut te legghen, ende de suijuere leere teghen de ketterijen ende dolinghen voor te staen.</p>	<p>16. Het ampt der Doctoren inder Theologien ofte Proffessoren is, de H. Scrift wt te legghen, ende de suijuere leere teghen de ketterijen ende dolinghen voor te staen.</p>	<p>18. Het Ampt der Doctoren ofte Professoren inder Theologie is, de Heylige Schriffure uyt te legghen, ende de suiuyere Leere teghen de Ketterijen ende doolinghen voor te staen.</p>
				<p>48. Insgheleijx sullen oock de Scoelmeesters ghehouden sijn dartykelen als bouen, oft in de plaetse van dien den Christelijcken Cathechismum tonderteekenen.</p>	<p>54. Insgheleijcks sullen oock de School-Meesters ghehouden sijn de Artijckelen als boven, ofte inde plaetse van dien den Christelijcken Cathechismum te onderteekenen.</p>

<p>5. De Broeders hebben gheacht, datmen in den Ghemeenten der Fransoischer spraecke die forme des Cateefischen Catechismi, ende in de Ghemeenten der Nederduytscher spraecke, de forme des Heydelbergischen behoort te ghebruycken; doch alsoo, dat, of daer eenighe Kercken, eene andere forme van Catechismus den woorde Gods gelijkformigh zijnde gebruycken, die sullen te veranderen niet ghedwongen worden.</p>	<p>2. De versamelinghe heeft besloten datmen eenereij Catechismus in allen Kercken der Provincie houden sal. Ten anderen dat dit sal wesen de Heydelbergische Catechismus. Ten derden datmen desen Catechismus alleen openlicken sal leeren, ende dat de Dienaers in het besonder t' cort ondersoeck den sommighen voorhouden mueghen.</p>	<p>54. In den Duytschen Ghemeynten salmen den catechismus ghebruycken die metten Psalmen door Petrum Dathenum ouerghesett, ende in den Walschen, die metten Franchoyischen Psalmen tot noch toe ghedruckt is. Het sal oock den Duytschen ghemeynten vry staen het corte ondersoeck des gheloofs wt den cathchismo te samen ghetrocken ende den voorseyden Psalmen Datheni ghedruckt te ghebruycken om die te onderwysen die hen totter ghemeynte begheuen.</p>	<p>28. In allen Kercken sal een Kerckenraedt zijn, bestaende vut Dienaren des Woordts ende Ouderlinghen, dewelcke ten minsten alle weken eens tsamencomen sullen, al waer de Dienaers (soo daer meer zijn) bij ghebeurte presideren ende de Actie regeren sal.</p>	<p>34. In allen kerken sal eenen kerckenraet sijn, bestaende wt dienaren des woerts ende Ouderlinghen, die ten minste alle weken eens tsamen comen sullen, al waer den Dienaar oft Dienaers, (soo daer meer sijn) bij ghebuerte presideren sullen ende de actie regieren. Ende sal oock de magistraet</p>	
<p>6. In een yegelijke Kercke salmen t' samen-coomsten ofte Consistorien der Dienaren des Woorts, Ouderlinghen ende Diaconen hebben, die ten weynighsten alle weecken eenmael ghehouden sullen worden, ter plaetse ende tijt die een yegelijke Ghemeente</p>	<p>4. Tot verklaringhe des 6 artikels des Embdtschen Sijnodi, soo sullen de Dienaers des Woordts, Ouderlinghen ende Diaconen de Consistorie maecken, Alsoo, dat de Dienaren ende Ouderlingen alleen onder hen versamelen sullen, oock de Diaconen</p>	<p>28. In allen Kercken sal een Kerckenraedt zijn, bestaende vut Dienaren des Woordts ende Ouderlinghen, dewelcke ten minsten alle weken eens tsamencomen sullen, al waer de Dienaers (soo daer meer zijn) bij ghebeurte presideren ende de Actie regeren sal.</p>	<p>34. In allen kerken sal eenen kerckenraet sijn, bestaende wt dienaren des woerts ende Ouderlinghen, die ten minste alle weken eens tsamen comen sullen, al waer den Dienaar oft Dienaers, (soo daer meer sijn) bij ghebuerte presideren sullen ende de actie regieren. Ende sal oock de magistraet</p>	<p>37. In allen Kercken sal een Kercken-Raedt zijn, bestaende uyt Dienaren des Woorts ende Ouderlinghen, de welcke ten minsten t'samencomen sullen, alwaer den Dienaar des Woords (ofte Dienaren, soo daer meer zijn) by gebeurte presideren ende die</p>	

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
sal achten bequaemste ende ghelegheste te wesen.	bijsonder, om hare eijghen saecken die d' armen aengaen te verhandelen. Doch in plaetsen daer weimich Ouderlinghen sijn sullen de Diakenen toeghelaten mueghen worden na de begeerte der Consistorie. Ende de Diaconen sullen ghehouden worden te verschijnen, wanneer se in de Consistorie beroepen worden.			vander plaetsen respectueelick, indient haer ghelieft, een oft twee vanden haren, wesende lidmaten vander kerken, byden kerkenraet moghen hebben, om te aenhoren voervallende saken te delibereren. 35. Welverstaende dat inde plaetsen daer den kerkenraedt van nieu op te richten is, het selue niet en gheschiede dan met adujs vanden classe. Ende daer tghetal der Ouderlinghen seer cleijn is, sullen de Dyakenen mede tot den kerkenraedt ghenomen worden.	actie regeren sal. Ende sal ooc de Magistraet vande plaetse respectueelick, indient haer ghelieft, een ofte twee vanden haren, wesende Lidmaten der Ghemeente, by den Kercken-Raedt moghen hebben, om te aenhooren ende mede vande voervallende saecken te delibereren. 38. Wel verstaende dat inde plaetsen daer den Kercken-Raet van nieu is op te rechten, t' selfde niet en gheschiede, dan met advijs vande Classe. Ende daer t' ghetal vanden Ouderlinghen seer cleyn is, sullen de Diakenen mede tot den Kercken-Raedt moghen ghenomen worden.
	16. Om goede ende wettelike ordeninghe in de ghereformeerde ghemeynte deser nederlanden te stellen is nut ghevonden dat vierderley kerkelike versamelinghen	20. Vierderley kerkelike tsamencomsten sullen onderhouden werden. De Kerckenraedt: de Classicale vergaderinghe: de particuliere Sijnoden:	26. Vierderley kerkelyke tsamencompsten sullen onderhouden worden, de kerkenraet, Classicale vergaderinghe, de particuliere Sijnoden, ende Generale oft	29. Vierderley Kerkelike t' samencomsten sullen onderhouden worden, de Kercken-Raet, de Classicale vergaderinghen, de particuliere Synodus,	

			ghehouden worden, ten I ^{en} den Kerckenraet in een yeghelicker ghemeynte, Ten II ^{en} de Classicale vergaderinghe, Ten III ^{en} de particuliere Synoden, Ten IIII ^{en} de generale ofte nationale Synoden.	ende de generalen ofte Nationalen.	nationale.	ende de Generale ofte Nationale.
5. De Dienaer ende Ouderlingen sullen wel voor hen sien datse niet en handelen inden Consistorien, Classen ende Synoden, dan t' ghene dat Kerckelick is. Maer die dinghen, die ten deel Kerckelick, den deel politisch sijn, alsoo daer veel dinghen in huwelixen saacken vooruallen, soo daer eenighe swaricheit in voor valt, soo sullen sij aen het oordeel ende autoriteit der Ouerheijt aensoecken.	17. In dese versamelinghen en sal niet ghehandelt worden, dan van Kerckelicken dinghen ende dat na wyse der Kerckenregieringhe. Ende soo vele die dinghen aengaet de welcke eensdeels Kerckelick eensdeels politisch syn, ghelyck somwylen in houwelicksche ende ghelycke saken vooruallen, het verschil dat daerouter ontstaet sal by de Ouericheyt ende Kercken-raet te samen gheeyndicht worden.	21. In deze tsamencomensten sullen gheen andere dan kerckelicke saecken, ende tselue op kerckelicke wyse ghehandelt werden.	27. In desen tsamencompensten sullen gheen andere dan kerckelijcke saken, ende tselue op kerckelyker wyse ghehandelt worden.	28. In meerdere vergaderinghe salmen niet handelen dan het ghene in mindere niet en heft konnen afgehandelt	30. In dese t'samencomsten sullen gheen ander dan Kerckelijcke saecken, ende t'selve op Kerckelijcke wyse ghehandelt worden.	In meerder vergaderne salmen niet handelen, dan t'gene dat in mindere niet heeft afgehandelt
	18. Men sal gheene saken tot grooter versamelinghen brengen dan die in den minderen niet en hebben	22. In meerdere vergaderinghen sal men niet handelen dan tghene in minderen niet heeft connen afgehandelt				

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
		<p>konnen afgehandelt werden, ofte die de kercken in het ghemeyne aengaen.</p> <p>20. Die tot de versamelinghen affghesonden worden, sullen hare brieuen van credentie ende instructie van den ghenen diese wiseynden schriftelick ouerbrenghen,</p> <p>De weleke niet eer en sullen gheschreuen worden voor datmen de artykelen der voorgaende Synodaler versamelinghe ghelesen hebbe, op dat die dinghen die eens affgehandelt syn niet van nieuws voorghestelt en werden.</p>	<p>worden, of dat tot de Kercken der meerder vergaderinghe int ghemeijn behoort.</p> <p>25. Die tot de tsamencoemsten affghesonden werden, sullen hare credents brieuen ende instructien, onderteijckent zynde vanden ghenen diese seijnden, medebrenghen, ende dese sullen alleene keurstemmen hebben.</p> <p>33. De instructien der dinghen die inden meerdere vergaderinghen te handelen zijn, sullen niet eer gheschreuen werden, voor dat de besluytinghen der voorgaenden Sijnoden ghelesen zijn, op dat tghene eens afgehandelt is, niet wederomme voorghestelt werde, ten ware datment achtede verandert te moeten zijn.</p>	<p>worden, ofte dat tot de vergaha[de]ringhe int ghemeene behoort.</p> <p>31. Die tot de tsamencompsten affghesonden worden, sullen hare credensbrieuen ende instructien, onderteekent synde van de ghenen diese senden, mede brenghen ende dese sullen alleene keurstemme hebben.</p> <p>42. De instructie der dinghen, die inde meerdere vergaderinghe te verhandelen sijn, sullen niet eer ghescreuen worden, voor dat de besluytinghen der voorgaender Sijnoden ghelesen sijn, op dat het ghene eens affgehandelt is, niet wederom voorghestelt werde: ten verandert te moeten sijn.</p>	<p>konnen worden, ofte dat tot den Kercken der meerder vergaderinghe int ghemeyn behoort.</p> <p>33. Die tot de tsamencomste affghesonden worden, sullen hare Credentz-brieuen ende instructien, onderteijckent zijnde vanden ghenen diese senden mede brenghen, ende dese sullen alleene keurstemmen hebben.</p> <p>46. De instructien der dinghen, die in meerdere vergaderinghen te handelen zijn, sullen niet eer gheschreven worden, voor dat die besluytinghen der voorgaende Synoden ghelesen zijn, op dat t'gene eens afgehandelt is, niet wederom voor ghestelt en worde, ten ware datmen het achtede verandert te moeten zijn.</p>

	<p>8. Is besloten dat de beroepene Dienaren des Woordts oordentlicken bij ghebeurten in den Consistorio presideeren sullen.</p>	<p>21. In den Kercken-raet sullen de Dienaers des woordts by ghebuerten presideren, ende de handelinghe met aenroepinghe des godlicken naems aenvanghen, ende met een dancksegginghe ende ghebet, bequame totter sake, beslyuten.</p>	<p>28. In allen Kercken sal een Kerckenraedt zijn, bestaende vut Dienaren des Woordts ende Ouderlinghen, dewelcke ten minsten alle weken eens tsamencomen sullen, al waer den Dienaar oft Dienaers, (soo daer meer sijn) bij ghebuerte presideren sullen ende de acte regteren. Ende sal oock de magistraet vander plaetsen respectuelijk, indient haer ghelief, een oft twee vanden haren, wesende lidmaten vander kerken, byden kerckenraet moghen hebben, om te aenhoren ende mede vande voervallende saken te delibereren.</p>	<p>34. In allen kerken sal eenen kerckenraet sijn, bestaende wt dienaren des woorts ende Ouderlinghen, die ten minste alle weken eens tsamencomen sullen, al waer den Dienaar oft Dienaers, (soo daer meer sijn) bij ghebuerte presideren sullen ende de acte regteren. Ende sal oock de magistraet vander plaetsen respectuelijk, indient haer ghelief, een oft twee vanden haren, wesende lidmaten vander kerken, byden kerckenraet moghen hebben, om te aenhoren ende mede vande voervallende saken te delibereren.</p>	<p>37. In allen Kercken sal een Kercken-Raedt zijn, bestaende uyt Dienaren des Woorts ende Ouderlinghen, de welke ten minsten alle weke eens t'samencomen sullen, alwaer den Dienaar des Woords (ofte Dienaren, soo daer meer sijn) by gebeurte presideren ende die actie regteren sal. Ende sal ooc de Magistraet vande plaetse respectuelijk, indient haer ghelief, een ofte twee vanden haren, wesende Lidmaten der Gemeente, by den Kercken-Raedt moghen hebben, om te aenhooren ende mede vande voervallende sacken te delibereren.</p>
		<p>24. De handelinghen aller Tsamencomen sullen vande aenroepinghe des naems Godts aengheuanghen en de met een dancksegginghe besloten werden.</p>	<p>30. De handelinghen aller tsamencompen sullen vande aenroepinghe des naems Godts aengheuanghen, ende met een dancksegginghe besloten worden.</p>	<p>32. De handelinghen aller t'samenkomsten sullen met aenroepinghe des Naems Gods aenghevanghen, ende met een dancksegginghe besloten worden.</p>	

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
	<p>6. In een ieghelijk Consis-torie sal een boeck wesen waerinne neerstelick ende ghetrouwelick opgheteijckent sal worden wat tot de regeringhe der Kercke dient, 't welck alles geschre-uen sijnde t' eleke mael sal herlesen worden, of daer iet af of toe te doen ware, Ende men sal inde naestuolghende versamelinghe lesen wat inde leste besloten is.</p> <p>7. Item men sal een boeck in alle Ghemejnten hebben, daer in men teijcken sal de namen der kinder die gheboren ende ghedoopt worden, met den namen der ouderen ende ghetuyghen. Item der gheenen die men trowt ende diemen tot lidmaten der Ghe-mejnte op neemt. Oock sal een ieghelijk Dienaer opteijckenen</p>	<p>24. In allen Kercken sal een boeck syn in het welke neersichlick ende ghetrouwelick de handelingen die in den Kercken-raet besloten ende ghemeyner bewillinghe der opteckeninghe werdich gheachtet syn, opgheschreuen sullen worden, de welke men ter naester versamelinghe telker reyse opleesen sal, op datmen niets en verghete in het werck te stellen. Daerbeneuen sal in den openbare Kercken noch een ander boeck syn daerin de namen ghenere die in der ghemeynte ontfanghen worden sullen gheschreuen syn. Alsoo salmen oock den ghenen die ghetrouwt syn, item de affghestoruen lidmaten der ghemeynte midgaders de kinderen die ghedoopt syn, de ouderen der seluer ende de ghetuyghen hier ouer ghenomen oock mede den tyt op welcken den</p>	<p>42. De namen der ghedoopten, mitgaders der ouderen ende ghetuyghen, item de tijdt de Doops, sullen vanden Dienaren opgheteijckent werden.</p>	<p>53. De namen dee ghedoopter, mitgaders der Ouderen ende ghetuyghen, Item den tijt des Doops, sullen opgheteekent worden.</p>	<p>60. De namen der ghedoopten, mitgaders der Ouderen ende Getuyghen, Item den tijt des Doops, sullen opgheteekent worden.</p>

			doop gheschiet is, opschryuen.				
	de namen, der lidmaten die afsteruen, ende die Oeuericheijt bidden datse den graefmaeckeren ofte den gheenen die last daer van hebben beueelen boeck te houden van allen den gheenen die afsteruen, op datmen altydts als het noot doet, verijsschen can wie daer ghestorven is.						
	1. Wordt voor goet aengesien dat in allen Consistorien ofte ten minsten in allen Classen eene copie vande Confessie ende Articulis Sijnodi bewaert worde.						
					27. Het selfde segghen heeft de Classis ouer den Kerckenraedt twelcke de particuliere Sijnode heeft ouer de Classe, ende de generale Sijnode ouer de Particuliere.	33. Het selfde segghen heft het Classis ouer den kerckenraet, het welke de particuliere Sijnode heft ouer den Classe, ende de Generale Synode ouer de particuliere.	36. t' Selfde seggen heeft de Classis, over den Kercken-Raedt, t'welck de particuliere Synode heeft over de Classe, ende de Generale Synode over de particuliere.
7. Beneven desen Consistorien, sullen oock alle drie ofte ses maenden Classische versamelinghen ghehouden werden	10. Aengende den tijdt der Classische versamelinghe, is besloten dat de Classen alle maenden versamelen sullen,	26. De classicale vergaderinghen sullen bestaan wt Dienaren des woords ende Ouderlinghen der ghehabuerden Kercken,	30. De Classicale vergaderinghen sullen bestaan vut ettelicke ghehabuerde Kercken,	38. De Classicale vergaderinghen sullen bestaan wt ghehabuerde kercken,	41. De Classicale Vergaderingen sullen bestaan uit genabuerde Kercken,		

Acta Emden 1571																																					
Dordrecht 1574	wtghenomen Dort	ende ter Gouw die alle	twee maenden tsamen	sullen comen, tot datse	op hetseluen gheset	worden. Sullen doch	de Dienaers van allen	Classen ghehouden	sijn bij een te comen	telken datse om	eenighe nootsaecken	betroepen worden.																									
Acta Dordrecht 1578	de welke alle maenden	offe ses weken, korter of	langher dogh alsoo datse	den tyt van dry maenden	niet voorby gaen, na	gheleghentheydt der	ghemeynten sullen te	samen koemen, in die	plaatsen welke met	ghemeyn accordt daertoe	bestemt worden.	27. Wt een yghelicke	ghemeynte sal een	Dienaer des woordis met	een Ouderlinck op de	classicale versamelinghe	verschynen. Ende	hoewel alle Dienaers	dier classe, als oock alle	Ouderlinghen der plaetse	daer de versamelinghe	ghehouden wordt in den	Classen moghen	koemen, soo en sullen	nochtans niet meer dan	twee van den	Kerckenraet daertoe	vercoren wt een	yghelicke ghemeynte	kuerstemmen hebben.	28. In allen dusdanighen	versamelinghen sal te					
Middelburg 1581												dewelcke elck eenen	Dienaer met eenen	Ouderlinck, ter plaetse	ende tijde bij hen int	scheijden van elcke	vergaderinghe goet	gheuonden (soo nochtans	datment bouen de drie	maenden niet vuistelle)	daer henen afveerdighen	sullen.															
's-Gravenhage 1586												die elck eenen Dienaer	met eenen Ouderlinck ter	plaatsen ende tijden bij	hen int scheijden van	elcke verghaderinghe	ghoet gheuonden (soo	nochtans datmen bouen	de dry maenden niet wt	en stelle) daer henen met	behoorlijcke creditie	afveerdighen sullen,															
DKO 1619												de welke elc eenen	Dienaer ende eenen	Ouderling ter plaetse	ende tijt op hen int	scheyden van elcke	Vergaderinghe goet	ghevonden (soo	nochtans, datment	boven de drie	maenden niet wyt en	stelle) daer henen met	behoorlijcke Creditie	afveerdighen sullen,	(zie art.42 DKO)												

		<p>elcke reyse eenen nieuwe presses vercoren worden met ghemeynen kuerstemmen, doch alsoo dat de selfde gheen tweemaal achter malcanderen sal moghen ghenomen werden, tot den welcken men eenen Scribam met ghemeynen stemmen byvoeghen sal.</p> <p>29. De presses het ghebet ghedaen hebbende sal eenen yeghelijk int bysonder afvragen, of sy oock in haren ghemeynten de ghewonelicke versamelinghen des Kerckenraets hebben? Of de Christelicke straffe onderhouden wordt? Of se van eenighen ketteren aenghevochten worden? Of se niet en twyfelen in eenich stuck der christelicker leere? Of se op den armen ende Scholen goede achtunghe ghenomen wordt? Of se tot regeringhe haerder Kercken den raet ofte hulpe der broederen van doene hebben? ende andere dierghelycke dinghen meer.</p>	<p>de Dienaers bij ghebeurte, ofte andersins die van deselue vergaderinghe vercoren wordt, presideren, soo nochtans dat deselue tweemaal aen een niet sal moghen vercoren werden.</p> <p>Voort sal de Preses onder anderen eenen ijeghelic vraghen, of se in haren Kercken hare Kerckenraedts vergaderinghen houden: of de kerkelicke Discipline gheoeffent word: of de armen ende Scholen besorcht werden: ten laetsten, of daer ijet is, daer inne zij het oordel ende hulpe der Classe tot rechte instellinghe harer Kercke behoeuen.</p>	<p>Dienaers bij ghebeurte ofte andersins die vande selue vergaderinghe vercoren wordt, presideren sullen; soo nochtans dat de selue tweemaal aen een niet sal moghen vercoren worden.</p> <p>Voirts sal de Preses onder anderen een yeghelyken afvragen, oft sij in hare kerken haeren kerckenraetsverghaderinghe houden, Of de kerkelijke discipline gheoeffent word, Of de armen ende scholen besorgt worden. Ten laesten offer ijet is, daer inne sij het oordeel ende hulpe der Classe tot rechte instellinghe haerder kerken behoeuen.</p>	<p>Dienaers by ghebeurte, ofte andersins die vande selfde Vergaderinghe vercoren wordt, presideren sullen, soo nochtans dat de selue tweemaal aen een niet sal moghen vercoren worden.</p> <p>Voort sal de Praeses onder anderen eenen yegelijcken afvragen, of sy in hare Kercken hare Kercken Raedts vergaderinghe houden: Of de Kerkelijcke Discipline gheoeffent word: of de Armen ende Schoolen besorcht worden: Ten laesten, offer yet is, daerinne sy het oordeel ende hulpe der Classe tot rechte instellinghe harer Kercke behoeuen.</p>
--	--	--	--	---	---

Acta Emden 1571						
		<p>Acta Dordrecht 1578</p> <p>30. Een yeghelijk der Dienaeren sal by ghebeurte een korte predicke doen, van welke de andere oordeelen ende van het ghene dat hem verbeteringhe behoef hem vermanen sullen. 32. In de classicale vergaderinghen de welke laets voor den particulieren Synodum ghehouden werden, sullen die worden vercoren welke toffen particularen Synodum gaen sullen.</p>	<p>Middelburg 1581</p> <p>De Dienaer, dien het inde voorgaende Classe opgheleijdt was, sal een corte predick vut Godts worde d'andere welke d'andere oordeelen, ende soo daer ijet in ghebreekt aenwijsen sullen.</p> <p>Ten laetsten sullen inde laetste vergaderinghe voor den particulieren Sijnode vercoren werden, die op deselue Sijnode gaen sullen.</p>	<p>'s-Gravenhage 1586</p> <p>De Dienaer dien het inde voorgaende opgheleijdt was, sal een corte predicatie wt Godes dandere oordeelen, ende soo daer ijet in ghebreekt aenwijsen sullen.</p> <p>Ten laetsen sullen inde laetste vergaderinghe voor den particulieren Sijnode vercoren worden die opde selue Synodum gaen sllen.</p>	<p>DKO 1619</p> <p>De Dienaer dien 't inde voorgaende Classe opgheleydt was, sal een corte Predicatie uyt Gods Woordt doen, van welke die andere oordeelen, ende soo daer yet in ontbreect, aenwijsen sullen.</p> <p>Ten laetsten, sullen inde laetste vergaderinghe voor den particulieren Synode vercoren worden, die op den selyen Synodum gaen sullen.</p>	<p>42. Daer in een plaetse meer Predicanten zijn als een, sullen die altesamen in de Classe moghen verschijnen ende keur stemmen hebben, ten ware in saken, die hare persoonen ofte Kercken int bysonder aengaen.</p>

	<p>11. Men sal de Classische versamelinghen op verscheiden plaetsen deen na d'ander houden, ende het sal der Classe toestaen erse scheijt t' elcken de plaetse der naestcomende versamelinghe te benamen.</p>	<p>33. Ten lesten sal de plaetse ende tyt der naeste classicale versamelinghe benoemt werden.</p>			
		<p>28. In allen dusdanighen versamelinghen sal te elke reyse eenen nieuwe preses vercoren worden met ghemeynen kuerstemmen, dogh alsoo dat de selfde gheen tweemaal achter malcanderen sal moghen ghenomen werden, tot den welken men eenen Scribam met ghemeynen stemmen byvoeghen sal.</p>	<p>26. In allen Tsamencomensten sal bijden Preses een Scriba gheuoecht werden, om neerstelick op te schrijuen tghene weerdich is aangheteyckent te zijn.</p>	<p>32. In allen tsaemencompsten sal byden Preses een Scriba ghevoucht worden om neerstelicken op te scrijue het ghene weerdich is aengheteekent te syne.</p>	<p>34. In allen t'samencomsten sal byden Praesses een Scriba gheuoecht werden, om neerstelick op te schrijuen t' ghene weerdich is opgheteckent te zijn.</p> <p>35. Het Ampt vanden Praesses is, voor te stellen ende te verclaren t' ghene te verhandelen is,</p>
		<p>36. De vercoren Praeses sal een ghebet doen bequaem tot de gantsche handelinghe, daer na de namen der ghenen beyde die teghenwordigh ende niet teghenwordigh syn doen opschryuen, op dat de afwesende reden hares wtby-uens gheuen, daerma sal hy de</p>			

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
		<p>credentie briefuen ende ghe-schreuen instructien afvoor-deren, alle puncten der seluer ordentlick voorstellen, het ghevoelen der gantscher versamelinghe affvraghen, de stemmen doen opteekenen, wat de meyninghe des meer-deren deels is verclaren, de selue den Scribae schriftelick doen vervaten ende het ghene dat gheschreuen is opentlick doen voorlesen op dat het van allen bewillighet werde.</p> <p>37. De dinghen die totter leere behooren sullen eerst affghe-handelt worden, daarna het ghene dat tot de Kerkenorde-ninghe behoort, ende eynde-lick de particuliere saken.</p> <p>38. Het ampt des Presidis is te bevelen dat een yeghelic synen keer houde in het spreken, den heftighen ende twistighen tot stilswyghen te vermanen, ende</p>	<p>toe te sien dat een ijeghelic zijn ordene houde int spreken: den kibbelachtighen ende die te heftich zijn te beuelen datse swijghen, ende</p>	<p>ende wel toe te siene dat een yeghelic zijn ordene houde int spreken, den knibbelachtich ende die te heftich zijn int spreken, te beuelen datse swijghen, ende ouer de</p>	<p>toe te sien dat een yeghelic zijn Ordre houde in 'tspreken: Den knibbelachtighen ende die te heftigh zijn int spreken, te beuelen datse swijghen. Ende</p>

		soo sy het selue niet nakoemen te doen gaen wt der Versamelinghe op datse na het oordeel der broederen behoorlick ghestraift moghen worden.	ouer deselue, gheen ghehoor gheuende, de behoorlicke Censure te laten gaen. Voort sal zijn ampt vutgaen, wanneer de Tsamencoemste scheidet.	selue gheen ghehoor gheuende de behoorlyke censure te laten gaen. Voorts sal sijn ampt wt ghaen, wanneer [de] tsamencompste scheidt.	ouer deselue geen ghehoor gheuende, de behoorlycke Censure te laten gaen. Voort sal zijn Ampt uytgaen, wanneer de t'samenkomste scheidet.
		31. Als alle dinghen affghehandelt syn salmen Censure houden ouer den ghenen de welke ofte in die versamelinghe yet der straffe werdich aenghericht ofte de vermaninghe hares Kercken-raets veracht hebben.	31. Int eijnde vanden Classicalen ende andere meerdere Tsamencoemsten salmen Censure houden ouer de ghene die ijert strafweerdich inde vergaderinghe ghedaen, ofte de vermaninghen der mindere tsamencoemsten versmadet hebben.	39. Int eijnde van den Classicalen ende anderen meederen tsamencompsten, salmen censure houden ouer die ghene die ijert strafweerdich inde vergaderinghe ghedaen, ofte de vermaninghe der mindere tsamencompsten versmadet hebben.	43. Int eynde vande Classicale, ende andere meerder t'samen-comsten, salmen Censure houden over de ghene die yet straf-waerdichs inde vergaderinghe ghedaen, ofte de vermaninge der minder t'samencomsten versmadet hebben.
		52. Soo de Classe ofte Synode in de plaetse daer de vnuersiteyt is te samen koemt, sullen de Professores der Theologie mede by koemen der welcker een wt der name der anderer stemme hebben sal.			
8. Daer beneven sullen jaerlijcxsche versamelinghen, aller verstroyde Kercken in Duytslandt ende Oost-Vrieslandt besonder, aller Engelscher		34. Alle jaren (ten ware dat de noot korter tyt vereysshede) sullen te samen koemen vier, vyf of meer ghenabuerde classen, tot welke versamelinghe twee	34. Alle iaers, ten ware dat de noot eenen corteren tijdt vereijsschte, sullen vier ofte vijf, of oock meer ghenabuerde Classes tsamencomen, tot welke Particuliere	43. Alle Jaere, ten ware dat den noot eenen corteren tijt vereijsschte, sullen vier ofte vyf, ofte meer naeghebuerde Classes tsamen comen, tot welke particuliere	47. Alle Jaers (ten ware dat den noot eenen corteren tijdt vereysshete) sullen vier ofte vijf, ofte meer naghe-buerde Classis te samen comen, tot

Acta Emden 1571			Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
<p>Kercken besonder, ende aller Kercken onder 't Cruys besonder, ghehouden werden.</p>		<p>Dienaers ende twee Ouderlinghen uit een yeghelicke Classe koemen sullen, ende hoewel ander Dienaers ende Ouderlinghen der seluer bywesen moghen, soo en sullen nochtans gheene dan de affghesondene kuerstemmen hebben.</p> <p>39. Men sal met ghemeynen consente des Synodi een ghemeynte verkiesen der welker den last sal ghegheuen worden om met aduys van hare Classe de plaetse ende den tyt des naesten particulieren Synodi te benoemen.</p> <p>40. Aen deser ghemeynte sullen vanden anderen ghemeynten alle toevallende sware saken de welke in de classicale vergaderinghe niet en hebben konnen affghehandelt worden, als oock het ghene dat den gantschen particulieren Synodum aengaet, neerstelick ende by tyts overgheschreuen werde.</p>	<p>Sijnode vut ijder Classe twee Dienaers ende twee Ouderlinghen afgheveerdicht sullen werden.</p>	<p>Sijnode wt yeder Classe twee Dienaers ende twee Ouderlinghen afgheveerdicht sullen wordden.</p>	<p>Sijnode wt yeder Classe twee Dienaers ende twee Ouderlinghen afgheveerdicht sullen werden.</p>	<p>Int scheijden soo wel des particulieren als des generalen Synodi sal een kerke verordent wordden, die last hebben sal, om met aduys des Classis den tijt ende plaetse des naesten Synodi te stellen.</p>	<p>Int scheijden soo wel des particulieren als des generalen Synode sal een Kercke verordent worden, die last hebben sal, om met aduys des Classis den tijt ende plaetse des naesten Synodi te stellen.</p>

		41. Dese ghemeente sal de plaetse ende den tyt des naesten particulieren Synodi twee maenden te vooren of daer omtrent, schriftelik te kennen gheuen, ende copye van allen swaren saken aen haer ghesonden aen eene bestemde Kercke van een yeghelicke classe die tot desen particularen Synodum behooren ouer seynden, op dat een yeghelick hem rypelik daerop bedencken magh.			
		35. Als sy te samen ghekoemen syn sal de ghene die de naestvoorgaende reyse ghepresideert heeft, ofte soo de selue niet teghenwoordich is de Dienaer dier plaetse daer de vergaderinghe ghehouden wordt, een ghebet doen, na den eysch der verkiesinghe des Presidis, syns Bysitters ende Scribae begrepen.	24. De handelinghen aller Tsamencoemsten sullen vande aentroepinghe des naems Godts aengheuanghen en de met een dancksegginghe besloten werden.		
		42. Alle saken des Synodi affghehandelt synde sullen de affghesonden Dienaers ende Ouderlinghen met			

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
		<p>der Ghemeynthe daer de Synodus ghehouden is, het heylighe Nachmael houden, so verre de gheleghentheit der plaetse ende des tyts sulcx toelaet.</p>			
		<p>43. De Kerke in de welke de Synodus gehouden wordt, sal last hebben de acten ofte ordinantien des selues Synodi: op den naesten Synodum te bestellen.</p>	<p>32. De Kercke, inde welke de Classis, item de particuliere ofte generale Sijnode tsamencomt, sal sorghe draghen, datse de Acten der voorgaender vergaderinghe op de naestcomende bestelle.</p>	<p>41. De Kerke, inde welke de Classis, Item den particuliere ofte generale Synode tsamencomt, sal sorghe draghen, datse de Acten der voorgaender vergaderinghe op den naestcomende bestellen.</p>	<p>45. De Kercke inde welke de Classis, Item de particuliere ofte Generale Synode t'samen comt, sal sorghe draghen, datse de Acten der voorgaende vergaderinghe op de naest-comende bestelle.</p>
<p>90. Is besloten dat de Kerkendienaers die op den Sijnodum te gaen ghedeputeert worden, ghetuyghenisse brenghen vanden Consistorie ende Classe ende niet vander Ouerticheit.</p>		<p>20. Die tot de versamelinghen affghesonden worden, sullen hare brieuen van credentie ende instructie van den ghenen diese wiseynden schriftelick ouerbrenghen. De welke niet eer en sullen gheschreuen worden voor datmen de artikelen der voorgaende Synodaler versamelinghe ghelesen hebbe, op dat die dinghen die eens affghehandelt syn niet van nieuws voorghestelt en werden.</p>			

				<p>40. Sal oock de Classis, daer sulx noot sijn sal, de vrijheit hebben eenighe haerder dienaren vande eenē Classicale verghaderinghe tot de andere te auctorizeren om opsicht te nemen op de leere en het leuen der predicanten, ende den standt der kerken, onder den seluen Classe sorterende, ende daer van op de naeste verghaderinghe rappoert te doen.</p>	<p>44. Sal oock de Classis eenighe harer Dienaren, ten minsten twee vande outste, ervarenste ende geschickteste authoriseren, om in alle Kercken vande Steden soo wel als van het platte Lant, alle jaer visitatie te doen, ende toe te sien, oft de Leeraers, Kercken-Raden ende School-meesters haer ampt trouwelijk waememen, by de suyverheidt der Leere verblijven, d'aengenomen ordre in alles onderhouden, ende de stichtinghe der Gemeente, mitsgaders der jongher jeught nae behooren, soo veel haer mogelijk is, met woorden ende wercken bevorderen, ten eynde sy die ghene die nacla-tigh in d'een oft d'ander bevon-den worden in tijts mogen broederlijk vermanen, ende met ractt ende daedt alles tot vrede, opbouwinghe, ende</p>
--	--	--	--	---	---

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
					<p>t' meeste profijt der Kercken, ende Schoolen helpen dirigeren. Ende sal yeder Classis dese Visitatores moghen continueren in haer bedieninghe, soo langhe het haer sal goet duncken, ten ware dat de Visitatores selve om redenen, vande welke de Classis oordeelen sal, versoch-ten ontslaghen te werden.</p>
					<p>49. Yeder Synodus sal oock eenighe deputeren, om alles wat de Synodus geordonneert heeft, te verrichten, soo wel byde Hooge Overicheydt, als by de respective Classen, onder haer sortende, mede om t'samen oft in minder ghetal over alle examina der aencomender Predicanten te staen: ende voorts in alle andere voorvallende swaricheden den Classen de hand te bieden, op dat goede eenigheyt, ordre ende</p>

<p>9. Voorder salmen alle twee jaren eens, een alghemeyne versamelinghe aller Nederlantsche Kercken houden.</p>		<p>44. Desen voorgaenden reghel salmen oock in den generalen ofte nationalen Synoden houden, op den welcken verschynen sullen twee Dienaers ende twee Ouderlingen niet van den Classen maer van particulieren Synoden soo wel der walscher als der nederduytscher sprake met briefuen van creditie ende instructie aengaende de leere ceremonien ende Kerckeliche regeringhe mitsgaders alle andere dinghen de welcke in den particulieren</p>	<p>35. De Nationale Sijnode sal ordinaerlick alle drie iaren eens ghehouden werden, ten ware datter eenighe dringhende noot ware om den tijdt corter te nemen. Tot deselue sullen twee Dienaers ende twee Ouderlingen wt elcke Particuliere Sijnode bejide der Duytsche ende der Walsche sprake afghesonden werden. Voort sal de Kercke, die last heeft om den tijdt ende plaetse des generalen Sijnodi te benoemen, soo deselue binnen de drie iaren te</p>	<p>44. De Nationale Sijnode sal ordinaerlyken alle dri iaren eens ghehouden worden, ten ware datter eenighe dringhende noot ware om den tijdt corter te nemen. Tot desen sullen twee dienaers ende twee Ouder-lingen wt elken particuliere Sijnode, bejide der duytscher ende der walscher sprake, affgheveerdicht worden. Voirts sal de kerke, die last heft om den tijt ende plaetse des ghene-ralen Synodi te benoemen, soo deselue binnen dri iaren</p>	<p>suyverheyte der leere behouden ende ghestabijleert worden. Ende sullen dese van alle hare handelingen goede notitie houden, om den Synodo rapport daer van te doen, ende soo het ge-eyscht wort, redenen te geven. Ooc en sullen sy niet ontslaghen wesen van haren dienst, voor ende alleer de Synodus selfs haer daer van ontslaet.</p>
			<p>50. De Nationale Synode sal ordinaerlijc alle drie Jaren eens ghehouden werden, ten ware datter eenighe dringhende noot ware om den tijdt corter te nemen. Toidese sullen twee Dienaeren ende twee Ouder-lingen uyt elke particuliere Synode, beyder Duytscher ende Walscher sprake afgesonden werden. Voorts sal de Kercke die last heeft om den tijdt ende plaetse des Generalen Synodi te benoemen (soo de</p>		

Acta Emden 1571					
Dordrecht 1574					
Acta Dordrecht 1578	Synoden niet en hebben kunnen afgehandelt werden.				
Middelburg 1581	beroeppen ware, hare Particuliere Sijnode vergaderen, ende tselue oock der naestgheleghener Kercke, die van een ander henen sejnden sal, om met ghemeijnen laten weten, dewelcke vier aduijse van den tijdt ende plaetse te besluyten.	beroeppen ware, hare Particuliere Sijnode vergaderen, ende tselue oock der naestgheleghener Kercke, die van een ander henen sejnden sal, om met ghemeijnen laten weten, dewelcke vier aduijse van den tijdt ende plaetse te besluyten.	te beroupen ware, haer particuliere Synode oock der naestgheleghender kercke, die van ander tale is, laten weten, die vier persoonen daer henen senden sal, om met ghemeijnen advijse vanden tijt ende plaetse te besluyten.		
	45. De generale ofte nationale Synodus sal ordinarelick alle dry iaren ghehouden worden, doogh alsoo datse in dien de noot sulckes eyscht eer mach te samen gheroepen worden. Ende de particulieren Synoden sullen dry maenden te vooren elek bysonder vergaderen om hen totten generalem te bereyden.	Deselue Kercke die vercoren is om de Sijnode generael tsamen te roepen, wanneer se de Classe vanden tijdt ende plaetse beraedtslagen sal, sal het selue den generalen Staten in tijds te kennen gheuen, op dat met haren weten, ende soo het haer ghelieft eenighe tot de Classe te sejnden, vander saecke besloten werde.	De selue kerke, die vercoren is om den Sijnode generale tsamen te roupen, wanneer se met den Classe vanden tijt ende plaetse beraedtslagen sal, sal het selue de hooghe Overheijt in tijts te kennen gheuen: opdat met haren weten ende soo het haer ghelieft eenighe te senden tot den Classe, inde teghenwoerdicheyt ende bij aduijse van hare ghedeputeerde vander saken besloten wordde.		

		<p>46. Ouermidts in de nederlanden tweedley sprake ghebruyckt wordt, de Duytsche ende Walsche, so is goet ghevonden dat de ghemeynten deser beyder spraken hare bysondere Kerckenraden, classicale vergaderinghen ende particuliere Synoden hebben ende houden, doch soo de ghemeynten van deene ofte dandere sprake alle hare particuliere Synoden willen te samen roepen, dat sullen sy moghen doen. Wel verstaende dat in sulcke versamelinghen van de eene sprake alleene, niet van het ghene dat in den handel der ceremonien Kerkelicker regeringhe ende ander swaren saken in desen Synodo besloten is, verandert en worde, maer soo men acht datter eenighe veranderinghe van den nationali Synodo beyder spraken gheschieden. Ende soo het</p>	<p>36. Alsoo inden Nederlanden tweedley sprake ghesproken wordt, is goet gheuonden dat de Kercken der Duytscher ende Walscher tale op haerseluen hare Kerckenraedt, Classicale vergaderinghen ende Particuliere Synoden hebben sullen.</p>	<p>45. Alsoo inder Nederlanden tweedley spraken ghesproken worden, is goet gheuonden, dat de kerken der duytscher ende walscher talen op haer seluen haren kerckenraect, Classicale vergaderinghen ende particuliere Sijnode hebben sullen.</p> <p>46. Is niet te min goet gheuonden, dat inde steden daer de voorsz. walsche kerken sijn, alle maenden ettelijke Dienaren ende Ouderlinghen van beijde syden verghaderen sullen, om goede eendracht ende malcanderen te houden, correspondentie met ende soo vele moghelijke is nae geleghentheit des noots met raede malcanderen bij te staen.</p>	<p>51. Alsoo inde Nederlanden tweedley sprake gesproken wort, is voor goet gehouden, dat de Kercken der Duytscher ende Walscher Tale, op haer seluen haren Kerckenraect, Classicale vergaderinghen ende particuliere Synoden hebben sullen.</p> <p>52. Is niet te min goet gevonden, dat in de Steden, daer de voorsz. Walsche Kercken zijn, alle Maenden sommige Dienaren ende Ouderlingen van beyde zijden vergaderen sullen om goede eendracht ende correspondentie met malcanderen te houden, ende soo veel moghelijk is na geleghentheit des noods met raede malcanderen by te staen.</p>
--	--	---	--	--	--

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
<p>10. Beyde de Frankfortsche Ghemeenten, die Schoenausche, die Francoische tot Heydelbergh, die Frankendaelsche, ende die van S. Lambert sullen eene Classen maecken. Een ander Classen sullen maecken beyde de Ceulsche Kercken, beyde die Aecksche, die van Maestricht, die van Limburgh, die van Nuys, ende die int Landt van Guylick zijn. Een ander Classen sullen maecken die van Wesel, van Embrick,</p>	<p>9. De deijlinghe der Classen. 1. Walcheren. 2. Scouwen ende Duelandt. 3. T'landt van Voorn. Putten behaluen Roon ende Portegael, Item Ouerflaekke ende Goereede, tot der tijd dat de Kercken beter verstien sullen wesen, ende dat die van Ouerflaekke eene Classen op hunseluen connen maecken. 4. Delft, Woudt, Schipluij, Lier, Maeslandt, Naeldtwijck, Ouwerschie, Pinaicker, Berckel,</p>	<p>ghevele dat de nationalis Synodus van wenghen der noot voor den ghewoonlicken tyt moeste beroepen syn, soo sullen twee classen, van elcker spraken eene aen twee particuliere Synoden schryuen, op datse verordineren moghen wanneer ende waer de generale Synodus ghehouden sal worden.</p>			

<p>van Gogh, van Rees, van Gennep, ende anderen die daer meer int Landt van Cleef souden mogen zijn. Een ander Classem sullen maecken die Kercke van Embden met den vreemden Dienaren des Woorts ende Ouderlinghen van Brabant, Hollandt, ende West-Vrieslandt.</p>	<p>Noodtorp, Bleijswijk, Soetermeer. 5. Haghe, Rijswijk, Voorburch, Wassenaer, Monster, Sgraauenzandt, Loosduijnen, Eickenduijnen, Scheuringhe, Wateringhe. 6. Rotterdam, Schiedam, Hillegonsdtsberch, Delfshauen, Vlaeringhen, Capelle, Cralinghen, Sevenhuijse, Iselmonde, Protegael, Roon. 7. Bommel, Buren, Leerdam, Hueckelom, Asperen, Gorichom, met haren ommelighenden dorpen. 8. Dordrecht, Gheertruijdenberch, T' eijlandt van Swijndrecht met sijnen dorpen, Petershoek met den sijnen. De Clundert en de Finert sullen onder Dordrecht behooren, soo langh als die Flackee gheen Classe op haerseluen en maeckt. 9. Ter</p>				
<p>11. Beyde die Ghemeenten tot Antwerpen, die Ghemeente van 's Hertogen-Bosch, van Breda, van Brussel, ende andere die in Brabant zijn mochten, sullen oock een Classem maecken. Een andere Classem sullen maecken die van Gent, van Ronsen, van Oudenaerden, van Comen, ende die andere die in Oost-ende West Vlaenderen zijn. Een ander Classem sullen</p>					

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
<p>maecken die Doornicksche, Rijsselsche, Atrechtsche, Armentiersche, Valencijnsche, ende die andere Walsche Kercken. Een ander Classen sullen maecken die Ghemeente van Amsterdam, van Delft, ende andere Hollandtsche, Overijsselsche, ende West-vrressche Kercken.</p> <p>12. Men sal die in Enghelandt vermanen, datse hare Kercken in Classen afdeylen.</p>	<p>Gow, Schoonhouten, Oudewater, Woerden, met haren dorpen, ende met allen den dorpen die daer legghen tusschen de Leck ende Isel, met Nieuipoort, Langheraeck ende Amers. 10. Leijden met gansch Rijnlandt. 11. Alekmaar. 12. Enchuijsen. 13. Hoorn. 14. Eedam. De broeders hebben besloten, dat hun sommige Classen twee ende twee t'samen voeghen sullen. Ende als door Godts ghenade de Kercken beter versien sullen wesen, dat alsdan de Classen sich wederomme sullen mueghen deijlen.</p>	<p>2. De Diensten zijn vierderleij; Der Dienaren des Woordts, der Doctoren, Ouderlinghen ende Diaconen.</p> <p>4. De wettelicke beroepinghe der ghenen, die te voren inden Dienst</p>	<p>2. De diensten sijn vierderleij; Der dienaren des woerts, der Doctoren, Ouderlinghen ende Dyakenen.</p> <p>4. De wettelijke beroepinghe der ghenen die te voren inden dienst</p>	<p>2. De Diensten zijn vierderley; der Dienaren des Woordts, der Doctoren, der Ouderlinghen, ende der Diaconen.</p> <p>4. De Wettelijke Beroepinghe der ghenen die te voren in</p>	
<p>13. De Dienaren des Woorts sullen van den Consistorie met het</p>	<p>12. Om die confusie ende verwerringhe te vermijden die wt de</p>	<p>4. De benoeminghe der Dienaren sal gheschieden van den</p>	<p>4. De wettelijke beroepinghe der ghenen die te voren inden dienst</p>	<p>4. De Wettelijke Beroepinghe der ghenen die te voren in</p>	

Acta Emden 1571				*s-Gravenhage 1586	DKO 1619
	<p>Dordrecht 1574</p> <p>vergaderen sal om te besien wie te verkiesen sij, soo salmen de lidmaten der Ghemeijnte tot huijsvasten ende bidden vermanen, hetwelcke niet soo naw en sal behoeven onderhouden te worden inde verkiesinghe der Ouderlinghen ende Diaconen.</p> <p>20. Die Monicken ende Papen geweest sijn, ende sich tot den Kerckendienst begheeren te begheuen, salmen niet toelaten dan vander Classe gheexamineert, na deser preuue, Ten eersten datse de leere des pausdoms versaecken, ten tweeden datse haer vocatie versaecken, ten derden datse wel</p>	<p>Acta Dordrecht 1578</p> <p>Ouwerheyt aengheheuen, ende voorts der Ghemeynthe der tyt van veerthien dagen voorgestelt worden: Op dat soo yemant yet hadde, het seifde onverhindert mocht voortbrengen. Hetwelcke hy in tyts by den Kerckenraedt doen sal, op dat de seluighe met somighen wt der Classe daer van rypelick oordeelen magh. Ende soo niemant yet voortbrengt sal het swyghen voor bewillighen gheacht worden.</p> <p>2. De nieuwelinghen die het pausdom, ofte eenighe secten eerst sullen totten dienste des godlicken Woordts niet</p>	<p>Middelburg 1581</p> <p>aengheheuen sal werden) ende der gantschen Ghemeijnte, wanneer zijnen naem den tijdt van XIII dagen inder Kercke vercondicht zijnde gheen hindernisse daer teghen ghecomen is. Ten laetsten, inde Beuestinghe inder Ghemeijnte, dewelcke met behoortlicke stipulationen ende afvraghinghen, ende soo het de gheleghentheit der Kercke lijden mach, met handoplegghinghe, tsij inde Kercke openlick, of na dat het gheleghen is, inden Kerckenraedt of Classe, doch altijds met openbare ghebeden, toegaan sal.</p>	<p>plaets respectieulijck (de welke sij sullen aengheheuen worden, om te vernemen, oft sij haers leuens ende borghelijken wandels haluen eenighe wettelijcke oorsaake heeft te wederspreken) ende der ghamtscher Gemeijnten, wanneer de naem des Dienaers, den tijdt van vierthien dagen inder kerken vercondicht sijnde, gheen hindernisse daer teghen en comt. Ten laetsten inde opentlijcke beuestinghe voer de Gemeynen, de welke met behoortlyke stipulationen ende afvraghinghe, vermaninghe, ghebedt ende oplegghinghe der handen vanden dienaar die de bevestinghe doet (oft eenen anderen, daer meer Dienaers sijn) formulair daer van sijnde: welverstaende dat handen sal moghen ghedaen worden inde Classicale vergaderinghe</p>	<p>Ghereformeerde Gemeente van de plaets, wanneer den name des Dienaers den tijdt van veerthien dagen inder Kercken vercondicht zijnde, geen hindernisse daer teghen en comt. Ten laetsten, inde opentlijcke Beuestinghe voor de Ghe-meynthe, dewelcke met behoortlijcke stipulationen ende afvraghinghen, vermaninghen, Ghebedt ende oplegghinghe der handen vanden Dienaer die de bevestinghe doet (ofte eenighen anderen, daer meer Dienaeren sijn) toegaan sal, naer het formulier daer van zijnde. Welverstaende, dat de oplegghinghe der handen sal moghen ghedaen worden inde Classicale vergaderinghe aenden nieuwen gepromoveerden Dienaer, die ghesonden wordt inde Kercken onder t'Cuycce</p>

	<p>gheoeffent ende doorsocht sijn door ootmoedicheit ende patientie, ten vierden datse een gaue van wel te leeren hebben, ten vijfdē datse de rechte leere bekennen ende sich der Discipline onderwerpen.</p> <p>25. Is besloten, datmen de Dienaers, die elders in den Dienst gheweest sijn, ende van nu voortaan nieuwelick inder Kercke aenghenomen sullen worden, Gode met den ghebete ende der Gemeijnte met eener cleijne vermaninghe na d' onderlinghe stipulatie beueelen sal, ghelijck als men oock dien sal doen die nu opghenomen worden, inden welken doch een breeder vermaninghe ende stipulatie voor gaen sal.</p>	<p>toeghelaten worden, voor dat de ghemeyntheit van harer suyuerheyt ende bestendicheyt in der leere ende oprechticheyt des leuens gheuoeghsaem sal versekert syn.</p> <p>3. Alsmen eenen Dienaer beroepen wil, de welke te voeren in den dienst noyt gheweest is, soo sal 't selfde met ghemeyne ghebeden ende openbaer ofte heymelijck vasten gheschieden na ghelegentheyt der Kercken, maer dit en sal niet noodich syn als yemant beroepen wordt die den dienst voormaels bedient heeft. Alsoo nochtans dat de aernstige ghebeden tot desen handel dienstelick nemmermeer naghelaten sullen worden, Het welke oock in de verkiesinge der Ouderlinghen ende Diakenen gheuoegh syn sal.</p>	<p>5. Die nu alreede inden Dienst des Woordts is, ende tot een andere Ghemeijnte beroepen werdt, sal met ghebeden ende het gheuen der rechterhandt der ghemeijnschap ontfanghen werden. Ende men sal niemandt der Ghemeijnte teghen haren danck opdringhen.</p>	<p>aenden nieuwen ghepromoueerden Dienaer, die ghesonden wordt in de kerken onder teruijs.</p> <p>5. Nopende de Dienaers, die nu alreede inden dienst des woerts sijnde beroupen worden, sal desghelijcx soodanighe beroupinghe gheschieden soo wel inde steden als ten platten lande, byden kerckenraet, ende Dyakonen ende het oordeel oft advijs vande Classe, oft jimmers van twee oft drije maestgheseten Dienaren der seluer, soo tselue gheschieden kan. Ende inde plaetsen daer gheenen kerckenraet en is, by de Classe: Al waer de voorsz. beroupen verthoonen sullen ghoede kerkelijke attestatien van leere ende</p>	<p>9. Nieuwelingen, Mispriesters, Monicks, ende die andersins eenige secte verlaten, sullen niet toeghelaten worden totten Kerckendienst, dan met groote sorghtuldighēyde ende voorsichtigheyt, na datse oock eenen sekeren tijt eerst wel beproeft sijn.</p> <p>5. Nopende die Dienaers die nu alreede in den Dienst des Woorts zijnde, tot een ander Gemeente beroupen werden, sal desghelijcks soodanighe beroupinghe met correspondentie als voren, gheschieden, soo wel inde Steden, als ten platte Lande, by den Kercken-Raet ende Diaconen met advijs ofte approbatie vanden Classe: alwaer de voorsz. beroepene verthoonen sullen goede Kerkelijke Attestatie van Leere ende Leven: Ende alsoo by den</p>
--	---	---	---	---	---

Acta Emden 1571					
Dordrecht 1574		<p>5. Daer na sullen sy van eenen Dienaer in haren dienst met bewillighinghe ende beantwoordinghe der navolghende stucken bevesticht worden. Ten Ien Of sy ghevoelen dat sy van Gode ende syner Ghe-meynthe wettelick tot desen dienste beroepen syn? Ten Ilen Of sy de H. bybelsche Schrift voor het eenich woordt Gods ende de volcomen leere der salicheyt houden, ende alle ketten ryen daerteghen verwerpen? Ten Iestien, Of sy haren dienst na den Reghel deser leere ghetrouwelick te bedienen, ende den seluen met een vroom leuen te verchieren bereyt syn? Item soo sy yets doen dat strafbaer is, of sy haer seluen der Christelicker vermaninghe onderwerpen? Dit ghedaen synde sullen sy met oplegginge der handen daer het met stichtinghe gheschieden kan ofte anders met het</p>			

DKO 1619

Magistraet vande plaetse respectivelijc gheapprobeert, ende der Ghemeynte den tijdt van veerthien daghen voorghestelt zijnde, als boven, sullen met voorgaende Stipulation ende Ghebeden bevesticht werden. Onvercoert in 't ghene vooren gheseydt is yemandenzijn deughdelijck recht van presentatie, ofte eenigh ander recht, voor soo veel 't selve stichtelijck kan worden ghebruyckt, sonder nadeel van Godes Kereke, ende goede Kereken ordre; waerop de Hooge Overheden ende Synoden der respective Provincien, wel ghelieve te letten, ende ten besten vande Kercken noodige ordre te stellen.

's-Gravenhage 1586

leuen. Ende alsoo den magistraet vander plaetsen respectuelijken aenghegheuen, ende der Gemeijnten eenen tijt van veerthien daghe voerghestelt synde als bouen, sullen met voerghaande stipulatie ende ghebede beuesticht worden.

Middelburg 1581**Acta Dordrecht 1578**

5. Daer na sullen sy van eenen Dienaer in haren dienst met bewillighinghe ende beantwoordinghe der navolghende stucken bevesticht worden. Ten Ien Of sy ghevoelen dat sy van Gode ende syner Ghe-meynthe wettelick tot desen dienste beroepen syn? Ten Ilen Of sy de H. bybelsche Schrift voor het eenich woordt Gods ende de volcomen leere der salicheyt houden, ende alle ketten ryen daerteghen verwerpen? Ten Iestien, Of sy haren dienst na den Reghel deser leere ghetrouwelick te bedienen, ende den seluen met een vroom leuen te verchieren bereyt syn? Item soo sy yets doen dat strafbaer is, of sy haer seluen der Christelicker vermaninghe onderwerpen? Dit ghedaen synde sullen sy met oplegginge der handen daer het met stichtinghe gheschieden kan ofte anders met het

			gheuen der rechter hant der ghemeynschap tot den dienst der Kercken aenghenomen werden, ende met den ghebede Gode bevolen. Waer na oock de Ghemeynte kortelick hares ampts tot den Dienaer vermaent sal worden.		
			8. Die in eenigher Vorsten ofte anderer Heeren Houen den dienst des Woordts bedienen sullen oock ordentlick ende wettelick ghelyck andere beroepen werden, der belydenisse des gheloofs ende Kerkelicke ordeninghe onderschryuen ende wt den alderbequaemsten des Hofghesins Ouderlinghen ende Diakenen stellen. Sy sullen oock in Classen ende Synoden verschynen, ende hen het oordeel der seluer als andere Dienaers onderwerpen.		
				6. Sal oock gheen Dienaer Dienst moghen aennemen in eenighe besondere heertijckheden, gasthuysen oft andersins, ten sij dat hij voerhenen gheadmitteert ende toeghelaten sij, volghende de voerghaende artijckelen, ende sal oock nietmin als andere de kerkenordeninghe onderworpen sijn.	6. Sal oock gheen Dienaer dienst moghen aennemen in eenighe particuliere Heertijckheden, Gasthuysen, ofte andersins, ten zy dat hy voorhenen gheadmitteert, ende toeghelaten zy, volghende de voorgaende Articulen: ende sal oock niet min als andere de Kerkenordeninghe onderworpen sijn.

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
		<p>22. De Dienaers des woords ende Ouderlinghen sullen met ghemeyn consent na de gauen van een yghelick Dienaer moghen ordineren, wie, wat, ende in wat plaetse predicken sal, ende soo hier ouer eenighe swaricheyt valt, het sy byden Dienaeren ofte ghemeynte soo salmen na de ordinaire wyse voort varen, tot-ter tyt toe dat de sake byder classe gheeyndicht worde, de welke voorsichtelick toesien</p>	<p>8. Der Dienaren ampt is inden ghebede ende bedieninghe des Woords aen te houden, de Sacramenten vut te richten, ende ten laetsten met den Ouderlinghen de kerkelicke Discipline te oefnenen, ende te besorghen dat alles eerlick ende met ordene gheschiedde.</p>	<p>14. Der Dienaren ampt is inde ghebeden ende bedieninghe des woerts aen te houden, de Sacramenten wt te richten, op hare medebroeders, Ouderlinghen ende Dyakonen, mitsgaders de Gemeynthe goede acht te nemen, ende ten laetsten met de Ouderlinghen de kerkelijke discipline te oefnenen, ende te besorghen dat alles eerlyken ende met ordere gheschiede.</p>	<p>16. Der dienaren Ampt is inde Gebeden ende bedieninghe des Woords aen te houden, de Sacramenten uyt te reycken, op haer Medebroeders, Ouderlinghen ende acht te nemen, ende ten laetsten met de Ouderlinghen de Kerkelijke discipline te oefnenen, ende te besorghen dat alles eerlijck ende met orde gheschiede.</p>
		<p>22. De Dienaers des woords ende Ouderlinghen sullen met ghemeyn consent na de gauen van een yghelick Dienaer moghen ordineren, wie, wat, ende in wat plaetse predicken sal, ende soo hier ouer eenighe swaricheyt valt, het sy byden Dienaeren ofte ghemeynte soo salmen na de ordinaire wyse voort varen, tot-ter tyt toe dat de sake byder classe gheeyndicht worde, de welke voorsichtelick toesien</p>	<p>9. Onder den Dienaren des Woords zal ghelijckheit ghehouden werden, aengaende de lasten hares Diensts, mitsgaders oock in anderen dinghen soo veel moghelijk is, volghende het oordeel des Kerckenraeds, ende des van nooden zijnde des Classis, twelcke oock inden Ouderlinghen ende Diaconen te onderhouden is.</p>	<p>15. Onder den Dienaren des woerts sal ghelijckheit ghehouden worden aengaende de lasten hares diensts, mitsgaders oock in anderen dinghen soo vele moghlijken is, volghende het oordeel des kerckenraets, ende dies van noode sijnde des Classis; het welke oock inden Ouderlinghen ende Djaconen te onderhouden is.</p>	<p>17. Onder de Dienaren des Woords sal ghelijckheit gehouden worden, aengaende de lasten hares Dienstes, mits-gaders ooc in andere dingen soo veel moghelijcken is, volghende het oordeel des Kercken-Raets, ende (dies van noode zijnde) des Classis: het welke oock in Ouderlinghen ende Diaconen te onderhouden is.</p>

		sal, dat niemant bouen reden verheuen ofte verachtet werde.	16. Der Ouderlinghen ampt is, behaluen tghene dat bouen gheseyt is hen met de Dienaren des Woordts ghemeyn te zijn, opsicht te hebben dat de Dienaren mitgaders hare andere mithulpers ende Diaconen haer ampt ghetrouwelick bedienen, ende wanneer het gact teghen het houden des Auontmaels des Heeren, de ghene die haer tot tsuele begheuen hebben te gaen besoecken, op datse haer te beter daer toe bereyden.	21. Der Ouderlinghen ampt is, behaluen het ghene dat bouen, art. 14, gheseyt is, hen met den Dienaren des worts ghemeyn te sijne, opsicht te hebben dat de Dienaren, mitsgaders hare andere methelpers ende Dyakenen haer ampt ghetrouwelijken bedienen, ende de besoukinghe te doen, nae dat de ghelegentheydt des tijts ende der plaetsen, tot stichtinghe der Gemeynten soo vore als naer het Auontmael kan lijden, om besonder de litmaten der Gemejnten te vertroosten, tonderwysen, ende oock andere tot de Christelyke religie te vermanen.	23. Der Ouderlinghen Ampt is, behaluen t ghene dat bouen, Artijckel sestien, gheseyt is, hen met den Dienaer des Woords ghemeyn te zijn, op-sicht te hebben, dat de Dienaren, mits-gaders hare andere medehulpers ende Diakenen hare Ampt getrouwelijck bedienen, ende de besoeckinge te doen, naer dat de ghelegentheydt des tijdts ende der plaetsen, tot stichtinge der Ge-meente, soo voor als naer het Nachتماel kan lijden, om bysonder de Lidmaten der Gemeenten te vertroosten ende te onderwijsen, ende oock andere tot de Christelijcke Religie te vermanen.
	73. Het is der Dienaren ende Consistorien amt vijltich acht te nemen wie de lidmaten der Ghemeynte sijn, of voor-maels gheweest hebben. Item ofse teleken Nachtmale communiqueeren, soo niet hun int bisonder aen te spreecken of door andere bequamen laten aansprecken, of daer achterdencken is in leer of leuen, Soot niet helpt voor de Consistorie ontbieden ende vermanen, de verachters waerschouwen ende dreijghen met Godts gherichte, ende soo dit alles niet en helpt, met de Classe beratslaghen. Doch datmen niet lichtueerdelicken tot der Excommunicatie en come.				

Acta Emden 1571	14. Die selve wijze salmen oock in die Verkiezinghe der Ouderlinghen ende Diaconen houden, behalven dat men niet behoeven en sal t' ghevoelen des Classis ofte der omlegghende Kercken-Dienaren te verwachten.																																			
Dordrecht 1574	27. Aengende t' verkiezen der Ouderlinghen ende Diaconen, dat sal gheschieden na het wtwijsen des 14 Artikels der Embdtsche versamelinghe, dat namelijk de Consistorie t' recht der verkiezinghe hebben sal.																																			
Acta Dordrecht 1578	12. Het recht der benoeminghe der Ouderlinghen sal by den Kercken-raet staen, Alsoo dat het na ghelegghentheyt van een yder Kercke den Kercken-raet vry staen sal, ofte een enkel ouderlinghen alser noodich syn der ghemeynte voor te stellen om aenghenomen te werden ten ware datse yet daerteghen hadden,																																			
Middelburg 1581	15. De Ouderlinghen sullen door het oordeel des Kerckenraeds ende der Diaconen vercoren werden, soo dat het na de ghele-gheentheyt van een yder Kercke vry sal syn soo veel Ouderlinghen alser van noode zijn der Ghemeynte voor te stellen, om vande selue (ten ware datter eenich beletsel voorviele) gheapprobeert ende ghekent, ende met openbaren ghebeden beuesticht te werden:																																			
's-Gravenhage 1586	20. De Ouderlinghen sullen door het oordeel des kerckenraets ende der Dijaconen vercoren worden, soo dattet nae de ghelegghentheyt van een ijder kerke vry sal syn, soo vele Ouderlinghen alser van noode sijn de Gemejnte voor te stellen, om vande selue (ten ware datter eenig beletsel voorviele) gheapprobeert ende gheoghekent sijnde, met openbare ghebeden ende stipulatiën bevesticht te worden:																																			
DKO 1619	22. De Ouderlinghen sullen door het oordeel des Kercken-Raets ende der Diaconen vercoren worden: Soo dat het nae de ghelegghentheyt van een yeder Kercke vry sal syn, soo veel Ouderlinghen alser van noode sijn de Gemeente voor te stellen, om van die selve (ten ware datter eenig beletsel voor-viele) gheapprobeert ende goet ghekent zijnde, met openbare Ghebeden ende Stipulatiën bevesticht te worden: ofte een dobbel ghetal, om het halve deel by der Gemeenten vercoren te worden, ende op de selve wijze inden Dienst te bevestighen, volghende het formulier daer van zijnde.																																			

29. In den plaetsen daer de Christelicke Ghemeijnte gheen ghemeynschap hebben huys, H.Gheijst ende andere arme goederen, maer alleijn d' aelmoessen vergaderen ende wtgeuen, die inder Kercke ofte andersins hun ghegheuen worden, daer salmen bijde oordentlicke verkiesinghe der Diaconen hier bouen verhaelt blijuen. Maer daer de Magistraet haer inde ghemeijnschap der voorghemelde goederen toelaten wil, daer sal de Con-sistorie dobbel ghetal van Diaconen kieszen, ende daer na t' selue der Ghemeijnte voorstellen. Ende soo verre de Ghemeijnte die selue alle voor goet houdt, soo salmen de voorschreuen mannen der Ouerheijt voorstellen, om daer wt de helft te verkieszen, ende alsoo sullense vercooren blijuen. Maer daer-

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
	<p>men die eerste maniere van verkiesinghe euen wel hebben can, salmen de selue als die bequaemste volgen.</p> <p>30. Men sal oock d'Ouderlinghen en Diaconen met afeijsschinghe der ghetrouwicheit ende ghebede tot Godt in haren dienste beuestighen, na de forme ghelijck als bouen vanden Dienaren verhaelt is.</p>				
<p>15. Alle jaren sal 't halve deel, soo wel der Ouderlinghen, als der Diaconen, verandert werden, andere in haer plaetse ghestelt zijnde, die oock twee jaren lanck dienen sullen, doch dat de Kercken (voornamelijk die onder 't Cruys sitten) hare vrijheyt van langher ofte corter tijt te nemen, nae hare gelegentheyt ende nootdriffigheyt behouden.</p>		<p>13. De verkoren Ouderlinghen ende Diaconen sullen twee iaeren dienen welcker halfue ghetal alle iare sal verandert worden, ende andere op de voorschreuen wyse beroepen sullen met ghelycker conditie in hare plaetse werden ghesettet. Maer soo vele de heymelicke ghemeynten aengaet, of die dese ordeninghe niet en konnen onderhouden dien wordt vryheyt ghelaten den tyt na haren noot ende ghelegentheyt te vercoorten ofte te verleng-</p>	<p>19. De Ouderlinghen ende Diaconen sullen twee iaer dienen, ende alle iaer zal thalue deel verandert ende andere inde plaetse ghestelt werden, ten ware dat de ghelegentheit ende profijt eenigher Kercken anders vereijtschte.</p>	<p>25. De Ouderlinghen ende Dijkonken sullen twee jaer dienen, ende alle jaer sal het halve deel verandert, ende andere inde plaetse ghestelt waere dat het profijt ende ghelegentheit eenigher kerken anders vereijtschte.</p>	<p>27. De Ouderlinghen ende Diaconen sullen twee Jaren dienen, ende alle Jaer sal het halve deel verandert, ende andere inde plaetse ghestelt werden, ten ware dat de ghelegentheit ende 't profijt van eenighe Kercken anders vereijtschte.</p>

			<p>hen. Waerouer soo een- ighe swaricheyt ontstaet die sal van de classe gheoordeelt worden.</p> <p>15. De diaconen sullen alle weken ofte soo diewils het noodich is by malcanderen koemen, om van het ghene dat haer ampt aengaet te beraetslaghen ende sullen alle maenden ofte andersins na de gheleghentheyt in het bywesen des Kerckenraets hare rekeninghe doen.</p>	<p>29. Insgheijcks sullen de Diaconen alle weken tsamencomen, om van- den saecken haer ampt betreffende te handelen.</p>	<p>37. Insgheelijcx sullen de Dijaconen alle weken tsamen comen, om met aenroepinghe des naems Godts van haren ampte te handelen, daer toe de Dienaers goet opsicht sullen nemen, ende des noot sijnde haer daer bij laten vinden.</p>	<p>40. Insgelijcx sullen de Diaconen alle weken t'samen comen, om met aenroepinghe des Naems Gods vande saken haren Ampte betreffende, te Dienaren goede opsicht sullen nemen, ende des noot zijnde, haer daer by laten vinden.</p>
<p>33. De Diaconen sullen alle weecken op henseluen vergaderen om rijpelic van der armen saecken te spreecken.</p>	<p>14. Der Diaconen ampt is, de hantreykinghen ende andere goederen der aermen neerstelic te vergaderen ende daerna ghetrouwelic ende discretelic na noot der behoefighen uit te deelen, den benauiden te besoecken ende te troosten, ende neerstelic toe te sien dat niemant de aelmoessen en misbruyce.</p>	<p>18. Der Diaconen eijghen ampt is de aelmissen ende andere armen goederen neerstelic te versamelen, ende deselue ghetrouwelic ende vijtelic na den eijch der behoefighen beijde der inghesetenen ende vreemdelinghen met ghemeynen aduijse vut te deelen, de benauiden te besoecken ende te vertroosten,</p>	<p>23. Der Dijaconen eijghen ampt is de aelmissen ende andere armengoederen neerstelijken te versamelen, ende deselue ghetrouwelyck ende vijtelijck nae den heejch der behoefighen, beijde der ingesetenen ende vreemdelinghen, met ghemeijnen advijse wt te deelen: de benauiden te besouken ende te vertroosten:</p>	<p>25. Der Diaconen eyghen Ampt is, de Aelmoessen ende ander Armen Goe- deren neerstelijck te versamelen, ende de selve ghetrouwelijcken ende vijtighelijck naer den eysch der behoeft- ighen, beyde der Inghesetenen ende Vreemden met ghe- meyn advijs uyt te deelen, de benauiden te besoecken, ende te vertroosten,</p>		
<p>34. Aengaende d' wrdelijnghe der aelmoessen, wien ende hoe veel, dat sal staen aende discretie der Diaconen, die tot dien eijnde hare versamelighen houden datse niet en doen sonder malcanders aduijs in oordinaerticken saecken. Ende in ghewichtighen saecken sal het welstaen datse den raet der Consistorie ghebruycken.</p>						

Acta Emden 1571			Middelburg 1581 ende wel toe te sien dat de aelmissen niet misbruijckt werden. Waer van zij reeckeninghe sullen doen inden Kerckenraedt, ende oock (soo ijemandt daer bij wil zijn) voor der Ghemeijnte: tot sulck een tijdt als het de Kerckenraedt goet vinden sal.	's-Gravenhage 1586 ende wel toe te sien dat de almissen niet misbruijckt worden; waer van sij reeckeninghe sullen doen inden kerckenraet ende oock soo ijemandt daer bij wil sijn voor der Gemeynen, tot sulker tijt als het den kerckenraet goet vinden sal.	DKO 1619 ende wel toe te sien dat de Ael-moessen niet mis-bruyckt en worden, waer van sy reke-ninghe sullen doen inden Kercken-Raet, ende oock (soo zijn) voor der Ghemeenten, tot sulcken tijdt als de Kercken-Raet het goet vinden sal.
Dordrecht 1574 35. Het sal oock der Diaconen ampt sijn t' ghelt der armen selue wt te gheuen, ende niet door een ander.					
	36. Is besloten dat inden plaetsen daer de Diaconen alleen die aelmoessen hebben diese versamelen, voor de Consistorie hare rekeninghe allen maenden doen sullen. Maer daerse ghemeijnschap hebben met de H. Gheest ende andere arme goederen, daar sullen sij de reeckeninghe doen voor die beneuen sommighe der Consistorie verordineeren sal. Ende dit salmen telcken der Ghemeijnte voordraghen, opdat een ieghelic die wil sich			24. De Dijkonen sullen ter plaetsen daer Huijsitmeesters ofte andere Almoesseniers sijn, op de selue begheren ghoede correspondentie met hen te willen houden, ten eynde de Almoessen te beter wtghedeelt moghen worden onder de ghene diese meest ghebreck hebben.	26. De Diakenen sullen ter plaetse daer Huys-zitte-meesters ofte andere Almoesseniers zijn, op de selve begeeren goede correspondentie met hen te willen houden, ten eynde de Almoessen te beter uytghedeelt moghen worden onder de ghene die meest ghebreck hebben.

<p>16. De Dienaren des Woorts sullen gheëxamineert, dat is, ondersocht worden van den ghenen daer van sy vercooren worden. Ist dat haer Leer ende leven voor sullen sy met Ghebeden daer toe dienende, ende oplegginghe der handen (doch sonder superstitie ende nootsaekelijckheit) bevestight worden.</p>	<p>bijde reeckeninghe vinden mach.</p> <p>13. De Dienaers sullen opentlicken inder Classische versamelinghe gheëxamineert worden.</p> <p>24. Ouermidts d'oplegginghe der handen in deser ionckheijt der Kercke tot superstitie ghetoghen ende sommigher bespottighe onderworpen soude mueghen wesen, hebben de broeders besloten datmen deselve alsnoch onderweghen laten sal, ende de Dienaers alleen Gode ende der Ghemeynte beuelen, als hierna volcht.</p> <p>14. Op de voorstel-linghe watmen met den Dienaren doen sal die nu inden Dienst sijnde noch niet ghe-examineert noch wet-telicke beroepen noch ghesonden en sijn, R.</p>	<p>1. Men sal umeral toesien dat bequame persoonen tot den dienste des godlicken Woords beroepen worden. Ende daerom en sal men niemant tot den seluen dienste beroepen, dan de ghene diemen ghenoeghsaem beproeft heeft, datse reyn in der leere ende oprecht van leuen syn, met gauen om andere te onderwyzen verciert, ende een goet ghetuyghenisse binnen ende buyten der Ghemeynte hebbende.</p>	<p>4. De wettelicke beroepinghe der ghenen, die te voren inden Dienst niet gheweest zijn bestaet ten eersten inde Verkiezinghe, dewelcke gheschieden sal door den Kerckenraedt ende Diaconen,</p> <p>mitsgaders het oordeel der Classe, ofte van twee of drie naestgheseten Dienaren, met bidden ende vasten. Ten anderen int Examen ofte ondersoekinghe bijde der leere ende des leuens, dewelcke bijden seluen staen sal vanden welken zij vercooren werden: welverstaende dat nieuwelighen, mispriesters monicken ende die andersins eenighe Secte verlaten hebben niet sullen toeghelaten werden, voor datse ettelicke maenden langh beproeft sijn.</p>	<p>4. De wettelijke beroupinghe der ghener die te voren inden dienst niet gheweest sijn, soo wel inde steden als ten platten lande, bestaet: Ten eersten inde verkiezinghe, de welke gheschieden sal door den kerckenraet ende Dyakenen</p> <p>mitsgaders het oordeel der Classe; ofte van twee of drie naestgheseten Dienaren. Ende inde plaetsen daer gheen kerkennaet en is, door de Classe met bidden ende vasten. Ten anderen int examen oft ondersoukinghe bijde der leeren ende des leuens, de welke by den seluen staen sal vande welken sij vercooren worden; welverstaende dat nieuwelighen, mispriesters, monnicken ende die andersins eenighe secten verlaten hebben, niet sullen toeghelaten worden,</p>	<p>4. De Wettelijke Beroepinghe der ghener die te voren in den Dienst niet gheweest en sijn, zoo wel in de Steden als ten platten Lande, bestaet. Ten eersten in de Verkiezinghe, de welke na voorgaende vasten ende bidden gheschieden zal door den Kercken-Raedt ende Diaconen, ende dat niet sonder goede correspondentie met de Christelijke Overheyit der plaetse respectivelijk, ende voor-weten ofte advijs van den Classe, daer't selve tot noch toe ghebruyckelijck is gheweest. Ten anderen, in de Examinatie ofte ondersoekinghe beyde der Leere ende des Leuens, de welke staen zal by de Classe ten over-staen van de Ghedeputeerde des Synodi ofte eenighe der selver.</p>
---	---	---	---	---	--

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
	<p>De Classe salse examineeren als ofse noch nooit ghedient en hadden. Ende in val datse onbequaem beuonden worden in leere ofte leuen, soo salmense van haren Dienste suspenderen totdatse bequaem don. Ende soo sij bequaem sijn, of in hun eenighe hoope van bequaemheijt ghespuert wordt, soo salmen hun met voorgaende behoorlike correctio van hare voorighe ongheschiekheijt ende lichtueerdicheijt op eenighen text der Schriftuijre een predick laten doen, de confessie ende articulen doen onderschrijven, inde ghehoorsaemheijt ende tsamencoomsste der Classe verbinden, door een vande Ministers der Classe laten presenteeren, ende een forme van Consistorie inder Ghemeijnte</p>		<p>Ten derden inde Approbatie ende goetkenninghe, bejide der Ouericheyt doende professie vande ghereformeerde Religie (derwelcke de Dienaer aenghegheuen sal werden) ende der gantschen Ghemeijnte, wanneer zijnen naem den tijt van XIIIIdaghen inder Kercke vercondicht zijnde gheen hindernisse daer teghen ghecomen is. Ten laetsten, inde Beuestinghe inder Ghemeijnte, dewelcke met behoorlike stipulationen ende afvraghinghen, ende soo het de gheleghentheijt der Kercke lijden mach, met handoplegginghe, tsij inder Kercke openlick, of na dat het gheleghen is, inden Kerckenraedt of Classe, doch altijts met openbare ghebeden, toegaen sal.</p>	<p>voer datse sekeren tijt beproeft sijn. Ten derden inde approbatie ende goetkenninghe van de Ouerheijt vande plaetse respectueelick (de welcke sij sullen aenghegheuen worden, om te vernemen, oft sijn haers leuens ende borghelijken wandels haluen eenighe wettelijcke oorsaake heeft te wederspreken) ende der ghaantscher Gemeijnten, wanneer de naem des Dienaers, den tijt van vierthien daghen inder kerken vercondicht sijnde, gheen hindernisse daer teghen en compt. Ten laetsten inde openlyke beuestinghe voer de Gemeynen, de welke met behoorlyke stipulatie ende afvraghinghen, vermaninghe, ghebedt ende oplegginghe der handen vanden Dienaer die de bevestinghe doet (oft eenen anderen, daer meer Dienaers sijn) toeghaen sal naar het formulaer daer van sijnde: welverstaende dat</p>	<p>Ten derden, in de Approbatie, ende goetkenninghe van de Ouerheijt, ende daer nae oock van de lidmaten der Ghereformeerde Gemeente van de plaetse, wanneer den name des veerthien dagen inder Kerken vercondicht zijnde, geen hindernisse daer teghen en comt. Ten laetsten, inde openlijcke Bevestinghe voer de Ghemeynte, dewelcke met behoorlycke stipulatie ende afvraghinghen, vermaninghen, Ghebedt ende oplegginghe der handen vanden Dienaer die de bevestinghe doet (oft eenighen anderen, daer meer Dienaers sijn) toegaen sal, naar het formulier daer van zijnde. Welverstaende, dat de oplegginghe der handen sal moghen ghedaen worden inde Classicale vergade-</p>

	stellen daermense ghebruïjcken wil.			de oplegginge der handen sal moghen ghedaen worden inde Classicale vergaderinghe aenden nieuw ghepromoeerden Dienaer, die ghesonden wordt in de kerken onder teruijs.	ringe aenden nieuwen gepromoveerden Dienaer, die ghesonden wordt inde Kercken onder t'Cruyce. 9. Nieuwelingen, Mis-priesters, Monicken, ende die andersins eenige secte verlaten, sullen niet toeghelaten worden totten Kerkendienst, dan met groote sorghvuldigheyt ende voorsichtigheyt, na datse oock eenen sekeren tijt eerst wel beproeft zijn.
				47. De Dienaers des woerts, Item Professors inde Theologien, het welke oock den anderen professoren wel betaempt, sullen de belydenisse des gheloofs der nederlantscher kerken onderteekenen, ende de Dienaers, die sulx sullen refuseren, sullen de facto van haren dienst byden kerkenraet oft de Classe opghescort worden, ter tijt toe sij haer daer inne gheheelijcken verclaert	53. De Dienaren des Woords Godts, Item die Professoren inde Theologie (twelck oock den anderen Professoren wel betaemt) sullen de belijdenissen des Geloofs der Nederlantscher Kercken onderteekenen, ende de Dienaren die sulcks refuseren, sullen de facto van haren Dienst by den Kercken-Raet, ofte Classe opgeschorst worden,

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
<p>18. Die sich in den Kercken-Dienst indringen in die plaetsen daer den Kercken-Dienst nu inghestelt is, die selve Consistorien vermaent worden, datse afstaen, maer ist datse evenwel hartneckelijck voortvaren, soo salmen terstont drye ofte vyer, ofte oock meer, ist mogelijck, van den omlegghende Kerckendienaren dier Classe onder welcke dese Kercke is, beroepen, ende hem die het is verclaren een Scheurmaecker te zijn. Ende aengaende die toehoorders, ist dat se alle vermaningen ende</p>	<p>19. Die buijten de oordeninghe der Kercke sich inden Kerckendienst indringhen, sullen vander Classe eens twee of meermael gheroepen ende vermaent worden datse reden haers doens gheuen. Ende ist datse dit hartneckelijck weijgheren te doen, soo sullen sij verclaert worden Schismatici ende loopers te wesen, ende haer naemen sullen den anderen Classe onder welke dese Kercke is, beroepen, ende hem die het is verclaren een Scheurmaecker te zijn. Ende aengaende die toehoorders, ist dat se alle vermaningen ende</p>	<p>9. Die sonder beroeinghe ende buyten de wetteicke ordeninghe der Kercken haer seluen in den dienst indringhen, het sy dat het selfde gheschiede in ghemeynten daer alreede ordeninghe ghestelt is, oft datse van somighe priuate persoonen onder den welcken gheen ordeninghe en is beroepen werden, sullen van den naestgheseten Kerckendienaren de ordeninghe der Kercken te volghen vermaent werden, ende soo sy tweemaal vermaent synde niet ghehoorsaem en syn, sal de classe te samen koemen, ende de soodanighe verclaren verschuerders der Kercken ende loopers te wesen. De ghene oock</p>	<p>3. Het sal niemant, alhoeuwel hij een Doctoer Ouderlingh ofte Diaken is, gheoorloft zijn den Dienst des Woordts ofte der Sacramenten te betreden, sonder wettelick daer toe beroepen te zijn. Ende wanneer iemandt daer teghen doet, ende meermael vermaent zijnde niet afstaet, zoo sal de Classe oordeelen, of men hem voor eenen Scheurmaecker verclaren ofte op eenighe andere wijze straffen sal.</p>	<p>3. Het sal niemandt al hoe wel hij een Doctor, ouderlingh ofte Diaken is, gheoorloft zijn den dienst des Woerts ende der Sacramenten te betreden sonder wettelijken daer toe beroepen te sijne; Ende wanneer iemandt daer teghen doet ende meermael vermaent sijnde niet afstaet, soo sal de Classe oordeelen, of men hem voor eenen Scheurmaker verclaren ofte op eenighe andere wijze straffen sal.</p>	<p>ter tijdt toe sy haer daer inne geheelijcken verclaert sullen hebben: ende indien sy obstinatelijcken in weygeringe bleven, sullen sy van haren Dienst geheelijcken afghestelt worden.</p> <p>3. Het zal niemant, alhoe-wel hy een Doctor, Ouderlingh ofte Diaken is, geoorloft zijn den dienst des Woordts ende der Sacramenten te betreden, sonder wettelijck daer toe beroepen te zijn: Ende wanneer yemant daer teghen doet, ende meermael vermaent zijnde niet af staet, zoo zal de Classe oordeelen, of men hem voor eenen scheurmaker verclaren, ofte op eenighe ander wijze straffen zal.</p>

<p>waerschouwingen hartneekelijk verachtende, den Scheur-maecker (welcke hem nu verclaert is, sulck een te zijn) voortvaeren aen te hooren, soo sal de Consistorie nae uytwijzen der Kercken tucht ofte Christelijke straffe handelen.</p>	<p>Doch indien sij sich beclaegden dat hun onghelijck gheschiede, soo sullen sij sich op den Sijnodum Provincialeem beroepen mueghen. Hier en tusschen sal mijn heer de Prince ghebeden worden dat hij den officieren der plaetsen ghebetede dat sij niemant toe en laten te predicken dan die ghetuijghnisse hebben van haren Classe etc.</p>	<p>sullen broederlick vermaent, ende met ghevoeghelicke redenen totter ordeninghe ghebracht werden. 51. Gheen Professores der Theologie sullen moghen predicken noch de Sacramenten bedienen dan die totten dienst des woords beroepen syn. 19. Soo yemant hem beclaeght dat hy door het oordeel der minder versamelinghe beswaert is, die sal syn sake voor een meerder moghen betreeken.</p>	<p>8. Der Dienaren ampt is inden ghebede ende bedieninghe des Woords Sacramenten vut te richten, ende ten laetsten met den Ouderlinghen de kerkelicke Discipline te oefnen, ende te besorghen dat alles gheschiedde.</p>	<p>14. Der Dienaren ampt is inde ghebeden ende bedieninghe des woerts aen te houden, de Sacramenten wt te richten, op hare medebroeders, Ouderlinghen ende Dyakonon, mitsgaders de ghantsche Gemeynte ghoede acht te nemen, ende ten laetsten met de Ouderlinghen de kerkelijke discipline te oefnen, ende te besorghen dat alles eerlyken ende met ordere gheschiede.</p>	<p>16. Der dienaren Ampt is inde Gebeden ende bedieninghe des Woords aen te houden, de Sacramenten, op haer Medebroeders, Ouderlinghen ende Diakenen, mitsgaders de Gemeenten goede acht te nemen, ende ten laetsten met de Ouderlinghen de Kerkelijke discipline te oefnen, ende te besorghen dat alles eerlijck ende met ordere gheschiede.</p>
	<p>55. Het is der Dienaren des Woords ampt de crancken te besoeken, ende het is gheuaerlick seeckere personen daer toe te ordineren. Daeromme sullen de Dienaers op d' Ouderlinghen ende Diaconen begheeren, datse hun hier inne met haren arbeit helpen willen, ouermidts dat haer ampt meer dan anderet Christenen in de siecke, arme ende</p>				

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
	<p>troostloose lidmaten te bezoeken troosten ende te stercken. 56. Der Dienaeren ampt is oock als het noodd doet bij t' bedde der crancken den naem des Heeren aen te roepen.</p>				
<p>19. Eens, ofte drye mael in den Doop met water te besprenghen wort voor een middelmatigh ende vry dinck ghehouden: daerom laten wy den Kercken hare ghewoonheit, diese hier in hebben, behouden, ter tijt toe dat anders in de naestcomende alghemeyne Synodale vergaderinghe verordent worde.</p>	<p>65. De broeders gheuoelen dat het raedtsaemste ende beste ware dat de Kercken eene besprenginghe inden Doop hebben besloten dat de maniere van driemaal te besprenghen ghedraghen sal worden in Kercken daerse in is, ter tijdt toe dat men die andere maniere beter inuoeeren can.</p>				
<p>20. Ghetuyghen in den Doop te nemen, ofte niet te nemen, achten wy voor een middelmatigh dinck: derhalven salmen den Kercken haer oude ghewoonheit laten, een yegelijck nae hare vrijhey, ter tijt toe dat daer van anders in de</p>	<p>62. Om dat wij gheen ghebot van den Heere en hebben gheuaders ofte ghetuyghen te nemen om de kinder ten Doope te presenteren, soo en machmen niemandt hier van eenen bijsonderen noot oplegghen. Nochtans mademael het een oudt</p>		<p>40. De vader sal zijn kindt te Doope presenteren: Ende inden Ghemejnten daermen neffens den vader oock gheuaders ofte ghetuyghen bijden Doop neemt (twelck ghebruyck niet lichtveerdelijk te veranderen is) betaemt</p>	<p>51. De Dienaers sullen haer beste doen ende daer toe aerbeyden, dat de vader sijn kindt ten doope presenteren; ende inde Gemejnten, daermen neffens den vader oock gheuaders oft ghetuyghen bijden doope nemt, welk ghebruyck, in hemseluen vrij synde</p>	<p>57. De Dienaers sullen haer beste doen, ende daer toe arbeyden, dat de Vader zijn kindt ten Doop presenteren. Ende in de Ghemeenten daermen neffens den Vader oock Geuaders ofte ghetuyghen by den Doop neemt (welck ghebruyck, in</p>

<p>alghemeyne Synodale vergaderinghe besloten werde.</p>	<p>ghebruijk is, ende tot goeden eijnde ingheuoert, te weeten om vanden gheloooue der ouden ende den Doope des kindts te betuyghen, ende op hen te nemen den last van het kindt t'onderwijsen, in val dat hem sijn vader ofte moeder afstorue, Item om d'onderlinghe ghemeijnschap ende verbindinghe der vrientschap tusschen den gheloouighen t'onderhouden, Die dit ghebruijk niet en begheeren te volghen, maer hare kindere selue willen presenten, sullen met neersticheit aengeret ende vermanet worden, dat sij gheen twist en soecken, dan datse sich na de ghewoonlicke ende oude oordeninghe schickten die goet ende profitelick is.</p>	<p>59. Het verbont Gods sal in den kinderen der Christenen met den Heylighen Doop soo</p>	<p>het dat men neme die der sijnijere leere toeghe daen ende vroom van wandel sijn.</p>	<p>niet lichtelycken te veranderen is, betaemt het datmen neme die der suuyver leere toeghe daen ende vroom van wandel sijn.</p>	<p>hem selven vry zijnde, niet lichtelyck te veranderen en is) betaemt het datmen neme die de suuyere vroom van wandel sijn. Leere toe gedaen ende vroom van wandel sijn.</p>
	<p>57. Het verbont Gods sal inden kinderen soo haest als men den Doop Christe-</p>	<p>59. Het verbont Gods sal aenden kinderen der ghedoopten Christenen met den Doop,</p>	<p>50. Het verbont Gods sal aen de kinderen der Christenen met den doop,</p>	<p>56. Het verbont Gods sal aen den Kinderen der Christenen met den Doop,</p>	

Acta Emden 1571					
Dordrecht 1574	<p>licken becomen can, met den Doope verscghelt worden, ten sij saecke datter eenighe sware oorsaecke sij, om den Doop eenen tijdt langh wt te stellen, van welke de Consistorie oordeelen sal. Maar die affectie der oude-ren die den Doop harer kinderen begheeren wt te stellen ter tijdt toe dat de moeders selue haerkinderen presenteeeren, ofte op die gheuaders langhe wachten, en achten de broeders gheen wettelike oorsaecke te sijn om den Doop wt te stellen.</p>	<p>haest als men den seluighen bekoemen kan beseghelt werden, ten ware dat yemant eenighe ghewichtighe oorsake hadde om den seluen wt de Dienaers metten ouderlinghen oordeelen sullen.</p>	<p>60. Men sal den Doop niet bedienen dan in der predicatie.</p>	<p>soo haest als men de bedieninghe desseluen hebben can, beseghelt worden,</p>	<p>soo haest als men die bedieninghe des seluen hebben kan, bezeghelt worden,</p>
	<p>58. Men sal den Doop niet aendienen dan alleen in den openbaren versamelinghen der Kercke bijde vercondinghe des goddelicken woords.</p>	<p>60. Men sal den Doop niet bedienen dan in der predicatie.</p>	<p>ende dat inde openbare versamelinghe, wanneer Godis woordt ghepredickt werdt.</p>	<p>ende dat inde openbare versamelinghen, wanneer Godis woordt ghepredickt wordt.</p>	<p>ende dat in openbare versamelinghe, wanneer Gods Woordt gepredickt wordt.</p>
	<p>59. In den plaetsen daer selden predicatien gheschieden, ende nochtans kinderen te doopen sijn, sal eenen</p>	<p>Dogh in den dorpen daer weynich predicatien ghedaen worden salmen sekeren dach in de weke verordenen, om den Doop te bedienen. Alsoo nochtans dat het selfde sonder korte predicatie niet en gheschrede.</p>	<p>ende dat inde openbare versamelinghe, wanneer Godis woordt ghepredickt werdt.</p>	<p>ende dat inde openbare versamelinghen, wanneer Godis woordt ghepredickt wordt.</p>	<p>Doch ter plaetse daer niet soo veel Predicatien ghedaen worden, salmen eenen sekeren dach ter weke verordenen, om den Doop extraordinaerlijck te bedienen, soo nochtans, dat t'selve sonder Predicatie niet en gheschiede.</p>

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
	<p>ghewichtighe oorsaecken verhindert worden.</p> <p>63. De forme vande vrAGEN voor den Doop salmen houden alsoo se achter den Catechismus staen, behaluen dat de Kerckendienaers de ouders verbinden ende de bijsstaende ghetuyghen vermanen sullen.</p>	<p>den Kerckendienaer voorghehouden wordt, volghende het formulair in de bedieninghe des doops ghestelt. Dogh de ghetuyghen en salmen soo nauwe niet verbinden maer men salse hares ampts teghen het kint vermanen. Ende de ouders eer sy hare kinderen te doope brengen sullen by den Kercken-dienaer ofte eenen ouderlinck gaen op dat de ghemeynte kennisse hebben magh van den ghenen die gedoopt worden.</p> <p>62. Het is raetsamer ende sekerder dat alle Dienaers het formulair der instellinghe ende des Doops welck daertoe beschreuen is volghen, dan eenen yeghelicken syn eyghen verclaringhe vry te laten.</p>	<p>het dat men neme die der suijvere leere toeghehaen ende vroom van wandel zijn.</p>	<p>niet lichtelycken te veranderen is, betaemt het datmen neme die der suyver leere toeghehaen ende vroom van wandel sijn.</p>	<p>in hem selven vry zijnde, niet lichtelyck te veranderen en is) betaemt het datmen neme die de suyvere Leere toe gedaen ende vroom van wandel zijn.</p>
	<p>66. Ouermits het gheuaertlick is dat alle Dienaren elck eene bysondere vermaninghe voor de bedieninghe des Doops doen souden, soo isset besloten dat de forme eenerteij sal wesen, welke korter begrepen ende den Dienaren toeghestelt is.</p>		<p>41. De Dienaers sullen int doopen het formulair vande instellinghe ende ghebruick des Doops, twelek tot dien eijnde beschreuen is, ghebruijcken.</p>	<p>52. De dienaers sullen int doopen het formulair vande instellinghe ende ghebruick des doops, dat tot dien eijnde ghescreuen is, ghebruijcken.</p>	<p>58. De Dienaers sullen int Doopen soo der jonger kinderen als der bejaerde persooen, de formulieren vande instellinghe ende gebruyck des Doops, welck tot dien eynde onderscheydentlick beschreuen zijn, ghebruycken.</p>
	<p>64. Het sal vry staen dat deselue Mimister die d'insettinghe ende</p>				

	<p>t' gebruik des Doops verclaert oock doope, of dat het verscheiden Dienaren doen. Dan sullen de Dienaers de forme dat een minister alle beijde doe, in haren Kercken, soo veel als sij sonder erghermisse ende onghelgheentheit doen connen, in voeren.</p>				
	<p>67. Is besloten datmen de dancksegginghe die na den Doop volcht, voor t' alghemeijn Ghebet doen sal.</p>				
		<p>63. Het is vry sulcke namen den kinderen te gheuen als men wil, nochtans sal een yegelijk vermaent syn dat hy die namen die of Gode ofte Christo eyghen syn als dear syn Emanuel, Saluator etc. ofte der officien ende bysondere diensten als Enghel, Baptista etc. of de welcke andersins superstitieus syn, den kinderen niet en late ghegheuen worden.</p>			

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619	
	<p>70. Is besloten dat d' ontfanghinghe ende examinatie der gheenen die sich tot der Gheimejnte begheuen, gheschieden sal voor een Minister ende twee Ouderlinghen, of twee Ministers alleen, welke sij bestemmen sullen bij hun te comen na hare ghelegenheit. Ende de bejidinghe des gheloofs ende onderverpinghe der Discipline sal openlick gheschieden, in sulcken plaetsen daer een ieghelijk bij comen can, t' sij inde Consistorie of inden tempel, ende daer</p>	<p>64. Niemant en sal in de ghemeynte ontfanghen worden dan die voorhenen van den Kerckenraet ofte ymmers eenen Dienaer ende Ouderlinck van de hoofdsomme der Christelicker leere ondervraecht sy. Ende eer sy ten Auontmale des Heeren gaen, sullen sy in den Kerckenraet ofte in der Kercke na der predicatie de welke recht voor de bedieninghe des Auontmaels gheschiet openlick betuyghen datse de leere in der ghemeynte ontfanghen, die van den Dienaer cortelick verlaert sal worden, voor goet houden ende</p>	<p>43. Men sal niemandt ten Auontmale des Heeren toelaten, dan die na de ghewoonheit der Kercke tot dewelcke hij hem voecht, beydenisse der ghereformeerde Religie ghedaen heeft, mitgaders ghetuyghenisse eens vromen wandels, sonder welke oock de ghene die vut anderen Kercken comen niet toeghelaten sullen werden.</p>	<p>54. Men sal niemandt het Avontmael des Heeren toelaten dan die nae de ghewentheit der kercken, tot de welke hij hem voecht, beydenisse der ghereformeerder religien ghedaen heft, mitsgaders hebbende ghetuyghenisse eens vromen wandels, sonder welke oock deghene, die wt ander kercken comen, niet toeghelaten sullen worden.</p>	<p>59. De bejaerde worden door den Doop de Christelijcke gemeente inghelijft, ende voor Lidmaten der Gemeente aangemen, ende zijn daerom schuldich het Avontmael des Heeren oock te ghebruyken, t'welck sy by haren Doop sullen beloven te doen.</p>	<p>61. Men sal niemanten Avontmael des Heeren toelaten, dan die na der gewoonheit der Kercken, tot de welck hy hem voecht, beydenisse der Gereformeerde Religie ghedaen heeft, mitsgaders hebbende ghetuyghenisse eens vromen wandels, sonder welke oock de ghene die uyt ander Kercken comen, niet sullen toegelaten worden.</p>

			door de hulpe des Heeren in der seluighe volstandich blyuen willen, ende hen seluen christelicker vermaninghe onderwerpen.				
21. In den Ghemeenten, daer ons vrijheyte ghegeuen wort te mogen reformeren, achten wy datmen ghemeyn spijsbroot ghebruycken, ende 't selve in de uydeylinge des Nachmaels breecken moet. Maar staende ofte sittende 't Nachtmal te ontfanghen, oordeelen wy middelmatig te zijn. Derhalven sullen die Ghemeenten sulck eene wijse ghebruycken, die hen de alder-gheleghenste dumckte te zijn. Psalmen te singen, ofte yet wat uyt de heylighe Schrift te lesen ter wijle 't heylighe Avontmael uytghedeelt wort, wort den Kercken vry ghelaten. Inshelgijcx	sullen de namen der gheenen die ontfanghen worden stichtelick verhaelt worden.	76. De broeders achten dat het staen in het houden des Nachmaels des Heeren het voechelickste is, maer ouermidts 't exempel van sitten inden Kercken ingheuoert is, so houden wij datmen het alsooch sonder arghermisse niet achter laten en can. Men sal nochtans middelwyl het middelmatig is ende na ghelegener tijdt al staende voeghelicker can ghehouden worden.	69. Ouermidts wy middelmatig achten in de bedieninghe des Auontmaels te staen of te sitten (het knyelen nemen wy wt om de superstitie ende het perykels wille van het broot aen te bidden) soo sullen de ghemeeynten	44. Een ijder Kercke sal sulck een maniere van bedieninghe des Auontmaels houden als zij oordeelt tot de meeste stichtinghe te dienen: welverstaende nochtans dat de vutwendighe ceremonien in Gods Woordts voors. niet	55. Een leder kerke sal sulken maniere van bedieninghe des Avontmaels houden, als sij oordeelt tot de meeste stichtinghe te dienen, welverstaende nochtans dat de wtwendighe ceremonien in Godes woerdt voerghescreven,	62. Een yeder Kercke sal sulcke maniere van bedieninghe des Avontmaels houden, als sy oordeelt tot de meeste stichtinghe te dienen. Welverstaende nochtans dat de uytwendighe Ceremonien in Godes	

Acta Emden 1571	<p>ook staet in de vrijheyd der Kercken die woorden Christi ofte Pauli te ghebruycken, in 't uitreycen des Broodts ende des Wijns, waer in men toesien sal, dat het uyt-spreken der woorden, met der tijt niet tot een schijn ofte waen van <i>Consecratio</i> ghetrocken en werde.</p>	Dordrecht 1574	<p>lichaem Iesu Christi ghebroocken is tot een volcomen versoeninghe alle onser sonden. Ende in de wtreyckinge des beeckers, De drinkebecker der dancksegginghe etc. Neemt, drinckt alle daer wt, ghedenckt ende ghe-loouet dat het dierbaer bloet Iesu Christi vergoten is tot ver-soeninghe al onser sonden.</p>	Acta Dordrecht 1578	<p>die wyse ghebruycken die een yeghelicke alderbequaemste sal duncken.</p> <p>70. De woorden des Auontmaels sullen wt den 10 Capit. des eerste totten Corinthen ghenomen werden, daer by voeghende dese woorden <i>Neemt, eet, ghedenckt, ende ghelooft</i> etc.</p>	Middelburg 1581	<p>verandert ende alle supersittie vermijdet werde.</p>	's-Gravenhage 1586	<p>niet verandert, ende alle supersittie vermijdet worden, ende dat nae voleijdinghe der predicaten ende der ghemeyner ghebeden op den predickstoel het formulaer des nachtmaels, mitsgaders het ghebedt daer toe dienende, voor de tafel ghelesen sal worden.</p>	DKO 1619	<p>Woordt voorgheschreven, niet verandert ende alle Supersittie vermijdet voleydinghe der vordede, ende dat na de predicatie ende der ghemeyne Gebeden op den Predickstoel, het formulier des Avondtmaels, mitsgaders het Gebedt daer toe dienende, voor de Tafel sal worden ghelesen.</p>
	<p>78. Is goet gheuonden datmen in allen Kercken eendrachtelick eenighe plaetsen wt der H. Schrift lesen sal te wijle men het Nachmael houdt, ende pauseeren, te wijle men de woorden Pauli leest 1 Cor. 10.</p>	<p>71. Te wyle het H. Auontmael bedient wordt salmen somighe capittelen wt den Propheten ofte Euan-gelisten van het lyden Christi voorlesen, ofte eenighe Psalmen singhen na dat eene yeghelicke Kercke oorboer-lick te syn oordeelen sal.</p>									
	<p>71. Die een wettelicke ghetuyghenisse brought sal tot den Nachtmale toeghelaten worden, ten sij dat het langhen tijdt te voren gheschreuen is, want alsdan moeten na sulcken vernemen,</p>	<p>65. Aengaende de ghene die met ghetuyghenisse briefuen wt anderen Kercken koemen, sullen sonder nieuwe belydenisse des gheloofs te doen toeghelaten werden, maer de ghene die gheen gheschreuen</p>									

	<p>uen als of sij gheen ghetuyghenisse en hadden. Doch soo betaemt het dat wij ghenelcher sijn om die toe te laten dan af te sluijten, welcker godtsalighe-heit gheprobeert wordt of door gheschreuen, of door leuendigh ghetuyghenisse.</p>	<p>noch leuendigh ghetuyghenisse van ghelooftwerdighen personen hebben, sal men op dat mael niet toelaten.</p>			
		<p>72. In allen middelmatighen dinghen sullen gheen Kercken veracht worden, die een ander wyse gebruycken dan wy doen.</p>	<p>46. In middelmatighen dinghen salmen de buytenlandsche Kercken niet verwerpen, die een ander ghebruyck hebben dan wij.</p>	<p>78. In middelmatighen dinghen salmen de buytenlandsche kercken niet verwerpen, die een ander ghebruyck hebben dan wij.</p>	<p>85. In middelmatighen dinghen salmen de buyten-Landsche Kercken niet verwerpen, die ander gebruyck hebben dan wy.</p>
	<p>68. Men sal gheen Auontmael des Heeren wtreycken daer gheen forme van Ghemeijnte en is, dat is, daer niet eenigh Ouderlinghen ende Diaconen en sijn, die soo wel op de aenneminge ende regeeringhe der ghenen die toegelaten worden, acht hebben, als de Dienaren des Woords, ghelijc bouen verhaelt is.</p> <p>69. De Kercken sullen daer na arbeijden datse het Nachemaal des</p>	<p>73. Ghelyckerwys het Auontmael des Heeren in die plaetsen niet behoort bedient te worden daer noch gheen Kerkelicke ordeninghe ghestelt en is, Alsoo salment in den welghestelden Kercken alle twee maenden soo vele moghelijk is bedien. Dogh salmen den Kercken in sonderheyt den heymelicken ende die onder het cruyse sitten hare vryheyt laten dat soo dickmael te houden alset haer ghele-</p>	<p>45. Het Auontmale des Heeren sal ten twee maenden eens, soo veel moghelijk is, ghehouden werden: doch ter plaetse daer noch gheen kerkelicke ordene is, salmen eerst Ouderlinghen ende Diaconen stellen.</p>	<p>56. Het Avontmael des Heeren sal ten twee maenden eens, soo vele mogelyck is, ghehouden worden, ende sal stichtelyck sijn, daert de gheleghentheit der kercken lijden kan, dat op den Paesdach,</p>	<p>63. Het Avontmael des Heeren sal ten twee Maenden eens, soo veel het moghelijck is, gehouden werden: ende sal stichtelyck sijn daer het de gelegentheyt der Kercken lijden</p>

Acta Emden 1571		Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
	<p>Heeren allen twee maanden houden, soo veel mueghelick is. 75. Men sal oock voor het houden des Nachtmals in desen begijnsselen der Kercken enen eigentliken text die tot den Nachtmale dienet ende de mijsterien daer inne begrepen verclaert inde predick voor hem neme wt te legghen, ten ware dat den oordentlichen text bequamelick daer toe gheleijt conde worden. 79. Men sal oock eene corte inleijdinghe maecken tot der dancksegghinghe na het Nachmael des Heeren, waer inne de Christenen van der groote liefde Christi tonswaert ende danckbaerheijt die wij schuldich sijn vermanet worden. 80. Is besloten datmen s' namiddaechs als het nachmael ghehouden is de predicatie des</p>	<p>ghen is. Maer op den dagh des Auontmaels selue, sal het nut syn datmen van den Sacramenten ende met name van de verborghentheyt des Auontmaels het volck leere, ende tot diene eynde enen bequamen text neme, ten ware dat de ghewoonlicke text daertoe bequamelick gheschickt konde werden.</p> <p>Dogh na den middagh salmen met de ghewoonlicke predicatie ofte catechismo voortwaren.</p>		<p>Pinxterdach ende Kersdach het selfde ghescrede, doch ter plaetsen daer noch gheen kerkelijke ordre en is, salmen eerst Ouderlinghen ende dyakenen stellen bij provisie.</p> <p>61. De Dienaers sullen allomme tsondachs ordinaerlijken inde naemiddachsche predication de somma der Christelyker leere inden Kathesismo, die teghenwoordich inde nederlantschen kerke aenghenomen is, vervattet, cortelyk wtlegghen, alsoo dat de selve jaerlijx mach gheeyndicht wordden,</p>	<p>can, dat op den Paesdach, Pinxterdach ende Christ-dagh het selve geschiede. Doch ter plaetsen daer noch geen Kerkelijke ordre en is, salmen eerst Ouderlinghen ende Diakenen by provisie stellen.</p> <p>68. De Dienaers sullen allomme des Sondaeghs ordinaerlijck inde namiddaechsche Predicatie, de Somma der Christelijke Leer inden Cathesismo, die tegenwoordich inde Nederlantsche Kercken aenghenomen is, vervattet, cortelyk uytlegghen, alsoo dat de selve jaerlijcks magh gheeyndicht worden, volghende de</p>

	Catechismi na der ghewoonte onderhouden sal.			volghende de affdeijlinghe des Catechismi selfs, daer op ghemaect.	afdeelinghe des Catechismi selfs daer op ghemaect.
<p>22. Niemandt die noch onder de macht zijner Ouderen staet, ofte der ghener die in plaets der Ouderen zijn, en behoort hem selven sonder hare' Verwillijcken staet te begheven, ende die houwelijcksche belofte sonder haer consent ghedaen, is van gheener waarde. Soo daer nochtans eenighe van de Ouders hier in sick soo onbescheden ende hart bewesen te zijn, datse in gheenerley wijse wilden verwillighen ('t welck somtijts uyt haet der Religie, ende uyt andere oorsacken geschiet) alsdan sal het oordeel der Consistorie staen, of daer eenighe billicke oorsacken zy, sulck eene heylighe ordeninghe te verhinderen ofte te breken.</p>	<p>84. Niemandt en sal wgheroepen worden om te trouwen, dan eerst ghetuijghenisse van t' consent sijner ouderen, ende (soo sij te voren ghehijijckt sijn gheweest) van de afsteruinghe der eerste partje, vertoont te hebben. Ende soo het gheschiede dat iemandt den Ministers ende Consistorie hier inne niet ghenoech en dede, soo sullen de partijen dit de Magistraet te kennen gheuen ende derseluer consent den Dienaren oerbrenghen.</p>	<p>81. Gheen onderiarijghen (waer van men de verclaringhe nemen sal wt de rechten ende costumen elckes lants) de welcke onder de macht harer ouderen ofte der ghener die in der ouders plaetse syn, namelijk der mombaren of vooghden, en sullen sonder haer consent belofte van houwelijcke moghen doen, Ende de houwelijcksche beloftenisse anders ghedaen en is van gheender weerde. Dogh soo eenighe hen soo onredelick ende soo onghewillich in deser sake hielden datse gheensins en wilden bewillighen (het welcke somwijlen wt haet der Religie ende anderen oorsaken gheschiet) soo sal de Kerckenraet besluyten wat hierin te doen staet.</p>			

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
<p>23. De ondertrouwe Wettelijk ghedaen zijnde en sal gheensins moghen ghebrooken worden, al waert dat beyde partijen daer in verwillinghden. Daerom salt raetsaem zijn, als d' Ondertrouwe gheschiedt, dat de Kercken-Dienaer ofte een Ouderlinck daer by zy, opdat, eer der onderlinghe beloftenisse geschiede, vernomen werde: of sy beyde die reyne Religie bekennen: of haer Ouders in haer Houwelijck verwillinghen; Ende ist dat beyde partijen ofte een van beyden, te voeren in den Houwelijcken staat gheleeff hebben: of men door ghelooftwaardighe ende seeckere ghetuyghenissen van</p>	<p>84. Niemand en sal wtgheroepen worden om te trouwen, dan eerst ghetuyghenisse van t' consent sijner ouden, ende (soo sij te voren ghehijlick zijn gheweest) van de afsterunghe der eerste partie, vertoont te hebben. Ende soo het gheschiede dat iemandt den Ministers ende Consistorie hier inne niet ghenoech en dede, soo sullen de partijen dit de Magistraet te kennen gheuen ende derseluer consent den Dienaren ouerbrenghen.</p>	<p>85. De ondertrouwe wettelijk ghedaen synde, sal oock door beyde partijen bewillinghe niet ghebrooken connen worden. 79. De Heymelicke belof-tenissen sullen van gheener werden syn, ende die sullen voor heymelick ghehouden worden de welke niet in teghenwoordicheyt van twee ofte dry van den vrienden bloetverwanten ofte ymmers van anderen ghelooftwerdig-hen persoonen aen beyden syden en sullen ghedaen wesen. 80. Het soude oock nut ende te wenschen syn dat wanneer de seluighe gheschieden, een Kerkendienaer ofte Ouder-linck daer by ware, Op dat hy den name des Heeren aenghe-roepen ende beyde de partijen hares ampts vermaent heb-bende neerstelick mochte ondervervragen of sy yemants anders beloftenisse hebben</p>	<p>53. De heymelicke beloften sullen van gheener weerde zijn: wanneer namelick de ghene die onder de maecht harer oudenre ofte voechden staen sonder bewillinghe derseluen hand-trouwen, ofte die oock haers selfs zijnde sulcks doen, sonder eenighe ghetuyghen aen beyden zijden. 54. Het sal wel staen dat een Dienaer ofte Ouderlinck bijde ondertrouwe ghenomen werde, op dat eer hij hen aen beyden zijden de belofte af neme, vut sekere ghetuyghenisse verneme (soo zij haers selfs niet zijn) of het met bewillinghe der oudenre gheschiedt: of het huwelick niet verboden is door eenighe graect van bloetvervandschap ofte swagher-schap: ten laetsten of zij aen jemandt anders ghehuwet of verloeft zijn.</p>	<p>63. Alsoo beuonden wordt, dat tot noch toe verscheidjen ghebruyken in houwelijcke saeken alomme onderhouden sijn, ende nochtans wel orbar is ghelyckuormicheyt daer inne ghepleecht te worden: soo sullen de kercken bliuen bij het ghebruyck, het welke sij conform Godts wordt ende voerghaende kerkelyke ordonantien, tot noch toe onderhouden hebben, Tot dat byder hoogher Ouerhey (diemen daertoe met den eersten sal versouken) een ghenerale ordonantie die met adujs der kerkendienaren daerop ghemaect sal sijn, tot de welke dese kerkenordeninghe haer in dit stuck refereert.</p>	<p>70. Alsoo beuonden wordt dat tot noch toe verscheyden ghebruycken in Houwelijcxsche saken alomme onderhouden zijn, ende nochtans wel orbaer is ghelijckformicheyt daerinne gepleecht te worden : soo sullen de Kercken bliuen by het gebruyck t'welck sy conform Gods Woordt ende voorgaende Kerkelijcke Ordinantien tot noch toe onderhouden hebben, tot dat by der hoogher Overichheydt (diemen daer toe met den eersten sal versoecken) een Generale Ordinantie, met adujs der Kercken-Dienaren, daer op ghemaect sal zijn, tot de welke dese Kercken-ordeningh haer in dit stuck refereert.</p>

		<p>ghedaen, ende soo een van beyden een lidmaet der Kereke is, of de andere partye oock der Religie is toeghe-daen, Ende voornemelijk op dat hy verseekert mocht werden van dese navolghende stucken.</p> <p>82. Maer indien beyde partyen ofte een van beyden voorhenen ghelyckit gheweest is, soo sal de doot der eerste partie door wettelike ghetuyghenisse moeten blycken.</p> <p>83. De onbekende vrende-linghen sullen tot de houwe-licksche trouwe niet toeghe-laten werden ten sy datse door wettelike ghetuyghenisse doen blycken datse vry syn.</p>			
		<p>78. De Houwelicksche onder-trouwe sal gheschieden per verba de presenti, dat is met woorden die de teghenwoordighe beloftenisse ende verbindinghe medebrenghen ende wtdrucken sonder conditie ofte wtnerminghe.</p>	<p>52. De huwelicksche ondertrouwe sal gheschieden <i>per uerba de praesenti</i>, simpelick ende sonder conditie: ende wettelick ghedaen zijnde, sullense niet mogen ontbonden werden, al waret dat beide partijen daerinne bewillighden.</p>		

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
<p>24. Die namen der persoonen die in den Houwelijcken staat te bevestighen zijn, salmen drye Sondaghen, ofte anders drye maal, mits datter een tamelijcken tijt tusschen zy, voor de Ghemeynte uytroepen.</p>	<p>86. Men sal de namen der ghenen die vercondicht worden om te trouwen op drie verscheiden Zondaghen vanden predickstoel vercondighen, of andersins driemaal in grooten noot daer van de Consistorie oordelen sal.</p>	<p>86. De namen der ghener diemen trouwen sal, sullen op dry sondaghen ofte andersins dry reysen, datter tamelicken na der predicatie wigheroepen werden.</p>	<p>55. De namen der ghenen die haer ten echten State beghenen willen, sullen op drie Sondaghen vanden predickstoel vercondicht werden: twelcke gheschieden sal ter plaetse daer de Con- trahenten wonen, ende ter plaetse daer de ghe- boden ghegaen zijn, sullense tsamengheghe- uen werden. Doch die el- ders begheren te trou- wen, sullen tselue mo- ghen doen, midts breng- hende sekere ghetuij- ghenisse dat hare ghe- boden ghegheuen zijn.</p>		
	<p>83. De Dienaars en sullen niemant wtroepen dan die verclaren datse sich oock van hun willen laten trouwen. Ende men sal hun vermanen datse bij malcanderen niet en woonen noch slapen voor datse ghetrouwt sijn. Die hier teghen doen salmen berispen, die niet ghehoorsaem en sijn salmen den Magistraet aengheuen.</p>				

	<p>Men sal oock niet lichtueerdick tot de hooghe Ouerheijt gaen, voor datmen bijde oordentlicke Magistraet sijn best ghedaen heeft.</p>				
	<p>85. De personen die trouwen willen sullen opentlick inder Ghe-meijnte afgheroepen ende ghetrouw worden. Ende soo ie-mandt door cranekheijt verhin-dert sijnde begheerde in huijs te trouwen, daer van sullen de Die-naers ende de Consistorie oor-deelen. Ende soo sij het toelaten (t'welck niet sonder groote beraetslaghinghe ende swaren noot gheschieden sal) soo en salt euenwel niet gheschieden dan d'wt-roepingen inder Kercke ghedaen sijnde, ende inde tegenwoordicheijt der vrienden ende nabuijren. Ende de Die-naer salt der Ghemeijnte opentlick aensegghen datse ghetrouw sijn.</p>				

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
	<p>87. Het huwelijk sal beuesticht worden in eenich vanden plaetsen daer de namen wtgheroepen sijn. Doch soo iemant in een ander plaetse trouwen wilde, die sal ghetuyghenisse der proclamatiën van der Consistorie mede brenghen. Ende Minister der plaetse daerse trouwen sullen, sal dit niet doen, sonder t' aduïjs sijner Consistorie.</p>	<p>87. De Houwelicken sullen vercondicht werden ter plaetsen daer de partyen wonen, ofte daerse beket syn. Ende soo yemant in een ander plaetse dan daer syn gheboden afgekondicht syn ghetrouwt wilde wesen, soo sal hy van den Kerckenraet een ghetuyghenisse van synen gheboden mitbrenghen.</p>	<p>55. De namen der ghenen die haer ten echten State begheuen willen, sullen op drie Sondaghen vanden predick-stoel vercondicht werden: twecke plaetse daer de Contra-henten wonen, ende ter plaetse daer de gheboden ghegaen zijn, sullense tsamenghegheuen werden. Doch die elders begheren te trouwen, sullen tselue moghen doen, midts brenghende sekere ghetuyghenisse dat hare gheboden ghegheuen zijn.</p>		
	<p>81. Men sal op des dach der Nachmaels soo wel als op anderen daghen trouwen mueden, maer niet op den vast ende bidt-dagen. Ende hoe wel het beter ware datmen op den Sondach niet en trouwde, op dat een ieghelic hem te beter inden dienst des Heeren oefftenen mochte, soo en salmen doch deze ghewoonte in deser</p>	<p>88. De ghene teghen der welcker wtroepinghe niet en is ghekoemen, moghen op alle predickdaghen in der ghemeynte tsamen ghegheuen worden, behaluen op den ghemeynen vasten ende bidtdagh, het welke oock te wensschen ware dat het op den dagh des Auontmaels niet en gheschiede.</p>			

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
	<p>88. Ouermidts d' Officiaelen des Antichrists int Pausdom, d' autoriteitj ende recht der Ouerheijden inden echtscheijdinghen aen sich ghetrocken hebben, Soo sal de Magistraet vanden Ministers wt Godes woort ghebeden ende vermaent worden, datse na wtwijsen des woort Godts ende anderer wetten dien</p>	<p>89. Hoewel Paulus den weduwen gheen sekeren tyt voorschryft wanneer sy herhylicken moghen nochtans dewyle hyse vermaent datse in den Heere trouwen sullen, soo en lydt de eerbaerheit ia ook de nootsakelicheyt niet, datse voor vier maenden en half wederom hylicken souden, bysonder dewyle door keyserlike rechten haerlieden een Rouweiaer dat is den tyt van neghen maenden voorgheschreuen wordt.</p>	<p>56. Hoewel inden Woorde Godts den weduwen gheen sekere tijdt van herhylicken voorgheschreuen is: nochtans dewijle het haer ghebieedt inden Heere te hijlicken, soo lijdt de eerbaerheit, ia ook de burgherlike onderscheijdinghe der geslachten niet, datse haer voor vier maenden ende een half tot een ander huwelick begheuen.</p>		
	<p>88. Ouermidts d' Officiaelen des Antichrists int Pausdom, d' autoriteitj ende recht der Ouerheijden inden echtscheijdinghen aen sich ghetrocken hebben, Soo sal de Magistraet vanden Ministers wt Godes woort ghebeden ende vermaent worden, datse na wtwijsen des woort Godts ende anderer wetten dien</p>	<p>90. De Dienaren sullen de partie dien door het gheschiet is vermanen datse haer versoenen. Het welcke soo sy niet verkryghen en konnen sullen sy wel verklaren wat hen door het goddelicke recht toeghelaten sy. Nochtans sullen sy hen onderrichten datse sonder het oordeel ende autoriteit der Ouerheyt niet herhylicken en moghen. Ende soo de</p>	<p>57. Indien ijemandt van zijn echte gade om een ebreucks wille ghegaen zijnde met deselue niet wederomme begheert te vereenighen, ende hem begheuen wil: soo sal hem de Kerckenraedt (wanneer hij den ebreuck wettelick voor de Ouerheyt gheprobeert heeft) verklaren dat suleks inden Woorde Godts gheoorloft is.</p>		

	<p>helpen welke in soodane saecken hare hulpe behoeven ende beghieren.</p> <p>89. D' ontschuldighe partie hare partie van ouerspel ouerwonnen hebbende sal vander Magistraet begheeren een wispraeck van scheidjnghe ende soo de Magistraet dit niet en begheert te doen, salse dan vanden Magistraet soecken te vercrighen datse der Consistorie toelate te doen sulx als sij wt Godes woort oordeelen sal recht te wesen. Soo men dit oock niet en can vercrighen, soo sal de Consistorie haer vermanen in een ander plaetse te trecken daerse de hulp der Ouerheijt ghenieten can.</p>	<p>verongheluyckte partye sodane Ouericheyt niet bekoemen en konde, soo salse ter sulcker plaetse gaen daerse een Ouericheyt hebben magh door welckers autoriteyt de sake gheoordeelt worde.</p> <p>91. Wanneer in de houwelicksche saken eenighe grooter swaricheyt voorvalt, soo sal de Ouerheyt ghebeden worden datse twee ofte dry van hen verordenen die metten Dienaren der Classe de selue swaricheyt ter neder legghen.</p>			
<p>25. Wy gevoelen dat de Kerkelijcke discipline ofte Christelijcke straffe in een yegelijcke Ghemeente behoort onderhouden te werden; derhalven salt</p>		<p>92. Ouermidts de Heere Christus behaluen den dienst des woords ende der Sacramenten oock de Kerkelijcke vermaningen ende straffingen inghestelt heeft, so sullen de Dienaren</p>			

<p>Acta Emden 1571 der Dienaren des Woorfts ampt zijn, niet alleen opentijcken te leeren, vermanen ende straffen, maar oock int bysonder eenen yeghelijcken tot zijn plicht te vermanen, 't welk oock den Ouderlinghen toestaet te doene.</p>	<p>Dordrecht 1574</p>	<p>Acta Dordrecht 1578 niet alleen openbaerlick leeren straffen vermanen ende wederlegghen, maer sullen oock een yeghelick int bysonder vermanen tot syn behoorlike plicht, maer ghelyck de Christelike straffe geestelick is, ende niemant van de straffe der Ouertheit en bevyrdt, alsoo worden oock bouen de borgherlike straffinghede Kerckelicke straffinghen nootsakelicken ver- eyscht, om den Sondaer met God ende synen naesten te versoenen, ende de erghermisse wt der ghemeente Christi wech te nemen.</p>	<p>Middelburg 1581 58. Ghelijckerwijs de Christelicke straffe geestelick is, ende niemant vanden burgherlicken gherichte ende straffe der Ouerichheit bevyrdt: alsoo werden oock benefittens de burgherlike straffe de kerckelike Censuren vereijscht, om den sondaer met der Kercke ende zijnen naeste te versoenen, ende de erghermisse vut der Ghemejnte Christi wech te nemen.</p>	<p>'s-Gravenhage 1586 64. Gelyckerwijs de Christelike straffe geestelick is, ende niemant vanden burgherlijken gherichte ende straffe der Ouerheit en bevyrdt, alsoo verdden oock benefittens de borghelijke straffe de kerckelijke Censure nootsakelijken sondaer met der kerken ende sijnen naesten te versoenen: ende de erghermisse wter Gemejnten Christi wech te nemen.</p>	<p>DKO 1619 71. Gelyckerwijs de Christelike straffe geestelick is, ende niemant vanden Borgherlijke gerichte ende straffe der Overheydt bevyrdt, alsoo worden oock benefittens de Borgerlijke straffe de Kerckelijke Censure nootsaekelijck vereyst, om den sondaer met de Kercke ende synen naesten te versoenen, ende de erghermisse tyt de Gemeente Christi wegh te nemen.</p>
<p>26. Daerom indien yemant in der reynigheyt der leer ghedwaelt, ofte in de oprechticheyt des levens ghesondicht sal hebben: soo verre alst verborghen ende sonder opentijcke Erghermisse toeghegaen is, soo salmen den reghel onderhouden, welcken Christus</p>		<p>93. Soo dan yemant in de suyuerheit der leere dwaelde, ofte in den wandel sondichde, soo verre als het heymelick is ende gheen openbare erghermisse en brengt, soo sal den reghel onderhouden worden dien Christus duydelick voorschryft Mat. 18.</p>	<p>59. Waneer dan ijemandt teghen de suiuerheit der leere ofte vromicheit des wandels sondicht, soo verre als het heymelick is, ende gheen openbare erghermisse ghegheuen heeft, soo sal den Reghel onderhouden werden, welcken Christus duydelick voorschrijft Matt. 18.</p>	<p>65. Wanneer dan ijemandt teghen de suyuerheit der leere ofte vromicheit des wandels sondicht, soo verre als het heymelick is, ende gheen openbare erghermisse ghegheuen en heft. Soo sal den Reghel onderhouden worden, den welken Christus duydelijken voerschrijft Mat. 18.</p>	<p>72. Wanneer dan yemandt teghen de suyuerheit der Leere ofte vromicheit des wandels sondicht: soo verre als het heymelick is, ende geen openbare ergermisse ghegeven heft, soo sal den reghel onderhouden worden, welck Christus duydelijcken</p>

uytdruckelijck voorschrijft. <i>Matth.</i> 18.		94. De heymelicke sonden daer van de sondaer int bysonder van een twee ofte dry ghetuyghen vermaent synde hem bekeert en salmen tot den Kerckenraet niet brengen.	60. De heymelicke sonden, waer van de sondaer bij een int noodtsaeckelick of drie ghetuyghen vermaent zijnde berouwe heeft, sullen voor den Kerckenraet niet ghebracht werden.	66. De heymelicke sonden, waer van de sondaer bij een int besonder ofte voer twee verveyscht, om den ofte drij ghetuyghen vermaent sijnde berouwe heft, sullen voor den kerckenraet niet ghebracht worden.	voorschrijft. <i>Matth.</i> 18. 73. De heymelicke sonden waer van de sondaer by een ende int besonder ofte voor twee ofte drie getuyghen vermaendt zijnde, berouwe heeft, sullen voor den Kercken-raet niet ghebracht werden.
27. Ende die verborgen sonden, daer de sondaer (int heymelijck, ofte van eenen, ofte met twee ofte dnye ghetuyghen vermaent zijnde) leetschap van bewijst, en salmen der Consistorie niet aendraghen: maer die verborgen sonden, die der alghemeyne welvaert, ofte der Kercken, eenige merkelijcke schade ende verderffnisse toe-brenghen moghten, als daer zijn verraderije, oft verleydinghe der zielen, die salmen den KerckenDienaer aensegghen, op datmen nae zijnen raet toe sic, wat hier in te doen staet.		95. Soo yemant van heymelicke sonden door twee ofte dry vermaent synde niet en hoort, ofte een openbare sonde begun heeft, sulcx sal den Kerckenraet aenghegheuen worden.	61. Soo ijemandt van een heymelicke sonde van twee of drie vermaent zijnde gheen ghehoor gheeft, ofte andersins eene openbare sonde bedreuen heeft, sulcx sal den Kerckenraet aenghegheuen werden.	67. Soo ijemandt van een heymelyke sonde van twee oft drij persooenen inder liefde vermaent synde, gheen ghehoor en gheeft, ofte andersins een openbare sonde bedreuen heeft, sulx sal	74. Soo yemandt van een heymelicke sonde van twee ofte dry persooenen inder liefde vermaent zijnde, gheen ghehoor en gheeft, ofte andersins een openbare sonde bedreuen heeft, sulcks
28. Indien yemant heymelijck ghesonight hebbende, de vermaninghe van twee ofte dnye persooenen niet en hoort, ofte die eene openbare sonde begun heeft, die					

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619						
<p>salmen voor de Consistorie brengen.</p> <p>29. Die sonden welke van haer naeture openbaer zijn, ofte die der Ghemeente (om der verwerpinghe der vermaningen wille) gheopenbaert werden, die salmen opentlijk versoenen, niet nae het ghevoelen der gantscher Consistorie, ende dat op sulcker wijze ende forme, welke men achten sal tot opbouwinghe eener yegelyker Ghemeente die alderbequaemste wesen.</p>		<p>98. Van den sonden die van harer nature openbaer syn, ofte die door verachtinghe der vermaningen der Kercke openbaer ghemaect worden, sal de versoeninghe openbaerlick gheschieden, niet na het segghen van een ofte twee, maer na het oordeel des gantschen Kerckenraets op sulcker wyse ende forme als tot de opbauwinghe elcker Kercke alderbequaemst gheacht sal worden.</p>	<p>63. Vanden sonden die van harer nature wegghen open-baer, ofte door verachtinghe der kerkelicken vermaningen int openbaer ghecomen zijn, sal de versoeninghe (wanneermen sekere teijken der boeteerdicheit siet) openbaerlick door het oordeel des Kerckenraets ende adijse des Classis, in suleke forme ende maniere, als tot stichtinghe van een ijder Kercke bequaemst gheoordelt sal werden.</p>	<p>de kerckenraet aengheheuen worden.</p> <p>68. Van alsulken sonden die van haerder nature wegghen openbaer, ofte door verachtinghe der kerkelyken vermaninge int openbaer ghecomen sijn, sal de versoeninghe, wanneermen sekere teekenender boeteerdicheit siet, openbaer-lijk gheschieden door het oordeel des kerckenraets, ende ten platten lande oft in mindere steden, daer maer een dienaer is, met aduits van twee ghenabuerde kerken, in sulker forme ende maniere als tot stichtinghe van een yeder kerke bequaemst ghehouden sal worden.</p>	<p>sal den Kercken-Raet aengheheuen worden.</p> <p>75. Van alsulcke sonde die van haer naturen wegghen openbaer, ofte door verachtinghe der Kerckelijcke vermaningen int openbaer ghecomen zijn, sal de versoeninghe (wanneer men sekere teekenen der boeteerdicheit ziet) openbaerlick geschieden, door het oordeel des Kercken-Raets: Ende ten platten Lande, ofte in mindere Steden, daer maer eenen Dienser en is, met advijs van twee ghenae-buerde Kercken, in sulcke forme ende maniere als tot stichtinghe van een yder Kercke bequaem sal gheoordeelt worden.</p>	<p>30. Soo wie hartneekelijc die vermaningen der Consistorie verwerpen sal, dien salmen vander ghemeynschap des Nachtsmaels</p>	<p>96. Die hartneekelijc de vermaninghe des Kerckenraets verwerpt sal van den nachmael affghehouden werden, maer soo hy affghehouden synde na</p>	<p>62. Soo wie hartneekichlied de vermaninghe des Kerckenraets verwerpt, item die een openbare ofte andersins een groue sonde ghedaen heeft, sal</p>	<p>69. Soo wie hertnekeleyc de vermaninghe des kerckenraets verwerpt, Item die een openbare ofte andersins een grove sonde ghedaen heft, sal vanden auontmale des</p>	<p>76. Soo wie hartneekelijc de vermaninghe des Kercken-Raets verwerpt, Item die een openbare ofte andersins een grove</p>	<p>76. Soo wie hartneekelijc de vermaninghe des Kercken-Raets verwerpt, Item die een openbare ofte andersins een grove</p>

<p>afhouden, ende afgehouden zijnde, ist dat hy nae vele vermaningen geen teekenen van berou en bewijst, soo sal dit den voortgangh zijn der uytsluytinghe.</p>		<p>verscheyden vermaningen gheen teekenen der boetverdicheyt en gheeft soo sal dit de voortganck syn totter afsnydinghe.</p>	<p>vanden Auontmale des Heeren afgehouden werden. Ende indien hij afgehouden zijnde na de verscheyden vermaningen gheen teijcken van boetverdicheyt bewijst, soo sal men ten laetsten tot d' uiterste remedie, namelijk de Afsnydinghe comen, volghende de forme bij der Ghemeijnte aenghenomen. Doch sal niemant afghesneden werden, dan met voorgaende adujs der Classe.</p>	<p>Heeren afgehouden worden; ende indien hy verscheyden vermaningen gheen teekenen van boetverdicheyt en bewijst, soo salmen ten laetsten tot de uiterste remedie, naemelijken de afsnydinghe, comen: volghende de forme nae den woerde Gods daer toe ghestelt, doch sal niemant affghesneden worden dan met advijs der Classen.</p>	<p>sonde ghedaen heeft, sal vanden Avontmael des Heeren afgehouden worden. Ende indien hy afgehouden zijnde, na verscheyden vermaningen gheen teekenen der boetvaerdicheydt bewyset, soo zalmen ten lesten tot de uysterste remedie, namelijk de afsnydinghe, komen, volghende de forme nae den Woerde Gods daartoe ghestelt: Doch sal niemant affghesneden werden, dan met voorgaende advijs der Classe.</p>
<p>31. De Kercken-Dienaer sal den hartneckighen sondaer opentlijcken van den Predickstoel vermanen, hy sal zijn sonde duydelijk verclaren, ende wat naer-sticheyt men ghedaen heeft hem bestraffende ende vant Nachmael afhoudende, hy sal de Ghemeente vermanen datse vyerighlijck voor</p>		<p>97. De Dienaer sal opentlick de ghemeente van den hartneckighen sondaer vermanen, de sonde openbaren ende de behoorlick plicht diemen ghedaen heeft in hem te straffen van het Auontmael aff te houden, ende daerna neerstelick te vermanen voor den volcke verclaren, Ende sal de gheymeynte vermanen datse</p>		<p>70. Al eermen tot der afsnydinghe compt, salmen de hartneckicheyt des sondaers der Gemeijnten opentlick te kennen gheven: De sonde verclarende, mitsgaders de neersticheyt aen hem bewesen int bestraffen, afhouden vanden Auontmale ende menichvuldighe vermaningen; ende sal</p>	<p>77. Al-eermen tot der afsnydinghe komt, salmen de hartneckicheyt des sondaers der Gemeente openlick te kennen geven, de sonden verclarende, mitsgaders de neersticheyt aen hem bewesen int bestraffen, afhouden van den Auontmale, ende menighvuldige vermaningen: Ende sal</p>

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
<p>desen onboetvaardighen Sondaer bidde, eer dat die Gemeente tot de laetste remedie der uytsluytinghe te comen ghedwongen werde. Sulcke drie vermaningen salmen doen: In d'eerste en sal de Sondaer niet ghenoomt worden, opdatmen hem eenighsins verschoone: In de tweede salmen hem noemen: In de derde salmen der Gemeenten aensegghen, datmen uyt-sluyten sal, ten zy dat hy sick bekeerde, opdat hy, ist dat hy hartneckigh blijft, door stilswijghende verwillinghe der Gemeente, af-gesneden werde. Maer aen-gaende den tijt hoe langhe d'een vermaeninge nae d'ander geschieden sal, dat sal int oordeel Consistorie staen. Indien hy oock door dese naersticheyt der Die-naren tot bekee-</p>	<p>voor dese onboetvaardighen sondaer bidde eer datmen ghedwongen werde tot de laetste remedie te koemen. Sodanighe drye vermaningen sullender ghedaen worden. In de eerste en salmen den sondaer niet noemen op dat hy eenichsins verschoomt werde. In de tweede salmen hem noemen. In de derde sal der ghemeynte aenghe-seyt worden datmen hem affsyniden sal ten sy dat hy hem bekeere, op dat soo hy hartneckich blijft syn affsynydinghe door stilswyghende bewillinghe der ghemeynte geschiede. De tyt die tusschen de vermaningen gaen sal, sal int oordeel des Kerckenraets staen. Ende in de affsynydinghe van dusdanighen hartneckighen sondaer sal de Dienaer int breede verklaren het ghebruyck ende eynde der seluer, ende de gheboouighen vermanen datse gheen</p>	<p>de Gemeijnte vermaendt worden hem aen te spreken ende voer hem te bidden. Soodanighe vermaningen sullender drij gheschieden: inde eerste en sal de sondaer niet ghenoomt worden, op dat hij eenichsins verschoont worde. Inde tweede salmet advijs der Classe sijnen naem wtghedruct worden. Inde derde salmen de Gemeijnte te kennen gheven datmen hem, ten sij dat hij bekeere, vande ghemeenschap der kerken wtsluyten sal, op dat syn soe hij hartneckigh blijft, met stilswyghende bewillinghe der kerken geschiede. Den tijt tusschen de vermaningen sal int oordeel des kerckenraets staen.</p>	<p>de Gemeente vermaent worden hem aen te spreken ende voer hem te bidden. Soodanighe vermaningen sullender drie gheschieden. Inden eersten, sal den sondaer niet ghenoomt worden, op dat hy eenichsins verschoont werden. Inden tweeden sal met advijs der Classe sijnen naem uytghedruckt werden. Inden derden salmen de Gemeente te kennen geven, dat men hem, ten zy dat hy hem bekeere, vande ghemeenschap der Kercken uyt-sluyten sal, op dat syn hartneckigh blijft, met stilswijghende bewillinghe der Kercken geschiede. Den tijt tusschen de vermaninghe sal int oordeel des Kercken Raedts staen.</p>		

<p>ringhe niet en can gebracht worden, soosal eenes sulcken hart-neckighen mensches ver-banninghe ende afsnjidinge van den lichame Christi voor de Ghemeente vercondight worden. De Kercken-Dienaer sal 't ghebruyck ende 't eynde des Bans in 't breede verclaren, ende sal den ghelooovighen vermanen, dat sy gheene alte ghemeensame ende onnoodighe conversatie ende gheselschap met den verbanneden hebben, maer zijn gheselschap schouwen tot dieneynde voorne-melijck, op dat die verbande ofte uyghe-slotene beschaemt zijnde, ernstelijck bedencke sick te bekeeren.</p>		<p>onnoodighe ghemeynschap ofte conversatie metten afghesnedenen hebben, maer syn gheselschap schouwen, in sonderheyt tot desen eynde, op dat de afghesneden door schaemte verslaghen synde aernstelijck bedencken magh hem te bekeeren.</p>		
			<p>71. Wanneer iemand, die gheexcommunicert is, hem wederom wilt versoenen met der Gemejnten doer boetveerdicheijt, soosal het selve voer de handelinghe des</p>	<p>78. Wanneer yemandt, die gheexcommunicert is, hem wederom wil versoenen met de Ghemeente doer boetveerdicheijt: soosal het selfde voer de handelinghe des</p>

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
<p>32. Die daer sware ende der Ghemeente Gods lasterlijke sonden begaen hebben, ofte suleke stukken die door die autoriteyt ende 't gheuwelt der Overheydt behooren ghestrafte te werden, hoe wel sy met woorden boetvaardicheyt betuyghen, soo sullen sy nochtans vanden Nachtmale afgehouden werden. Doch, hoe dickwils dat geschieden sal, sulcx</p>	<p>82. Op den 32 artikel van Embden vande straffinghe der grouen sonden is dit vanden broederen tot verla-ringhe bijgheuoeght, datmen met den gheenen die van grouen sonden eenich betrow toonen niet terstont tot de leste excommunicatie comen en sal, maer hun voor een tijdt langh vanden Nachtmale afhouden.</p>	<p>99. De ghene die sware sonden begaen hebben die der Kereke schandelic syn ofte oock die vander Ouericheyt ghestrafte behooren te worden, al ist datse met woorden boetverdicheydt bewysen, sullen sy nochtans van de ghemeynschap des Auontmaels om de aergermisse wech te nemen ende hare boetverdicheyte te beproeuen afgehouden worden. Dogh hoe dickwils off hoe lange dit gheschieden sal, sal</p>		<p>Auontmaels oft andersins nae ghelegheheit, te voren der Gemeijnte aengheseyt wordden ten sijnde hij ten naestcomende Auontmale (soo verre niemant ijert weet ter contrarien voirts te brenghe) openbaerlijck met professie sijnder bekeringhe weder opghenomen wordde, volgende het formulier daer van sijnde.</p>	<p>Avontmaels, ofte andersins na geleghentheit, te voren de Gemeente aengeseeydt werden, ten eynde hy ten naestcomenden Avontmaels (soo verre niemant yet weet voort te brengen ter conrtarie) openbaerlijck met professie zijner bekeringhe weder opghenomen werde, volghende het formulier daer van zijnde.</p>

<p>sal int oordeel der Consistorie staen.</p>		<p>int goet-duncken des Kerckenraets staen.</p>	<p>64. Wanneer de Dienaers, Ouderlinghen ofte Diaconen een openbare groue sonde bedrijuen, die der Kercke schandelijk ofte bijder Ouericheijt strafweerdich is: soo sullen wel de Ouderlinghen ende Diaconen terstondt door voorgeaende Kerckenraedts derseluer ende der naesthelegener Gemeijnte van haren Dienste afghesettet, maer de Dienaers opgheschortet werden: Maer ofse gheheel vanden Dienst af te setten zijn, sal in het oordeel der Classe staen.</p>	<p>72. Wanneer de dienaers, ouderlinghen oft dijakonen een openbare groue sonde bedrijuen, die der kerken schandelijk oft oock byder Ouerheijt strafweerdich is, sullen wel de Ouderlinghen ende Dijkonen terstondt doer voerghaende oordeel des kerckenraets der seluer ende der naestghelegener Gemeijnte van haren dienst afghesedt: maer de dienaers opgheschortet worden. Maer oft sij gheheel vanden dienst af te setten sijn, sal int oordeel der Classe staen.</p>	<p>79. Wanneer de dienaers des Goddelijcken woorts, Ouderlinghen ofte Diakenen een openbare groue sonde bedrijuen, die der Kercke schandelijk, ofte oock by der Ouerheijt strafweerdich is, sullen wel de Ouderlinghen ende Diakenen terstondt doer voorgeaende oordeel des Kercken-Raets der seluer ende der naest ghelegener Gemeente van haren dienst afgheset, maer de Dienaers opgheschortet worden. Maer of sy geheel vanden dienst af te setten zijn, sal int oordeel der Classe staen.</p>
<p>33. Ist dat die Dienaers des Woorts, die Ouderlinghen, ofte Diaconen enige openbare sonde die tot schande ende lasteringhe der Ghemeente streckt, ofte door de macht der Ouerheijt behoort ghestraft te werden: Soo sullen die Ouderlinghen ende Diaconen door de autoriteyt der Consistorie terstont van haren dienst afgeset werden: Maer den Dienaren des Woorts salmen haren dienst voor een tijt lanck opsegghen, doch of mense 't eenmael van haeren dienst afsetten sal, daer van sal de vergaderinge des Classis oordeelen, met welckers oordeel, ist dat sy niet te vreden zijn, soo sullen sy haer beroepene opdien Provinciale ofte Lamts-Synode.</p>		<p>100. Soo de Dienaers Ouderlinghen ofte Diakenen een openbare groue sonde, die der Kercke schandelijk ofte vander Ouericheijt oock te straffen ware begheinghen, soo sullen de Ouderlinghen ende Diaconen wel terstont van haren dienste door het oordeel des Kerckenraets affghesettet worden, maer de Dienaers salmen van haren dienste opschorten. Dogh offmense gheheel afsetten sal, sal int oordeel staen van de classicale vergaderinghe.</p>	<p>65. Voort onder de groue sonden, die weerdich zijn met opschortinghe ofte afstellinghe vanden Dienst ghestraft te werden, zijn dese de voornaemste:</p>	<p>73. Voirts onder de groue sonden, die weerdich sijn met opscoortinghe oft afstellinghe vanden dienst ghestraft te worden, sijn dese de voernamste:</p>	<p>80. Voorts onder de groue sonden die weerdich zijn met opscoortinghe ofte afstellinghe vanden dienst ghestraft te worden, zijn dese de voornaemste.</p>

Acta Emden 1571			Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
34. Maer of die Diaren des Woorts, ende die Ouderlinghen, ende Diaconen afgheset zijnde, nae dat sy de	De grue feyten ende misdaden diemen acht dat met opschortinghe ofte afsettinghe des dienstes moeten ghestraft werden syn onder andere dese de voornaemste Valsche Leere ende Ketterye, verschueringhe der ghemeynte, openbare godtslasteringhe, Simonie, trouweloose verlatighe synes dienstes ende	indringinghe in eens anders dienst, ouerspel, hoerdom, dieuerye, ghewonelic dronckenschap, ghewelt, vechterye, schandelic ghewin, ende kortelick, alle sonden ende groue feyten die andere voor de werelt eerloos maken ende der afsnydinghe werdich ghehouden worden.	Valsche leere ofte ketterije: openbare scheurmakinghe: openlicke blasphemie, Simonie, trouweloose verlatighe zijns Dienst ofte indringinghe in eens anders Dienst, meinedicheijt, eebreuck, hoerrijje, dieueryje, ghewelt, ghewonelicke dronckenschap, vechterije, vuyj ghewin: Cortelick alle sonden ende groue feijten die den autheur voor der werltdt eerloos maecken, ende in een ander ghemeijn lidtmaet der Kercke der afsnijdinghe weerdich soudn gherekent werden.	valseche leere oft ketterije, openbare scheurmakinghe, openlicke blasphemie, simonie, trouweloose verlatighe sijn dienst ofte indringinghe in eens anders dienst, meinedicheijt, eebreuck, hoerrijje, dieueryje, ghewelt, ghewonelycke dronckenschap, vechterije, vuyj ghewin, cortelyk alle de sonden ende groue feijten die den autheur voer der werelt eerloos maken ende in een ander ghemeijn litmaet der kerken der afsnydinghe weerdich soudn gerekent worden.	Valsche Leere of Ketterije: openbare Scheur-makinghe: Openlijcke Blasphemie: Symonie: trouloose verlatighe sijns dienst, ofte indringinge in eens anders dienst: Meyneedicheyt: Eebreuck: Hoerrijje, Dieueryje, Gewelt, gewoonlijcke dronckenmanschap, Vechterije, vuyj Gewin: Cortelijck alle desonden ende grove feyten, die den Autheur voor de Werelt eerloos maken, ende in een ander ghemeen Lidtmaet der Kercken der afsnijdinghe weerdich soude gherekent worden.	78. Wanneer yemandt, die gheexcommuni- ceert is, hem wederom wil versoenen met de Ghemeente door boet- vaerdicheyt: so sal het	
101. Maer off de Dienaers Ouderlinghen ende Diaconen affghesett synde na dat sy der Kercken met boetveerdicheyt voldaan	71. Wanneer ijemandt, die gheexcommuni- ceert is, hem wederom wilt versoenen met der Gemeijnten door boetveerdicheyt, soo sal						

<p>Kercke door hare boete voldaan hebben, wederom tot den dienst behooren toegelaten te werden, waert datse wederom vercoren wierden: Soo veel d'Ouderlingen ende Diaconen aengaet, sal het in der Consistorie discretie ofte oordeel staen: maer soo veel als de Dienaren des Woorts belanght, sal die Classicale vergaderinghe oordeelen.</p>		<p>hebben soo sy wederom vercoren worden toegelaten sullen moghen wesen, soo vele als de Ouderlingen ende Diaconen aengaet sal de Kerckenraet oordeelen, Maer soo vele de Ministers belanght sal van de classicale versamelinghe gheoordeelt worden.</p>		<p>het selve voer de handelinghe des Auontmaels oft andersins nae gheleghentheijt, te voren der Gemeijnte aengheseyt wordden ten sijnde hij ten naestcomende Auontmale (soo verre niemant ijet weet ter contrarien voirts te brengen) openbaerlijck met professie sijnder bekeringhe weder opghenomen wordde, volghende het formulier daer van sijnde.</p>	<p>selfde voor de handelinghe des Avontmaels, ofte andersins na geleghentheyt, te voren de Gemeente aengeseydt werden, ten eynde hy ten naestcomenden Avontmaels (soo verre niemant yet weet voort te brengen ter conrtarie) openbaerlijck met professie zijner bekeringhe weder opghenomen werde, volghende het formulier daer van zijnde.</p>
		<p>66. De Dienaers des woords, Ouderlingen ende diaconen sullen voor het houden des Auontmaels onder malcaan-deren een christelicke censure ofte ondersoekinghe doen, soo wel ouer de leere als ouer den wandel, ende sullen de christelicke vermaningen in der liefde opnemen.</p>	<p>66. De Dienaers des Woords Ouderlingen ende Diaconen sullen voor het houden des Auontmaels onder hen oeffenen, ende ondersoekinghe doen soo van der leere als van het leuen.</p>	<p>74. De Dienaers des woorts, Ouderlingen ende Dyaconen sullen onder hen de Christelijke Censure oefenen, ende bedieninghe haers amps vrendelijck vermanen.</p>	<p>81. De Dienaren des Woords, Ouderlingen ende Diaconen sullen onder hen de Christelijke Censure oefenen, ende malkanderen vande bedieninghe haers Ampts vrendelijck vermanen.</p>
	<p>67. Voor het Auontmael sullen de Dienaers ende Ouderlingen de lidmaten der Kercke besoecken, voornemelijk de</p>	<p>16. Der Ouderlingen ampt is, behaluen tghene dat bouen gheseyt is hen met de Dienaren des Woords ghemeyn te zijn, opzicht te hebben</p>	<p>21. Der Ouderlingen ampt is, behaluen het ghene dat bouen, art. 14, gheseyt is, hen met den Dienaren des woorts ghemeyn te sijne, opzicht te</p>		

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619	
<p>35. Die Kercken-Dienaren geboren uyt Nederlant, die sick in vreemder Kercken dienst begheven hebben, soo sy wederom van de Nederlantsche Kercken gheroepen werden, sullen naerstigheyt doen datse die beroepinghe volgen, haren Kercken enen seestekeren tijt bestemende, in welken sy haer met anderen Kercken-</p>	<p>15. De Dienaren des Woordts die vrij sijn sullen henseluen inden dienst der Kercke gheroepen sijnde verbinden. Die elders verbonden sijn sullen daer van bijden Classen ghewisse reden laten blijcken, welke oordeelen sal ghewichtich ghenoech sijn om in anderer Kercken dienst te treden. 16. Op de 16 propositie van Delf is</p>	<p>swackste, ende de ghene diet meest van doene hebben, Op datse, soo vermanen troosten ende opgheressen swaricheden neder te legghen de Ghemeynte tot dese hooghwerdighe handelinghe recht bereyde.</p>	<p>dat de Dienaren mitgaders hare andere haer mithulpers ende Diaconen ampt ghetrouwelick bedienene, ende wanneer het gaet teghen het houden des Auondtmaels des Heeren, de ghene die haer tot tsuele begheuen hebben te gaen besoecken, op datse haer te beter daer toe bereyden.</p>	<p>hebben dat de Dienaren, mitsgaders hare andere methelpers ende Dyakenen haer ampt ghetrouwede besoukinghe te doen, nae dat de ghelegentheijt des tijts ende der plaetsen, tot stichtinghe der Gemeynen soo vore als naer het Auontmael kan lijden, om besonder de litmaten der Gemeijnten te vertroosten, tondere wysen, ende oock andere tot de Christelyke religie te vermanen.</p>	<p>7. Niemandt en sal tot den Dienst des Woordts beroepen worden, sonder hem in een seker plaetse te stellen, ten waer dat hy gesonden worde om hier oft daer te predicken inde Gemeente onder t'cruijs oft andersins om kerken te verghaderen.</p>	<p>7. Niemandt en sal tot den Dienst des Woordts beroepen worden, sonder hem in een seker plaetse te stellen, ten waer dat hy gesonden worde om hier oft daer te predicken inde Gemeente onder t'cruijs oft andersins om Kercken te vergaderen. 15. Het sal niemant geoorloft sijn, den Dienst zijnder Kercken onderlatende, ofte in gheenen sekeren dienst</p>
<p>6. Ghelyckerwys niemant tot desen dienst en behoort beroepen te worden dan de ghene diemen een seker plaetse toestelt, alsoo moet een Dienaer die noch aen gheen Kercke verbonden is hem seluen gheheelick der ghemeynte die hem beroept toeyghenen, Ende soo de ghemeynte ofte de dienaar enighe condition wt bespreekt in de welke de eenre der partijen weyghert te verwillighen, soo salt der classe toestaen daer van</p>	<p>7. Men sal niemant tot den Dienst des Woordts beroepen, sonder hem in een Kercke te stellen, die hij dienen sal, aen dewelcke soo hij sonder conditie verbonden is, sal in gheene andere Kercke dienst aememen moghen, dan door het oordeel ende consent der Classe, daermede beijde de Kercke ende de Dienaer te vrede sal moeten sijn. Voort sal niemant gheoorloft sijn hier ende daer te gaen predicken niet hebbende</p>	<p>7. Niemandt sal tot den Dienst des Woordts beroepen worden, sonder hem in een seker plaetse te stellen: ten ware dat hij ghesonden worde om hier oft daer te predicken bijden ghemeijnten onder t'cruijs oft andersins om kerken te verghaderen.</p>	<p>13. Het sal niemant gheoorloeft sijn, den dienst sijnder kerken onderlatende oft in gheenen sekeren dienst</p>	<p>7. Niemandt sal tot den Dienst des Woordts beroepen worden, sonder hem in een seker plaetse te stellen, ten waer dat hy gesonden worde om hier oft daer te predicken inde Gemeente onder t'cruijs oft andersins om Kercken te vergaderen. 15. Het sal niemant geoorloft sijn, den Dienst zijnder Kercken onderlatende, ofte in gheenen sekeren dienst</p>	<p>7. Niemandt en sal tot den Dienst des Woordts beroepen worden, sonder hem in een seker plaetse te stellen, ten waer dat hy gesonden worde om hier oft daer te predicken inde Gemeente onder t'cruijs oft andersins om Kercken te vergaderen. 15. Het sal niemant geoorloft sijn, den Dienst zijnder Kercken onderlatende, ofte in gheenen sekeren dienst</p>	

<p>Dienaren voorsien moghen. Maer soo de uylantsche Ghemeenten haer niet willen laten gaen, soo salmen die sateck betrekken tot andere Kercken, die niet suspect en zijn. Ende die sick noch aen niemant verbonnen hebben, salmen vermanen datse hare vrijheyth behouden, op datse comen volghen, soose beroepen werden.</p>	<p>besloten dat gheen Dienaer wt de Classe daer hij in is vertrecken en mach in eene andere Kercke, sonder eerst van sijner Classe oorlof vercreghen te hebben, op dat hij niet alleen van sijner Kercke, maer oock vander Classe schriftelick bescheijt brenge. Doch dat de Classen wederomme den Dienaren met behoortick onderhoudt ende andersins versorghen. (Elders in de Acte deze bepaling: Teghen die Dienaren die lichtueerdelicken in andere Kercken sonder wil ende weten der Classe vertrecken, sal men de kerckelike censure ghebruijcken.)</p>	<p>te oordeelen. Het sal oock den Dienaer niet gheoorlooft syn met verlattinghe synder ghemeentye eene andere beroepinghe elders aen te nemen sonder het consent synes Kerckenraets ende Classis, ghelyck oock gheen ander Kercke hem moghen ontfanghen, eer hy wettelicke ghetuyghenisse syns afscheyts ghetoot hebbe. Maer soo het gheschiedde dat yemant wt sulcken plaetsen quame in den welcken noch Kerckenraet noch Classe en is, de selue sal van eenighe naestgheseten Dienaren ofte anderenghe loofwerdighe mannen ghetuyghenisse brenghen. Ende op dander syde sal de Ghemeentye oock ghehouden syn hare Dienaers van behoortick onderhoudt te versorghen.</p>	<p>eenighe sekere plaetse, buijten consent ende autoriteit des Synodi ofte Classis: ghelyck oock niemant in een andere Kercke eenighe predicatie sal moghen doen, sonder bewillinghe des Kerckenraets.</p>	<p>synde, hier ende daer te ghaen predicken buijten consent ende autoriteit des Synodi oft Classis; ghelyck oock niemant in een andere kerke eenighe predicatie sal moghen doen ofte Sacramenten bedienen, sonder bewillinghe des kerckenraets.</p>	<p>zijnde, hier ende daer te gaen predicken buytent consent ende autoriteyt des Synodi ofte Classis: Ghelyck oock niemant in een ander Kercke eenighe Predicatie sal moghen doen ofte Sacramenten bedienen, sonder bewillinghe des Kercken-Raedts.</p>
				<p>8. Een Dienaer eens wettelijken beroupen sijnde, mach de Gemeijnte, daer hij sonder conditie aenghenomen is, niet verlaten, om elders een beroupinghe aen te nemen, sonder debewillinghe des kerckenraets met de Dijaconen ende derghene, die te voren in dienst van Ouderlingxschap ende Dijaconschap gheweest hebben, mitsgaders die vanden magistraet ende met voerweten vande Classe; ghelyck oock gheen ander kerke hem</p>	<p>10. Een Dienaer eens wettelijken beroepen zijnde, mach de Gemeente, daer hy sonder Conditie aenghenomen is, niet verlaten, om elders een beroepinghe aen te nemen, sonder bewillingh des Kercken-Raedts met de Diaconen, ende die ghenee die te voren in dienst van Ouderling-schap ende Diaken-schap gheweest zijn, mitsgaders die van de Magistraet, ende met voorweten vande Classe, gelijk ooc geen</p>

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
	<p>like Consistorie en is, van ghelooftweerdighe Ministers ende anderen personen, van welke attestatie de Classe ende Kercke, oordeelen sal, of se ghenogsaem is.</p> <p>18. De broeders hebben voor goet aenghelicke datmen neerstelike te boecke stellen sal den afscheijdt ende ghetuyghenisse der Dienaren die vertrecken, Maer aengaende d'andere lidmaten, dier namen ende tijdt des vertreckens mitsgaders d' oorsaecken (na datmen vindt datter veel aen gheleghen is) sal men opteijckenen.</p>			<p>sal moghen aennemen, eer hij wettelijke ghetuyghenisse sijns afscheijts vande kercke ende Classe, daer hij ghedient heft, verthoont hebbe.</p>	<p>ander kercke hem sal mogen ontfanghen, eer hy wettelijke ghetuyghenisse zijns afscheijts vande Kercke ende Classe, daer hy gedient heeft, verthoont hebbe.</p>
<p>36. Men sal oock de Lidmaten der Kercke vermanen, die eenighes Kercken-Dienaers dienst in den tijt der vrijhey ghebruyckt hebben, dat sy den selven niet onderhout, soo hy ghebreck heeft, versorghen.</p>			<p>10. De Ghemeijnten sullen sorghe draghen, dat haren Dienaren behoortick onderhoudt ghegheuen werde: Ende wanneer zij hier inne haer ampt niet doen, soo sal de Classis oordeelen ofse van daer te nemen zijn.</p>	<p>9. Op d'ander sijde sal de ker-kenraet als representerende de Gemeijnte, oock ghehouden sijn hare dienaers te versorghen van behoortick onderhoudt, ende sonder kennisse ende oordeel des Classis niet te verlaten, de welke oock,</p>	<p>11. Op d'ander zijde sal den Kercken-Raet, als representerende de Ghemeinte, oock ghehouden zijn hare Dienaers van behoortick onderhoudt te versorgen, ende sonder kennisse ende oordeel des Classis niet te verlaten, de welke</p>

		<p>7. Dewyle de Dienaers haer leuen lanck aen haren dienste verbonden syn, soo en isset niet gheoorloft datse hen tot eenen anderen staet des leuens begheuen, ofte oock haren dienst onderlaten, ten ware dat sy gheen ghemeynte en hadde om te bedienen,</p>	<p>6. Een Dienaer des Woordts wettelick beroepen zijnde is aen der Kercke Christi zijn leuen lanck verbonden, alsoo dat hij soo langhe de Ghemeijnte staet, dewelcke hij dient, zijnen Dienst niet onderlaten, noch eenighe andere beroepinghe des leuens aenveerden mach, sonder het oordeel des particulieren Sijnodi.</p>	<p>bij ghebreke van onderhoudt, sal oordeelen oft de voorsz. Dienaers te versetten sijn oft niet.</p> <p>10. De wyle een Dienaer des Woordts wettelicken als bouen beropen synde sijn leuen lanck aenden kercken-dienst verbonden is, soo sal hem niet gheoorloeft sijn hem tot eenen anderen staet des leuens te begheuen. Ten sij om groote ende wichtige oorsake daer van de Classis kennisse nemen ende oordeelen sal.</p>	<p>oock by gebreck van onderhoudt, sal oordeelen oft de voorszreven Dienaers te versetten zijn, off niet.</p> <p>12. Dewijle een Dienaer des Woordts eens wettelick, als boven, beroepen zijnde, syn leuen langh aenden Kercken-dienst verbonden is, soo sal hem niet geoorloft zijn hem tot eenen anderen staet des leuens te begheuen: ten zy om groote ende wichtige oorsaken, daer van de Classe kennisse nemen ende oordeelen sal.</p> <p>13. So het gheschiedt dat eenighe Dienaers door ouderdom, siecte, ofte andersins onbequaem worden tot oeffeninghe hares Dienstes, soo sullen sy nochtans des niet te min de eere ende den Name eens Dienaers behouden, ende van de Kercke die sy ghedient hebben, eerlijcken in haren nootdrift (gelijck oock de</p>
	<p>Ende soo het gheschiedde dat sy door ouderdom ofte sieckte onbequaem warden tot oeffeninghe hares diensts, soo sullen sy nochtans dies niet te min de eere ende den naem eens Dienaers behouden. Ende op dat sy den ouerighen tyt hares leuens eerlick toebrenghen moghen, soo sullen sy van den Kercken versorgh</p>		<p>11. Wanneer het gheschiedt dat een ghetrouwe Dienaer door ouderdom ofte cranckheijt ghebroken zynde, zyn ampt niet langher bedienen can, soo sal het der Ghemeijnte toe staen te besorghen, dat hem <i>ex bonis publicis</i> soo veel toegheleijt werde, daerop hij de reste zijns leuens eerlick ende bequamelick door comen</p>	<p>11. Soo het gheschiede dat eenighe Dienaers doer ouderdom, siecte oft andersins onbequaem worden tot oefeninghe haers diensts, soo sullen sij nochtans des niet te min, de eere ende den naem eens Dienaers behouden, ende van de kercke, daer sij ghedient hebben, eerlijcken in haren nootdrift (ghelyck oock de weduwen ende</p>	

<p>Acta Emden 1571</p>	<p>Dordrecht 1574</p>	<p>Acta Dordrecht 1578</p> <p>werden. Soo sy oock om dese ofte eenighe andere oorsaken haren dienst voor eenen tyt nalaten moeten, soo sullen sy nochtans hen tot allen tyden der beroepinghe der ghemeynte onderwerpen. Ende het en betaemt niemant van een plaetse tot dander te reysen om te predicken dewyle het ampt der Apostelen ende Euangelisten voor langhen tyt in der ghemeynten Godes opgehouden is.</p>	<p>Middelburg 1581</p> <p>moghe: Dat oock de weduwen ende weesen der Dienaren niet vergheten wrden.</p>	<p>'s-Gravenhage 1586</p> <p>weesen int ghemeen) versorgt wordden.</p> <p>12. Soo eenige Dienaers om de voersz. oft eenighe andere oorsaken haren dienst voor eenen tijt onderlaten moesten (het welke niet sonder adujs des kerkenraets gheschieden sal) sullen sij nochtans tot allen tijden de beroepinghe der Gemeijnten onderworpen blijven.</p>	<p>DKO 1619</p> <p>Weduwen ende Weesen der Dienaren int gemeen) versocht worden.</p> <p>14. Soo eenighe Dienaers om de voerschreven ofte eenighe ander oorsaken, haren dienst voor eenen tijt onderlaten moesten (*twelck sonder advijs des Kercken-Raeds niet gheschieden en sal) soo sullen sy nochtans tot allen tijden de beroepinghe der Gemeenten onderworpen zijn ende blijven.</p>
<p>37. Die wyt deser verstroyinghe in eenigher Stadt ofte plaetse vergadert zijn, sullen edlijcke <i>Studenten</i> onderhouden, die aan hen verbonden sullen zijn, der welcker dienst, soo die ghenen diese onderhouden hebben, ontbeeren moghen, ende toelaten dat een andere Kercke de selve gantschelijck</p>	<p>48. De ghemeynten sullen allen moghelicke vlyt aenwenden dat sommige studenten van goeder hope door de Ouerheydt ofte andere particuliere personen in de grooter scholen onderhouden worden, de welke namaels tot den dienst des woords sullen moghen ghebruyckt worden.</p>	<p>14. De Ghemeynten sullen arbeijden datter studenten inder Theoogie zijn, die <i>ex bonis publicis</i> onderhouden werden. Men sal oock inden Ghemeynten, daer men bequame personen heeft, tghebruyck der Propositionen aenstellen, op datse door sulcke eene oeffeninghe tot dienste des Woords bereijdet moghen werden.</p>	<p>17. De Gemeijnten sullen arbeijden, datter studenten inder Theologien sijn, die <i>ex bonis publicis</i> onderhouden wordden.</p>	<p>19. De Gemeeynten sullen arbeijden datter Studenten inder Theologie zijn, die <i>ex bonis publicis</i> onderhouden werden.</p>	

<p>tot haer met verbindige overneme, soosullen sy die ghedaene oncoosten wederom mogen eyschen, maer dat en sullen sy niet moghen doen, ist dat zijse alleen voor eenen tijt uyt lenen.</p>	<p>38. Daer is een Register beschreven der Kercken-Dienaren die nu geen dienst en hebben, item der ghenere die tot den Kercken-dienst bequaem zijn. Ende is uyt elke Classe der ghenere die hier zijn, eenen Kercken-Dienaar vercooren, die de Kercken-Dienaers zijnes Classis in den naem deser Synodale vergaderinghe vermanen sal, dat sy naerstellijck vernemen, of eenighe Kercken in haren Classe sonder Kercken-Dienaers zijn, ende soodanighe Kercken vermanen eenen Dienaar te beroepen, dat sy oock sommigen uit den register voorstellen, op dat met</p>			<p>6. Ghelyckeryws niemant tot desen dienst en behoort beroepen te worden dan de ghene diemen een seker plaetse toestelt, alsoo moet een Dienaar die noch aen gheen Kercke verbonden is hem seluen gheheelick der ghemeynte die hem beroept toeeyghenen, Ende soo de ghemeynte ofte de dienaar eenighe condition wt bespreekt in de welke de eenere der partijen weyghert te verwillighen, soo salt der classe toestaen daer van te oordeelen. Het sal oock den Dienaar niet gheoorlooft syn met verlatighe synder ghemeynte ene andere beroepinghe elders aen te nemen sonder het consent synes Kerckenraets ende</p>			<p>7. Men sal niemant tot den Dienst des Woordts beroepen, sonder hem in een Kercke te stellen, die hij dienen sal, aen dewelcke soo hij sonder conditie verbonden is, sal in gheene andere Kercke dienst aennememoghen, dan door het oordeel ende consent der Classe, daermede bejdede Kercke ende de Dienaer te vrede sal moeten zijn. Voort sal niemant gheoorloft zijn hier ende daer te gaen predicken niet hebbende eenighe sekere plaetse, buijten consent ende autoriteijt des Sijnodi ofte Classis: ghelyck oock niemant in een andere Kercke eenighe predicatie sal moghen doen, sonder bewillinghe des Kerckenraets.</p>			<p>12. Soo eenige Dienaers om de voersz. oft eenighe andere oorsaken haren dienst voor eenen tijt onderlaten moesten (het welke niet sonder aduijs des kerckenraets gheschieden sal) sullen sij nochtans tot allen tijden de beroepinghe der Gemeijnten onderworpen blijuen.</p>			<p>14. Soo eenighe Dienaers om de voersz. oft eenighe andere oorsaken, haren dienst voor eenen tijt onderlaten moesten ('twelck sonder aduijs des Kercken-Raets niet gheschieden en sal) soo sullen sy nochtans tot allen tijden de beroepinghe der Gemeenten onderworpen zijn ende blijuen.</p>	<p>7. Niemandt en sal tot den Dienst des Woordts beroepen werden, sonder hem in een seker plaetse te stellen, ten waer dat hy gesonden worde om hier oft daer te predicken in de Gemeente onder t'cruyce, ofte andersins om Kercken te vergaderen.</p>
---	---	--	--	--	--	--	---	--	--	--	--	--	--	--

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
<p>ghemeynen rade yemant beroepen werde. 39. Tot Emden zijn vercoren Dominicus Iulius, Cornelius Rheticus, Iohannes Arnoldi. Te Wesel, Iohannes Lippius, Petrus Rijckius, Michaël Iordaens, op dat de Nederduytsche Kercken die gheen Dienaren hebben, weten datse aen dese Mannen schrijven sullen, ende op dat dese den Kercken eenige Dienaren in hare, ofte in de naestgheleghene plaetsen woonende, aengheven. 40. Soo daer eenighe Kercke soo arm ende behoefuigh ware, dat sy den Dienaer welcken sy beroept niet onderhouden en conde, soo sal de Classe sulcx versorghen: ende sullen voor eerst sommighe naeburighe Kercken t' samen gevoeght moghen werden; Daer beneven</p>		<p>Classis, ghelyck oock gheen ander Kercke hem sal moghen ontfanghen, eer hy wettelike ghetuyghenisse syns afscheyts ghetoot hebbe. Maer soo het gheschiedde dat yemant wt sulcken plaetsen quame in den welken noch Kerckenraet noch Classe en is, de selue sal van eenighe naestgheseten Dienaren ofte anderen gheloofwerdighen mannen ghetuyghenisse brenghen. Ende op dander syde sal de Ghemeynte oock ghehouden syn hare Dienaers van behoortick onderhoudt te versorghen.</p>			

<p>sullen de Dienaren der verstroyder Gemeenten vermaent worden, dat sy de Litmaeten der Kercken tot bystaant te doen aenporren: doch insonderhey sullen sy die aenporren die uyt die selve Provincie oft Lantschap zijn, daer indie Kercke leyt, en de de Kercken-Dienaren sullen anderen in desen deele met haer exempel voorgaen.</p>					
<p>41. Die Dienaren des Classis sullen in die plaetsen, daermen den dienst des Woorts niet sal comen oprichten, Lessers, Ouderlinghen ende Diaconen verordenen op dat alsoo de Kercken versaezelt moghen werden.</p>				<p>35. Welverstaande dat inde plaetsen daer den kerckenraedt van nieuws op te richten is, het selue niet en gheschiede dan met aduijs vanden classe. Ende daer tghetal der Ouderlinghen seer cleijn is, sullen de Dyakenen mede tot den kerckenraedt ghenomen worden.</p>	<p>38. Wel verstaende dat inde plaetsen daer den Kercken-Raet van nieuws is op te rechten, t' selfde niet en gheschiede, dan met advijs vande Classe. Ende daer t' ghetal vanden Ouderlinghen seer eyleyn is, sullen de Diakenen mede tot den Kercken-Raedt moghen ghenomen worden.</p>
<p>42. Die Dienaren ende Ouderlinghen der Classen die onder 't Cruys zijn, sullen in allen Steden ende</p>	<p>11. In die plaetsen daer noch eerst een ghemeynte vergadert ende ordeninghe ghestelt moet werden, sal de</p>			<p>36. In de plaetsen daer noch gheenen kerckenraet en is, sal middeler tijt byden Classe ghedaen</p>	<p>39. In die plaetsen daer noch geen Kercken Raedt en is, sal middeler tijt by de Classe ghedaen</p>

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
<p>Dorpen onder haren Classe, ofte daer ontrent gheleghen, naerstellijck ondersoecken ende vernemen nae den ghenen, die tot de reyne Religie ghene-ghen zijn, om de selve tot haren schul-dighen plicht te vermanen: Derhalven sullen sy pooghen, Kercken, ofte ten minsten beginselen der Kercken te vergaederen; Ende om sulcx te beterna te comen, soo sullen de Classes, alle die naest-gheleghen Steden ende Dorpen onder haer verdey-len, op dat niet versuymt werde. Die selve sorghe sullen die verstroyde Ghemeenten over die Steden ende ander bylegghende plaetsen draeghen, voornamelijk die wijt van den Classe ghele-ge zijn. Die verstroyde ghe-loovighen Dienaeren der Classes onder 't Cruys hier in</p>		<p>Dienaer die daer ghesonden wordt, somighe van den godsalichsten neffens hem soo tot raet ende regeringhe der Kercke, als oock tot de bedieninghe der aelmoessen ghebruycken, daerna syne toehoorders vermanen, datse haer door belydenisse des gheloofs tot het ghebruyck des Auontmaels bereyden, Ende als de Ghemeente een weynich sal toeghenomen hebben soo sal hy wt het ghetal der ghenen die ten Auontmael gheweest syn somighe ordentlick tot Ouderlinghen ende Diaconen stellen.</p>		<p>wordden dat anders den kerckenraet nae wtwijisen deser kerkenordeninghe opgheleijt is te doene.</p>	<p>werden t'ghene anders den Kercken Raedt nae uytwijsen deser Kercken Ordeninghe opgheleydt is te doen.</p>

<p>helpen, hen voorsich- telijk aengehevende die namen der ghener die sy weten dat tot de Religie gheneghen zijn gheweest in die plaetsen, daer sy uytgeworpen, ofte uyt gheweken zijn.</p>	<p>43. T' is seer oorbaerlijk datter sulleke eene vereeninghe der Kercken zy, datse dickwils met onderlinghe Brieven malcanderen te kennen gheven, wat daer dienstelijk sal zijn tot de onderhoudinghe ende was-dom der Kercken int ghe-meen, ofte oock sommigher int bysonder, ende dat sy voornamelyck van die Ketters, scheurmaeckers, huer- linghen, landt loopers, ende andere soodanighe schae- delijcke menschen malcan-deren verwittighen, op dat de Kercken sick voor soo-danighen wachten connen.</p>										<p>48. Het sal yegeelijcken Synodo vrystaen, correspondentie te versoecken enden te houden met synen Bena-buerden Synodo ofte Synodis, in sulcker forme, als sy meest profijtich achten sullen, voor de gemeene stichtinghe.</p>
---	---	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
<p>44. Op datmen de sware belastingen der Kercken voorcome ende verlichte, welke dagelijcx toenemen door de lichtvaerdicheyt der ghener die al te lichtelijck hare woonplaetsen veranderen, ende der ghener die onder 't dexel datse geloovigh ende behoefigh zijn, d' Aelmoessen, den huysghenoten des Gheloofs toecommende ende van nooden zijnde, ontrecken: Soo hebben wy voor raetsaem aenghesien, dat in allen ende yegelijcke Kercke vercondicht werde, dat de ghenen die van daer vertrecken, voortaan niet en sullen als huysghenooten des Geloofs gheholpen werden in andere Ghemeenten, ten zy datse attestatie ofte ghetuyghenisse hebben, hoe sy sick te voeren in leere ende</p>					

<p>leven by de Ghemeynte van daer sy ghecomen zijn, ghedraeghen hebben. 45. De Dienaren sullen daer op letten, datse allen den ghenen die attestatie ofte ghetuyghenisse begheeren, vragen uyt wat oorsaek sy begheeren te vertrecken, ende bevindende d' oorsaek des vertreck niet genoeghsaem te zijn, den soodanighen attestatie wegheren. Die Dienaren ende Diaconen sullen oock toesien, datse niet te seer ghenegen zijn hare Kercken van de armen te ontlasten, met welken sy andere Ghemeynten sonder eenighen noot beswaren. Ende soo wien sy attestatie geven, sullen haer naem, toe-naem, Vaderlandt, ende hantwerck in den Brief uyddrucken, misgaders de oorsaek hares vertreck, ende hoe langhe sy in de Gheemeente verkeert</p>		<p>25. De ghetuyghenisse briefuen der lidmaten der ghemeynte die vertrecken, sullen met ghemeynen aduysen in den Kerckenraet alsoo gheschreuen worden, dat de vrome ende godsalighe met desen woorden worden gherecommendeert <i>sonder opsprake ende ergternisse ghewandelt hebben;</i> maer sodanighe forme van ghetuyghenisse salmen die niet gheuen de welke alsoo noch niet beproeft en syn. Ende soo het ghebeurde dat door de haestighe reyse der ghenen die vertrecken willen, de tsamenkoemste des Kerckenraets niet en konde verwacht worden,</p>	<p>67. Den ghenen die vut der Ghemeijnte vertrecken sal een Attestatie ende ghetuyghenisse hares wandels bij aduysse des Kerckenraets mede ghegheuen werden.</p> <p>Voort sal den armen om ghenoechsame oorsaken vertreckende, van den Diaconen bijstandt ghedaen werden, soo veel hen noodich is ter plaetse toe daer zij henen willen: twelcke zij op haren Attestatien teijckenen sullen.</p>	<p>75. Den ghenen, die wter Ghemeijnten vertrecken, sal een attestatie ofte ghetuyghenisse hares wandels bij aduysse des kerckenraets mede ghegheuen worden, onder den seghel vander kerken, oft daer gheen seghel en is van tweeën onderteekent.</p> <p>76. Voirts sal den armen, om ghenoechsame oorsaken vertreckende, vanden Diaconen bystandt ghedaen worden, nae discretie, mits aenteekene op den rugge van hare Attestatie de plaetse daer sij henen willen, ende de hulpe diemen haer ghedaen sal hebben.</p>	<p>82. Den ghenen die uyt der Gemeente vertrecken, sal een attestatie ofte ghetuyghenisse hares wandels by advijs des Kercken-Raets mede gegeven werden onder den Zeghel der Kercken, ofte daer geen Zeghel en is, van tweeën onderteekent.</p> <p>83. Voorts sal den Armen, om ghenoechsame oorsaken vertreckende, vanden Diaconen bystandt ghedaen worden, nae discretie, mits aenteekene op den rugge van hare Attestatie de plaetse daer henen wille, ende de hulpe diemen haer sal ghedaen hebben.</p>
--	--	---	--	--	---

<p>Acta Emden 1571 hebben, hoese sick ghedragen hebben, wanneer sy van daer ghescheyden zijn, waerse henen gaen willen, ende andere dierghelijcke dinghen. 46. Den genen die vertrecken salmen soo veel geven, als men achten sal ghenoech te wesen om tot de naeste Ghemeente, daer sy door passeeren sullen, te comen, doch hoe veel het zy, salmen op de attestatie teycken. T' selve sullen oock andere Gemeenten daer sy doortrekken, doen, yder nae zijne macht: sy sullen de attestatie besien, ende soo sy oprecht is, soo veel mede deelen, als noodigh is om tot de naest-legghende Gemeente te comen, hoeveel sy geven, ende wanneer sy van haer vertrecken, sullen sy op de attestatie teykenen. Alsoo sullen oock andere</p>	<p>Dordrecht 1574</p>	<p>Acta Dordrecht 1578 <i>Datse in der Kercke Godes Christelick sonder opsprake ende erghernisse ghewandelt hebben;</i> maer sodanighe forme van ghetuyghenisse salmen die niet gheuen de welke alsoo noch niet beproeft en syn. Ende soo het ghebeurde dat door de haestighe reyse der ghenere die vertrecken willen, de tsamenkomsten des Kerckenraets niet en konde verwacht worden, sullen de Dienaers des woords met aduys somigher Ouderlinghen het ghetuyghenisse schryuen, in het welke soo sy aerm syn sal (dogh met discretie) aengheteekent worden, hoe vele hen van den Diaconen ghegeuen is, item wanneer ende waer sy vertrecken.</p>	<p>Middelburg 1581</p>	<p>'s-Gravenhage 1586</p>	<p>DKO 1619</p>
---	------------------------------	---	-------------------------------	----------------------------------	------------------------

Ghemeynten haer draeghen, tot datse in die plaetse comen daer sy wesen willen, alwaer de overgheleverte attestatie sal ghescheurt werden. 47. Alle die nae de naest-comende maent Novembris, sonder eenighe ghetuyghenisse, ofte met gheen ghetuyghenisse nae dese forme beschreven, uyt de Ghemeynten, vertrecken sullen, die sullen voor geen huysghenooten des Gheloofs, den welke men, nae de leere Pauli, alder-meest behoort goet te doen, ghehouden worden. Soo daer nochtans eenighe comen uyt de Ghemeynten onder 't Cruys sittende, ofte uyt sulcke plaetsen daer gheen Kercken dienst inghestelt en is, soo salmen die ondersoeken, ofse bidden ende reeckenschap hares Gheloofs gheven comen: item uyt wat oorsaeck sy vertrocken

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
<p>zijn, ende van dier-ghelijcke dingen meer, doch sal in de discretie der Diaconen staen, hoe veel men soodanighen tot onderstant sal gheven.</p>					
<p>48. Men sal den Heer van S. Aldegonde bidden in den naem van deser Synodale verghaderinghe, dat hy een Historie der dinghen die in sommige jaeren hervaerts gheschiet zijn, beschrijve: ende voornamelijk van die dinghen, die de oprechtinghe der Kercken, de vervolginghe der selver, die wederoprechtinge der Beelden, de volstandicheyt der Martelaren, die grouwelijcke oordeelen Gods teghen vervolghers, de veranderinghen der Politien, etc. betreffen.</p>					
<p>49. Alle Kercken-Dienaren, mitsgaders alle andere die met haer hulp dit voornemen comen vorderen,</p>					

<p>sullen naertstelijk ondervraghen ende ondersoecken alles wat tot soodaenighen Historie dient, ende in gheschrifte oversenden aan yemandt der ghe- ner die hier toe verco- ren zijn, welcke dese dingen daer nae aen den Heer van S. Alde- gonde ghetrouwelijck sullen overschrijven.</p>					
<p>50. Ende zijn hier toe vercooren: tot Emden, Christophorus Becanus, ende Cornelius Rhetius: te Wesel, Pieter de Rijcke, ende Carolus Niellus: te Coelen, Adriaen van Conincksloo, ende Iohannes Regius: tot Aecken, Iohannes Christiani, ende Iohannes Heuckelom: tot Franckfort, den Heer van Bailleul, ende Sebastiaen Matte: tot Heydelbergh, Petrus Dathenus, ende Iohannes Taffinus: te Frankendael, Caspar van der Heyden, ende</p>					

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
<p>Petrus Anthonii: te Schonau, Fransiscus Iunius: te Sint Lamberts, Nicolaus Schoubrouck.</p>					
<p>51. Niemandt sal eenigh Boeck van hem selven, ofte van een ander ghemaeckt, waer in van de Religie ghehandelt wordt, doen ofte laeten drucken, ofte andersins int licht brengen, ten zy dat 't selve Boeck van den Kercken-Dienaren des Classis, ofte van de openbare Professoren der Theologie, die van onsen geloove ofte confessie zijn, geëxamineert ende gheapprobeert zy.</p>	<p>3. De broeders achten dat tot wtroetjinghe der val-scher leeringhe ende dwa-lingen die door het desen der ketterischen boecken meer en de meer toenemen, dese nauw-ghende middelen gheuoicht behooren te worden. Ten eersten sullen de Dienaers vanden predicckstoel t' volk tot de lesin-gheder Bibelsche Schriftijre vermanen ende van-den onghезonden ketteri-schen boecken afmanen, doch de namen der boecken spaerlick noemende. Ten tweeden sullen die boeck-ueroopers der reijne leere toegedaen vanden Dienaeren vermaent worden, datse sulcke boecken niet en drucken noch vercoopen. Ten derden sullen de Dienaers inde huijs-</p>	<p>55. Niemandt en sal eenich boeck van hem of van yemant anders ghemaeckt in het welke van de religie ghehandelt wordt laten drucken ofte int licht brengen door hem seluen ofte door anderen eer het selfde van den Dienaren der Classe ofte Professoren der Theologie onser belydenisse ouersien ende voor goet bekent sal wesen.</p>	<p>38. Niemandt sal hem onderstaen eenich boeck ofte schrift van een andere ghemaeckt ofte ouerghesettet, handelende vander Religie te laten drucken ofte andersins wt gheuen, dan selue voor henen doorsien ende goet ghekent zijnde vanden Dienaren des Synodi, ofte Professoren der Theologie onser Belydenisse.</p>	<p>49. Niemandt vande ghereformeerde religie sal hem onderstaen eenich bouck ofte schrift van hem ofte van een andere gemaect oft ouerghesedt, handelende vande Religie, te laten drucken oft andersins wt te gheuen, sonder het selue voor henen voersien ende goetghekent sijnde vande dienaren des woerts sijns particulieren Synodi: ofte professoren der Theologien onser belydenissen.</p>	<p>55. Niemandt vande Ghereformeerde Religie sal hem onderstaen eenich boeck ofte schrift van hem, ofte van eenen anderen gemaect ofte overgheset, handelende van de Religie, te laten drucken ofte andersins uyt te gheuen, dan t' selfde voor henen doorsien ende goet gekent zijnde vande Dienaren des Woordts zijns Classis, ofte particulieren Synodi ofte Professoren der Theologie van dese Provincien, doch met voorweten zijnes Classis.</p>

	<p>bezoekingen der lidmaten der Ghemejntje besien of in haren huijzen eenighe schadelicke boecken sijn, op datse haer vermaenen mueghen sulcke boeken wech te doen.</p>				
<p>52. In groote Ghemeenten salt oorbuerlijk sijn, datmen sommighen die hope geven, datse de Kereke Gods t' eeniger tijdt sullen connen dienen, int besonder oeffene, int proponeren: ende op dat het ordentelijck gheschiede, sal een Kercken-Dienaer over die Actie presideren.</p>	<p>21. Aengaende de propositie, Ofmen die gheene die niet ghestudeert en hebben, ende nochtans goet verstantt hebbende begheerich sijn hun tot eenighen Kerckendienst te begheuen, toelaten sal te proponeren, Is besloten datmen die alleen toelaten sal inden welcken alle deze dinghen beuonden en worden, Ten eersten godsalicheit ende ootmoedicheit, Ten tweeden, gaue van welspreckenhijt, Ten derden, goet verstantt ende discretie.</p>	<p>49. In den ghemeenten daer studenten syn in der Theologie sullen de selue alle weken in een bysonder versamelinghe daertoe bestemt, in de teghenwoordicheit der Dienaeren des woordts int proponeren gheoeffent worden op dat sy door het oordeel ende vermaninghe der seluer totten dienst alsoo moghen bequame ghemaectt worden.</p>	<p>14. De Ghemeijnten sullen arbeijden datter studenten inder Theologie sijn, die <i>ex bonis publicis</i> onderhouden werden. Men sal oock inden Ghemeijnten, daer men bequame personen heeft, tghenuech der Propositionen aenstellen, op datse door sulcke eene oeffeninghe tot dienste des Woordts bereijdet moghen werden.</p>	<p>17. De Gemejnten sullen arbeijden, datter studenten inder Theologien sijn, die <i>ex bonis publicis</i> onderhouden worden. 18. In de kerken daer meer bequame predicanten sijn, salmen het ghenuech der propositionen aenstellen, om doer sulken oefeninghen eenighe tot de dienst des woerts te bereyden; wel verstaende dat gheen proponenten de Gemejnten openbaerlyck vanden predicstool sullen leeren,</p>	<p>8. Men sal gheen School-meesters, Handwerkslyden ofte andere die niet ghestudeert en hebben, tot het Predick-ambt toelaten, ten zy datmen versekert is van hare singuliere gauen, Godsalicheit, ootmoedicheit, zedicheit, goet ver-standt ende discretie, mitsgaders gauen van welsprekenhijdt. Soo wanneer dan soodanighe persoonen sich tot den dienst presenteren, sal de Classis de selve (indient de Synodus goet vint) eerst examineren, ende na datse de selve int examen bevint, haer een tijt langh laten int prive proponeren, ende dan voorts met hen handelen, als sy oor-</p>

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619	
<p>53. Deze Articulen de Wettelijke ende behoer-lijke ordre der Kercken betreffende, zijn alsoo met ghemeyn accoord ghestelt, datse, soo de nutticheydt der Kercken vereyschet, verandert, vermeerdert, ende verminderd moghen worden. Nochtans sal</p>			<p>69. Dese Artijckelen de wettelijke ordeninghe der Kercke aengaende, zijn alsoo ghestelt ende aenghenomen met ghemeynen accoord, datse, soo het profijt der Kercken anders eijtschte, verandert vermeerdert ofte verminderd moghen ende behooren te werden. Ten sal nochtans gheen bijzondere Ghemeijnte Classe ofte</p>	<p>79. Dese Artijckelen de wettelijke ordeninghe der kercken aengaende, zijn alsoo ghesteldt ende aenghenomen met ghemeynen accoord, datse so het profijt der kerken anders heijtschte, verandert, vermeerdert oft verminderd, moghen ende behooren te worden. Ten sal nochtans gheen besonder Gemeynste, Classe ofte</p>	<p>deelen sal sichtlichijk te wesen. 19. De Gemeynen sullen arbeeyden datter Studenten inder Theologie zijn, die ex bonis publicis onderhouden werden. 20. Inde Kercken daer meer bequame Predicanten zijn, salmen 't gebruyck der propositionen aanstellen, om door sulcke oefeninghen eenige tot den dienst des Woordis te bereyden, volghende in desen de ordre daer van by desen Synode specialijk ghestelt.</p>	<p>86. Dese Artijckelen, de wettelijke Ordeninge der Kercken aengaende, zijn alsoo gestelt ende aenghenomen met ghemeyn accoord, datse (soo het profijt der Kercken anders vereyschte) verandert, vermeerdert ofte verminderd moghen ende behooren te worden. Ten sal</p>

<p>t' gheen besondere Kercke vry staen sulcx te doen: maer alle Kercken sullen arbeijden deze te onderhouden, tot dat in een Synodale verghade-ringhe anders besloten wort.</p>			<p>Sijnode toestaen sulcx te doen, maer sullen neerstic-heit doen om die te onderhouden, tot dat anders vanden generale ofte Nationale Sijnode verordent werde.</p>	<p>Sijnode toestaen sulcx te doen, maer sullen neersticheyt doen om die te onderhouden, tot dat anders vande Generale oft nationale Sijnode verordent werdde.</p>	<p>nochians gheen bysondere Gemeente, Classe ofte Synode toestaen sulcx te doen, maer sullen neersticheydt doen om die te onderhouden, tot dat anders vande Generale ofte Nationale Synode verordent wort.</p>
	<p>22. Van den scholen is besloten dat Ten eersten de Ministri van allen Classen sorch draghen sullen op welcken plaetsen schoolen behoeuen te wesen.</p> <p>2. Of de schoolmr. der plaetse daermen van handelt voortijds een openbaer ende ordinaris stipendium ghegheuen is.</p> <p>3. Sullen sij vande Magistraet begheeren, dat het hun gheoorloft sij, een schoolmr. te setten, ende dat de Magistraet t' stipendium beuele te betalen twelck eertijds betaelt plach te worden.</p>	<p>47. Men sal arbeiden dat oueral scholen opgericht worden in den welcken de kinderen niet alleen in spraken ende konsten, maer oock voornemelijk in den christelicken cathechismo onderwesen ende totten predicatien gheleydet worden.</p>	<p>12. De Ghemeijnten sullen toesien datter Professeurs ende Schoolmeesters zijn, die niet alleen de vrije consten ende spraecken leeren, maer oock de Theologie ende den Cathechismum, ende hare toehoorders ende Discipelen inde vreesse Godts onderwijsen.</p>	<p>19. De kerckenraeden sullen allomme toesien datter ghoede Scoelmeesters sijn, die niet alleene de kinderen leeren lesen, scrijuen, spraken ende vrije consten, maer oock de selue inde godsalicheijt ende inden kathechismo onderwysen.</p>	<p>21. De Kercken-Raden sullen allomme toesien datter goede Schoolmeesters zijn, die niet alleen de Kinderen leeren lesen, scrijuen, spraken, ende vrije Consten, maer oock deselve inder Godsaligheyt ende inden Datechismo onderwijsen.</p>

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
	<p>4. De Ministri sullen verschaffen dat de Schoolms. de bejdinghe des gheloofs onderschrijven, ende sich der Discipline onderwerpen, oock mede den Catechismus ende andere dinghen die der ieucht nut sijn leeren.</p> <p>5. Ende soo daer eenighe Schoolms. waren die dit niet doen en wilden sullen de Ministers hare Ouerheit bidden, dat se gheweert ofte afghesettet worden.</p> <p>6. Soo de Dienaers iet van desen verhaelden dinghen vander Ouerheit niet verrijghen en condon, Soo sullen sij het der hooghe Ouerheit bij requeste vercladeren ende de saecke voordrijuen.</p> <p>37. Men sal de predicatie beghinnen van desen woorden na t'ghesang des Psalms, Onse hulpe sij inden naem des Heeren etc.</p>			<p>48. Inghelijx sullen oock de Scoelmeesters ghehouden sijn dartykelen als bouen, oft in de plaetse van dien den Christelijken Catechismusum tonder teekenen.</p>	<p>54. Inghelijcks sullen oock de Schoolmeesters ghehouden sijn de Artijckelen als boven, ofte inde Christelijcken Catechismusum te onder teekenen.</p>

	<p>Item de predicatie besluyten met den segghen Num. 6.</p>				
	<p>38. De Dienaers sijn vermaent haer toehoorders met te langhen predicken niet te beswaren, ende haer predicatien boven d'wre soo veel meughelick is, niet te vertrecken.</p>				
	<p>39. De Sondaechsche Euangelien diemen int pausdom pleech te ghebriijcken, en sullen niet ghepredickt worden, Dan men sal een boeck der H. Schriftuure oordentlick na malcanderen wtlegghen, Op dat de predicatien door te veel text niet te langh en vallen, t' volck van den misverstande afghetoghen ende tot den rechten verstande der gheheeler schrift bequamelicker ghebrocht worde.</p> <p>40. Aengaende de materie der predicatien, is goet gheuonden datmen aller meest wt</p>	<p>56. De Dienaers sullen een gheheel boeck der H. Schrift ordentlick totten eynde toe der Ghemeynte verklaren.</p> <p>Dogh sullen sy meest de boecken des nieuwen Testaments voornemen, hoewel het nochtans hen vry staen sal de materie harer predicatie wt den boecken des ouden Testaments te nemen, met aduuse des Kerckenraets de welcke op de stichtinghe ende gauen</p>			

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
	<p>t'Nieuwe testament t' volck leeren sal. Het sal oock wel inde vrijheit der Dienaren staen wt den Ouden testamente te predicken met raet ende adijjse des Consistorii.</p>	<p>der Dienaren acht nemen sal. Ende in den plaetsen daer de Sondaeghsche Evangelien noch ghebruyckt worden, salmen sulkes dulden ter tyt toe datmen het selfde bequamelick sal kunnen affsetten.</p>			
	<p>41. Is besloten dat na het ghebet voor de predicatie, dat ghesangh O Godt die onsen Vader bist etc. den Dienaren vrij sal staen te houden of te laten.</p>				
	<p>42. Alle Dienaren sullen eenereij forme van oepentlicke Kerckghebeden ghebruycken, doch datse corctelick ende wijselick daer inne voeghen dat de teghenwoordighe nootd eijsschen sal, als voor speciale personen der Ouerheijden, voor eenighe crancken etc. Ende dit sullen sijn de ghebeden inden Catechismo veruatet. Ende ouermids t' alghemein ghebet t' Sondaechs na de predicatie te langh</p>				

	<p>is, twelck op vast ende bidtdaghen bequamlick ghebruyckct can worden, Soo is den Praesidi belastet dat hij een corte dancksegghinghe begrijpe, diemen gebruycken sal mueghen tot deze woorden toe Ende ouermits het v behaecht etc.</p>				
	<p>43. Op het voorstellen, Of het nut ware datmen benefens den Psalmen Davids ghedichtet door Dathenum enighe andere gheestelicke liedekens ende psalmen van anderen gheleerden luiden ghemaect indē Kercken ghebruyckte, Is vanden broederen besloten dat men met den Psalmen Datheni mitsgaders t' gunt datter bij is te vreden sal wesen, tot dat indē Sijnodo generali anders besloten sal sijn.</p>	<p>76. De Psalmen Daudits van Petro Datheno ouergesett sullen in den Christelicken tsamenkoemsten der Nederduytscher Kercke ghelyckmen tot noch toe ghedaen heeft ghesonghen worden, achterlatende de ghesanghen de welke in der H. Schrift niet en worden ghevoonden.</p>	<p>51. De Psalmen Daudits alleen sullen inder Kercke ghesonghen werden, latende de ghesangen die men niet vindt inder Schriftuere.</p>	<p>62. De psalmen Daudits zullen inder kerken ghesonghen worden, latende de ghesanghen diemen niet en vindt inder scrifture.</p>	<p>69. Inde Kercken sullen alleen de 150 Psalmen Davids, de thien Geboden, het Vader onse, de 12 Articulen des Geloofs, de Lofsanghen Mariae, Sachariae, Simeonis ghesonghen worden. t' Ghesangh, O God die onsen Vader bist, wordt inde vryheydt der Kercken ghestelt, om t' selve te gebruycken ofte naer te laten. Alle anderen gesanghen salmen uyt de Kercken weren, ende daerder eenighe albe-reets inghevoert zijn, salmen de selve, met de ghevoegelijkste middelen afstellen.</p>

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
	<p>44. Men sal t' Son- daechs na het tweede ghebet der voormid- daegsche predicatie dese woorden aen- hanghen, Wilt ons ook stercken inden waren ghelouue daer van wij etc. met den articulen des gheloofs. Ende voor den Catechismi predick, na het ghebet de 10 gheboden verhalen na den text. Ex. 20 ende Deuter. 5. Maer in den weeckpredicken en salmen gheen van beide lesen.</p>				
	<p>45. Men sal Sondaechs smorgens ende sna- middachs int vergade- ren des volx den Ghe- meijnten vrij laten te lesen benefens t' Psalmsinghen, of alleen te singhen, Doch daermen leest, salmen alleen de Canonijcke boecken oentlicke den volcke voorlesen, ende soo- dane als de Consistorie oordeelen sal der Ghe- meijnte stichtelickste</p>				

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
	<p>49. Hoewel het staen voor den deuren der Kercke om de aelmoessen te versamelen het allervoehelixte ende bequamste is, Soo is nochtans besloten dat de wijze van omme te gaen als noch inde vrijheijt der Kercke staen sal. Doch soo sullen de Dienaers arbeijden, dat sij het omme gaen soo veel mueghelick is sonder erghernisse afbrengen.</p>				
	<p>50. Aengaende het speelen der Orghelen in den Kercken houdt men dat het gantsch behoort afgheset te worden, volghende de leere Pauli I Cor. 14 : 19. Ende hoe wel men het alsooch in sommen deser Kercken predi-catiën gebruijckt opt scheij-den vanden volcke, soo dienet nochtans meest om te doen vergheten, waten te voren ghehoort heeft, ende is te besorghen dat het hier-nae</p>	<p>77. Het ghebruycke der Orghelen in den Kercken houden wy niet voor goed in sonderheijt voor de predication. Daerom achten wy dat de Dienaren behooren te aerbeyden, ghelyckse voor eenen tyt gheduldiet worden, datse alsoo metten eersten ende op het aldervoehelickste wegh ghenomen werden.</p>			

	<p>tot superstitie ghebruyck sal worden, ghe-lijck het nu tot lichaerdicheit dient; twelck soo het afgeschaff ware, men soude bequamelicker aen de deuren int uijtgaen des volx versamelen dan datmen sulcx int midden der predicatie tot groote hindernisse des diensts Gods doen moet.</p>	<p>57. In den ghemeynen daer het ghebruyck der Auont-ghebeden inghevoert is ende Predicanten ghenoech syn om die te doen sal het selfde ghe-draghen worden, doch alsoo dat daer door het nootsakelick ghebruyck der huysghebeden niet naghelaten en worde. Ende sullen oock de Dienaers op het ghebet meer acht nemen dan om een langhe predicatie ende wytloopighe verclaringhe te doen op het gheheel ofte halue capittel datse in den Auontghebeden</p>	<p>47. De Kercken inden welken tghebruyck der Auontghebeden is sullen deselue moghen houden: maer daerse noch niet inghestelt zijn, salmense niet in laten, ten ware in tijden van ghemeijnen noodt: Doch daermense begheert wech te nemen sal tselue niet sonder het oordeel der Classe, mitgaders der Ouericheit der ghereformeerden Religie toegheedaen, gheschieden.</p>	<p>57. Alsoo de Avontghebeden in vele plaetsen vruchtbaer gheuonden wordden, soo sal int ghebruyck der selver elke kerke volghen het ghene sij achtet tot hare meeste stichinghe te dienen. Doch wanneer mense begheren soude wech te nemen, sal tselve niet sonder het oordeel der Classe, mitgaders der Ouerheijt, der gereformeerder religie toegheedaen, gheschieden.</p>	<p>64. Alsoo de Avontghebeden in veel plaetsen vruchtbaer bevonden worden, soo zal int ghebruyck der selver elke Kercke volghen t'ghene sy achtet tot hare meeste stichinghe te dienen. Doch wanneer mense begheren soude wech te nemen, sal t'selve niet sonder t'oordeel der Classe, mitgaders der Overheijt, de Gereformeerde Religie toegheedaen, gheschieden.</p>
--	--	--	--	---	--

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
	<p>huijsgheden des auonts, (die een ieghelijk huijsvader met sijn huijsghesin schuldig is te doen) te neerstigher onderhouden worden. Ten derten, op dat d' alghemeijneghebede n op den vastdaghen, diemen somtijds om eenighen bijsonderen nootd gebruijckt, te vierigher en solenneelicker mueghen ghebruijcket worden.</p>	<p>ghewonelicken nemen sullen. Maer daerse noch niet inghevoert en syn, en salmense niet lichtelick toelaten ten ware in tyden van ghemeyne noodden, op dat de ordinaire predicatien ende huijsgheden niet in verachtinghe en koemen. Ende het sal allen Kercken vry blyuen te ordi-neren of men vele of weynich autonghebden doen sal. Ende daermen acht datse beter affghedaen waren salmen het aduys vander classe ende vander Ouericheyt der ghereformeerder Religie hier ouer ghebruycken.</p>			
	<p>52. Van den lijckpredicken is besloten datmense met grooter voorsichticheijt, soeckende d' opbouwinghe der Kercke, daerse ingheuoert sijn afsette, daerse niet ingheuoert en sijn niet in en voere, om de periculen der superstitie die daer</p>	<p>58. Ouermidts het ghebruyck der Lyckpredicken seer songherlick is, soo ghevoelen wy, datse in de plaetsen daer sy niet en syn, niet en behooren inghevoert te werden. Maer daerse ghewoonlick syn ghehouden te worden ende het ghetal der Dienaren ghemoeghsaem is, de welcke metgaders den</p>	<p>48. Daer de lijckpredicken niet zijn, salmense niet instellen, ende daerse nu alreede zijn aenghenomen, sal neersticheijt ghedaen werden om deselue door de ghevoechelickste middelen af te doen.</p>	<p>58. Daer de lijckpredicken niet en sijn salmense niet instellen, ende daerse nu alreede sijn aenghenomen, sal neersticheijt ghedaen worden om de selve door de ghevoechelyxte middelen aff te doene.</p>	<p>65. Daer de Lijckpredicatie niet en zijn, zalmense niet instellen: Ende daerse nu alreede zijn aenghenomen, zal neersticheyt ghedaen werden om de selve met de ghevoeghlijckste middelen af te doen.</p>

	<p>wt comen te vermijden. T' luyden der clocken omtrent de begraffnisse der dooden achten wij dat allesins afgheset behoort te worden.</p>	<p>Ouderlinghen de seluighe oordeelen niet onnut te syn, sullense gheduldiet worden, ter tyt toe datse bequamer ghelegenheit sonder erghernisse sullien moghen affghesett worden. Nochtans met dezer waerschouwinghe datse meer een forme hebben van een ongherepremediteerde vermaninghe dan van eene predicatie de welke van den ghebeden beghonnen ende met dancksegginghinghe ghesloten wordt. Datmen oock in den seluigen der affghestorvener loff niet en vercondighe. Het sal oock der Dienaren Ampt syn sorghe te draghen dat het ghebruyck der clocken de welke in den Pausdom soo int verscheyden als int begrauen der mensschen gheluyt worden wegh ghenomen werde.</p>			
--	--	--	--	--	--

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
	<p>53. Aangende de feestdagen neffens den Sondach, is besloten datmen met den Sondach alleen te vreden sijn sal. Dan salmen de ghewoonlike materie vander gheboorte Christi Sondaechs voor den Christdach inder Kercke handelen, ende het volk vande afdoeninghe deses feestdachs vermanen, ende oock vander selue materie op den Christdach predicken, soo hij valt op een predick dach. Men sal oock op Paesch ende Pinxter dach vander Verrijzenisse Christi ende seijdinghe des H. Gheestes leeren mughen, t'welck inde vrijheit der Dienaren staen sal.</p>	<p>75. Het ware wel te wenschen dat de vryheit van ses daghen te arbeeyden van God toeghelaten in der Kercke ghehouden ende de Sondagh alleen gheuyert mocht worden. Nochians dewyle somighe andere feestdagen door autoriteyt der Ouerheynt onderhouden werden, te weten den Christdagh metten navolghenden dagh, item den tweeden Paeschdagh ende tweede Pynxterdagh ende in somighe plaetsen den iaersdagh ende hemelvaerts dach, soo sullen de Dienaers neer-sticheyt doen datse met predication in den welken sy in sonderheit van de gheboorte ende verrijzenisse Christi seyndinghe des H. Geestes ende derghelycke artykelen des gheloofs, de ghemeynte leeren sullen den onnutten ende schadelicken ledich-ganck in een heylighe ende profytelicke oefeninghe</p>	<p>50. De Ghereijnten sullen bij haren Ouericheden aenhouden dat de feestdagen, vutghenomen den Sondach Christdach ende hemelvaertsdach, afghedaen werden. Maer ter plaetse daer meer feestdagen door beuel der Ouericheijt ghehouden werden, sullen de Dienaers arbeijden datse met ende schadelicken ledichganck in een heijliche ende nutte oeffeninghe veranderen.</p>	<p>60. De Gemeijnten sullen onderhouden beneffens den Christdagen, Paeschmaendach ende twee Pinxterdagen, maer ter plaetsen daer meer feestdagen doer beuel de Ouerheijt ghehouden worden, tot ghedachtenisse der weldaden Christi (als de besnijdenisse Christi ende Hemelvaertsdach) arbeijden, datse met predicken de ledicheyt des volx in heylighe ende nuttighe oefeninghe veranderen.</p>	<p>67. De Gemeenten sullen onderhouden, beneffens den Sondagh, oock den Christ-dagh, Paesschen ende Pinxteren, met den navolghenden dagh: Ende dewijl in de meeste Sieden ende Provintien van Nederlandt, daerenboven noch ghehouden worden, den dach van de Besnijdinghe ende Hemelvaert Chrifi, sullen de Dienaers over al, daer dit noch int ghebruyck niet en is, by de Overheden arbeeyden, datse sich met de andere mogen conghormeren.</p>

			<p>veranderen. Het selfde sullen de Kerekendienaeren in dien Steden doen daer meer Feestdagen door de autoriteyt der Ouericheyt onderhouden worden. Hierentusschen sullen alle Kercken aerbeyden, dat het ghewoonlick ghebnyck aller feestdagen behaluen den Christidagh (dewyle Paesschen en de Pynxteren op den Sondagh koemen) soo vele moghelick is, ende op het aldervoeghelickste affghedaen werden.</p>	<p>49. In tijden van oorloghe, pestilentie, diere tijdt, sware vervolginghe der Kercke ende andere alghemeijne swaricheden sullen bidt ende vast dagen door het oordeel der Ghemeijnte ende met bewillinghe der Ouericheyt doende Professie vande ghereformeerde Religie aenghestelt ende gheheylticht werden.</p>	<p>59. In tijden van Oorloghe, pestilentie, diere tijt, sware vervolginghe der kerken, ende andere alghemeijne swaricheden, sullen de Dienaers der kerken de Overheijt bidden, dat doer hare autoriteijt ende bevel openbare vast-ende biddaghen aenghesteldt en gheheylticht moghen worden.</p>	<p>66. In tijden van Oorloghe, Pestilentie, diere tijt, sware Vervolginghe der Kercken ende andere alghemeijne swaricheden, zullen de Dienaers der Kercken de Overheijt bidden, dat door hare autoriteyt ende bevel, openbaar Vast ende Bid-daghen, aenghestelt ende gheheylticht moghen werden.</p>
	<p>54. Is besloten datmen op den vastdagen eenereij forme houden sal, Eerste-lick salmen de Ghemeijnte t' salmen roepen ende eenighen text voornemen ende verclaren, ende vierighe ghebenden voor ende naer ghebruijken. Ende om sulx beter te doen salmen t' volck tot abstinentie van spijs ende drank ende anderen toeghelaten dinghen vermanen.</p>	<p>74. In tyden van oorloghe pestilentie diere tyden sware vervolginghen der Kercke ende andere openbare ellendicheden salmen een vasten met bidden aenstellen ende heylighen door raet der Kercke ende bewillinghe der Ouerheyt soo dat dat de Ghemeijnte haar van het ghewoonlicke voetsel ende tydelicke handelinghe onthoudende totten autont toe,</p>				

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
	<p>Men sal t' volck oock vermanen inden tempel te blijven sonder nochtans temandt hier toe te dwinghen. Men sal oock in eenighe bequa-me plaetse des tempels den volcke wat voorlesen wt den ouden ofte nieuwen testamente tot de gheleghenheit des tijds dienende. Ende men sal op den vast daghen met 2 predicationen te vreedden sijn, ten ware dat den Vastdach op den Sondach gheleijt ware, inden welke men andersins driemael ghewoonlick is te predicken.</p>	<p>met bidden, het woordt Gods te hooren, de Heyl. Schriffture te lesen ende andere heylighe oeffeninghen hare boetveerdicheyt ende ghelooou betuyghe, ende in der warer godsalicheyt toeneme. Dogh sal het raedtsamer syn het vasten op andere daghen dan op den Sondaghe te heylighen.</p>			
	<p>72. Is besloten dat de belijdinghe des gheloofs vanden gheenen die te voren gheexamineert sijn in deser ionckheit der Kercke met een ia woort gheschieden sal.</p>				
		<p>19. Soo yemant hem beclaecht dat hy door het oordeel der minder versamelinghe beswaert is, die sal syn sake voor</p>	<p>23. Soo ijemandt hem beclaecht door de vutspraecke der minder vergaderinghe veronghelijck te zijn,</p>	<p>29. Soo ijemandt hem beclaecht door de wtsprake der minder vergaderinghe veronghelijck te sijne, de</p>	<p>31. Soo yemant hem beklaecht deur de uytspake der minder Vergaderinghe veronghelijck te zijn,</p>

		<p>een meerder moghen betrecken.</p> <p>23. In allen saken (die altyt wghenomen van den welcken wy een wghedruet woordt Gods hebben) als de stemmen neerstichlick sullen gheweghen syn salmen blyven by het aduys der meesten stemmen om daerna te beslyten, het welcke beslyt een yeghelick schuldich sal syn na te koemen.</p>	<p>deselue sal hem tot een meerder beroepen moghen.</p> <p>Ende tghene door de meeste stemmen goet gheuonden is, sal voor vast ende bondich ghehouden werden, ten zij dat het bewesen werde te stryden teghen het Woordt Gods, ofte teghen de artijckelen in onsen generalen Sijnodo besloten, soo langhe als deselue door gheen andere generale Sijnode verandert zijn.</p>	<p>selue sal hem tot een meerdere kerkelijke vergaderinghe beroepen moghen,</p> <p>ende het ghene door de meeste stemmen ghoet gheuonden is, sal voor vast ende bondich ghehouden wordden: Ten sij dat het bewesen wordde te stryden teghen het woordt Gods, ofte teghen d'artijckelen in desen ghegeneralen Sijnodo besloten, soo langhe als de selue door gheen andere ghegenerale Sijnode verandert sijn.</p>	<p>die selue sal hem tot een meerder Kerke-lijke vergaderinghe beroepen moghen:</p> <p>ende t' ghene door de meeste stemmen goet gevonden is, sal voor vast ende bondich ghehouden worden. Ten zy dattet bewesen worde te stryden teghen het woordt Gods, ofte teghen de Artijckelen in desen Generalen Sijnodo besloten, soo langhe als de selue door gheen ander Generale Synode verandert zijn.</p>
		<p>I. Om goede ordene inder Ghemeijnte Christi te onderhouden, sijn daer inne noodich, de Diensten, Tsamencoemsten, Opsicht der Leere, Sacramenten ende ceremonien, ende Christelicke straffe: waer van hier na ordentlick ghehandelt sal werden.</p>	<p>I. Om goede ordene inder Gemeeynte Christi te onderhouden, sijn daer inne noodich de diensten, tsamencompsten, opsicht der leere, Sacramenten ende ceremonien, ende Christelicke straffe: waer van hier nae ordentlijken sal ghehandelt wordden.</p>	<p>I. Om goede ordere inde Gemeeynte Christi te onderhouden, sijn daer inne noodigh de Diensten, t'Samenkomsten, Opsicht der Leere, Sacramenten ende Ceremonien, ende Christelicke straffe. Waer van hier na ordentlijck zal ghehandelt worden.</p>	<p>I. Om goede ordere in der Gheemeente Christi te onderhouden, sijn daer inne noodigh de Diensten, t'Samenkomsten, Opsicht der Leere, Sacramenten ende Ceremonien, ende Christelicke straffe. Waer van hier na ordentlijck zal ghehandelt worden.</p>

Acta Emden 1571	Dordrecht 1574	Acta Dordrecht 1578	Middelburg 1581	's-Gravenhage 1586	DKO 1619
					<p>28. Ghelyck het Ampt der Christelijcke Overheden is, den H. Kerkendienst in alle manieren te bevoor- deren, den selven met haer exempel den onderdanen te recom- manderen, ende den Predicanten, Ouder- lingen ende Diaconen in alle voorvallende noot de handt te bie- den, ende by hare goede ordeninge te beschermen; Alzoo zijn alle Predicanten, Ouderlinghen ende Diakonen schuldigh de gantsche Ghemeente vijtelijk ende oprech- telck in te scherpen de ghehoorsaemheyt, liefde ende eerbie- dinghe die sy den Magistraten schuldigh zijn: ende sullen alle Kerckelijcke persoo- nen met haer goet exempel in desen de Ghemeente voor gaen, ende door behoorlijk respect ende corres- pondentie, de gunst der Overheden tot de</p>

Emden 1571	Dordrecht 1574	Dordrecht 1578	M'burg 1581	Den Haag 1586	DKO 1619
1		102	68	77	84
2, 3, 4	32	53	37	47	53
		50	13	16	18
				48	54
5	2	54			
6	4		28	34, 35	37, 38
		16	20	26	29
	5	17, 18	21, 22	27, 28	30
		20	25, 33	31, 42	33, 46
	8	21	28, 24	34, 30	37, 32
	6, 7	24	42	53	60
	1				
			27	33	36
7	10	26, 27, 28, 29, 30, 32	30	38	41, 42
	11	33			
		28, 36, 37, 38	26	32	34, 35
		31	31	39	43
		52			
					42
8		34, 39, 40, 41	34	43	47
		35	24		
		42			
		43	32	41	45
	90	20			
				40	44
					49
9		44, 45	35	44	50
		46	36	45, 46	51, 52
10, 11, 12	9				
			2	2	2
13	12, 23, 20	4, 2	4	4	4, 9
	25	3, 5	5	5	5
		8		6	6
			8	14	16
		22	9	15	17
	73		16	21	23
14	27, 28	12	15, 17	20, 22	22, 24
	29				
	30				
15	31	13	19	25	27
	33	15	29	37	40
	34, 35	14	18	23	25
	36			24	26
16	13, 24, 14	1	4	4	4, 9
				47	53
17			7		

Emden 1571	Dordrecht 1574	Dordrecht 1578	M'burg 1581	Den Haag 1586	DKO 1619
18	19	9, 51, 19	3	3	3
	55, 56		8	14	16
19	65				
20	62		40	51	57
	57, 58, 59	59, 60	39	50	56
	60				
	61, 63	61	40	51	57
	66	62	41	52	58
	64				
	67				
		63			
					59
	70	64	43	54	61
21	76, 77	69, 70	44	55	62
	78	71			
	71	65			
		72	46	78	85
	68, 69	73	45	56	63
	74, 75, 79, 80	68		61	68
22	84	81			
23	84	85, 79, 80, 82, 83	53, 54	63	70
		78	52		
24	86	86	55		
	83				
	85				
	87	87	55		
	81	88			
	46				
		84			
		89	56		
	88, 89	90, 91	57		
25		92	58	64	71
26		93	59	65	72
27		94	60	66	73
28		95	61	67	74
29		98	63	68	75
30		96	62	69	76
31		97		70	77
				71	78
32	82	99			
33		100, 10	64, 65	72, 73	79, 80
34		101		71	78
		66	66	74	81
		67	16	21	
35	15, 16, 17	6	7	7, 13, 8	7, 15, 10

Emden 1571	Dordrecht 1574	Dordrecht 1578	M'burg 1581	Den Haag 1586	DKO 1619
	18				
36		7	10, 6, 11	9, 10, 11, 12	11, 12, 13, 14
37		48	14	17	19
38, 39, 40		6	7	12, 7	14, 7
41				35	38
42		11		36	39
43					48
44, 45, 46, 47		25	67	75, 76	82, 83
48, 49, 50					
51	3	55	38	49	55
52	21	49	14	17, 18	8, 19, 20
53			69	79	86
	22	47	12	19, 48	21, 54
	37				
	38				
	39, 40	56			
	41				
	42				
	43	76	51	62	69
	44				
	45				
	47				
	48				
	49				
	50	77			
	51	57	47	57	64
	52	58	48	58	65
	53	75	50	60	67
	54	74	49	59	66
	72				
		19, 23	23	29	31
			1	1	1
					28

DKO 1619	's Gr 1586	M 1581	D 1578	D 1574	Emden 1571
1	1	1			
2	2	2			
3	3	3	9, 51	19	18
4	4	4	1, 4, 2, 3, 5	12, 20, 23; 13, 24, 14	13, 16
5	5	5	4	12, 23, 25; 14	13
6	6		8		
7	7	7	6	15	35, 38, (39)
8					21
9	4	4	2	20	
10	8	7	6	15, 16, 17	35
11	9	10			36
12	10	6	7		
13	11	11	7		36
14	12		7		38-39
15	13	7			
16	14	8		55,56	
17	15	9	22		
18	16	13	50		
19	17	14	48		37
20	18	14	49	21	52
21	19	12	47	22	
22	20	15	12	27, 28	14
23	21	16	67	73	
24	22	17	12	27, 28	14
25	23	18	14	34, 35	
26	24			36	
27	25	19	13	31	15
28					
29	26	20	16		
30	27, 28	21, 22	17, 18	5	
31	29	23	19, 23		
32	30	24	21		
33	31	25	20		
34, 35	32	26	28; 36, 37, 38		
36	33	27			
37	34	28	21	4, 8	6
38	35			4	6, 41
39	36		11		42
40	37	29	15	33	
41	38	30	26, 27, 28, 29, 30, 32	10	7
42			(27)		
43	39	31	31		
44	40				

DKO 1619	's Gr 1586	M 1581	D 1578	D 1574	Emden 1571
45	41	32	43		
46	42	33	20		
47	43	34	34, 39, (40, 41)		8
48					
49					
50	44	35	44, 45		9
51	45	36	46		
52	46		46		
53	47	37	53		(2, 3, 4)
54	48			22	
55	49	38	55	3	51
56	50	39	59, 60	57, 58, 59	
57	51	40	61	61, 62	20
58	52	41	62	66 (63)	
59					
60	53	42	24	7	
61	54	43	64, 65	70, 71	
62	55	44	69 (70, 71)	(76, 77, 78)	21
63	56	45	73	68, 69	
64	57	47	57	51	
65	58	48	58	52	
66	59	49	74	(54)	
67	60	50	75	53	
68	61		68	80	
69	62	51	76	43	
70	63	52-55	78-88	84	22-24
71	64	58	92		(25)
72	65	59	93		26
73	66	60	94		27
74	67	61	95		28
75	68	63	98		29
76	69	62	96		30
77	70		97		31
78	71		(101)		(34)
79	72	64	100		33
80	73	65	10		
81	74	66	66		
82	75	67	25		44-46
83	76	67	25		44-46
84	77	68	102		1
85	78	46	72		
86	79	69			53

Onderwerp	Emden 1571	Dordr. 1574	Dordr. 1578	M'burg 1581	's Gr. 1586	DKO 1619
Acta			43	32	41	45
Afgevaardigde		90	20, 27, 32, 34, 44	25, 30, 34, 35	31, 38, 43, 44	33, 41, 47, 50
Afsnijding	30, 31	82	96, 97	62	69, 70	76, 77
Afzetting	33		10, 100	64, 65	47, 72, 73	53, 79, 80
Ambt; zie ook de diverse ambten	1, 34		101, 102	1, 2, 68	1, 2, 77	1,2, 84
Attestatie	44- 47	17, 71	6, 25, 65	43, 67	54, 75, 76	61, 82, 83
Avondgebed		51	57	47	57	64
Avondmaal, heilig	21, 30, 31, 32	68-71, 73-82	11, 42, 64-73, 88, 96, 97, 99	16, 43-45, 62, 66	21, 54-56, 69-71	23, 61-63, 76-78
Belijdenis; zie: leer						
Belijdenis, openbare		70, 72	64	43	54	59, 61
Beroep, in - gaan		19	19	23	29	31
Beroepingswerk	13, 35, 37, 38	12, 14- 17, 20, 23, 25	1-4, 6	4, 5, 7	4-9, 12, 18	4-11
Besluitvorming			23	23	29	31
Bevestiging predikant	16	23-25	5	4, 5	4, 5	4, 5
Bede- en vastendag		54, 81	74, 88	49	59	66
Boekensuur	51	3	55	38	49	55
Buitenlandse kerk	35		(72)	46	78	85
Catechismus	5	2, 80	54, 68		48, 61	54, 68
Censuur; zie discipline						
Censura morum			66	66	74	81
Classis	7, 10, 11, 12, 34, 38, 40, 41, 42, 51	9-17, 19, 22	4, 6, 9, 11, 16, 26-34, 46, 52, 55, 100, 101	3, 4, 7, 10, 20, 30-36, 47, 62, 64	3-5, 8-10, 13, 26, 35-36, 38-45, 48, 57, 69-70, 72	3-5, 10-12, 15, 29, 36-39, 41-47, 50-51, 55, 64, 76-77, 79
Classispreek			30	30	38	41
Collecte		49				
Correspondentie	2, 3, 4, 43					48
Credentiebrief		90	20, 36, 44	25	31	33

Onderwerp	Emden 1571	Dordr. 1574	Dordr. 1578	M'burg 1581	's Gr. 1586	DKO 1619
Diaken	6, 14, 15, 33, 34, 41, 45-47	4, 27-36, 55	11-15, 25, 66, 100, 101	3, 16-19, 37, 64, 66, 67	3, 8, 21-25, 35, 72, 74, 76	3, 10, 16, 23-28, 38, 40, 79, 81, 83
Dienaar des Woord	2, 4, 6, 13, 16-18, 25, 33-36, 38, 40, 42, 45, 51, 52	3, 4, 13-19, 22-25, 55, 56, 73	6-11, 22, 25, 49, 53, 55, 66, 67, 100, 101	3, 6-11, 28, 29, 37, 38, 64, 66	3, 7-15, 18, 34, 37, 47, 72, 74	3, 7-17, 20, 37, 40, 42, 53, 79, 81
Diensten; zie: ambt						
Discipline	18, 25-34	19, 70, 73, 82	9, 10, 29, 31, 92-101	1, 3, 8, 16, 26, 30, 31, 58-66	1, 3, 14, 21, 32, 38-39, 64- 73	1, 3, 16, 23, 35, 41, 43, 71-81
Doctor	51		50-53, 55	3, 12, 13, 37, 38	3, 16, 47, 49	3, 18, 53, 55
Doop, heilige	19, 20	57- 67	59-62	39-42	50-52	56-59
Doopgetuigen	20	62	61	40	51	57
Doopregister		7	24	42	53	60
Echtscheiding		88, 89	90, 91	57		
Emeritaat			7	11	11	13
Examen, kerkelijk	16	13, 14, 20	1, 4	4	4	4, 8
Excommunicatie zie: discipline						
Feestdag, kerkelijke		53	75	50	60	67
Formulieren		66	5, 62	4, 41	4,5, 52, 55	4,5, 58, 62
Franstalige gemeente; zie: Waalse gemeente						
Generale synode	9, 33, 53		16, 44-46, 52	20, 35, 69	26, 44, 79	29, 50, 86
Gewoontes, andere			72	46	78	85
Heerschappij, geen	1		102	68	77	84
Herstel in het ambt	34		101			
Hertrouwen			89	56		
Hulpbehoevende kerk	40					

Onderwerp	Emden 1571	Dordr. 1574	Dordr. 1578	M'burg 1581	's Gr. 1586	DKO 1619
Huisbezoek			67	16	21	23
Huwelijk	22-24	46, 81, 83-87	78-91	53-57	63	70
Instituering kerkenraad of gemeente	41, 42		11	45	35-36, 56	38-39, 63
Instructie			20, 36, 44	25, 33	31, 42	33, 46
Kerkdienst		37-50, 53	75, 76	50, 51	60-62	67-69
Kerkelijke vergaderingen		5	16-46	1, 20-36	1, 26-46	1, 29-52
Kerkenraad; zie ook de diverse ambten	1, 6, 17, 18, 27- 34, 41	4, 6, 8, 73	8, 11, 16, 21, 24, 25, 94, 95, 97-101	20, 28, 60, 61, 63, 67	8, 12- 13, 26, 34-36, 66-70, 75	10, 14-15, 29, 37-39, 73-77, 82
Kerkgeschiedenis	48-50					
Kerklied		37, 41, 43, 45	76	51	62	69
Kerkregister		7, 18	24	42	53	60
Klokluiden		52	58			
Leer	2, 26, 43, 44, 51	1, 3, 22, 32	25, 47, 50, 53, 55, 66, 93	1, 12, 37, 38, 59, 66	1, 19, 47-49, 65, 74	1, 21, 53-55, 72,81
Levenswandel	26, 44		25, 66, 93	59, 66	65, 74	72, 81
Lezer	41					
Lijkprediking		52	58	48	58	65
Magistraat zie: overheid						
Meerdere vergadering			18, 20	22, 25, 33	28, 31, 42	30, 33, 46
Nationale synode; zie: generale synode						
Notulen(boek)		6	24			
Onderhoud predikant	36	16	6, 7	10, 11	9, 11	11, 13
Ondertrouw	23		78-80, 85	52-54		
Openbare zonde	29		98	63	68-69	75-76
Opzicht		73	67	1, 16	1, 21	1, 23
Orgelspel		50	77			

Onderwerp	Emden 1571	Dordr. 1574	Dordr. 1578	M'burg 1581	's Gr. 1586	DKO 1619
Ouderling	1, 6, 14, 15, 25, 33, 34, 41, 42	4, 27, 28, 30, 31, 32, 55, 73	11-13, 25, 53, 66-67, 100-102	3, 5, 16, 19, 28, 37, 64, 66, 68	3, 20- 21, 25, 34-35, 72, 74, 77	3, 22-23, 27, 37-38, 79, 81, 84
Overheid	32, 33	5, 22, 29, 36, 47, 48, 83, 88, 89	4, 17, 48, 57, 74, 75, 84, 90-92, 99, 100	4, 47, 49, 50, 58, 64	4-5, 8, 34, 44, 57, 59-60, 64, 72	4-5, 10, 28, 37, 49-50, 64, 66-67, 70-71, 79
Particuliere synode	8, 33		16, 32, 34, 35, 42-46, 52	6, 20, 24, 30-36, 38	26, 38, 41-46, 49	29, 41, 45-52, 55
Politieke zaken		5	17			(28)
Praeses		8	21, 28, 35-38	26, 28, 30	32, 34, 38	35, 37, 41
Predikant; zie: dienaar des Woords						
Predikant met bijzondere opdracht			8		6	6
Predikantsweduwe of -wees				11	12	14
Prediking	17	38-40, 44, 74, 75, 80	19, 56, 68	3, 7, 8	3, 14, 18, 61	3, 16, 20, 68
Professor; zie: doctor						
Proponent, propositie	52	21	49	14	18	20
Roepende kerk			39-41, 45	34-35	43-44	47, 50
Rouwdiensten: zie lijkprediking						
Sacramenten; zie ook doop en avondmaal			19	1, 3, 8	1, 3, 13-14, 18	1, 3, 15-16
School(meester)		22	47	12, 37	19, 48	21, 54
Schorsing	33		10, 100	64-65	47, 72-73	53, 79-80
Scriba			28, 35	26	32	34
Student, theologische	37		48-49	14	17-18	19-20
Synode; zie generale en particuliere						

Tucht; zie: discipline						
Onderwerp	Emden 1571	Dordr. 1574	Dordr. 1578	M'burg 1581	's Gr. 1586	DKO 1619
Vastendag		51, 54, 81	74, 88	49	59	66
Verborgen zonden	27, 28		94-95	60-61	66-67	73-74
Verkiezing ambtsdragers	14	27, 28	3, 12	15, 17	20, 22	22, 24
Verzoening	29		98	63	68, 71	75, 78
Visitatie					40	44
Waalse gemeente	5		44, 46	35-36	44-46	50-52
Wijziging kerkorde	53			69	79	86
Ziekenbezoek		55, 56				
Zondag		53, 81	75	50	60	67

Curriculum vitae

Adriana Tip werd geboren in 1958 te Emmen. Zij behaalde het gymnasium- β diploma aan het Christelijk Streeklyceum te Ede, waarna zij theologie studeerde aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Daar was zij student-assistent kerkgeschiedenis 20ste eeuw, oecumenica en kerkrecht. In 1980 slaagde zij voor het kerkelijk examen van de Nederlands Hervormde Kerk. Naast de kerkelijke opleiding was zij begonnen met de doctoraal opleiding (oude stijl), met als hoofdvak kerkgeschiedenis 20ste eeuw en als bijvakken Oude Testament en de Pedagogische Psychologische Leergang. In 1981 behaalde zij haar onderwijsbevoegdheid.

Omdat het Samen op Weg proces meer tijd nam dan bij de aanvang van haar studie werd verwacht legde zij in 1981 een colloquium af aan de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen, waarna zij werd toegelaten tot de kerkelijke examens en beroepbaar werd gesteld in deze kerken.

Van 1982 tot 1987 was zij predikant van de Gereformeerde Kerk van De Wilp-Siegerswoude. In die tijd trouwde zij met Arie Jan van Harten. Zij ontvingen van de HERE vijf kinderen, en in later jaren aangetrouwde kinderen en drie kleinkinderen. Aangezien zij het moederschap niet met het werk in de (grote) gemeente kon combineren werd zij predikant op Art.19 KO. Zo behield zij haar radicaal en was zij in de gelegenheid om de HERE en Zijn Kerk ambtelijk te blijven dienen voor zover dat in haar vermogen lag.

In 2010 rondde zij alsnog haar doctoraalopleiding, maar nu in nieuwe stijl, af aan de Theologische Universiteit te Apeldoorn.

Tot haar verrassing en vreugde ontving zij na ruim 25 jaar 'emeritaat' in 2014 een beroep van de kleine voortgezette Gereformeerde Kerk van Assen e.o. 'Oase'. Deze gemeente dient zij tot op heden.